

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (43)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2014

ISSN 2313-5883

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (43) 2014 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»,
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України,
Інститут історії України НАН України, Служба безпеки України,
Державна архівна служба України,
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Геннадій Боряк — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Валерій Васильєв, Ігор Верба, Семен Глузман, Іван Дзюба, Євген Захаров, Станіслав Кульчицький, Володимир Лозицький, Світлана Ляковська, Наталія Маковська, Руслан Пиріг, Олександр Пшенніков, Олександр Реєнт, Володимир Репринцев, Юрій Шаповал

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації України у квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв — на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (43) 2014 р. – 544 с.

ISSN 2313-5883

© Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2014

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

- Подкур Р.** Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920–1930-х рр. 7
- Левченко В.** Одеські увертюра та епілог «опери СВУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920–1930-х рр. 33
- Антонюк Я.** Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 рр.) 62
- Гужаловский А.** Главлит БССР в системе тотального политического контроля (1923–1990 гг.) 101
- ### ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ
- Архирейський Д.** Інститут військових нарад як інструмент каральної політики радянської влади на Катеринославщині на початку 1920-х рр. 127
- Савченко В.** Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. 176
- Романець Н.** Кампанія 1934–1936 рр. щодо зняття судимості з селян, засуджених у період «великого перелому»: мета та способи реалізації 198
- Кашу И.** Голод 1946–1947 гг. в Молдавской ССР: причины и последствия 211
- Аскерова Л.** Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області) 257

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Веденєєв Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР)	291
--	-----

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Іщук О. Василь Порплиця («Байда») – зв’язковий головного командира УПА Василя Кука	353
Горбуров К. Валентин Радін-Уцехівський (1890-1937) – останній директор Польського педагогічного інституту у Києві	376
Золотарьов В. Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключванта-Гришина	407
Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр.	443

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Висовень О. Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина ХХ ст.)	457
Пагіря О. Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.)	469

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гула С. Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.)	504
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Гончаренко О. Що відбувалося за лаштунками свободи совісті по-радянськи (або За лаштунками свободи совісті по-сталінськи)	532
--	-----

CONTENT

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

Podkur R. The activity of special services of the USSR in the Soviet Ukraine in the border zone in 1920–1930th	7
Levchenko V. Odesa Overture and Epilogue «Opera SVU»: the History of the Bolshevik Scenario to Destroy the Intellectual Elite in the USSR in 1920–1930s	33
Antoniuk Ya. The Last Mel’nykivtsi of Rivne Region (1945–1949)	62
Guzhalovsky O. BSSR Glavlit system of total political control (1923–1990)	101

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

Arkhireis’kyi D. Institute of Military Meetings as a Weapon of Punitive-Repressive Policy Soviet Government’s on Katerynoslav’s Province in the Early 1920s	127
Savchenko V. Repression of Anarchists in USSR in (1921–1924)	176
Romanets’ N. The Campaign to Remove Criminal Records of Convicted in the Period of «Great Fracture» of the Peasants: the Purpose and Methods of Implementation	198
Cashu I. Famine of 1946–1947. in the Moldavian SSR: Causes and Consequences	211
Askerova L. Letters from Victims of Totalitarian System Repressions to Authority as a Demonstration of Social Mimicry (Based on the Example of Chernihiv Region)	257

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Vedeneev D.** Reconnaissance and Sabotage and Counterreconnaissance
Activity of State Security Services Behind the Front Line
(on the Documents of NKVD–NKGB of the UkrSSR) 291

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Ishchuk O.** Vasyl' Porplytsia («Baida») – Postman
UPA's Commander Vasyl' Kuk 353
- Horburow C.** Valentin Radin-Utsehvskii (1890–1937) – the last
director of the Polish Pedagogical Institute in Kiev 376
- Zolotaryov V.** The victim of the «Beria thaw»: the Episodes
of the Captain of the State Security Gregory Abramovich
Klyuvhant-Grishin Biography 407
- Bazhan O.** Petro Shelest and Protest Movement
in UkrSSR during 1960–1970s 443

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

- Vysoven' O.** Soviet Totalitarian Regime in Struggle against
the Faithful Gospel Christian-Baptist UkSSR
(Second Half of the Twentieth Century) 457
- Pahiria O.** Annihilation by the Soviet State Security
Agencies of the Greek-Catholic Church
in Transcarpathia Region in 1945–1949 469

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

- Hula S.** Current Trends and Problems of Historiography
Activities of Soviet State Security Organs on the Territory
of Podillia Region (1928–1938) 504

REVIEWS

- Goncharenko A.** What happened behind the scenes
of freedom of conscience in the Soviet
(or Backstage freedom of conscience in Stalin) 532

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК 351.746.1(47+57)«1920/1930»(09)

*Роман ПОДКУР**

Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920–1930-х рр.

Досліджуються окремі аспекти реалізації радянської воєнної доктрини на українському прикордонні впродовж 1920–1930-х рр. Акцентується увага на теорії «малої війни», розбудові укріплених районів, депортації з прикордонних регіонів «політично неблагонадійного» населення.

Ключові слова: прикордоння, теорія «малої війни», укріплений район, депортація.

Нинішні події російсько-української війни вкотре акцентували наукову увагу на кордоні не лише як означенні адміністративних меж держави, а й цілому комплексі етнічних, економічних,

* Подкур Роман Юрійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

політичних та військових проблем. Попередній аналіз архівних документів та праць дослідників виявив, що значною мірою ці проблеми ґрунтуються на минулій концепції «єдиної радянської держави», «радянської людини», «єдиного народногосподарського комплексу», «єдиної воєнної доктрини радянських республік». Звичайно, що для кремлівських очільників, які бачили існування СРСР в умовах перманентного воєнного протистояння з «капіталістичним оточенням», це було закономірним.

Країни-сусіди СРСР у 1920–1930-х рр. теж не відзначалися «миролюбністю». Так, на початку 1920-х рр. на територію радянської України неодноразово проникали розвідувально-диверсійні загони (за тодішньою термінологією – «політичні бандити») з Польщі та Румунії. Особовий склад їх набирался із числа колишніх вояків Армії УНР, білогвардійців, місцевого населення, невдоволеного діями радянської влади. Одним із мотивів участі в таких рейдах була ненависть до «більшовиків», які позбавили їх Батьківщини, майна, владних повноважень. Це активно використовували уряди суміжних із СРСР та деяких західноєвропейських держав для дестабілізації прикордоння, проведення розвідки тощо¹.

Саме тому одним із головних принципів воєнної доктрини «країни Рад» стала нейтралізація можливих загроз із заходу, сходу та півдня через поєднання оборони й наступу. Кремлівські вожді визначили завдання для Червоної армії: «відбиття

¹ Сборник указаний по борьбе с басмачеством. – Ташкент: РВС Туркестанского фронта, 1924. – 74 с.; Басмачество. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2005. – 477 с.; *Пылев А.И.* Басмачество в Средней Азии: Этнополитический срез (взгляд из XXI века). – Бишкек: Кыргыз.-Рос. славян. ун-т. 2006. – 224 с.; *Бейли Ф.* Миссия в Ташкент. – М.: Языки славянской культуры, 2013. – 384 с.; *Гаспарян А.* Операция «Трест»: Советская разведка против РОВС: 1921–1937 гг. – М.: Вече, 2008. – 448 с.; *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, советской России и Германии: Организационная структура польских спецслужб и их разведывательная и контрразведывательная деятельность в 1918–1939 гг. – М.: Крафт+, 2012. – 272 с.; *Гладких А.А.* Деятельность органов ОГПУ Дальнего Востока (1923–1930 гг.) // Россия и АТР. – 2007. – № 2. – С. 20–30; *Его же.* Террористическая деятельность белоэмигрантских организаций на Дальнем Востоке и борьба с ними органами госбезопасности в 1920-е годы // Вестник Дальневосточного отделения РАН. – 2009. – № 5. – С. 22–30 та ін.

можливої імперіалістичної агресії», бути опорою «світової соціалістичної революції» – «армією робітників усіх країн», «підтримати майбутню соціалістичну революцію в Європі». Прийде шне зіткнення уявлялося їм як комбінація елементів «антиімперіалістичної» та громадянської воєн. Водночас В. Ленін, Й. Сталін, Л. Троцький, М. Фрунзе та інші не виключали можливих повстанських антибільшовицьких рухів, «партизанства». Тому необхідно була «воєнізація цивільного тилу»².

Однак на початку 1920-х рр. економіка радянських республік перебувала в руїні. Зокрема, у базовій галузі УСРР – чорній металургії – працювала лише одна доменна піч (на Петровському заводі в Єнакієвому). Із 10 773 промислових підприємств вважалися діючими лише 4060, переважно дрібні (але й вони працювали з перебоями, постійно відчуваючи нестачу сировини, палива, електроенергії). Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Рятуючись від безробіття й голоду, люди масово перебиралися у села³. Удвічі впало виробництво сільськогосподарської продукції⁴. Голод 1921–1923 рр. остаточно позбавив більшовицьке керівництво ілюзій щодо перспектив «військової економіки».

Проголошена В. Леніним нова економічна політики потребувала значних бюджетних та приватних капіталовкладень. Тому під скорочення в першу чергу потрапили військові видатки. Так, чисельність Червоної армії, що наприкінці громадянської війни нараховувала понад 5,5 млн вояків, було скорочено удесятеро разів – до 561 тис.⁵ Звичайно, що такої кількості військ у межах радянських республік недостатньо навіть для проведення мінімальних оборонних заходів. Тому одним із сегментів військової реформи став перехід на мішану систему комплекту-

² Реформа в Красной армии: Документы и материалы: 1923–1928 гг.: В 2 кн. – М.; СПб: Летний сад, 2006. – Кн.1. – С. 6.

³ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – С. 155.

⁴ История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1980). – М., 1981. – С. 89.

⁵ Военная реформа в СССР // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 12. – С. 33.

вання армії. Це забезпечувало можливість відповідної підготовки призовного контингенту і необхідну кількість військових з'єднань. Один з ініціаторів перетворень М. Фрунзе писав:

«Вихід ми знаходимо у поєднанні кадрової армії із міліційною системою. Наявність територіально-міліційних формувань дозволить нам збільшити кількість контингенту, що буде пропущений через нашу армію. [...] Ця система уможливіє несення військової служби без тривалого відволікання від господарства. Іншого виходу при теперішніх умовах і чисельності наших мирних кадрів у нас немає й бути не може»⁶.

Після ухваленого 8 серпня 1923 р. декрету ЦВК та РНК СРСР «Про організацію територіальних військових частин і проведення військової підготовки трудящих» розпочалося формування нових підрозділів. Станом на 1 квітня 1926 р. у Червоній армії вже нараховувалося 49 стрілецьких дивізій, 3 стрілецьких полки, 2 кавалерійські дивізії, 1 полк бронепоездів, що підпадала під визначення територіальних (загалом 98 081 кадрового та 563 853 особи перемінного складу)⁷.

Але М. Фрунзе розумів, що за відсутності кадрової армії, низького рівня підготовки перемінного складу територіальних дивізій в умовах війни ворог швидко захопить прикордонні райони СРСР:

«Розміри наших територій, можливість відступити на значну відстань, не втрачаючи здатності до продовження боротьби та інше, представляють сприятливий ґрунт для організації маневрів стратегічного характеру, тобто поза полем бою»⁸.

Тому для відбиття наступу технічно краще оснащеного, чисельно переважаючого противника він запропонував зосередитися на інженерному облаштуванні вузлів опору та на «малій війні».

⁶ Фрунзе М.В. Избранные произведения. – М., 1984. – С. 220–221.

⁷ Осьмачко С.Г. Военная реформа в СССР (1924–1928 гг.): содержание, значение и исторические уроки. – Ярославль, 1991. – С. 11. Див. також: Жарков В. Реформирование Красной армии в 1920-е гг. // Ярославский педагогический вестник. – 2009. – № 2 (59). – С. 192–212.

⁸ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Красная новь. – 1921. – № 1. – С. 94–106; *Его же*. Избранные произведения. – М., 1977. – С. 43.

Зважаючи на досвід Першої світової й технічне оснащення європейських армій, М. Фрунзе розумів, що масштабні інженерні споруди на лінії фронту перестали відігравати стратегічну роль. Він означив їх допоміжну роль у військових операціях:

«Використання місцевості, широке застосування до неї [інженерних укріплень] та її штучне посилення, створення штучних тимчасових рубежів, що забезпечують виконання загального марш-маневру, – ось область докладання зусиль і засобів цього порядку»⁹.

Інженерне зміцнення західного та південно-західного прикордоння СРСР було вимушеним кроком. Після підписання Брестського миру основні фортифікаційні споруди на західному кордоні колишньої Російської імперії залишилися у державах-сусідах – Польщі, країнах Балтії, Фінляндії, а сам кордон наблизився до деяких економічних і політичних центрів СРСР (Ленінград, Одеса, Мінськ). Тому військове відомство розробило програму будівництва фортифікаційних споруд на прикордонні. Нові укріплені райони у прикордонних регіонах СРСР, зокрема в Україні, повинні були стати опорою Червоної армії у стримуванні противника. Німецькі та західні пропагандисти від 1936 р. почали називати ці укріплені райони «лінією Сталіна»¹⁰. Дослідники виділяють три етапи фортифікаційного будівництва. На першому (1929–1936 рр.) та другому (1936–1939 рр.) укріплені райони зводилися вздовж «старого кордону», а на третьому (1939–1941 рр.) етапі – на новоприєднаних землях Західної України та Західної Білорусії¹¹.

Укріплений район – це лінія фортифікаційних споруд довжиною 80–120 км по фронту з глибиною оборони 1–3, 2–4 км. Оборонні вузли представляли собою батальйонні позиції, розташовані на відстані 5–8 км одна від одної. Проміжки між ними займали польові укріплення (лінії траншей). Дислокація вузлів

⁹ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия. – С. 103–104.

¹⁰ Коваль М.В. Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР // Наукові записки Вінницького держ. пед. ін-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2014. – Вип. 22: Серія «Історія». – С. 82.

¹¹ Там само.

оборони дозволяла вести перехресний і фланговий вогонь. Склалися вони з бетонних одно- та двоповерхових фортспоруд (окремі з них з'єднувалися підземними забетонованими ходами-потерьнами) й дерево-земляних вогневих точок. Окрім вогневих рубежів, будувалися підземні склади продовольства, боеприпасів, казарми, санітарні приміщення тощо. Основним озброєнням були кулемети, а також 45- та 76-мм гармати, що встановлювалися на спеціальних казематних лафетах¹². Однак їх виробництво відставало від темпів будівництва укріплень, тому частина фортспоруд залишалася без зброї.

Упродовж 1928–1937 рр. було облаштовано 13 укріплених районів, із них на території України – Київський, Коростенський, Летичівський, Могилів-Подільський-Ямпільський, Рибницький, Тираспольський, Новоград-Волинський. У 1938–1939 рр. на старому державному кордоні СРСР розпочалося будівництво ще 8 укріпрайонів. Зокрема, Остропільський прикрив проміжок між Летичівським і Новоград-Волинським УРами, а Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський та Дідовицький вузол оборони Новоград-Волинського укріпленого району утворили новий оборонний рубіж¹³.

У зв'язку з перенесенням лінії державного кордону будівництво (окрім Кам'янець-Подільського УР) законсервували. Боеприпаси, озброєння, спеціальне обладнання або здавалося на склади, або відправлялося для обладнання УРів на новому кордоні. Будівельні та інженерні підрозділи теж перекидалися для розгортання нових прикордонних укріпрайонів. Зміна кордону спричинила також деяку реорганізацію в підпорядкуванні

¹² Див. докл.: *Хорьков А.Т.* Укрепленные районы на западных границах СССР // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54; *Коваль М.В.* Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни: Міфи і реалії. – Хмельницький, 2005. – Ч. 1. – 516 с.; *Кузяк А.Г.* Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины: 1928–1936 гг. // Крепость Россия: Ист.-фортиф. сб. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75 та ін.

¹³ *Коваль М.В.* Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С. 84.

«старих» УРів. У 1940–1941 рр. частина батальйонів укріплених районів увійшла до складу дивізій. «Зникнення» деяких УРів як самостійних військових одиниць породило серед дослідників думку щодо їх розформування. Самостійними військовими одиницями в УРСР залишилися управління Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського-Ямпільського та придністровських укріплених районів. Але Генеральний штаб на початку 1941 р. наказав сформувати кулеметні батальйони для УРів. Уже на 1 червня 1941 р. у 13 УРах на старому кордоні розташовувалися 25 кулеметних батальйонів загальною чисельністю 17 080 осіб¹⁴.

Прикордонні бої червня 1941 р. підтвердили найгірші прогнози щодо вже побудованих УРів. Хоча дивізії встигли зайняти укріплення, однак брак зброї, розгубленість радянського командування, уміле маневрування німецьких танкових і механізованих частин зумовили швидке просування вермахту на інших напрямках. Особовий склад укріпрайонів або здавався в полон, або гинув у боях, або, за можливості підірвавши споруди та знищивши озброєння, виходив з оточення¹⁵.

У боях проявилися численні прорахунки як вищого командування Червоної армії, так і допущені при будівництві й інженерному забезпеченні укріплених районів. Так, командуючий Київським особливим військовим округом, згодом начальник Генерального штабу Г. Жуков неодноразово наголошував на побудові УРів безпосередньо на українському прикордонні¹⁶. У своїх спогадах він цитував директиву Генштабу Червоної армії від 8 квітня 1941 р. про консервацію до особливого розпоряд-

¹⁴ *Коваль М.В.* Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С. 85.

¹⁵ *Ленский А.Г.* Сухопутные силы РККА в предвоенные годы: Справочник. – СПб: Б&К, 2000. – С. 43–47; *Данилов І.В.* Шепетівський укріпрайон в системі південного оборонного комплексу СРСР // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матер. регіон. наук.-краєзн. конф. – Хмельницький; Шепетівка: Поділля, 1995. – С. 188–191; *Данилов І.В.* Могилів-Ямпільський укріплений район // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88 та ін.

¹⁶ *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления. – М., 1969. – С. 194.

ження Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського укріпрайонів. Командування КОВО зобов'язали сформувати кадри управління УРів, підготувати ділянки для побудови дерево-земляних та бетонних вогневих точок силами інженерних військ упродовж 10 днів після початку війни. Водночас у наступній директиві Генштабу від 19 квітня вимагалось максимально посилити темпи монтування бронедверей, озброєння, за можливості «кулемети та гармати встановлювати на польових станках»¹⁷. Цитування цих документів наприкінці 1960 – у 1970-х рр. повинно було переконати громадськість у посиленій підготовці до оборони країни.

Військове керівництво СРСР сподівалося, що укріплені райони на вірогідних напрямках наступу противника стануть основою для його стримування та наступного контрудару. Але реальний розвиток подій у червні 1941 р. засвідчив про серйозні прорахунки та відсутність стратегічного мислення при плануванні прикордонної кампанії. По-перше, кремлівські очільники, розглядаючи програму побудови укріплених районів, не могли через політичні мотиви допустити тимчасовий відхід підрозділів Червоної армії із прикордоння на відстань понад 200 км. Як уже зазначалося, у потенційній зоні окупації залишалися чимало економічних та політичних центрів. Й. Сталін і його оточення цілком справедливо вважали, що масштабний відступ спричинить зневіру населення у спроможності лідерів СРСР організувати опір агресії. По-друге, Й. Сталін був упевнений, що основні воєнні дії розгорнуться саме на прикордонних територіях. Тому укріплені райони було максимально наближено до лінії держкордону. Так, Коростенський УР на своєму північному фланзі проходив усього лише в 1 км від кордону та в 96 км – на південному фланзі, а Новоград-Волинський УР – на відстані 24–80 км¹⁸. Це було характерним і для Тираспольського, Рибницького, Могилів-Подільського-Ямпільського укріпрайонів.

¹⁷ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – С. 221–223.

¹⁸ Веремеев Ю. Линия Сталина и подготовка партизанской войны [Електронний ресурс]: <http://army.armor.kiev.ua/hist/linia-stalina-ukr.php>

Командири також вказували на недостатню забезпеченість флангів і тилу від обходів противника, що за маневреної війни знижувало оперативну цінність укріплень; відсутність далекобійних гармат для боротьби з штурмовою й облоговою артилерією ворога – із 3196 збудованих довготривалих вогневих споруд тільки 409 призначалися для розміщення казематної артилерії; споруди були в основному фронтального типу¹⁹.

Таким чином, зважаючи на маневрений характер війни, нові тактичні рішення вермахту, прорахунки політичного керівництва СРСР укріплені райони не змогли відіграти стратегічну роль у відбитті наступу. Певні очікування виправдав лише Київський укріпрайон, що став основою оборонної операції в липні–вересні 1941 р.²⁰

Паралельно М. Фрунзе пропонував для нейтралізації наступу переважаючих сил противника задіяти у прикордонних регіонах можливість так званої «малої» (партизанської) війни:

«Якщо держава приділить цій справі доволі серйозну увагу, якщо підготовка цієї «малої війни» проходитиме систематично і плано-мірно, то можна створити для армії противника таку обстановку, за якої, незважаючи на всі свої технічні переваги, вона виявиться безсилою перед порівняно погано озброєним, але ініціативним, сміливим і рішучим супротивником»²¹.

Такий висновок він зробив після аналізу бойових дій партизанів у Сибіру й на Далекому Сході, боротьби в «козацьких областях», із «басмацтвом» у Туркестані, «махновщиною» та «політичним бандитизмом» в Україні. Тому М. Фрунзе вважав одним із завдань Штабу Червоної армії узагальнення досвіду повстанської та партизанської війни, використання ідеї «малої війни» у «наших майбутніх війнах із технічно краще оснащеним ворогом»²².

¹⁹ Коваль М.В. Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С. 84.

²⁰ Павлик В.С. Киевский укрепрайон: Документы, факты, свидетельства. – К., 2005. – 98 с.

²¹ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия. – С. 103–104.

²² Там же. – С. 105.

Невдовзі було напрацьовано заходи щодо підготовки до «малої війни». Це, зокрема, створення законспірованої мережі диверсійних груп і диверсантів-одинаків у містах, на залізниці західніше від майбутніх укріплених районів; підготовка маневрених партизанських груп, здатних діяти в тому числі на невідомій місцевості; виготовлення та вдосконалення спеціальної зброї й мінно-підричних засобів для диверсантів і партизанів; забезпечення останніх радіозв'язком та створення мережі радіоцентрів далекої дії; проведення попередньої підготовки для влаштування загороджень на дорогах, знищення мостів тощо. Ці заходи було орієнтовано саме на прикордонні регіони України та Білорусії, а їх здійснення покладалося на органи державної безпеки та відповідні управління (у тому числі розвідувальне, згодом 4-те) Штабу РСЧА. Уже 1923–1925 рр. на підставі вказівок командуючого військами України та Криму М. Фрунзе під час польового навчання підрозділи Українського військового округу тренувалися у проведенні диверсійних, партизанських дій у тилу ворога.

Паралельно розроблялися та втілювалися у життя плани зниження темпів наступу агресора через влаштування інженерних і мінно-вибухових загороджень. Так, у вересні 1925 р. командир 7-ї роти 4-го Червонопрапорного Коростенського залізничного полку І. Старинов (згодом один з ініціаторів створення у СРСР військ спеціального призначення) був відряджений у розпорядження дорожньо-транспортного відділу ОДПУ СРСР Південно-Західної залізниці як «фахівець з улаштування загороджень для забезпечення відходу військ на випадок агресії». Роботи проводилися на підставі вказівок командуючого військами Українського військового округу і завершилися впродовж 1929 р. Станом на 1 січня 1930 р. у прикордонній смузі було підготовлено, крім підричних команд зі складу двох залізничних полків, прикордонних військ, воєнізованої охорони залізниці, понад 60 підричних підрозділів загальною кількістю 1400 осіб. Для забезпечення швидкого мінування створювалися спеціальні склади готових до використання мін, було перевірено й відремонтовано 120 мінних труб і камер на об'єктах. Ефективність діяльності підричних команд та швидкість мінування

у прикордонних районах (Південно-Західна залізниця) перевірялися під час польових навчань 1929–1930 рр.²³

Для підготовки особового й командного складу диверсійних і партизанських груп було створено законспіровані спеціальні школи – три у Києві, по одній у Харкові та Куп'янську (тут також розміщувалася тренувальна база, аеродром), в Одесі діяв філіал однієї із київських шкіл. Практичні питання діяльності шкіл, використання їхніх випускників вирішував безпосередньо командуючий Українського (із 1935 р. Київського) військового округу І. Якір.

Згодом у довідках про агентів НКВС УРСР було виявлено відповідні записи про закінчення диверсійних шкіл наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. Так, у довідці від 25 грудня 1942 р. на оперативне джерело «Нікітін» указувалося, що він успішно закінчив школу керівників партизанського руху при ДПУ УСРР і був призначений командиром загону у прикордонному Шепетівському районі²⁴.

Паралельно у прикордонних регіонах, згідно із затвердженням Штабом РСЧА планом, проводилося облаштування секретних складів із тисячами гвинтівок, сотнями кулеметів, десятками тон боєприпасів і вибухівки. Найбільші бази матеріально-технічного забезпечення диверсантів закладалися у прикордонні – Бессарабії, районах Олевська, Коростеня, Овруча, Славуті та ін.²⁵, у передпіллі укріпрайонів. Але останні будувалися, як уже зазначалося, у безпосередній близькості від кордону. Така дислокація позбавляла маневру диверсійні й партизанські загоны, котрі, згідно з теорією малої війни, повинні були діяти в тилу противника.

Одна із київських шкіл розташовувалася на вул. Саксаганського, 120. Це була двоповерхова будівля із чотирма спальними кімнатами, їдальнею, класами та кабінетами. Тут навчалися 16 курсантів, більшість із них мали досвід партизанської війни в

²³ Старинов И.Г. Подричник на коммуникациях агресора // Вопросы истории. – 1988. – № 7. – С. 100–101.

²⁴ Попов А. НКВД и партизанское движение. – М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – С. 25.

²⁵ Там же. – С. 36.

1918–1920 рр. Їх тренували на посади командирів, заступників командирів диверсійних груп.

Серед курсантів шкіл було також чимало дівчат, які проходили диверсійну підготовку нарівні з чоловіками. 500 випускників українських, білоруських, ленінградської диверсійних шкіл брали участь у маневрах Ленінградського військового округу восени 1932 р., відпрацьовуючи дії в тилу ворога²⁶. Одну з диверсійних груп тоді очолював майбутній Герой Радянського Союзу, командир розвідувально-диверсійного загону НКВС СРСР, котрий діяв у 1942–1943 рр. на Київщині й Західному Поділлі, М. Прокопюк²⁷. Загалом в Українському військовому окрузі було підготовлено 3 тис. диверсантів, у тому числі 1400 підричників²⁸.

У 1930 р. на тлі проведення суцільної колективізації сільського господарства виникла велика кадрова проблема. Колишні партизани впродовж 1920-х рр., отримавши земельні наділи, стали середняками. Здебільшого вони не бажали записуватися в колгоспи й підпадали під розкуркулення та виселення з місць постійного проживання. Їх навчання та подальшу діяльність було глибоко законспіровано, вони не мали права розголошувати таємницю. І. Старинов згадував, що чимало майбутніх диверсантів та їхніх сімей удавалося визволити вже з ешелонів, що везли їх в «північні краї». Тому було вирішено випускників диверсійних шкіл перевести на роботу на цукрові заводи, механічні майстерні, машинно-тракторні станції²⁹.

У 1936 р. почалося згортання диверсійно-партизанського напрямку у воєнній доктрині СРСР та відхід від теорії малої війни. Формування кадрових дивізій та відмова від міліційно-територіального принципу, технічне переозброєння сприяли впевненості кремлівських вождів у «непереможності» Червоної армії.

²⁶ Старинов И.Г. Подричник на коммуникациях агрессора. – С. 102–103.

²⁷ Боярский В. Партизаны и армия: История утерянных возможностей. – Минск; М.: Харвест АСТ, 2001. – С. 58–59.

²⁸ Степаков В. Спецназ России. – СПб: Нева; М.: ОЛМА-Пресс, 2002. – С. 66.

²⁹ Старинов И.Г. Мины ждут своего часа. – М.: Воениздат, 1964. – С. 34–35.

Нарком оборони СРСР К. Ворошилов 16 вересня 1936 р. на мітингу в Києві заявив:

«Якщо ворог нападе на радянську Україну, на радянську Білорусію чи іншу частину Союзу, ми не тільки не пустимо ворога в межі нашої Батьківщини, але будемо його бити на тій території, звідки він прийшов»³⁰.

Створення партизанських та диверсійних загонів, закладання конспіративних баз зі зброєю та вибухівкою було використано як доказ існування «військово-фашистської змови у Червоній армії» в 1936–1937 рр. Підготовлені диверсанти та партизани зазнали арештів. Їх разом з інструкторами звинуватили «у зневірі у силах соціалістичної держави», «підготовці до ворожої діяльності в тилу Червоної армії». Тоді було арештовано заступника наркома оборони СРСР маршала М. Тухачевського, командуючих Київським (І. Якір) та Білоруським (І. Уборевич) військовими округами, заступника командуючого Ленінградського військового округу В. Примакова та ін.³¹ І. Старинов згадував, що після повернення з Іспанії восени 1937 р. його допитав співробітник держбезпеки про підготовку диверсантів, закладання баз зброї й вибухівки наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у прикордонній смузі УРСР. Після допиту він зрозумів, що вся створена раніше диверсійно-партизанська система зруйнована, бази зброї й вибухівки, законспіровані загони ліквідовано, партизанів заарештовано та засуджено. У розмові з К. Ворошиловим І. Старинов акцентував увагу, що заходи з підготовки диверсантів і баз було санкціоновано ЦК ВКП(б) й виконувалися відповідно до вказівок самого наркома оборони. Тоді І. Старинова врятувало заступництво К. Ворошилова, який у телефонній розмові з М. Єжовим переконав остатнього в невинуватості Іллі Григоровича. Натомість нарком оборони чітко висловився, що:

³⁰ Ворошилов К.Е. Речь на митинге в Киеве 16 сент. 1936 г. // *Его же*. Статьи и речи. – М., 1937. – С. 656.

³¹ Кантор Ю.З. Война и мир Михаила Тухачевского. – М.: ИД «Огонёк»; «Время», 2005. – 576 с.; Минаков С. Сталин и его маршал. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 640 с.

«Якір і Берзін (у 1924–1935 рр. – начальник 4-го [розвідувального] управління Штабу РСЧА) готували банди й робили для них закладки зброї».

Він запевнив М. Єжова, що І. Старинов виконував наказ і не міг знати про «антирадянські плани» «змовників»³². З обставин розмови цілком зрозуміло, що нищення одного з сегментів «малої війни» у прикордонні відбулося на тлі встановлення жорсткого контролю Й. Сталіна над армійським командуванням.

Одним із напрямів «малої війни» було розгортання партизанських дій на прикордонних територіях держав-сусідів, зокрема Румунії та Польщі. Таким чином більшовицькі керівники намагалися підтримувати «вогнище світової революції», подавати приклад «революційної війни за визволення пригноблених», відволікати зусилля суміжних держав на придушення інспірованих повстань та бунтів селян прикордонних із СРСР територій. Хрестоматійним прикладом дестабілізації ситуації в Румунії стало Татарбунарське повстання 15–18 вересня 1924 р. в Південній Бессарабії. Його перебіг, склад учасників, зовнішньо- та внутрішньополітичні причини детально описано³³. Однак, у даному контексті, ми бачимо типовий приклад діяльності так званої «активної розвідки» ОДПУ СРСР та розвідників Штабу РСЧА.

Співробітники іноземного відділу ОДПУ СРСР та військової розвідки активно підтримували діяльність бойових загонів комуністичних організацій у Галичині, територію якої було розподілено на 4 «військових округи» (9 районів): Львівський (Золочівський, Рава-Руський, Рогатинський), Тернопільський (Тернопільський, Чортківський), Станіславський (Станіславський, Коломийський), Перемишльський (Перемишльський та Дрогобицький). Керівництво здійснювала «трійка» та два інструктори. У кожному окрузі й районі був свій керівник-органі-

³² Старинов И.Г. Мины ждут своего часа. – С. 157–158.

³³ Борьба трудящихся Бессарабии за своё освобождение и воссоединение с советской Родиной (1918–1940 гг.). – Кишинёв, 1970. – 76 с.; Грама Д.К., Мартынич Е.Г. Процесс над участниками Татарбунарского восстания. – Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1988. – 168 с. та ін.

затор. Бюджет галицької військової організації складав 1,3 тис. доларів на місяць. Волинь поділили на 2 округи та 10 повітових організацій. Бюджет становив 1 тис. доларів³⁴.

Постійні диверсійні акти, напади на поліцейські ділянки для звільнення заарештованих спричиняли відповідну реакцію польських армії та спецслужб. Одна з таких операцій могла стати міжнародним скандалом і призвести до різкого погіршення стосунків із Польщею. 5 січня 1925 р. начальник прикордонної охорони ДПУ УСРР М. Бистрих повідомив про напад загону польських військ у складі 40 піхотинців і 3 кіннотників на управління 2-ї комендатури Ямпільського (тепер Хмельницька область) прикордонного загону та заставу № 5 у районі с. Сивки, що за 7 км від Ямполья. Поляки обстріляли прикордонників, поранивши начальника застави Діккермана. Одного з нападників було вбито, але його тіло вони змогли забрати. Загін успішно перейшов польсько-радянський кордон і розчинився на території СРСР³⁵. Голова ОДПУ СРСР Ф. Держинський був стурбований нападом поляків і того ж дня написав Г. Ягоді:

«Треба із розслідуванням виїхати на місце. Треба з'ясувати мотиви та причину таких дій поляків. Питання дуже серйозне»³⁶.

Навіть первинний аналіз повідомлення засвідчив про серйозну військову та диверсійну підготовку нападників. Так, при прориві через позиції прикордонників вони використали понад 30 гранат, що дало можливість практично безперешкодно перейти на територію СРСР. Це – один із методів саме диверсійних груп. Зважаючи на отримані докази нападу підрозділу регулярної польської армії, 8 січня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) створило «трійку» у складі О. Шліхтера, В. Балицького та представника наркомату закордонних справ СРСР. Їй доручили розібратися в «обставинах боєзйткнення в 7 км від Ямполья Во-

³⁴ Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки. – М.: ОЛМА-Пресс, 2000. – Кн. 2. – С. 123–124.

³⁵ Пограничные войска СССР 1918–1928: Сб. док. и мат. – М.: Наука, 1973. – С. 515–516.

³⁶ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК-ГПУ: 1917–1926 / Сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – М.: МФД «Демократия», 2007. – С. 579.

линської губернії». Наркомату закордонних справ доручалося викликати представника посольства Польщі й «вказати на готовність нашої сторони владнати інцидент мирним шляхом»³⁷. Така поблажливість більшовицьких очільників була вимушеною. По-перше, СРСР не мав можливості розпочинати в 1925 р. війну з Польщею; по-друге, члени політбюро вже знали, що загін належав розвідувальному управлінню Штабу Червоної армії...

На засіданні 27 січня 1925 р. члени політбюро ухвалили ще одну постанову – «Про напад на Ямпіль». Вони доручили наркомату закордонних справ підготувати «ноту про напад на СРСР регулярних частин польської армії», але цей документ не повинен був загострити радянсько-польські відносини. Також було створено комісію у складі В. Куйбишева (голова), Ф. Дзержинського, Й. Уншліхта, М. Фрунзе (із заміною К. Ворошиловим), Г. Чичеріна для аналізу діяльності і форм роботи розвідувального управління за кордоном³⁸. Того ж дня Ф. Дзержинський наказав Г. Ягоді підготувати запит до прикордонної охорони, начальників особливих відділів ОДПУ СРСР про діяльність «банд (наших)» і роботу розвідувального управління³⁹. Також він написав листа до голови ДПУ УСРР В. Балицького з проханням зібрати всю інформацію про диверсантів Розвідупра, їх чисельність, озброєння, підпорядкування в Києві, Харкові, Москві, взаємовідносини фахівців-розвідників із прикордонниками та чекістами, методи переходу через кордон. В. Балицькому пропонувалося висловити своє ставлення до діяльності «банд» і Розвідупру, необхідності їх ліквідації, можливості виступу проти радянської влади, перспективи їхньої закордонної роботи тощо⁴⁰.

У результаті роботи комісії В. Куйбишева стало відомо, що, починаючи з 1921 р., розвідувальне управління надсилало на суміжні території Польщі добре підготовлені й озброєні диверсійні групи. Їх метою була провокація антидержавних виступів.

³⁷ Российский государственный архив социально-политической истории (далі –РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 484, л. 1.

³⁸ Там же, д. 486, л. 1.

³⁹ Там же, ф. 76, оп. 3, д. 165, л. 15.

⁴⁰ Там же, д. 247, л. 7.

Спільно з представниками місцевого населення, що були невдоволені польською владою, вони здійснювали акти терору проти поліцейських, службовців адміністрації, грабували банки, нападали на поїзди, невеликі тюрми тощо.

25 лютого 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило пропозиції комісії В. Куйбишева. Члени комісії визнали, що активна розвідка (диверсійні, військово-підривні групи) були «необхідним доповненням наших військових заходів». Зі встановленням дипломатичних стосунків із країнами-сусідами пропонувалося згорнути їх діяльність. Однак слабкість керівництва місцевих партійних осередків стихійним селянським рухом, представниками якого комплектувалися ці групи, «не дозволяли організаційно керувати цими групами, вони не виконували надіслані директиви». Тому пропонувалося ліквідувати диверсійні та партизанські групи за межами СРСР і, зокрема, у Польщі. Наголошувалося, що у суміжних державах не повинно залишитися активних бойових груп, діяльність яких санкціонувалася політбюро. Уся бойова й повстанська робота повинна бути передана осередкам компартії тієї країни, де вони діяли. Замість активної розвідки у сусідніх державах пропонувалося створити

«суворо законспіровані пункти для вивчення військових об'єктів, встановлення зв'язку із потрібними людьми, заготівлі матеріалів і т. д., тобто для підготовки до деструктивної роботи під час війни в тилу противника».

Ці розвідувально-диверсійні пункти не пов'язувалися з партією, а члени груп не повинні бути партійцями. Загалом ішлося про створення у суміжних державах розгалуженої розвідувально-диверсійної мережі.

Також комісія В. Куйбишева пропонувала очистити прикордоння СРСР від активних партизанів, що переходили кордон і займалися диверсійними актами й терором у сусідніх державах. Пропонувалося,

«не озлобляючи їх і залишаючи на обліку для використання під час війни, евакуювати у внутрішні округи».

Політбюро навіть ухвалило рішення виділити необхідні кошти для виводу груп, вирішення матеріальних проблем бойови-

ків. Відповідальність за перехід кордону тепер повністю покладався на ОДПУ СРСР.

Цікаво, що у пропозиціях комісії В. Куйбишева вказувалося, що в окремих випадках політбюро залишало за собою право відновити діяльність партизанських і диверсійних груп, зокрема в Бессарабії⁴¹. Хоча політичне керівництво СРСР санкціонувало виведення диверсантів із Польщі, Румунії та інших країн Центрально-Східної Європи, однак на далекосхідному (Китай) та південному (Афганістан) напрямках упродовж 1920–1930-х рр. діяльність груп «активної розвідки» лише посилювалася.

Обговорюючи результати роботи диверсійних груп на територіях сусідніх держав, Й. Сталін та його оточення усвідомлювали можливість розвитку повстанства та диверсійної роботи в українському прикордонні, адже національний повстанський рух 1920-х рр. став яскравим прикладом військової спроможності селянства України. Наявність у прикордонних районах чималих контингентів населення, що мали родичів у суміжних державах, компактне проживання національних меншин – представників титульної нації держав-сусідів, антирадянські настрої вагомої частини населення зумовило ставлення вищого партійно-радянського керівництва СРСР до України як до «петлюрівської» та «повстанської» території. У широко цитованому дослідниками листі Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 р. керівник ВКП(б) писав:

«Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, *хе-хе*) перебуває немало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше – це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек»⁴².

⁴¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 2, л. 78–81.

⁴² Васильєв В. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 30–31.

Вихід Й. Сталін та його оточення бачили в комплексі заходів, які, на їхню думку, могли економічно розбудувати в першу чергу сільське господарство прикордонної смуги, таким чином посиливши її боєздатність. У цьому комплексі заходів значним фактором була репресивна складова, зокрема масові депортації «політично неблагонадійного» населення. Із прикордонних районів узимку – навесні 1935 р. населення депортувалося у два етапи. Перший: 1–9 лютого 1935 р., коли на спецпоселення Біломорсько-Балтійського каналу було вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елементу» (615 німецьких, 681 польська, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських родин)⁴³. На другому етапі виселення проходило у внутрішні області радянської України (Харківську та Дніпропетровську). Уже 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило виселити з прикордонної смуги двадцяти двох районів Вінницької та Київської областей «політично неблагонадійних осіб» і натомість вселити із внутрішніх районів УСРР – 4 тис. «кращих колгоспників». Загалом упродовж 20 лютого – 10 березня 1935 р. з подільського прикордоння було виселено 2864 господарства (із загальної кількості 8342 виселених господарств), 12 828 осіб (із загальної кількості 38 996 осіб). Підкреслимо, що чекісти ретельно готували списки виселених. Основними критеріями були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Так, із загальної кількості виселених 8342 господарств 3434 були українцями, 2866 – поляками, 1903 – німцями. За соціальним складом: «куркульських» – 1155, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. На вільні поселення на Поділлі в'їхало 1016 господарств (4217 осіб) із Чернігівської та Київської областей⁴⁴.

⁴³ Сталинские депортации: 1928–1953 / Сост.: Н. Поболь, П. Полян. – М.: МФД «Материк», 2005. – С. 50.

⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6618, арк. 1–8. Див. також: Подкур Р.Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 р. в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 127–149.

У масовій операції з адміністративного виселення слід відзначити декілька моментів. *По-перше*, головним підґрунтям цієї акції стала політична та соціальна належність. Про це свідчить хоча б кількість виселених в обох хвилях українців. У першій були відкриті противники більшовизму, які неодноразово в різних формах висловлювали своє ставлення до економічних експериментів керівників СРСР. До другої хвилі виселених увійшли так звані пасивні та потенційні «противники радянської влади». Тому, вірогідно, їх переселили у внутрішні області України. Співробітники органів державної безпеки, а з їхньої подачі й вище партійно-радянське керівництво СРСР, інтерпретували наявність на прикордонні населення, тотожного за національністю з прилеглою державою, як середовище діяльності спецслужб сусідів.

По-друге, кидається у вічі диспропорція кількості виселених (38 996) та вселених (16 431 особа). Тут вирішувалося дві суттєвих проблеми – зменшувалося навантаження населення на гектар землі, що було важливо для малоземельного Поділля, а паралельно розпочалося грандіозне військове будівництво вже згадуваних вище укріплених районів, котре потребувало значного «життєвого простору» та відповідного забезпечення секретності.

По-третє, із прикордонної смуги «вилучалися» реальні та потенційні (на думку комуністичних очільників) «противники радянської влади», які могли дискредитувати соціально-економічні експерименти більшовицького режиму, надавати посильну допомогу «диверсантам та розвідникам» із-за кордону, а в період воєнних дій активно допомагати агресору. Так, за інформацією секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР від 20 липня 1932 р., за неповними даними, з прикордонних районів УСРР до суміжних держав (Польщі та Румунії) тільки у січні–травні 1932 р. нелегально перейшло 745 громадян, затримано при спробі переходу 1130 осіб. Емігранти підрадянської України розповідали про реалії проведення суцільної колективізації, наростання масового голоду. Також співробітники цього союзного відомства акцентували увагу на розкритті у січні–липні 1932 р. «по лінії національної контрреволюції» 35 організацій

та груп загальною кількістю 562 особи⁴⁵. Наскільки реальна була «контрреволюційна діяльність» цих «розкритих» груп свідчать списки реабілітованих громадян, які оприлюднюються у відповідних книгах науково-документальної серії «Реабілітовані історією» у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Рівненській, Хмельницькій областях.

По-четверте, прикордонна смуга заселялася «політично благонадійними» колгоспниками. Здебільшого це були сільські активісти, комуністи, комсомольці, прихильники радянської влади, демобілізовані червоноармійці та їхні сім'ї. Вони мали стати опорою в розбудові колгоспів і, водночас, посилити оборонні можливості прикордонної смуги. Паралельно в першочерговому порядку прикордонним колгоспам, машинно-тракторним станціям надавалося суттєве матеріально-технічне, продовольче, фінансове забезпечення. Лідери СРСР сподівалися, що комплексні заходи поліпшать політико-економічну ситуацію у прикордонних колгоспах, селах і містечках.

Восени 1935 р. почалася цілеспрямована депортація польського населення з прикордонних районів Поділля та Київщини. Спочатку з санкції ЦК КП(б)У до Харківської, Донецької і Дніпропетровської областей було вислано 1500 польських сімей, а у травні та вересні 1936 р. – 15 тис. польських і німецьких господарств не зі своєї волі вирушили до Казахстану⁴⁶. Причини такої акції зазначив у листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський. «Політична неблагонадійність» польського населення полягала в підозрах щодо «шпигунства», участі в контрабандних оборудках, наявності родичів за кордоном, «належності до релігійного активу»⁴⁷. Націо-

⁴⁵ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Док. и мат.: В 5 т. – М.: РОССПЭН, 2001. – Т.3. – С. 421; Ганжа О.І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 209.

⁴⁶ Сталинские депортации: 1928–1953. – С. 53–56.

⁴⁷ Калитко С.Л. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. пр. за матер. міжнар. наук. конф. (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 341.

нальну спрямованість цих акцій також підтвердив нарком НКВС СРСР Г. Ягода в листі до голови РНК В. Молотова. Оцінюючи депортації в лютому–березні 1935 р., він писав:

«Проведені переселення значною мірою очистили прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Унаслідок того, що у час весняного переселення 1935 р. контингент переселенців із прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, у ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишилися значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких у прикордонних районах, із точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним»⁴⁸.

Наростання антипольських настроїв серед вищого партійно-радянського керівництва СРСР початку 1930-х рр. проявлялося не лише в депортації. Так, постанова ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 р. «Про реорганізацію німецьких і польських шкіл у прикордонних районах» розпочала чергову кампанію ліквідації національної освіти. У документі зазначалося:

«У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах [...] Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському Вінницької області, [...] комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи»⁴⁹.

Однак на територіях компактного проживання національних меншин налічувалося сотні тисяч громадян. «Вилучивши» невелику, політично активну частину, лідери СРСР та місцеві партійно-радянські працівники намагалися згорнути національно-культурний розвиток нацменшин. Так, окружні парткоми спільно з органами виконавчої влади продовжували ухвалювати рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружного КП(б)У 16 серпня 1935 р. в постанові

⁴⁸ Сталинские депортации: 1928–1953. – С. 54.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 384, арк. 4; оп. 16, спр. 12, арк. 278.

«Про мережу польських шкіл» доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому впродовж декади

«переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26-го серпня подати матеріали на бюро окрпарткому».

Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання 11 польських шкіл, у тому числі у прикордонних Городоцькому – 3, Сатанівському – 3 і по одній школі у Чорноострівському, Базалійському та Красилівському районах⁵⁰.

Після постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. на Поділлі залишилося 29 польських шкіл: серед них середніх – 5, неповних середніх – 18 та 6 – початкових, в яких навчалося 6537 учнів⁵¹. У Кам'янець-Подільському окрузі з 14 – залишилося лише 2: в окружному центрі та в Дунаївцях.

1 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію мережі районних польських газет», відповідно до якої у Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області газети ліквідовувалися⁵². З 15 квітня 1935 р. припинився вихід видання «Пограничная правда» у Славуті⁵³. Постановою Проскурівського окружного КП(б)У «Про ліквідацію польських районних газет» з 1 вересня 1935 р. було припинено випуск газет «Коллективист пограничья» Проскурівського, «Штурмовик надзбручанський» Городоцького та «Коммунар пограничья» Волочиського районів. За рішенням партійних комітетів було ліквідовано польські районні газети на Славутчині та Ізяславщині (Шепетівський округ)⁵⁴. Їхнє майно передавалося редакціям україномовних райгазет, а шрифти відправили до центральної польської газети «Глос радзецький».

Прикордонний фактор Поділля, і УРСР у межах СРСР загалом, відіграв значну роль у розгортанні масштабів «Великого

⁵⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 28, арк. 9, 20.

⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 371, арк. 15–16.

⁵² Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – С. 60.

⁵³ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 134.

⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 228, арк. 33.

терору» 1937–1938 рр. Загальні мотиви, перебіг масових операцій тих часів детально досліджено⁵⁵. Тож зупинімося на певних регіональних особливостях «Великого терору» на Поділлі. Основну роботу з реалізації запланованих акцій було покладено на управління державної безпеки УНКВС УРСР, міжрайонні відділи УДБ та районні апарати НКВС. На території республіки створювалося 45 міжрайонних оперативних груп. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський⁵⁶.

Для визначення місць дислокації та районів, що входили до складу міжрайонних відділів держбезпеки, чекісти провели політичну та соціально-економічну оцінку адміністративно-територіальних одиниць. Так, у підготовлених «політико-економічних характеристиках» вказувалася кількість населення, перелік промислових підприємств та їх значення в економіці регіону чи навіть СРСР, наявність військових частин тощо. Особливо акцентувалося на ставленні до УНР, участі населення в повстанському русі, протидії колективізації, наявності «національних колоній». Так, у прикордонному Орининському районі

«населення було сильно заражене петлюрівським рухом та контрабандною діяльністю. Серед контрабандистів зафіксовані зв'язки з польським шпигунством. Особливо проявили себе контрреволюційні організації під час проведення масової колективізації і виселення куркульства. Район є об'єктом для польської розвідки».

Муровано-Куриловецький район, який межував із Румунією, уважався

⁵⁵ Кип Д., Литвин А. Эпоха Сталина в России: Современная историография. – М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Ельцина, 2009. – 328 с.; Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-доп. бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

⁵⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 91–92.

«осередком есерівщини та петлюрівщини. Село Вербівці було місцем діяльності польського агента, ксьондза Соколовського, який був обміняний і проживає в Польщі. У минулому в районі були значні петлюрівські формування. За кордоном (у Румунії та Польщі) проживає значна кількість вихідців із району – колишніх учасників польської та петлюрівської армії»⁵⁷.

Виходячи з подібних уявлень формувалися відповідні штати міжрайонних відділів УДБ. Прикордонні, на відміну від «внутрішніх», замість 15–16 штатних одиниць налічували 17–18 співробітників. Окрім того, арешти у прикордонній смузі, згідно з оперативними наказами, проводили прикордонні загони. Усі ці органи мали впродовж короткого часу провести політичну та соціальну «санацію» Поділля, де проживало понад 3,8 млн осіб. Наявність 200 тис. польського населення (за підрахунками чекістів) позначило одну з регіональних особливостей державного терору на Поділлі⁵⁸.

Таким чином, на формування воєнної доктрини СРСР впливали ідеологічні засади комуністичної партії, котра оголосила «війну світовому капіталу». Її лідери постійно акцентували увагу на «капіталістичному оточенні першої соціалістичної країни». Це зумовило вироблення алгоритму: оборона від агресії капіталістичних країн, виснаження ворога у прикордонних боях, перехід у контрнаступ з остаточним розгромом армії противника на території держави-агресора.

Однак руйнівні наслідки Першої світової та громадянської воєн призвели до значного занепаду економіки як радянських республік, так і держав-сусідів. Увага політичних лідерів зосередилася на відновленні господарства. Для збільшення капіталовкладень довелося значно скоротити військові бюджети. Але як суміжні держави, так і СРСР активізували діяльність розвідувально-диверсійних підрозділів у прикордонних регіонах. Їх метою було виявлення можливої концентрації контингентів військ для наступу й дестабілізація прикордоння. Останнє

⁵⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 19, 23.

⁵⁸ Там само, арк. 2.

відволікало значні політичні та економічні зусилля для їх нейтралізації та не дозволяло в повній мірі зосереджуватися на підготовці потенційної війни.

Скорочення військового бюджету СРСР призвело до реалізації теорії «малої війни», що передбачала створення диверсійних і партизанських груп, баз їх матеріально-технічного забезпечення. Ці підрозділи мали діяти в тилу ворога під час війни. Однак унаслідок політичних інтриг військового командування та посилення контролю Й. Сталіна над армією наприкінці 1930-х рр. було ліквідовано всі диверсійні та партизанські загони, їх учасників та інструкторів заарештовано й засуджено до страти або довготривалих термінів ув'язнення, а зброю, вибухівку передано на склади.

Паралельно у прикордонні СРСР, і радянській Україні зокрема, будувалися нові фортифікаційні споруди. Вони мали стати опорними пунктами для зупинення можливої агресії й переходу в контрнаступ. Однак в умовах реальної війни через прорахунки командування Червоної армії, використання вермахтом тактики маневреної війни укріплені райони, за окремими винятками, не відіграли визначеної для них стратегічної ролі.

Одним з елементів реалізації воєнної доктрини у сегменті прогнозованої війни на прикордонні стали масові політичні репресії проти населення прикордонних регіонів. Лідери СРСР убачали в ньому потенційну «п'яту колону». Це стосувалося як національних меншин, що були представниками титульних націй держав-сусідів, так і титульних націй радянських республік. «Політично неблагонадійних» громадян спочатку висіляли з прикордоння, а потім, під час «Великого терору», значну частину потенційних «ворогів» ув'язнили або стратили.

Подкур Р. Деятельность спецслужб СССР в пограничье советской Украины в 1920–1930-х гг.

Исследуются отдельные аспекты реализации советской военной доктрины на украинском пограничье в 1920–1930-х гг. Акцентируется внимание на теории «малой войны», строительстве укреплённых районов, депортации из приграничных регионов «политически неблагонадёжного» населения.

Ключевые слова: пограничье, теория «малой войны», укреплённый район, депортация.

Podkur R. The activity of special services of the USSR in the Soviet Ukraine in the border zone in 1920–1930th

Some aspects of the realization of Soviet military doctrine on the Ukrainian borderlands in 1920–1930th are studied. The attention is focused on the theory of «small war», the construction of fortified areas, deportations of «politically unreliable» population from the border regions.

Key words: borderlands, the theory of «small war», a fortified area, deportation.

УДК 351.746.1(477)«1920/1930»(09)

Валерій ЛЕВЧЕНКО*

Одеські увертюра та епілог «опери СВУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920–1930-х рр.

«У минулому сторіччі тулузький парламент одноголосно засудив до колесування протестанта Каласа, пізніше визнаного невинним. – Хтось, щоб виправдати цю помилку, навів приказку: “Кінь і на чотирьох копитах та спотикається...” – “Добре, якщо один кінь, – відповіли йому, – але весь кінний двір...”».
Ф. Тютчев¹

Досліджується підготовка та проведення органами держбезпеки УСРР репресивної акції проти інтелектуальної еліти в 1920–1930-х рр. у контексті «справи СВУ». Розглянуто відносини

* Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри Одеського національного морського університету.

¹ Душенко К.В. Большая книга афоризмов. – М.: Эксмо, 2003. – С. 814.

більшовицького адміністративного й пропагандистського апарату та наукової інтелігенції. Виявлено основні форми та методи репресивної політики стосовно вчених, подаються нові, досі невідомі, історичні факти й документи, повернуто забуті імена окремих діячів української культури.

Ключові слова: «СВУ», Одеса, інтелектуальна еліта, учені, більшовики, політичні репресії.

Період 1920–1930-х рр. – складний етап в історії наукової інтелігенції УСРР, як і у цілому СРСР. У цей час радянська влада прагнула підкорити своїм ідеологічним пріоритетам інтереси наукового співтовариства. З перших днів остаточного встановлення більшовицького режиму на теренах України та впродовж 1920-х рр. недовіра до інтелектуальної еліти постійно підкреслювалася у виступах державних і партійних діячів, документах центральних та республіканських органів влади². На практиці така політика призвела до масових «чисток» штатів науководослідних установ і вишів, звільнення багатьох учених упродовж 1920–1930-х рр. на підставі соціального походження, поглядів щодо національного питання, політичної позиції тощо, а згодом і до арештів та фізичного знищення багатьох із них. Стала нормою фабрикація різноманітних «спілок науковців», нібито створених для проведення «контрреволюційної боротьби», унаслідок чого немало представників української інтелігенції

«втрачали своє обличчя, ставали поступливими провідниками нерідко навіть безглузких ідей, вироблених більшовицькою партією»³.

Першим цілеспрямованим і надпотужним ударом у рамках наступу на наукову інтелігенцію в УСРР став інспірований ЦК КП(б)У процес так званої «Спілки визволення України» («СВУ»). Його організатори мали прагматичну мету: виробити теоретичну основу для судових звинувачень опозиційно налаштованих до радянської влади представників інтелігенції, що належали

² Див.: Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 1999. – С. 102–110.

³ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З., Рубльов О.С. Історія під пресою ідеології // Зневажена Кліо. – К., 2005. – С. 3.

до генерації науковців, котрі підтримували ідею розбудови соборної України, критикували проведення політики російщення, виступали проти більшовицького вектора розвитку української культури, та в яких не склалися відносини з новою владою. Незважаючи на те, що інтелектуали працювали у закладах і установах, створених радянським урядом, це не означало, що вони поділяли ідеологію та практику режиму. Безумовно, вони не брали участі в підпільних організаціях і не готували збройних виступів проти уряду, але їхні думки (висловлені усно й письмово), коло знайомих та друзів, що поділяли аналогічні погляди, колишнє членство в опозиційних партіях, участь у національно-визвольній революції 1917–1920 рр., практична діяльність на ниві розвитку української культури та особисті морально-вольові риси засвідчували неприйняття більшовизму. Це призвело до відповідної реакції з боку партійно-радянського апарату.

У народі процес, який відбувався в період від 9 березня до 19 квітня 1930 р. в будівлі Харківської опери, здобув низку алегоричних назв: «театр у театрі», «СВУ – опера ДПУ», «опера СВУ – музика ДПУ»⁴ тощо. Він проходив як добре режисована вистава. Деякі обвинувачені визнавали свою «провину», засвідчували участь у «великій організації», що мала на меті «повалення радянської влади й повернення капіталістичного ладу» та в більшій або меншій мірі давали відповіді, яких бажали почути від них судді й прокурори.

На відміну від подібних подій у Центральній Європі XVIII ст., згаданих в епіграфі, що послужили приводом для початку кампанії Ф. Вольтера щодо релігійної терпимості та примирення населення, події другої чверті ХХ ст. у східній частині континенту призвели до утвердження тоталітаризму на довгі роки та налагодження потужної роботи молоху політичних репресій, до якого потрапили мільйони людей. Аналіз природи тоталітаризму, передумов його формування, умов розвитку, шляхів

⁴ Див.: Білокін С. СВУ – опера ГПУ? // Наш час. – К., 1992. – № 12. – С. 3; Опера СВУ – музика ГПУ: Спогади свідків / Передм., упор., підгот. тексту Ю. Хорунжого. – Кам'янськ-Шахтинський: Станиця, 1992. – 156 с.

подолання та засудження на науковому і правовому рівнях у Російській Федерації як правонаступниці СРСР переріс на початку ХХІ ст. в політичну й воєнну агресію з її боку проти Грузії й України та ескалацію напруженості у відносинах із багатьма європейськими країнами.

У зв'язку з цим, незважаючи на значний масив наукової літератури з історії політичних репресій⁵, не можна констатувати остаточне та вичерпне дослідження всіх їх епізодів, деталей, подробиць тощо, у тому числі й щодо «справи СВУ». Отже, на прикладі раніше не оприлюднених документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області та віддзеркалюють гносеологічні принципи теорії тоталітаризму (домінантою їх змісту виступають відносини влади й наукової інтелігенції, її переслідування, обмеження професійної діяльності, репресивні дії тощо) автор намагався реконструювати події більшовицького свавілля під назвою «СВУ» в Одесі як одного з епізодів проявів тоталітаризму в СРСР із використанням елементів алегорії.

У цьому контексті, досліджуючи особливості ставлення влади до представників інтелектуальної еліти на рубежі 1920–1930-х рр., ми ставимо за мету продемонструвати функціональну залежність когорти наукової інтелігенції від комуністичної ідеології, конфронтацію на цьому підґрунті між представниками наукового середовища; розкрити роль партійного керівництва в її монополізації та виявити форми, методи і характер політико-ідеологічного «перевиховання» на прикладі проведення політичних репресій за «справою СВУ» в Одесі; зробити внесок щодо здійснення повного обліку наявних джерел з історії «Спілки визволення України», запропонованого С. Білоконем⁶, їх комплексного освоєння та наукового видання. Наслідком

⁵ Див.: Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир, 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор.: Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К., 2007. – 519 с. та ін.

⁶ Білокінь С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 421.

проведення судового процесу стало фізичне знищення багатьох діячів української культури. Тому одним з аспектів цієї студії є використання особистісного підходу до ролі та значення кожної жертви з числа одеських науковців, що сприяє вивченню історії політичних репресій у СРСР.

До списку жертв «СВУ», оголошеного Верховним судом УСРР 19 квітня 1930 р., потрапили 45 осіб, серед яких основними були 26 співробітників ВУАН, у тому числі академіки С. Єфремов і М. Слабченко. Згідно з обвинувальним актом, у зв'язку з цією справою невдовзі було заарештовано ще 700 чол. Усього, за підрахунками дослідників, до, під час та після процесу постраждало (заарештовано, заслано, засуджено, розстріляно тощо) понад 30 тис. осіб⁷.

Відомо, що фігуранти фальсифікованої справи належали до різних вигаданих «філій-груп» «СВУ» (кам'янець-подільської⁸, вінницької, дніпропетровської, миколаївської, одеської, полтавської, чернігівської⁹), тому співробітники окружних представництв ДПУ УСРР на початковому етапі проводили збір інформації та слідчі дії щодо кожного учасника справи. Не стало винятком й Одеське відділення ДПУ, співробітники якого також доклали зусиль до фабрикування матеріалів.

Загалом «справа СВУ» представляла собою не разову дію, а ланцюг послідовних зусиль, спрямованих на втручання партійно-радянського апарату в усі сфери життєдіяльності наукової інтелігенції. Першим актом справи стала реорганізація керівництва ВУАН. Згодом, 26 червня 1928 р., на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У йшлося про політичну тактику стосовно української інтелігенції, зокрема стосовно академії. Для її розробки створили спеціальну комісію з п'яти осіб – Л. Ка-

⁷ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – С. 44; Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: погляд із відстані 75 років // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 134–135 та ін.

⁸ Прокопчук В. Кам'янець-Подільська філія «Спілки визволення України»: до історії фальсифікації // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2013. – № 1/2. – С. 126–145.

⁹ Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»... – С. 136.

гановича, В. Чубаря, Г. Гринька, В. Балицького та ін. Уведення до її складу керівника держбезпеки означало початок відкритих репресивних заходів.

Першим у центрі уваги представників партапарату опинився академік С. Єфремов, який опублікував статтю у газеті «Діло», начебто спрямовану проти державної політики в контексті ВУАН. Насправді вчений становив небезпеку для партапарату як людина, котра критично ставилася до ініціатив більшовицького керівництва й користувалася значним авторитетом в академічному середовищі. У 1928 р. «приборкати» С. Єфремова не вдалося, оскільки ВУАН стала на його захист. Однак наступного року він фактично припинив наукову діяльність¹⁰. По всій країні партійне керівництво спровокувало масові «виступи-засудження» в різних закладах та установах із метою «підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова»¹¹.

Одним із джерел, що демонструють ситуацію, яка склалася у відносинах між владою та представниками академічної науки на прикладі С. Єфремова, є раніше неопублікований документ (див. док. № 2) Одеського інституту народної освіти (ОІНО)¹², появу якого викликала кампанія шельмування академіка. Резолюція розширеного засідання правління ОІНО від 1 лютого 1929 р. не відрізнялася від стандартних рішень багатьох інших подібних зібрань за одним винятком. Із п'ятьох виступаючих тільки М. Слабченко розсудливо підійшов до цієї проблеми та запропонував утриматися від поспішних висновків, порадив розібратися:

«[...] що з себе уявляє єфремовщина з боку наукового та з боку методи, без вивчення ми не можемо, а для вивчення потрібно часу, хоча б місяць».

¹⁰ Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті: 1918–1998. – К., 2000. – С. 164.

¹¹ Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов і його щоденник // Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К.: Газета «Рада», 1997. – С. 16.

¹² Див.: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський, наук. ред. Т. М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.

Припустимо, що подібне висловлення було зроблено і з метою захистити колегу та доброго знайомого, але все одно це був сміливий крок із його боку, адже він добре розумів, що влада не пробачить йому цих слів. Уже через два тижні – 15 лютого 1929 р., на наступному засіданні правління ОІНО (див. док. № 3), усі присутні піддали цькуванню М. Слабченка за його «відверте ігнорування більшовицького курсу на марксистську ідеологізацію історичної науки», що, на їхню думку, було пов'язане з невідвідуванням ученим І Всесоюзної конференції істориків-марксистів, котра проходила в Москві у грудні 1928 – січні 1929 рр. Це додало аргументів співробітникам ДПУ УСРР для більш прискіпливого сконцентрування уваги на М. Слабченкові.

Одним із місць виконання «увертюри» перед проведенням основної «вистави СВУ» керівництво органів держбезпеки обрало Одесу з головною «дієвою особою» – М. Слабченком. Його роль у цьому процесі вже ретельно досліджена¹³. Але було задіяно інших людей, чиї імена ми можемо дізнатися лише сьогодні.

До одеської «групи СВУ» належало нібито троє осіб – викладач робітфаку місцевих медичного інституту й робітничого університету, секретар Одеського наукового товариства при ВУАН Т. Слабченко, академік Всеукраїнської академії наук, професор ОІНО М. Слабченко, викладач одеських індустріального та млинарського технікумів К. Панченко-Чаленко. Утім, у процесі фальсифікування цієї справи до орбіти ДПУ УСРР потрапила значна кількість одеських учених. Для обвинувачення знакових персон (С. Єфремов, М. Слабченко та ін.) співробітникам ДПУ

¹³ Григор'єва Т.Ф. З сім'ї робітника-каменяря (М. Є. Слабченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 32–37; Заруба В.М. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архів України. – 1992. – № 5/6. – С. 70–84; Курас І. Слово про академіка М. Є. Слабченка // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 2. – С. 37–44; Шаповал Ю. «Справа» академіка М. Є. Слабченка // Там само. – С. 51–54; Санцевич А.В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993. – 70 с.; Заруба В.М. Історик держави і права України: академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 233–248; Водотика С., Заруба В. Михайло Єлисейович Слабченко // Зневажена Кліо. – К., 2005. – С. 417–431 та ін.

необхідні були відповідні свідчення. Тому вони спочатку заарештовували молодих колег із близького оточення знаних науковців та змушували їх давати потрібні показання. Потім на їх підставі затримували головних фігурантів справи.

За такою схемою підступили й до С. Єфремова. 18 травня 1929 р., тобто за два місяці до арешту академіка, був затриманий М. Павлушков, який дав необхідні свідчення проти С. Єфремова¹⁴. Подібну оперативну комбінацію для арешту М. Слабченка чекісти розіграли в Одесі.

У процесі реалізації завдання з написання «сценарію» «опери СВУ» було необхідно відібрати «акторів» на заплановані ролі¹⁵. Партійні очільники, починаючи з осені 1928 р., зобов'язали НКО УСРР надавати двічі впродовж навчального року – 1 жовтня та 1 квітня (а в окремих важливих випадках і незалежно від встановлених термінів) – повідомлення щодо суспільно-політичних настроїв викладачів і студентів (див. док. № 1).

Із березня 1929 р. одним з обов'язків керівників інститутів і технікумів ставало складання та подання через НКО УСРР до республіканського ДПУ характеристик на представників викладацького складу із зазначенням їх професійних, соціальних та політичних ознак (див. док. № 4). Так, ректор Одеського інституту народного господарства у 1929–1930 рр. регулярно надавав подібні характеристики. У деяких із них зустрічаємо суспільно-політичні портрети майбутніх фігурантів «справи СВУ» та інших фальсифікованих процесів. Скажімо, за період від 5 січня до 28 грудня 1929 р. ректор подав характеристики переважно з акцентом на професійний рівень викладачів:

«Сухов Олександр Опанасович¹⁶ – професор I групи. Відомий меншовик. Викладає російською, говорить арабською, турець-

¹⁴ Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов і його щоденник... – С. 17.

¹⁵ Див.: *Болабольченко А.* СВУ – суд над переконаннями. – К.: Кобза, 1994. – 113 с.

¹⁶ Див.: *Смирнов В.А.* Непредсказуемое прошлое (По материалам архивно-следственного дела № 14225-П профессора А.А. Сухова) // Реквием XX века. – Одесса, 2003. – Ч. II. – С. 283–341; *Левченко В.В., Петровський Е.П.*

кою, тільки не українською. Серед студентів в авторитеті як талановитий викладач. [...] Фаас Іван Якович¹⁷ – професор II групи. Науково працює, талановитий викладач. Ідеологічно чужий радянській владі. Від громадської праці відмовляється. [...] Покровський Олександр Іванович¹⁸ – сімейне право на юридичному факультеті. Укрмовою – калічено. Ідеологічно чужий. Держить курс на духовну кар'єру. З посади звільняється. [...] Петрунь Федір Остапович¹⁹ – укрмова добра. Наукові праці довідкового характеру. З методичного боку працює без плану і системи. Студентів не задовольняє. [...] Соколов Микола Опанасович²⁰ – про наукові праці невідомо. З роботою не справляється. З методичного боку не задовольняє слухачів, тому з роботи знімається»²¹.

Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (до 70-річчя з часів трагічних подій) // Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2008. – Вып. 6. – С. 207–226; *Іх же.* Сухов Олександр Опанасович // Одеські історики: Енциклопедичне видання. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 391–394 та ін.

¹⁷ Див.: *Музичко О.Є.* Фаас Іван Якович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 413–415; *Музичко А.* Іван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2010. – № 9. – С. 46–56 та ін.

¹⁸ Див.: *Левченко В.В.* Покровський Олександр Іванович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 311–314; *Його ж.* Ідеолог обновленства О. І. Покровський: життєвий і творчий шлях // Держава і церква в новітній історії України. – Полтава, 2010. – С. 102–109; *Його ж.* Історик церкви Олександр Іванович Покровський: на шляху до наукової реабілітації // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. – К., 2012. – С. 118–120 та ін.

¹⁹ Див.: *Білецька О.* Дослідник середньовічного Поділля Федір Євстафійович Петрунь (1894–1963) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського: Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – С. 316–321; *Музичко О.Є.* Петрунь Федір Євстафійович (Остапович) // Одеські історики. – Т. 1. – С. 300–302 та ін.

²⁰ Див.: *Левченко В.В.* Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953) // Юго-Запад: Одессика. – Вып. 6. – С. 227–247; *Левченко В.В.* Соколов Микола Опанасович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 377–380; *Його ж.* Доля вченого на зламі епох: історик мистецтва Микола Опанасович Соколов (1886–1953) // Науковий вісник: Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2012. – Вип. № 9 (161). – С. 151–159 та ін.

²¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-129, оп. 3, спр. 7, арк. 36–37.

За період від 15 січня до 18 жовтня 1930 р. зміст характеристик ректора Одеського інституту народного господарства вже був більше сконцентрованим на політичних поглядах колег:

«Фаас Іван Якович – професор II групи. Цивільне право та процес з 1924 р. Ставлення до нацполітики невідомо. Позапартійний. Професор не радянської формації, приховано симпатії до минулого, “аполітичний”. [...] Сухов Олександр Опанасович – професор I групи. З жовтня 1922 р. укрмови не опанував. Ставлення до нацполітики критичне. Позапартійний. Організаційні здібності не виявлено. Авторитет достатній. Класово-пролетарської лінії немає. [...] Слабченко Михайло Єлисейович – штатний професор I групи. Історія українського права з 1929 р. Доктор права. Укрмова рідна, націліну вважає за незадовільну для України. Позапартійний. Здібності не виявлені. Авторитет невисокий. Курс історії немарксистський. [...] Петрунь Федір Остапович – економічна географія України з 1926 р. Викладач радянської формації. Позапартійний. Здібностей не має. Авторитет невисокий. Класово-пролетарська лінія достатня. [...] Соколов Микола Опанасович – загальна історія на робітфаці з жовтня 1923 р. [...] Викладає укрмовою. Ставлення позитивне. Позапартійний. Здібностей не виявлено. Авторитет середній. Радянська людина з класовою лінією»²².

Таким чином, наприкінці 1920-х рр. представникам наукового співтовариства ставало дедалі важче залишатися осторонь кон'юктурних політичних реалій. Соціальне походження й політична благонадійність поступово набували значення визначальних чинників в оцінці їхньої фахової кваліфікації. Підозри, наклепи, звинувачення, а згодом арешти зробилися невід'ємною частиною життя багатьох представників інтелігенції, особливо дореволюційної генерації. Тематика і зміст досліджень усе тісніше пов'язувалися з більшовицькою ідеологізацією науки, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску на вчених. На кожного з них шляхом отримання офіційних анкетних даних, таємних характеристик керівництва з місця роботи та інформації сексотів співробітники ДПУ УСРР формували досьє. Отже, з численного та розмаїтого за суспільно-полі-

²² Держархів Одеської обл., ф. Р-129, оп. 3, спр. 10, арк. 4–12.

тичними вподобаннями кола інтелектуалів чекістам не становило труднощів обрати претендентів на ролі у «справі СВУ».

Упродовж 1928–1929 рр. співробітники одеського ДПУ заарештували багатьох молодих науковців із наукового оточення М. Слабченка. Одними з перших жертв стали О. Осмоловський (1883–1937 рр.)²³, А. Осмоловський (1878–1931 рр.)²⁴ і В. Герасименко (1895–1984 рр.)²⁵. Останній мав добрі професійні відносини зі М. Слабченком і С. Єфремовим. Із першим він був знайомий ще до повернення в Одесу у серпні 1924 р., після того, як упродовж 1919–1924 рр. мешкав у Кам'янці-Подільському²⁶. Принаймні в листі на ім'я ректора ОІНО від 8 червня 1924 р. він писав:

«В Одесі мене знають – декан факсоцвику т. Дложевський, проф. М. Слабченко, М. Семенів, Чудновцев, Б. М. Комаров і др.»²⁷

Із найавторитетнішим одеським істориком того часу він зійшовся настільки близько, що вже в листопаді 1926 р. в листі до С. Єфремова М. Слабченко представляв тридцятидворічного дослідника як «мій любимий *collega pr[офесор]* Герасименко»²⁸. Ураховуючи складний характер знаного історика та його «загострені» взаємини з багатьма українськими вченими, можемо констатувати, що така характеристика була доволі висо-

²³ Смирнов В.А. 120 лет расстрелянному педагогу Александру Осмоловскому (По материалам архивно-следственного дела № 10960-П) // Реквием XX века. – Одесса, 2005. – Ч. III. – С. 149, 152.

²⁴ Смирнов В.А. Следствие, приведшее к смерти арестованного (По материалам архивно-следственного дела № 13919-П Аркадия Дмитриевича Осмоловского) // Там же. – С. 167.

²⁵ Див.: Левченко В.В. Володимир Якович Герасименко: життя та науково-педагогічна діяльність історика української літератури // Науковий вісник: Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2007. – Вип. № 8 (45). – С. 203–214; Його ж. Герасименко Володимир Якович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 98–100 та ін.

²⁶ Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 103, арк. 2 зв. – 3, 6–7.

²⁷ Там само, арк. 9–9 зв.

²⁸ Заруба В.М. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 104.

кою оцінкою для молодого науковця, який швидкими темпами інтегрувався, спочатку в інтелектуальне середовище Одеси.

Налагодження добрих професійних відносин В. Герасименка з одеськими колегами сприяло його кар'єрному зростанню. У лютому 1927 р. він, будучи викладачем ОІНО, брав участь у роботі численних комісій і товариств: учений секретар Одеського наукового товариства при ВУАН, науковий співробітник першого відділу ВУАН (один із активніших науковців академії 1926 р. – опублікував 6 праць²⁹), штатний співробітник Комісії для видавництва пам'яток новітнього українського письменства, дійсний член Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН, член Одеського бібліографічного товариства та етнографічно-лінгвістичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, завідувачий українським відділом Центральної наукової бібліотеки м. Одеси, член бюро Одеської секції наукових робітників тощо³⁰.

У другій половині 1920-х рр., під час активної діяльності В. Герасименка в науково-дослідних установах, відбулося налагодження наукових зв'язків із колегами, що сприяло доброзичливому ставленню до нього провідних українських учених: М. Гордієвського³¹, К. Копержинського³², М. Слабченка – в Одесі,

²⁹ Історія Академії наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. 1. – С. 369; Історія Національної академії наук України: 1924–1928. – К., 1998. – С. 609.

³⁰ Див.: *Левченко В.В.* Володимир Якович Герасименко... – С. 209–210.

³¹ Див.: *Зленко Г.Д.* Лицарі досвітніх огнів в історії «Просвіти». – Одеса, 2005. – С. 120–125; *Левченко В.В., Петровський Е.П.* «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 415–432; *Музичко О.* Михайло Гордієвський: одеський теоретик української державності // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 314–332 та ін.

³² Див.: *Сафронов Г.И.* К. А. Копержинский (К десятилетию со дня смерти) // Славянская филология. – Ленинград, 1964. – С. 130–135; *Білокінь С.І.* Копержинский К.О. // Українська радянська енциклопедія: В 12 т. – К., 1980. – Т. 5. – С. 390–391; *Савенок Л.А.* Кость Копержинський і Одеса (до 100-річчя від дня народження вченого-славіста) // Одесі – 200. –

С. Єфремова і А. Синявського – у Києві. Із двома останніми він часто листувався³³. В. Герасименко особисто був знайомий з багатьма діячами української культури та науки: С. Гаєвським, М. Грушевським, О. Дорошкевичем, М. Драй-Хмарою, М. Зеровим, М. Левченком, А. Ніковським, П. Филиповичем, М. Ясинським та ін.³⁴ Виступав на засіданнях Одеського наукового товариства при ВУАН із доповідями, присвяченими ювілеям двох консолідуючих постатей тогочасної вітчизняної науки: «Академік С. О. Єфремов як історик українського письменства» та «Академік М. С. Грушевський як історик письменства»³⁵. Завдяки особистому знайомству з М. Грушевським В. Герасименко був одним (наймолодшим) з одеських істориків (Б. Варнеке (1874–1944 рр.), С. Дложевський (1889–1930 рр.), Є. Загоровський (1885–1938 рр.), Ф. Петрунь (1894–1963 рр.), О. Рябінін-Склярєвський (1878–1942 рр.)), запрошених до складу авторів збірки статей «Полуднева Україна» – видання Комісії дослідження історії Південної України³⁶. Через арешт більшості авторів у рамках «справи СВУ» наприкінці 1930 р. видання так і не побачило світ.

Стрімке входження В. Герасименка в коло української інтелектуальної еліти, з одного боку, сприяло його професійному зростанню, а з іншого – затягувало у вир певних проблем. Так, у середині 1920-х рр. серед дослідників виникла дискусія щодо подальшого розвитку національної історичної науки. Лідерами думок були С. Єфремов і М. Грушевський, з якими дуже добре був знайомий молодий учений. Відповідно до особистих пріо-

Одеса, 1994. – Ч. II. – С. 30–32; *Левченко В.В.* Копержинський Костянтин Олександрович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 178–180 та ін.

³³ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – С. 80, 187, 297, 381, 470, 506, 598; *Заруба В.М.* Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951). – Дніпропетровськ, 2003. – С. 9, 74, 205.

³⁴ *Заруба В.М.* Михайло Слабченко... – С. 141, 193–194.

³⁵ Центральный державный архив вищих органов власти та управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 5944, арк. 14–22.

³⁶ *Швидько Г.М.* С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – С. 698.

ритетів у кожному культурному центрі УСРР, представники наукових середовищ розділилися на два табори. В Одесі С. Єфремова підтримали М. Слабченко, В. Герасименко, Т. Слабченко, М. Ралів, Л. Грищенко та ін. Альтернативну позицію прийняли А. Музичка, Є. Загоровський, В. Чудновцев, Ф. Петрунь, Б. Комаров, К. Копержинський, О. Рябінін-Склярєвський та ін. У конфронтації між двома авторитетними вченими В. Герасименко, скоріш за все під впливом М. Слабченка, обрав позицію С. Єфремова. Він потрапив у вир наукової «боротьби», що стала наслідком народження та протистояння двох історіографічних шкіл у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. Водночас партійна номенклатура використала подібну ситуацію для знищення представників наукової інтелігенції, які не сприймали реалій більшовицького режиму.

Зі всього кола одеських науковців один В. Герасименко був у дружніх взаєминах зі М. Слабченком та С. Єфремовим. Тому саме він став тією людиною, яку чекісти обрали за джерело для збирання звинувачень на обох неугодних радянській владі авторитетних діячів. Його заарештували одним із перших серед одеситів – у вересні 1929 р.³⁷ Натомість Т. Слабченко опинився за ґратами 20 грудня 1929 р., а М. Слабченко – 20 січня 1930 р. Співробітники ДПУ УСРР керівником «одеської філії» зробили саме М. Слабченка³⁸.

Протокол першого допиту В. Герасименка датовано 13 вересня 1929 р. Незважаючи на фізичні й моральні знущання, він витримав двобій зі слідчими. Аргументовано відкидав усі висунуті звинувачення про нібито членство в організації, що базувалися на отриманих у процесі слідства від С. Єфремова, В. Дурдуківського та інших в'язнів відомостях. Ці фіктивні свідчення стали основою обвинувального вироку, оголошеного йому 4 лютого 1930 р. (за понад місяць до початку процесу у «справі СВУ»). Порівняно зі своїми колегами тридцятичотирирічний

³⁷ С. І. Білокінь зазначає, що на В. Герасименка у серпні-вересні 1929 р. тільки було підготовлено компромат (див.: *Білокінь С.* *Справа «Спілки визволення України»...* – С. 387).

³⁸ Див.: *Шаповал Ю.* «Справа» академіка М.Є. Слабченка. – С. 51–54.

учений відбувся доволі легким вироком. Згідно з випискою з протоколу Особливої наради при колегії ДПУ СРСР від 24 березня 1930 р.,

«В. Герасименка з-під варті звільнити та вислати до Північного краю строком на три роки»³⁹,

а 26 квітня того ж року вирок було доповнено

«заборонаю проживання на території УСРР, Кубані, прикордонної смуги, у Ленінграді й Москві впродовж трьох років (ураховуючи строк з 5 жовтня 1929 р.)»⁴⁰.

У рідні місця В. Герасименко повернувся лише в 1944 р.⁴¹

Для отримання необхідних свідчень проти М. Слабченка співробітники ДПУ УСРР почали психологічну та фізичну «обробку» учнів академіка – шести членів історико-філологічної секції Одеського наукового товариства при ВУАН та одного учасника історичного гуртка⁴² (середній вік 34 роки). Вони заочно, а деякі особисто (П. Сикиринський⁴³), були знайомими з С. Єфремовим, обізнаними в наукових відносинах між ним і М. Слабченком. Із числа наукової молоді першими заарештували П. Сикиринського⁴⁴, М. Раліва⁴⁵, Л. Грищенка⁴⁶ – 9 вересня 1929 р. (на чотири дні раніше проведення першого допиту В. Герасименка). 25 ве-

³⁹ Одеський Мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 1997. – С. 130.

⁴⁰ ГДА СБ України, м. Одеса, ф. П, спр. 22064-п, арк. 130, 134, 136, 139–140, 143, 145.

⁴¹ Див.: *Левченко В.В.* Володимир Якович Герасименко... – С. 211–212.

⁴² Див.: *Заруба В.М.* Історик держави і права... – С. 103, 132, 136–138.

⁴³ Там само. – С. 210.

⁴⁴ *Панас Васильович Сикиринський* (1890–?) народився у с. Стояновій на Херсонщині. Закінчив ОІНО 1926 р.

⁴⁵ *Микола Дмитрович Ралів* (1895–1937 рр.) народився у с. Костянтинівка на Херсонщині. Закінчив ОІНО 1926 р. На момент арешту – викладач у школі № 13 м. Одеси. Автор низки літературознавчих студій.

⁴⁶ *Леонід Григорович Грищенко* (1896–?) народився в Одесі. Закінчив ОІНО 1926 р. На час арешту – учитель у школі соціального виховання № 6.

ресня під варту було взято К. Арсені⁴⁷. Того ж місяця постанову про притягнення як обвинуваченого оголосили І. Курганському⁴⁸. Ще двох – А. Лужанського⁴⁹, Т. Вихристюка⁵⁰ – заарештували 2 листопада 1929 р.⁵¹

Після тривалих допитів молодих науковців 10 лютого 1930 р. чекісти ухвалили обвинувальний вирок:

«[...] у 1926–1927 рр. академік М. Слабченко заклав в Одесі філію української контрреволюційної організації “СВУ”. Слабченко сам і через свого сина обробив групу своїх учнів і використав їх у контрреволюційних цілях».

У цьому «зізналися» М. Ралів, П. Сикиринський, К. Арсені й Т. Вихристюк, натомість А. Лужанський, І. Курганський і Л. Грищенко відкинули звинувачення. Цікаво, що перших трьох арештантів допитували слідчі апарату ДПУ УСРР у Харкові, а решту, в одеському бупрі, – місцеві чекісти⁵². Ретельно ознайомившись із протоколами допитів тих, хто «зізнався» в існуванні «контрреволюційної організації», констатуємо, що їхні показання не дають прямих доказів «антирадянської» політичної діяльності. Так, М. Ралів засвідчив:

«Згоден із тим, що моменти, які говорять про те, що наша група являє собою щось на зразок організації, дійсно мають місце і це впливає зі змісту всіх моїх протоколів допиту, котрі, будучи

⁴⁷ Костянтин Федорович Арсені (1898–?) народився в Одесі. Закінчив ОІНО 1924 р. На момент арешту – викладач Державних курсів українознавства.

⁴⁸ Іван Тарасович Курганський (1890–?) – випускник ОІНО.

⁴⁹ Автоном Кіндратович Лужанський (1900–? рр.) народився у с. Красногірка Балтського повіту Подільської губернії. Закінчив ОІНО 1927 р. На час арешту – учитель української мови Державних курсів.

⁵⁰ Тимофій Васильович Вихристюк (1898–?) народився у с. Чеботарка Ольгопільського повіту Подільської губернії. Навчався в ОІНО. На момент арешту – учитель української мови Державних курсів і трудової школи № 4.

⁵¹ С. Білокінь указує, що ці особи (крім К. Арсені) зазнали політичних репресій «після ув'язнення академіка УАН Михайла Слабченка» (див.: Білокінь С. *Справа «Спілки визволення України»...* – С. 390).

⁵² ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 21703-п, т. 1, арк. 173, 175–176.

зведеними разом, говорять про те, що дійсно мало місце: 1) Керівництво, яке виходило від однієї особи, а саме М. Слабченка, та яке виразилося в напрямі нашої роботи; 2) Наявність деякої групи осіб, чимось тісно об'єднаних між собою; 3) Єдність політичних поглядів у програмних питаннях політично-економічного життя; 4) Робота в одному напрямі над українською літературою й історією. Але маю зауважити, що ніякого організаційного оформлення ані наша група, ані хтось поза нею не мав, і я про жодну організацію не знав, і якщо вступив у цю історію, то внаслідок того, що зрадів, що є люди, які можуть допомогти моїй праці та керувати нею»⁵³.

К. Арсені вказував:

«Основну роль у цьому угрупованні відігравав Т. Слабченко, оскільки він був близький до М. Слабченка та під час перебування в Києві бачився з Єфремовим і Ніковським, які на нього зробили таке враження. Єфремов, особливо Ніковський, це справжні проводирі української нації. Ці люди – справжні націоналісти, і ми повинні вірити тільки їм. Та йти за ними»⁵⁴.

П. Сикиринський свідчив:

«Зі слів М. Слабченка знаю, що він був у добрих стосунках з Єфремовим. Одного разу він сказав мені, що М. Грушевського він поважає як наукову силу, але не любить. Стосовно академіка Єфремова, то в них гарні відносини, вони завжди зустрічаються. Таким чином, головну роль ідейного керівника відігравав Т. Слабченко, котрий був відображенням свого батька. Таким чином, виходило, що існувала антирадянська організація з метою визволення України на чолі з професором Слабченком, але без організаційної форми, і ми, скільки перед нами їх не було, а не було їх тому, що М. Слабченко не ставив цього питання й ми не уявляли собі, що ми така є організація, угруповання чи просто антирадянські самостійницько налаштовані особи, адже справа була у суті, а не у формі»⁵⁵.

Для покарання молодих учених у звинувачувальному вирокі слідчі вимагали засудження на 5 років (окрім І. Курганського,

⁵³ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 21703-п, т. 2, арк. 74.

⁵⁴ Там само, арк. 90.

⁵⁵ Там само, арк. 138–139.

який, будучи секретним співробітником Одеського окружного відділу ДПУ УСРР, вчасно не повідомив про «контрреволюційну діяльність» своїх колег, тож і «заслужив» 10 років ув'язнення). Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 4 березня 1930 р. (за п'ять днів до початку основного процесу у «справі СВУ») М. Ралів був засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів⁵⁶; П. Сикиринський і К. Арсені – вислані на 3 роки до Північного краю. Л. Грищенко, Т. Вихристюка й А. Лужанського з-під варті звільнили із закриттям справи. Аналогічне рішення згодом, 11 квітня 1930 р., було ухвалене стосовно І. Курганського⁵⁷.

Отже, всі свідчення одеських науковців чекісти інтерпретували у відповідності до вказівок політичного керівництва. Вибитих слідчими впродовж вересня–жовтня 1929 р. показань К. Арсені та П. Сикиринського стосовно ролі Т. Слабченка в «діяльності» вигаданої «контрреволюційної організації» було достатньо для його затримання у грудні того ж року. Ці самі свідчення стали основою для арешту його батька – М. Слабченка, який став одним із головних об'єктів трагічного дійства під назвою «справа СВУ».

Для досягнення успіху «вистави», безумовно, був необхідний анонс, її висвітлення, реакція глядачів та думка критиків. Із цією метою всім процесам, пов'язаним зі справою, забезпечувалося широке громадське звучання. Після повідомлення у пресі про ліквідацію «СВУ» обговорення цієї теми стало популярним у центральних і республіканських періодичних виданнях⁵⁸. «Викритих контрреволюціонерів» засуджували на різного роду зібраннях і мітингах. Так, 25 листопада 1929 р. в Одесі відбулися збори наукових працівників, де всі присутні (у тому числі М. Гордієвський і А. Музичка, прихильники С. Єфремова) одноголосно ухвалили резолюцію із засудженням учасників «СВУ» та вимогою «суворого покарання»⁵⁹. Деякі вчені, особ-

⁵⁶ Зленко Г. Відомі, але гаразд призабуті: Микола Ралів // Зона. – Вип. 27. – 2011. – С. 221.

⁵⁷ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 21703-п, т. 1, арк. 176–178.

⁵⁸ Див.: Кузьменко М.М. Процес СВУ за періодичною пресою України (1929–1933) // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 193–198.

ливо представники старшого покоління, відмовлялися брати участь у подібних акціях, що могло послужити приводом для арешту. Траплялися випадки, коли науковці, залежно від ситуації, висловлювали діаметрально протилежні думки стосовно цієї справи. Наприклад професор ОІНО А. Музичка на публічних зборах виступив із ритуальним засудженням, а серед студентів висловлював сумнів у правдоподібності цієї справи («А звідки ми знаємо, що це правда? Вірити тільки заяві не можна, бо може вийти так, що сьогодні ми будемо протестувати, а завтра – просити, щоб нас пробачили»)⁶⁰.

ДПУ УСРР ретельно відстежувало стан громадської думки щодо комуністичного режиму та українського націоналізму⁶¹. Наприкінці 1929 р. центральні органи влади ініціювали чергову хвилю збору політичних характеристик на адміністративній і викладацькій складах вишів для ймовірних подальших комбінацій (див. док. № 5).

Процес у «справі Спілки визволення України» висвітлювався в місцевій пресі. Так, на шпальтах журналу «Шквал»⁶² від 16 березня 1930 р. було вміщено фото «головного організатора СВУ» – С. Єфремова, «ватажка «шкільної групи» – В. Дурдуківського, «агента СВУ» в літературних колах – А. Ніковського, «ватажка жовто-блакитного попівства» – В. Чехівського, «розвідника СВУ в наукових силах» – Й. Гермайзе, «організатора молоді» та «голови Союзу української молоді» – М. Павлушкова. Використання подібної термінології сприяло усвідомленню більшістю населення нібито «провини» представників вітчизняної культури. Автори публікації так коментували ці події: «Успіхи соціа-

⁵⁹ Див.: Подкур Р.Ю. За повідомленнями радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – С. 211–212.

⁶⁰ Держархів Одеської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 2212, арк. 2.

⁶¹ Див.: Pauly M.D. Breaking the tongue: language, education, and power in Soviet Ukraine, 1923–1934. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014. – P. 273–275.

⁶² Див.: Левченко В.В. Журнал «Шквал» (1924–1931) як історичне джерело з історії історичної науки на Півдні України // Мат. Міжнар. наук. читань «Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI–XX ст.)». – Одеса, 2012. – С. 77–83.

лістичного будівництва – їх смертельна отрута. З погляду історії – на лаві підсудних мерці»⁶³. У випуску від 23 березня 1930 р. бачимо світлини підсудних у «справі СВУ» – С. Єфремова, В. Чехівського, а також фото голови суду – А. Приходька⁶⁴.

Унаслідок усіх цих подій науково-дослідницька діяльність одеських учених зазнала різноманітних обмежень. Якщо на рубежі 1920–1930-х рр. кадрові чистки проходили здебільшого у вигляді контролю та звільнення з роботи, то у середині 1930-х рр. комуністична фільтрація призвела до фізичного винищення багатьох непотрібних радянській владі науковців, котрих уважали реальними чи потенційними ворогами. У межах «справи СВУ» за безглуздими звинуваченнями в «контрреволюційній діяльності», «українському буржуазному націоналізмі», «шпигунстві» було репресовано більшість представників наукової еліти України, у тому числі Одеси. Так, уже взимку та навесні 1931 р. заарештували Б. Комарова (12 лютого)⁶⁵, Є. Загорівського (16 лютого)⁶⁶, Ф. Петруня (16 лютого)⁶⁷, В. Чудновцева (15 березня)⁶⁸ та ін. Потужний удар по представниках наукового середовища паралізував установи, де вони працювали.

Отже, 1930-й рік став трагічним як для багатьох діячів української культури, так і для освітніх і науково-дослідних установ, де через політичні репресії було зруйновано первинну соціальну та науково-освітню інфраструктуру. Зокрема в Одесі припинили діяльність Наукове товариство при ВУАН, Бібліографічне товариство, Комісія краєзнавства при ВУАН та ін.

Співробітники ДПУ УСРР шляхом знущань і шантажу змогли зламати багатьох учених, змусивши їх дати необхідні свідчення. Згодом, після тривалого арешту, декого відпустили: Є. Загорівського звільнили 4 жовтня 1931 р., В. Чудновцева – 26 лютого 1932 р., Б. Комарова й Ф. Петруня – 5 березня 1932 р.

⁶³ Шквал. – 1930. – № 11. – С. 2.

⁶⁴ Там само. – № 12. – С. 11.

⁶⁵ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 24462-п, арк. 39.

⁶⁶ Там само, спр. 20443-п, т. 1, арк. 3.

⁶⁷ Там само, спр. 14238-п, т. 1, арк. 289.

⁶⁸ Там само, спр. 4818-п, арк. 3.

Епілог «справи СВУ» був довготривалим. На початку 1930-х рр. кількість арештів діячів української науки й культури зростала, а вироки ставали дедалі жорстокішими⁶⁹. З одеситів розстріляли Є. Загорівського (22 лютого 1938 р.⁷⁰), М. Гордієвського (11 жовтня 1938 р.⁷¹) й ін.

Таким чином, наприкінці 1920-х рр. розпочався поетапний наступ проти української інтелектуальної еліти. Зі шпальт газет і журналів на адресу багатьох учених лунали звинувачення в «буржуазному націоналізмі» та «контрреволюційній діяльності». За ними йшли арешти, фабрикувалися різноманітні «справи». Однією з таких і була сумнозвісна «справа Спілки визволення України», жертвами якої стала значна кількість представників української інтелігенції.

Незважаючи на те, що матеріали одеських архівосховищ підтверджують та дають можливість у наближених до реалій деталях реконструювати картину подій, пов'язаних із підготовкою, проведенням і наслідками процесу «СВУ» в Одесі, говорити про цю справу як про всебічно вивчену наукову проблему ще зарано, що дає підстави для її подальшого комплексного дослідження.

* * *

⁶⁹ Див.: *Левченко В.В.* Судьбы учёных-историков Одессы в интерьере эпохи (1920–1953 гг.) // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР: 1953–2013. – Краснодар, 2013. – С. 124–132; *Левченко В.В.* Репрессивні дії політичних режимів відносно вчених-істориків Одеси в 1917–1953 рр. // Мат. Междунар. науч.-прак. конф. «Человек в тоталитарном обществе: рефлексии XXI века», г. Одесса, 23–27 июня 2013 г. [Електронний ресурс]: [http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/levchenko_v.v.%20\(2\)\(+\).doc](http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/levchenko_v.v.%20(2)(+).doc)

⁷⁰ Див.: *Левченко В.В.* Із історії Новоросійського (Одеського) університету: професор Євген Олександрович Загорівський // Науковий вісник: Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2007. – Вип. № 16 (53). – С. 184–197.

⁷¹ Див.: *Левченко В.В., Петровський Е.П.* «Арештувати як українського есе-ра...»... – С. 415–432.

№ 1

Розпорядження НКО УСРР ректорам вищих навчальних закладів та завідувачам окружних інспектур народної освіти про інформування щодо настроїв студентства та професорсько-викладацького складу

2 серпня 1928 р.

Цілком таємно

НКО УСРР
2/VIII – 1928 р.
№ 1172/Т

До всіх вузів та Окрінспектур

По відомостям, що є в НКО, ціла низка керівників вузів до цього часу не звертають увагу щодо політичного керівництва вузом. Ректори та директори досить слабо, а іноді й зовсім не інформують НКО про настрої лектури і студентства, а зокрема безпартійного студентства, про те, як воно реагує на ті чи інші заходи Радянської влади і партії, на ті чи інші політичні події, що хвилюють широкі кола робітників, селян і взагалі працюючих.

Взяти хоча б «Шахтинську справу». НКО й досі не має інформації про те, як реагувала на цю справу професура.

Часто трапляються випадки, коли НКО про дуже важливі моменти в житті вуза, що носять глибоко політичний і громадський характер, дізнається «постфактум» з газет (виявлення підпільної організації «Погром» в Білоцерківському технікумі), арешт низки професорів і викладачів вузів з випадками яскраво виявленого антисемітизму (Харківський геодезичний інститут та інші).

Хворобливих явищ у вузах досить, кожний ректор не може не знати про них і через те повідомити НКО про політичний стан вуза необхідно періодично в таємному порядку два рази на рік (1/X і 1/IV) і зокрема пропонуємо повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну.

Заст[упник] НКО	[Полоцький]
Зав[ідувач] Упрофосвіти	[Радченко]

*Держархів Одеської обл., ф. Р-1650, оп. 2, спр. 6, арк. 1.
Машинопис. Копія*

№ 2

Витяг із протоколу засідання правління Одеського інституту народної освіти щодо засудження антирадянського виступу академіка ВУАН С. Єфремова

1 лютого 1929 р.

ПРОТОКОЛ ч. 3

поширеного засідання Правління Одеського ІНО вкупі з членами літературно-лінгвістичної предметової комісії та з катедрою історії України від 1 лютого 1929 р.

ПРИСУТНІ: Ректор т. ВНУКОВ Т. М., Пом. Ректора т. Анов Й. Л.
Декани: Факпрофосу проф. Потапов, Соцвиху проф. Волков, Єввідділу т. Капович, німвідділу т. Мануляк, Рабфаку т. Трачевський, т. Гендрихов, від Профкому т. Зарвовський.
Голова т. ВНУКОВ Т. М. Секретар т. СТОРОЖЕНКО Х.

СЛУХАЛИ:

І. Інформацію ректора т. ВНУКОВА з приводу постанови Президії ВУАН в справі засудження антирадянського виступу академіка С. ЄФРЕМОВА, якого засуджено всією радянською суспільністю. Од[еський] ІНО, як велика наукова установа, з великими науковими кадрами, що твердо стоять на радянському ґрунті, не може не реагувати на такий неприхований антирадянський виступ з боку буржуазного академіка, тим більш, що в складі Інституту є багато установ, які вивчають літературу та історію; тому Правління вкупі зі всіма організаціями Інституту мусить виступити з засудженням цього ганебного виступу академіка, що живе мріями про старе минуле, орієнтуючись на реставрацію Петлюрівщини. Засуджуючи виступ академіка ЄФРЕМОВА, Правління одноразово запевнено в тому, що професура та студентство Інституту в цілому дадуть відсіч тому, хто силкуватиметься виправдати Єфремова.

*Проф. ВОЛКОВ*⁷² вважає, що засуджуюча постанова Президії ВУАН виступу та поведінки академіка ЄФРЕМОВА цілком правильна. Останні

⁷² Роман Михайлович Волков (1885–1959) народився 1 жовтня в Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії в родині освітян. У 1912 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. Викладач (1920–1930) і ректор (1920–1923) Одеського інституту народної освіти. Декан філологічного факультету й завідувач кафедри російської літератури Одеського державного університету (1937–1941). Проректор і завідувач кафедри російської літератури Львівського (1945–1950) та Чернівецького (з 1950 р.) державних університетів.

статті та роботи взагалі підтвердили, що академік ЄФРЕМОВ є справжній ворог, який за останні часи дуже гарно себе з цього боку виявив, і тому Академія, засуджуючи виступ ЄФРЕМОВА, мала певну рацію. Я вважаю, що ІНО як велика культурна установа не може мовчати. Засуджуючи цей виступ академіка Єфремова, Правління мусить закликати всі організації Інституту до цього приєднатися.

Проф. СЛАБЧЕНКО каже, що приєднатись до засудження виступів академіка Єфремова ми можемо й то лише в першій частині, але це не дає повної картини, а те, що нам відомо з надрукованих видань, є недостатнім для того, щоб зараз можна було б свідомо і так рішуче виступати. Треба вивчити єфремовщину як таку, тим більш, що ми такого часопису, як «Діло», не читали й суті справи не знаємо. Щодо оцінки єфремовщини з того боку, чи він є ворог Радвлади, то тут не має певної ясності. У виступах та статтях є певна нісенітниця, непогодженість, немає повної договореності та ясності питання щодо оцінки Єфремовщини. Кожний оцінює по-своєму, прикладів чимало можна навести з тих же самих наших часописів та деяких видань. Тому зараз нам важко всебічно охарактеризувати єфремовщину. Останніх надрукованих праць ми не бачили, до Одеси дійшло лише всього дві книжки; таким чином, сказати зараз, що з себе уявляє єфремовщина з боку наукового та з боку методи, без вивчення ми не можемо, а для вивчення потрібно часу, хоча б місяць. Тому, на мою думку, ми можемо приєднатися лише в першій частині, а останнє слід студіювати, а то вистріл буде вхолосту.

*Проф. ПІПЕР*⁷³ каже, що річ не в тому, щоб лише приєднатися, як це зазначив проф. СЛАБЧЕНКО, ми мусимо ці ворожі виступи по суті [засудити], а, по-друге, наше завдання – це з'ясувати студентству про вис-

⁷³ *Леонід Орестович Піпер* (1897–1938) народився 16 березня у с. Овсяник Балтського повіту Подільської губернії у дворянській родині. З вересня 1918 р. – член комуністичної партії. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства в 1928 р. Професор одеських інститутів народної освіти (1925–1930), народного господарства (1925–1930), професійної освіти (1930–1931). Науковий співробітник Інституту філософії Ленінградського відділення Комуністичної академії. Розробляв проблеми історії російської філософської думки («Мировоззрение Герцена: историко-философский очерк», 1935 р.). Заарештований 15 квітня 1937 р. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 28 липня 1937 р. визначено міру покарання – 5 років виправно-трудоих таборів. З лютого 1938 р. трійкою УНКВС «Дальбуду» засуджений до страти. 14 квітня 1938 р. розстріляний. Реабілітований 4 червня 1956 р.

туп Єфремова, й тут з проф. СЛАБЧЕНКО я не погоджуюся, що в нас немає літератури й що ми характеру цих виступів Єфремова не знаємо. Це ж, по суті, не так, і література деяка в нас є. Приклад, ювілейний збірник, присвячений академіку Багалію, стаття «Проблема хліба», брошура т. Хвилі, промова генерального секретаря КП(б)У Косіора і др. І тому це буде не відповідати суті справи, коли ми погодимося з проф. Слабченко щодо виступу Єфремова, зазначивши, що ми характеру цих виступів не знаємо, тим більш, що і сам проф. Слабченко тут говорив про такі матеріали (треба гадати, що вони йому відомі), які яскраво характеризують виступ Єфремова.

*Тов. СТОРОЖЕНКО*⁷⁴ каже, що погодитись з проф. Слабченко – це значить сховати голову під крило, уникнути від справи по суті, підійти до політичного виступу ворога чисто з академічного боку; чи можемо ми зараз так ставитися – ясно, що ні. Єфремов нам відомий особливо за останні часи як справжній ворог Радвлади. Мотиви, висунені проф. Слабченко, що ми нічого не знаємо, немає певної літератури, є мотивами неправдивими тому, що тієї літератури, що навів в своїй промові проф. ПІПЕР, [достатньо]. Для мене просто незрозуміла є постановка питання проф. Слабченко. Мотивувати тим, що ми не читали часопису «Діло» й тому не знаємо суті виступу Єфремова, є дуже дивним, тим більше, що цей часопис видається за кордоном і по суті є контрреволюційним.

Проф. СЛАБЧЕНКО каже, що єфремовщину треба розглядати як певну систему – науковий метод. Я не прихильник метода Єфремова, але скажу, що його метод особистий – метод соціальної естетики. Хочу відповісти тов. тов. (проф. Волкову та Стороженку), які зазначають, що у Єфремова свого особистого наукового методу, своєї наукової школи немає, то тоді на підставі яких даних ми йому довіряли, як академікові.

*Тов. ВНУКОВ*⁷⁵ зазначає, що Єфремов нам зараз відомий як справжній

⁷⁴ *Хрисанф Васильович Стороженко* (1900–?) навчався в Одеському інституті народної освіти (1924–1926). Член правління (1926–1929) і проректор (1929) цього вишу.

⁷⁵ *Тихон Митрофанович Внуков* (1890–1937) народився в родині селян Орловської губернії. Із 1919 р. – член РКП(б). Ректор (1926–1930) і викладач (1927–1930) Одеського інституту народної освіти, в якому здобув вищу освіту (1930 р.). Директор Одеського історико-археологічного музею (1936–1937 рр.). Заарештований 26 червня 1937 р. 23 вересня виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до вищої міри покарання (розстріляний 24 вересня 1937 р.). Реабілітований 9 липня 1957 р.

ворог. Зараз пронеслася волна засуджень виступу Єфремова. Матеріали, що мають, є цілком достатніми, щоб убачити, що із себе уявляє цей легальний ворог робітників та селян України. Тому ми зараз мусимо дати оцінку Єфремову по суті й закликати всі наші організації інституту до цього приєднатися.

УХВАЛИЛИ:

Констатувати, що відомий виступ академіка С. ЄФРЕМОВА є антирадянський і корисний лише для ворогів УСРР, як правильно визначає президія ВУАН: «Не можна бути академіком Радянської України, не захищаючи її від ворогів і не беручи активної участі в переведенні в життя заходів Радянської влади та її роботи в царині культурного та господарчого будівництва». Правління вкупі з членами літературно-лінгвістичної предметової комісії та кафедрою історії України поділяє ставлення Президії ВУАН до виступу Єфремова, вітає її постанову одноголосно. Правління певно в тому, що професура та студентство ІНО дадуть рішучу відсіч всім тим, хто робитиме спробу виправдання Єфремова, як солідарність з його антирадянським виступом.

Для вивчення з наукового боку – з боку методи, вважає за можливе влаштувати диспут з закликанням взяти участь професуру та студентство Інституту.

*Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 727, арк. 51–51 зв.
Машинопис. Копія*

№ 3

Витяг із протоколу засідання правління Одеського інституту народної освіти щодо невіїзду М. Слабченка на Всесоюзний з'їзд істориків-марксистів

15 лютого 1929 р.

ПРОТОКОЛ № 4

засідання Правління Одеського Інституту Народної освіти
від 15 лютого 1929 р.

ПРИСУТНІ: Ректор т. ВНУКОВ Т.М., Помректора т. Анов, декани: Профосу проф. Потапов, Соцвиху проф. Волков, Євсектор т. Капович, Німсектора т. Мануляк, Робітфаку т. Грінберг, Голова Профкому т. Зарвовський, Бухгалтер т. Гельман, військовий керівник тов. Генрихов.

Голова т. ВНУКОВ Т. М.

Секретар т. СТОРОЖЕНКО Х.В.

СЛУХАЛИ:

XXX. Про згублення Одеським ІНО місця на Всесоюзному з'їзді істориків-марксистів з причин невід'їзду на з'їзд проф. СЛАБЧЕНКА.

ПОСТАНОВИЛИ:

XXX. 1) Приймаючи до уваги, що з'їзд істориків-марксистів за 12 років Жовтневої Революції відбувся вперше й що завданням з'їзду було підвести підсумки в царині впровадження марксистського світогляду на наших ідеологічних дільницях, себто школа, література, преса тощо, з одного боку, та, з другого боку, з'їзд істориків-марксистів поруч з підведеними підсумками намітив засоби дальнішого руху щодо охорони чистоти марксистських принципів на ідеологічних позиціях. Крім цього, з'їзд констатував, що у справі викладання історії мають місце немарксистські погляди, їх протягують під всякими ознаками т. зв. псевдомарксистів. Це має особливе відношення, як відзначено на самому з'їздові, до української історичної науки, де криза продовжується й в даний час тому, що основи старих буржуазних історичних концепцій, підірваних Жовтневою революцією, починають знову відроджуватися; з чим з'їзд закликав вести рішучу боротьбу в напрямку ідеологічному-методологічному.

2) Проф. СЛАБЧЕНКО в Одеському Інституті Нар[одної]. Освіти є представником основної історичної дисципліни, де методологія недосить розроблена. Посилаючи проф. СЛАБЧЕНКА на з'їзд істориків-марксистів, Правління було впевнено, що проф. СЛАБЧЕНКО виконає доручення Правління, з одного боку, й, з другого боку, буде поводитимся висуних завдань з'їздом щодо боротьби з немарксистськими ухилами. Це тим більш вимагалось ще й з того, що на з'їзді було говорено, що проф. СЛАБЧЕНКО теж викладає так званий «економічний матеріалізм». Зараз більше, як коли, викладання, особливо в галузі історії, мусить провадитися марксистською методологією.

В цьому відношенні з'їзд мав особливе значіння, він дав певні напрямки в галузі марксистської методи. Але, на превеликий жаль, Правління констатує, що проф. СЛАБЧЕНКА на з'їзді не було, [він] завдання Правління не виконав з невідомих для Правління причин. Мотиви, висунені проф. СЛАБЧЕНКОМ, щодо, на його думку, пошкоджень йому поїхати на з'їзд, а саме відсутність грошей, Правління не може вважати за уважливе, тим більше, що проф. СЛАБЧЕНКУ було дано літер й авансом 50 крб. грошей.

Тим більш, для Правління є незрозумілим факт перебування проф. СЛАБ-ЧЕНКА у м. Києві в той час, коли в Москві провадився з'їзд істориків-марксистів.

Голова правління ректор *Т. Внуков*
Секретар *Х. Стороженко*

*Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 724, арк. 11, 14–14 зв.;
спр. 727, арк. 54, 57–57 зв. Машинопис. Оригінал.*

№ 4

Розпорядження НКО УСРР ректорам та директорам педагогічних технікумів про надання характеристик професорсько-викладацькому складу

4 березня 1929 р.

Цілком таємно

НКО УСРР
4/III – 1929 р.
№ 338/Т

До всіх ректорів ІНО та директорів педагогічних технікумів

З метою вивчення кадрів підвідомчих установ пропонується протягом двох тижнів надіслати такі відомості:

- 1) Характеристики на всіх штатних професорів та викладачів.
- 2) Характеристики на всіх позаштатних професорів та викладачів.
- 3) Список педагогічного персоналу.
- 4) Список адміністративного персоналу.

Характеристики мусять відбити:

- а) наукову та педагогічну кваліфікацію;
- б) українізованість (в якій мірі);
- в) політичний облік та громадська робота;
- г) соціальне походження.

Відомості мусять бути складені Вами особисто, завірені Вами та надіслані таємним порядком до Облікрозподілу НКО.

Заступник народного комісара освіти [Приходько]

*Держархів Одеської обл., ф. Р-1650, оп. 2, спр. 7, арк. 1.
Машинопис. Копія*

№ 5

Указівка інспектури народної освіти Одеського окрвиконкому ректорові Одеського інституту народного господарства Арнаутову про надання характеристики на професорсько-викладацький склад

28 грудня 1929 р.

Цілком таємно

Одеська інспектура народної освіти
Одеського окрвиконкому
28/XII – [19]29 р.

Ректору ОІНГ Арнаутову

Згідно з завданням Центральних органів, ми повинні скласти характеристики на деканів, професорів, викладачів, проректорів та аспірантуру. Центр вимагає не пізніше 15 лютого [19]30 р.

Характеристики надіслати до Таємної частини Окрнаросвіти не пізніше 20 січня 1930 р.

Секретар фракції спілки «Робос» [Величко]
За окрінспектора народної освіти [Чекунов]

*Держархів Одеської обл., ф. Р-129, оп. 3, спр. 9, арк. 1.
Машинопис. Завірена копія*

Левченко В. Одесские увертюра и эпилог «оперы СВУ»: к истории чекистского сценария по уничтожению интеллектуальной элиты в УССР в 1920–1930-х гг.

Исследуются подготовка и проведение органами госбезопасности УССР репрессивных действий против интеллектуальной элиты в 1920–1930-х гг. в контексте «дела СВУ». Рассмотрены взаимоотношения большевистского административного и пропагандистского аппаратов и научной интеллигенции. Выявлены основные формы и методы репрессивной политики в отношении учёных, подаются новые, ранее неизвестные, факты и документы, возвращены из забвения имена некоторых деятелей украинской культуры.

Ключевые слова: «СВУ», Одесса, интеллектуальная элита, учёные, большевики, политические репрессии.

Levchenko V. Odesa Overture and Epilogue «Opera SVU»: the History of the Bolshevik Scenario to Destroy the Intellectual Elite in the USSR in 1920–1930s

In the article the preparation and holding of power by the USSR repressive actions against intellectual elite in 1920–1930 years in the con-

text of the «case SVU». Considered administrative relations Bolshevik ideological apparatus and scientific intelligentsia. The basic forms and methods repressive policy for scientists. Considered the most important legal cases against scientists. Served new hitherto unknown historical facts and documents returned to the historical memory of the forgotten names of some figures of Ukrainian culture.

Key words: «SVU», Odesa, thinkers, researchers, Bolsheviks, political repression.

УДК 329.733(477.81)«1945/1949»(09)

*Ярослав АНТОНЮК**

Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 рр.)

У статті досліджується діяльність останніх на теренах Рівненської області учасників підпілля ОУН (м). Доведено, що вони намагалися створити власну організаційну мережу, підтримували зв'язок з осередками в інших областях та вищим керівництвом за кордоном.

Ключові слова: ПУН, ОУН(м), підпілля, організаційна мережа.

За останні десятиліття українські та зарубіжні історики зробили чимало для вивчення діяльності підпілля ОУН мельниківського напрямку. Поряд із тим досі недослідженим залишається цілий пласт цієї історичної проблеми. Зокрема функціонування мережі ОУН(м) на теренах України в післявоєнний період. Одним з яскравих епізодів згаданої тематики є спроба створення

* Антонюк Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

мельниківцями Рівненщини власного обласного проводу, який мав би цілком окрему від бандерівської ОУН організаційну мережу та підпорядковувався керівництву ПУН за кордоном.

Відслідковуючи події, що, зрештою, призвели до «відродження» осередків ОУН(м) на Рівненщині, ми опиняємось у Відні наприкінці жовтня 1944 р. У цей неспокійний час до помешкання колишнього мельниківця Петра Мельника («Блакитного»)¹ зайшов референт зв'язку з «Краєм» ПУН – Михайло Балеичук («Марко»). Вочевидь, вивчивши біографію українського «емігранта», він одразу запропонував йому продовжити роботу в підпіллі. Непевність становища та ідейні переконання підштовхнули «Блакитного» прийняти цю пропозицію. Тому за кілька днів, згідно з наказом «Марка», він виїхав до Зальцбурга, де зв'язався з давнім знайомим по підпіллі – Петром Атаманюком. Через три місяці, уже за його завданням, прибув до Мюнхена, який 1 травня 1945 р. зайняли американські війська². Саме у

¹ Мельник Петро Степанович («Блакитний»), 1917 р. н., уродженець с. Богдасів Здолбунівського р-ну Рівненської обл. Виховувався у сім'ї діда. Із 1929 р. працював у пекарні м. Здолбунова, а з 1935 р. в пекарні м. Луцька. Призваний звідти 15 лютого 1939 р. до польської армії. Служив рядовим у 13-му артполку. У вересні того ж року в бою під м. Кутно потрапив у німецький полон. Був відправлений у табір для військовополонених у м. Люкенвальд поблизу Берліна. Через півтора місяці – на роботи до фермера Геренвізе в місцевість Батфрайнвальд. У вересні 1940 р. – до фільтраційного табору в м. Люблін. Проте радянська сторона відмовилася приймати групу військовополонених. Повернувся до Берліна та влаштувався на роботу в пекарню. Під час відвідування кінотеатру був завербований Петром Атаманюком до місцевої мережі ОУН(м). У вересні 1941 р. відправлений підпіллям ОУН(м) з Берліна до Луцька для проведення організаційної роботи. За завданням Миколи Книша забезпечував доставку газети «Волинь» із Рівного до Луцька. Улаштувався працювати в пекарню німецької військової частини. Наприкінці 1942 р. одружився в Луцьку з Надією Ремарчук. Його помешкання на вул. Лютеранській, 6 підпілля використовувало як конспіративну квартиру. Не бажаючи потрапити в полон до радянських військ, у жовтні 1943 р. разом із дружиною зголосився виїхати на роботу до м. Маркбурга. Доїхавши до Відня (Австрія) вирішив там залишитися.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 7, арк. 191.

цей час у столиці Баварії ПУН розпочав створення «Крайового проводу для керівництва мережею на території УРСР» на чолі з Ярославом Гайвасом («Каменем»)³, який ще називали «Головним проводом» або «одинкою». Перед ним ставилися завдання: а) організувати надійні канали зв'язку ПУН із мельниківським підпіллям в Україні; б) вивчення розміщення штабу «одинки» в Україні; в) підбирання місць для заснування нелегальних типографій і радіостанцій; г) пошук серед емігрантів осіб для відправлення з завданнями в Україну⁴.

Реалізуючи завдання «одинки», на початку травня 1945 р. в Мюнхені з «Блакитним» зустрівся «Марко» та запитав, чи не хотів би він повернутися в Україну за фальшивими документами репатріанта? Той охоче на це погодився. «Марко» інструктував «Блакитного», що на даному етапі головне завдання емісарів – підбір надійних людей для роботи в підпіллі та організація конспіративних квартир⁵. Головну увагу рекомендувалося звернути на західноукраїнську інтелігенцію⁶. У вирішальний момент, під час майбутньої війни між країнами Заходу та СРСР, ретельно підібрані «ідейні мельниківці» повинні будуть очолити повстання та взяти владу. Рекомендувалося відшукувати

³ Гайвас Ярослав («Андрух», «Бистрий», «Камінь»), 1912 р. н. Із 1937 р. входив до складу Крайової ексекютиви ОУН на західноукраїнських землях. 1938 р. перебував у тюрмі Бригідки у Львові. Восени 1939 р. виїхав до Польщі. З вересня 1940 р. входив до складу ексекютиви ОУН(м) у Генерал-губернаторстві (Польща). Улітку 1941 р. очолив похідну групу. У грудні 1941 р. брав участь у виробленні нової тактичної лінії ОУН на центральних та східних українських землях. Мешкав у м. Києві. Після арешту Олега Ольжича очолював провід Центрального Сходу України. Виконував обов'язки провідника (1944–1945). З 1946 р. очолював референтуру по зв'язках із краєм, а також розвідку ОУН(м). 1950 р. виїхав до США. Був виконавчим секретарем УККА. Написав книги спогадів: «Коли кінчається епоха» (1964) та «Воля ціни не має» (1972). У березні 1980 р. ввійшов до редакційного складу «Свободи». Помер 15 червня 2004 р.

⁴ Украинские буржуазные националисты / Б. С. Шульженко, В. Т. Данько и др. – М.: Высшая школа КГБ, 1963. – С. 95.

⁵ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 25–31.

⁶ Там само, ф. 13, спр. 376, т. 57, арк. 67.

та залучати до мережі «давніх мельниківців». За можливості «Марко» наказував організувати кілька ретельно підготовлених «показових» диверсійно-терористичних операцій проти колгоспів. На його думку, навіть у незначному масштабі, вони матимуть великий пропагандистський ефект та покажуть збройну присутність підпілля ОУН(м) у регіоні⁷.

Поряд із тим, першочергове завдання, яке повинен був виконати «Блакитний», полягало в налагодженні зв'язку низки ізольованих один від одного осередків підпілля з керівництвом у Мюнхені. Зокрема він мав прибути на вул. Висоцького, 10 в Перемишлі до Степаниди Гич. Звідти виїхати у Львів, де, користуючись паролем «Рак – Риба», зв'язатися на вул. Клепарівській, 7-а з Михайлом Коханівським⁸ та Василем Петровичем⁹. Кожному зі згаданих осіб потрібно було розповісти, що їхня організація за кордоном зберегла основні свої сили й продовжує діяльність. Провідник Андрій Мельник знаходиться нині на легальному становищі та налагодив зв'язки з американцями. Їх завданням на цьому етапі є відновлення організаційних зв'язків із давніми учасниками ОУН(м) та створення конспіративних квартир для емісарів із-за кордону¹⁰.

⁷ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 148–149.

⁸ Коханівський Михайло Матвійович, уродженець с. Заруддя Збарзького р-ну Тернопільської обл. Навчався та мешкав у Львові.

⁹ Петрович Василь Гнатович («Грім»), 1915 р. н., уродженець с. Лапшин Бережанського р-ну Тернопільської обл. Упродовж 1920–1930-х рр. був членом товариств «Рідна школа», «Сільський господар», «Просвіта». Працював у відділеннях «Українського банку» та «Суспільного забезпечення» (літо 1941 – серпень 1942 рр.) в м. Бережани. У вересні 1942 р. вступив на навчання до Львівської вищої торгівельної школи. Наприкінці березня 1944 р. приєднався до підпілля ОУН(м). Після вигнання з території області німців залишився в місті для керівництва підпіллям. У травні 1945 р. виїхав працювати бухгалтером млина у м. Чортків Тернопільської обл. Наприкінці 1945 р. зустрівся у Львові з емісаром ПУН «Грінченком». Улаштувався працювати викладачем Бережанської торгівельно-кооперативної школи. Заарештований у жовтні 1948 р. УМДБ Тернопільської обл.

¹⁰ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 87–89.

Виконати поставлені завдання «Блакитному» вдалося лише частково. Згідно з наданою легендою, на початку жовтня 1945 р. він з'явився до табору для переміщених осіб, який знаходився на околиці Мюнхена в місцевості Фрайман. Зустрівшись з радянським представником «Блакитний» заявив йому про бажання виїхати на Батьківщину та у жовтні 1945 р. за фальшивими документами на ім'я репатріанта з Польщі Миколи Березовського прибув до Перемишля¹¹. Однак зустрітися зі Степанидою Гич йому не вдалося. Її матір повідомила гостеві, що донька навчається у Львівському медінституті. Схожа ситуація трапилася також із пошуком Михайла Коханівського. Господарка квартири сказала, що він виїхав на роботу до Тернополя, а точнішої адреси вона не знала. Василя Петровича вдома також не виявилось. Урешті «Блакитному» вдалося зустрітися у скверіку навпроти Львівського оперного театру лише зі Степою Гич¹². Повідомивши їй отримані від «Марка» дані, він виїхав до Рівного, де влаштувався пекарем в артіль №3 «Більшовик». Невдовзі, як активіста, його обрали депутатом міської ради та зарахували кандидатом у члени ВКП(б)¹³.

Із перших тижнів роботи на новому місці «Блакитний» приступив до реалізації поставлених завдань. Зокрема познайомився з завідувачем хлібозаводу Юрієм Журавським¹⁴ та впродовж тривалого часу вів з ним розмови на націоналістичні теми. Зрештою влітку 1947 р. останній погодився приєднатися до підпілля та надати свій будинок на вул. Замковій, 16 під конспіративну квартиру¹⁵. Наступним кроком «Блакитного» була робота з «ре-

¹¹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 7, арк. 191.

¹² Там само, т. 1, арк. 90.

¹³ Там само, ф. 13, спр. 482, т. 1, арк. 66.

¹⁴ Журавський Юрій Кирилович («Голуб»), 1904 р. н., уродженець м. Новоград-Волинський Житомирської обл. Служив у Червоній армії (1919–1924 рр.). Улаштувався 1925 р. робітником на фарфоровий завод с. Токарівка Баранівського р-ну Житомирської обл. Працював майстром на хлібозаводі м. Новоград-Волинський (1934–1946) та завідувачем хлібозаводу м. Рівне (1946–1947). Мешкав у будинку на вул. Замкова, 16.

¹⁵ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 42–43.

лігійним середовищем», що, на його думку, найкраще підходило для антирадянської діяльності в райцентрах. Для цього він у липні 1947 р. відвідав церковну службу у Здолбуніві, де познайомився з Зінаїдою Ясінською¹⁶. Дівчина розцінила вчинок незнайомого чоловіка як залицання. Тому майже одразу між ними зав'язалися дружні відносини. Під час однієї з розмов «Блакитний» повідомив їй, що належить до ОУН та запропонував приєднатися. Для Зінаїди це стало несподіванкою. Лише через тиждень, обдумавши пропозицію, вона дала згоду забезпечувати житлом та харчами підпільників, які могли б до неї прибути. Тоді ж для конспірації зв'язку «Блакитний» надав їй спеціальний пароль – питання: «Чи скоро скінчите роботу таку?» й відповідь: «Тоді, як стану вільною!»¹⁷.

Іншим шляхом потрапив до мельниківського підпілля Рівного Олександр Пісоцький («Чалий»)¹⁸. Наприкінці липня 1947 р. табір для переміщених осіб в італійському місті Ріміні, де він

¹⁶ Ясінська Зінаїда Яківна («Галка»), 1925 р. н., уродженка с. Воля-Уханська Грубешівського повіту Люблінського воєводства (Польща). Поступила 1940 р. в торгівельну школу у Грубешові. Повернулася 1942 р. додому. Закінчила 1943 р. у Грубешові бухгалтерські курси. Разом із сім'єю була виселена у січні 1945 р. до Запорізької обл. Виїхала 1946 р. звідти разом із батьками та оселилася в м. Здолбунів на вул. Мартинівка, 4. Працювала бухгалтером Здолбунівської кінопроектної контори «Більшовик».

¹⁷ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 238.

¹⁸ Пісоцький Олександр Іларіонович («Коваленко», «Місько», «Чалий»), 1922 р. н., уродженець с. Стара Носовиця Дубенського р-ну Рівненської обл. Закінчив 1938 р. польську семирічну школу у с. Верба Дубенського р-ну Рівненської обл., а навесні 1940 р. – учительські курси в м. Дубне та був призначений учителем у с. Перчин Дубенського р-ну. Готувався до вступу в Острозьку педагогічну школу, де й зустрів німецькі війська. Працював учителем у селах Дитиничі та Микитині Дубенського р-ну. У квітні 1943 р., остерігаючись німецьких репресій, перейшов на нелегальне становище та вступив до куреня «Хріна», який діяв у Кременецькому р-ні Тернопільської обл. На початку червня 1943 р. у складі чоти «Арійця» (20 осіб) був направлений до Володимирської округи ОУН(м). Після того, як у серпні 1943 р. на південний захід від м. Володимир-Волинський сотню «Арійця» роззброїв підрозділ УПА, повернувся додому. Восени 1943 р. вступив командиром чоти до 2-ї сотні «Вовка» УЛС, що дислокувалася у с. Бискупичі Володимир-Волинського р-ну. На

на той час перебував, розформували. Його мешканцям було запропоновано виїхати до Великобританії. Як це нині не дивно, але багатьом згадана пропозиція не сподобалася. У цей час до «Чалого» підійшов товариш по табору, мельниківець із Кременеччини Олег Синишин. Під час однієї з розмов він запропонував йому зустрітися з представником ПУН «Марком», який щойно таємно прибув до Ріміні та підбирав з українських націоналістів групу для нелегального переходу італійсько-австрійського кордону. Зустріч відбулася наступного дня. Вислухавши біографію «Чалого», «Марко» погодився включити його до згаданої групи¹⁹. До неї також увійшли: Іполит Шкурський («Чорномор») ²⁰, Андрій Угрин, Микола Новак («Лис») ²¹, Михай-

пчатку 1944 р. у складі підрозділу виїхав до м. Грубешів, а звідти до Кракова. У лютому 1945 р. в складі УЛС перейшов із території Чехії до Австрії. З березня 1945 р. служив у запасному батальйоні дивізії ваффен-СС «Галичина», який дислокувався поблизу м. Грац (Австрія). Разом із німцями прибув до Італії, де потрапив у британський полон. Перебував у таборі для військовополонених м. Ріміні, очолював там районний провід ОУН(м).

¹⁹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 15–27.

²⁰ Шкурський Іполит Дем'янович («Микола», «Чорномор»), 1923 р. н., уродженець колонії Гранична поблизу с. Колоденка Рівненського р-ну Рівненської обл. Закінчив 1939 р. українську гімназію в Рівному. На початку січня 1940 р. батьків заарештували органи НКВС. Переїхав жити до тітки Антоніни Отаманенко у с. Надчиці Млинівського р-ну Рівненської обл. Наприкінці липня 1941 р. повернувся додому. У лютому 1943 р. вирішив відвідати своїх родичів у м. Красилів Хмельницької обл. На шляху туди поблизу м. Ляхівці був затриманий німецькою жандармерією та відправлений до місцевої в'язниці, де використовувався на господарських роботах. Через місяць завдяки допомозі поліція-українця втік додому. Намагаючись знайти роботу, в березні 1943 р. виїхав до Рівного, де познайомився з контролером кінотеатру «Чумаком», який залучив його до мережі ОУН(м). Працював зв'язковим між «Полікарпом» та «Іваном». У вересні 1943 р. поблизу с. Даничів Корецького р-ну заарештований бандерівцями. Під час копання ями для розстрілу зміг утекти до Рівного. У квітні 1943 р. вступив до сотні «Хріна» УЛС у Луцьку. Звідти разом зі своїм підрозділом передислокувався до м. Грубешів (Польща), а наприкінці серпня 1944 р. – до Кракова. У вересні 1944 р. брав участь у придушенні Варшавського повстання. На початку січня 1945 р. прибув до Югославії. У березні 1945 р. захворів запален-

ло Дрозденко («Гичка») ²², Степан Матвійчик («Комарчук») ²³, Залуцький, Яремчук, «Дуб», «Тигр» та «Храпливий». Одразу після формування групи «Лис» за завданням «Марка» виготовив у друкарні «Дівчичке» м. Рицинон кожному її учасникові тимчасовий італійський паспорт. Крім того, усі вони отримали на дорогу по 8 тис. лір.

6 травня 1947 р. усім учасникам групи придбали квитки на поїзд до прикордонного м. Удіно. Через два дні через Венецію вони вирушили в напрямку Австрії. Останні 5 км учасники групи подолали на авто. Звідти вночі, самотійно, без провідника, в районі м. Тарвізіо перейшли кордон й опинилися в Австрії. Наступної ночі група зупинилася в місцевому таборі для переміщених осіб «Нова Полтава» в м. Віллах. Наступного дня до них приїхав зв'язковий ПУН «Олег» з п'ятьма американськими перепустками для в'язнів німецьких концтаборів. Отримавши, їх група вирушила до Зальцбурга ²⁴. Через два дні, за допомоги спеціально надісланого провідника, у районі м. Бартеграден вони перейшли кордон із Німеччиною та поїздом дісталися Мюнхена, де на вул. Розенгаймштрассе, 42 був «Український комітет» ²⁵.

ням легенів, лікувався. Через місяць у с. Шпильфельд біля м. Марбурга був включений до складу «ерзац-батальйону» дивізії ваффен-СС «Галичина». У травні 1945 р. в м. Калагенфурт (Австрія) здався у британський полон. Відправлений до табору для військовополонених у с. Беларія, а звідти переведений у табір для переміщених осіб поблизу м. Ріміні (Італія).

²¹ Новак Микола Федорович («Лис»), 1915 р. н., уродженець с. Теслугів Радивилівського р-ну Рівненської обл. З 1947 р. емісар ПУН. Заарештований у червні 1948 р. органами безпеки у Словаччині та переданий МДБ УРСР.

²² Дрозденко Михайло Ілліч («Гичка»), 1923 р. н. Із 1947 р. емісар ПУН. Заарештований у червні 1948 р. органами безпеки у Словаччині й переданий МДБ УРСР.

²³ Матвійчук Степан Павлович («Комарчук»), 1926 р. н. Із 1947 р. емісар ПУН. Заарештований у червні 1948 р. органами безпеки у Словаччині та переданий МДБ УРСР.

²⁴ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 6, арк. 9–10.

²⁵ Там само, т. 1, арк. 27–29.

Упродовж наступних десяти днів з кожним учасником групи «Марко» провів індивідуальні бесіди щодо бажання нелегально повернутися в Україну. Практично всі на це погодилися та отримали польські репатріаційні документи. Зокрема «Чалому» видали посвідчення на ім'я Прокопюка Володимира Степановича, а «Чорноморові» – Салека Владислава Юзефовича. Відповідно для поштового зв'язку з керівництвом «Чалому» надали дві адреси в Мюнхені: Вігольд Вінніч, вул. Нібелунгштрассе, буд. 16, кв. 22 та Піт Брюгер, вул. Вільгельмштрассе, 26, а «Чорномору»: «Турпетко Іван, Calle Corenel, O. Elias, 27–29, Valentin Alsina, B–S Aires 4 Funio, Rep. Argentina» та наказали створити пункт зв'язку для емісарів ПУН у Калінінграді²⁶.

Після останнього інструктажу вони обидва виїхали до репатріаційного табору в м. Ляуф, що поблизу Нюрнберга²⁷. Звідти на початку серпня 1947 р. «Чалий» із «Чорномором» дісталися залізницею польського м. Дзезеци. Отримавши всі необхідні документи для вільного переміщення, вони виїхали до Любліна, де оселилися в готелі на вул. Светодуська поблизу Краківської арки. Через п'ять днів до «Чалого» й «Чорномора» прибув зв'язковий «Карий». Він повідомив, що разом із ними радянсько-польський кордон за репатріаційними документами на ім'я Броніслава Яцкевича перейде також емісар ПУН Костянтин Копиловський («Котьо»)²⁸. Наприкінці «Карий» зауважив, що обрати підходяще для цього місце вони повинні самостійно²⁹. Крім того, за декілька днів «Котьо» повідомив «Чорноморові», що згідно з новими інструкціями керівництва ПУН, надалі плану-

²⁶ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 6, арк. 11–14.

²⁷ Там само, т. 7, арк. 2.

²⁸ Копиловський Костянтин Костянтинович («Котьо»), 1918 р. н., уродженець с. Верба Дубенського р-ну Рівненської обл. Вербський районний провідник ОУН(м). Із квітня 1943 р. зв'язковий у сотні «Хріна». Після її роззброєння підрозділом УПА повернувся додому. Восени 1943 р. вступив до УЛС. Весною 1945 р. на території Австрії перейшов до дивізії ваффен-СС «Галичина». Виїхав до Баварії (Німеччина), де здався в полон американцям. Перебував у таборі для переміщених осіб Фрайман поблизу м. Мюнхен.

²⁹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 31–32.

ється направити їх для створення осередків ОУН(м) у Південній та Східній Україні³⁰. Зокрема, «Чалий» повинен був організувати пункт зв'язку в одному з міст Донбасу³¹.

Остаточну групу виїхала залізницею до станції Дорогуськ поблизу Холма, де зустрілася з учасником місцевої мельниківської мережі Шимчаком («Мамою»). За його допомоги в ніч із 15 на 16 серпня 1947 р. усі троє мельниківців перетнули р. Буг поблизу с. Вулька Холмського повіту³². Проте їх помітили радянські прикордонники. Тож група змушена була повернутися до Польщі. Дізнавшись про невдачу, «Мама» виїхав до Замостя по топографічну карту місцевості. Повернувшись через два дні, він повідомив, що виконати завдання йому не вдалося. Це спровокувало його сварку з давнім приятелем – «Котьом». Хильнувши зайвого, останній вирішив самостійно вести групу через кордон, але вночі заблукав та був змушений повернутися до Вульки. Наступного дня, заспокоївшись, «Котьо» виїхав у Замостя по карту. За п'ять днів, придбавши її, він повернувся у Вульку³³.

24 серпня 1947 р. троє мельниківців у супроводі «Мами» знову вирушили в напрямку кордону. Для переходу було обрано місце північніше Холма. Спочатку все йшло добре. Неділю 25 серпня вони пересиділи в куцах на «мертвому полі» у прикордонній смузі, а вночі перепливли р. Буг. Проте за півтора кілометри, уже на радянській стороні, у Любомльському р-ні Волинської обл., групу нелегалів знову помітили прикордонники та застосували освітлювальні ракети³⁴. Остерігаючись переслідування, «Котьо», не зупиняючись, побіг уперед, а «Чалий» із «Чорномором» упали на землю та почали повільно відповзати. За деякий час вони помітили, що їх переслідує лише один солдат. Тож, дещо заспокоївшись, відійшли за 10 км від кордону. Водночас «Чалий» із «Чорномором» зрозуміли, що загубили «Котю». Тому вирішили самостійно рухатися лісовими масива-

³⁰ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 6, арк. 17–18.

³¹ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 32, арк. 49.

³² Там само, ф. 6, спр. 13446, т. 6, арк. 52.

³³ Там само, спр. 8886, т. 6, арк. 31–32.

³⁴ Там само, м. Луцьк, ф. 6, спр. 4924, арк. 74.

ми на південь Волинської обл. в напрямку с. Буяни Луцького р-ну. За розповідями «Котя», там проживала родина його нареченої Ольги Мороз³⁵. Прибули на місце вночі, тож господарі будинку двері їм не відчинили. «Чалий» із «Чорномором» переночували в клуні місцевого селянина – родича колишнього сотенного УЛС «Нечая». Увечері наступного дня вони вирушили до батька «Чалого» – Іларіона Олексійовича у с. Стара Носо-виця Дубенського р-ну³⁶. Несподівано прибулого на початку вересня 1947 р. сина разом із невідомим підпільником той розмістив подалі від «людських очей» – у хліві³⁷. При цьому постійно вмовляв їх вийти з повинною³⁸. У той самий час молодший брат «Чалого» – Степан, підтримував брата у прагненнях продовжувати нелегальну роботу³⁹. Спілкуючись із ним, підпільники дізналися, що мельниківської організаційної мережі на Волині не існує⁴⁰. Винятком була лише боївка Володимира Іванова («Похмурого»)⁴¹, що діяла поблизу Луцька⁴².

³⁵ *Мороз-Сід Ольга*, уродженка с. Буяни Луцького р-ну Волинської обл. Член ОУН(м). Була санітаркою в УЛС. Після війни мешкала за фіктивними документами на ім'я *Яблонської Яніни* в передмісті Цеплице м. Єлень-Гура (Західна Польща).

³⁶ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 29–31.

³⁷ Там само, т. 5, арк. 171.

³⁸ Там само, т. 1, арк. 29–31.

³⁹ Там само, т. 5, арк. 15–32.

⁴⁰ Там само, т. 6, арк. 44.

⁴¹ *Іванов Володимир Архипович* («Похмурий», «Яструб»), 1921 р.н., уродженець с. Городині Рожищенського р-ну Волинської обл. Член ОУН від 1939 р. Із літа 1941 р. служив в українській допоміжній поліції м. Луцька. З березня 1943 р. командир чоти в курені «Сосенка», який базувався у Свиначинському лісі Турійського р-ну Волинської обл. Восени 1943 р., під час чисток СБ, покинув УПА та вступив до УЛС, де служив старшим вістуном 3-ї сотні. Навесні 1944 р. виїхав до Австрії. Здався в полон британським військам. Перебував у таборі м. Ріміні (Італія). Звідти за завданням ПУН перебрався до Мюнхена. Восени 1946 р. з літака десантований на територію Волинської обл. Очолював боївку ОУН(м), яка діяла в Луцькому р-ні. Застрелений 16 серпня 1947 р. оперуповноваженим Луцького райвідділу МВС Сементиним (також у тому бою зазнав смертельного поранення) під час нападу на радянський актив с. Богущівка. Опергрупа виявила тіла вбитих лише через два тижні.

Колишні «давні мельниківці», які ще залишилися на Рівненщині, не мали зв'язку між собою, спілкуючись принагідно. Наприклад, Юстин Омельчук («Журба»)⁴³ впродовж 1946 р. зустрічався з колишніми мельниківцями – Петром Холодом⁴⁴, Петром

⁴² *Чеха М.* Вони і так «пам'ятні» // Слово правди (Володимир-Волинський). – 1990. – 3 лютого.

⁴³ *Омельчук Юстин Михайлович* («Горицвіт», «Журба»), 1906 р. н., уродженець с. Вичівка Демидівського р-ну Рівненської обл. З 1932 р. член Української соціалістичної радикальної партії (УСРП). Із 1934 р. мешкав у Львові та працював редактором газети УСРП «Громадський голос». Восени 1939 р. викликаний органами НКВС на допити в м. Дубно. Остерігаючись арешту через чотири дні нелегально виїхав до Польщі, а звідти у травні 1940 р. – до Берліна, де влаштувався на завод «Сіменс». Вступив до Українського націоналістичного об'єднання (УНО). У вересні 1940 р. повернувся до Польщі, у м. Переворськ, де працював помічником бухгалтера цукрового заводу. У березні 1941 р. переїхав у с. Богородиця поблизу прикордонного м. Грубешів (Польща). Наприкінці червня 1941 р. з групою оунівців прибув до Луцька для зв'язку з Олександром Куцем. Коли дізнався, що його вбили бандерівці, виїхав до дружини у с. Лопавше Демидівського р-ну. У жовтні 1941 р. увійшов до складу Рівненського обласного проводу ОУН(м). Призначений провідником Дубенського окружного проводу ОУН(м). Водночас працював у місцевій друкарні. У грудні 1941 р. відкрив у місті книжковий магазин. Знятий у січні 1942 р. з посади за провал організаційної роботи. Обраний керівником Дубенської «Просвіти». У березні 1943 р. через загрозу арешту німцями перейшов на нелегальне становище. Перебрався на Кременеччину та вступив до підрозділу ОУН(м) «Хріна». Через місяць призначений командиром сотні. Після роззброєння її 6 червня 1943 р. сотнею УПА «Крука» перейшов на бік повстанців. Призначений політвиховником. Читав лекції з політекономії та географії на курсах при окружному проводі. З вересня 1944 р. політреферент групи УПА «Ломоноса». У зв'язку з провадженнями СБ чистками в УПА в листопаді 1944 р. дезертирував та переховувався вдома. У липні 1945 р. з'явився з повинною в НКВС. Під оперативним псевдонімом «Сократ» був включений до складу агентурно-бойової групи. Працював резидентом агентурної мережі НКВС на Дубенщині. Після відставки мешкав у Рівному на вул. Глибока, 1.

⁴⁴ *Холод Петро*, 1904 р. н., уродженець с. Волкові Млинівського р-ну Рівненської обл. Як польський солдат потрапив у вересні 1939 р. в полон до німців. Перебував у таборі для військовополонених, де вступив до УНО. У серпні 1941 р. повернувся додому. З вересня 1941 р. член ОУН(м). Розповсюджував газету «Волинь». Мешкав у м. Дубно. Працював сторожем райспоживспілки.

Кварценюком⁴⁵ та Олександром Друзуюком⁴⁶. Слюсар Рівненського пивзаводу Максим Турчук⁴⁷ підтримував дружні зв'язки з колишніми товаришами по службі у сотні ОУН(м) «Хріна»: Ананієм Сливинським («Кобзарем»)⁴⁸, а також Леонтієм та Михайлом Гачевськими⁴⁹. Сергій Бойко⁵⁰ неодноразово зустрічався зі своїми колишніми колегами по службі в УЛС – братами Євдокимом⁵¹ та Василем Собками⁵².

⁴⁵ Кварценюк Петро, 1904 р. н., уродженець с. Тараканів Дубенського р-ну Рівненської обл. Член ОУН(м). За часів німецької окупації працював районним референтом зі шкіл, після вигнання німців – директором початкової школи с. Тараканів.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 13446, т. 6, арк. 133–134.

⁴⁷ Турчук Максим Феофанович («Важний»), 1923 р. н., уродженець с. Красне Демидівського р-ну Рівненської обл. Із весни 1943 р. рядовий у сотні ОУН(м) «Хріна». Поранений в бою з німцями у Кременецькому лісі на Тернопіллі. У 1947 р. працював кочегаром на Рівненському пивзаводі. Мешкав у Рівному на вул. Пішій, 35.

⁴⁸ Сливинський Ананій («Кобзар»), уродженець с. Пащина Демидівського р-ну Рівненської обл. Із весни 1943 р. служив у сотні «Хріна» на території Кременецького р-ну Тернопільської обл. Легалізувався. Навчався 1948 р. у сільськогосподарській школі с. Межиріччя Острозького р-ну Рівненської обл. У 1949 р. працював агрономом у Сарненському р-ні Рівненської обл.

⁴⁹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 4, арк. 76–77.

⁵⁰ Бойко Сергій Савович («Листок», «Орел»), 1916 р. н., уродженець с. Манів Вишневецького р-ну Тернопільської обл. Працював продавцем у сільському магазині (1939–1940), секретарем сільради (1940 – червень 1941 рр.). Із серпня 1942 р. станичний ОУН. У вересні 1943 р. разом із братом вступив до УЛС у м. Луцьку. Брав участь у боях проти польських партизанів. У м. Грац (Австрія) 9 травня 1945 р. здався в полон підрозділу Червоної армії. 22 травня 1945 р. мобілізований до 575-го стрілецького полку. Службу проходив у м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл. Демобілізувався у травні 1946 р. та переїхав до м. Кременець Тернопільської обл. Працював бухгалтером лісгоспу в м. Радивилів Рівненської обл. Мешкав у м. Здолбунів на вул. Словацького, 8.

⁵¹ Собко Євдоким Євстафійович («Беркут»), 1920 р. н., уродженець с. Підгайці Велико-Дедеркальського р-ну Тернопільської обл. У вересні 1943 р. був заарештований німецькою жандармерією. Упродовж чотирьох тижнів утримувався в тюрмі м. Кременця. Звідти був завербо-

У приватних розмовах вони засуджували радянську владу та мріяли відновити свій вплив у підпіллі. Наприклад, у вересні 1947 р. на залізничній станції Здолбунів Іван Онигдюк («Хортиця»)⁵³ випадково зустрів свого колишнього керівника по підпіллі – «Журбу». Між ними зав'язалася бесіда про важке становище за нових умов. «Хортиця» нарікав, що коли доніс в органи МВС на Марію Мазорчук, яка видала бандерівцям його батьків, її за кілька днів відпустили додому. Це його розізлило, але вдіяти щось він не міг, адже сам перебував на непевному становищі. Остаточою «Хортицю» насторожило те, що навесні 1946 р. його викликав третій секретар Вербського райкому КП(б)У та, вилаявши, обізвавши «бандитом», змусив написати заяву про звільнення з роботи. На це «Журба» зауважив, що вони завжди залишатимуться для радянської влади ворогами. Наприкінці розмови домовилися знову зустрітися в Рівному⁵⁴.

ваний до УЛС, який дислокувався у с. Підгайці Луцького р-ну Волинської обл. Весною 1944 р. перебазувався в район м. Володимир-Волинський, а звідти – до м. Грубешова. Намагався повернутися додому, але був схоплений німцями. Відправлений на примусові роботи до селянського господарства поблизу м. Зальцбурга. Звільнений у травні 1945 р. американськими військами. Працював шкільним учителем у с. Івачків Здолбунівського р-ну. У 1947 р. мешкав у м. Здолбунів на вул. Словацького, 8.

⁵² ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 4, арк. 338–339.

⁵³ Онигдюк Іван Степанович («Хортиця»), 1919 р. н., уродженець с. Нова Носовиця Дубенського р-ну Рівненської обл. 3 травня 1943 р. рядовий у сотні ОУН(м) «Журби», яка діяла на території Кременецького р-ну Тернопільської обл. Після її роззброєння 6 червня 1943 р. підрозділом УПА повернувся додому. У цей час члени ОУН(б) убили його батька. Призваний 15 квітня 1944 р. до Червоної армії. 28 лютого 1945 р. у боях із німцями зазнав осколкового поранення ніг. Демобілізувався у званні старшого сержанта, заступника командира взводу. 21 червня 1945 р. повернувся додому. У 1944 р. його матір убили члени ОУН(б). Улаштувався працювати завідувачем Вербського районного відділу соціального забезпечення. Закінчив у січні 1946 р. курси партпрацівників у м. Харкові; у листопаді 1947 р. – курси ветфельдшерів у с. Шпанів Рівненського р-ну. Працював ветфельдшером у колгоспі ім. Котовського у с. Софіївка.

⁵⁴ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 128–130.

Незважаючи на всі труднощі, що їх переживало мельниківське підпілля Рівненщини, «Чалий» приступив до виконання поставлених «Марком» завдань. Спочатку він відшукав свого давнього знайомого, мешканця с. Верба Дубенського р-ну Василя Остапчука⁵⁵. У розмові з ним повідомив, що зустрічався в Мюнхені з його братом Петром⁵⁶, який продовжує співпрацю з ОУН(м). Далі завдяки Василеві він налагодив зв'язок із жителем с. Птиче того ж району Гнатом Дехтярчуком⁵⁷. Останній через жителя с. Забороль Луцького р-ну Михайла Цаля⁵⁸ мав зав'язок із боївкою ОУН(м) «Похмурого»⁵⁹. Для зв'язку з підпільною мережею Дехтярчуку було надано пароль: «*Прийде Хмельницький*», відповідь: «*Буде перемога*»⁶⁰.

⁵⁵ Остапчук Василь Омелянович, 1929 р. н., уродженець с. Верба Дубенського р-ну Рівненської обл. Батька за невиконання державних поставок у червні 1947 р. засудили до 7 років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна. Дізнавшись про це, Василь продав двох коней та худобу й перейшов на нелегальне становище. Переховувався у своїй тітці Дарини Бондар у с. Птича Дубенського р-ну.

⁵⁶ Остапчук Петро Омелянович, 1918 р. н., уродженець с. Верба Дубенського р-ну Рівненської обл. Заарештований весною 1939 р. польською поліцією за зв'язок з ОУН. Покарання відбував у Дубенській в'язниці. Звільнений у вересні 1939 р. напередодні приходу Червоної армії. Через загрозу арешту НКВС у 1940 р. нелегально виїхав до Варшави, а звідти – до Берліна. Улітку 1941 р. повернувся додому. Працював кореспондентом газети «Волинь» у м. Рівне. Згодом переїхав до м. Пінська Брестської обл., де працював в українській газеті «Пінська правда». Виїхав весною 1944 р. до Німеччини, в американську окупаційну зону. Оселився в Мюнхені (Баварія).

⁵⁷ Дехтярчук Гнат Іванович, 1920 р. н., уродженець хут. Морги поблизу с. Птиче Дубенського р-ну Рівненської обл. Служив рядовим у 29-й стрілецькій дивізії Червоної армії (березень 1944 – червень 1945 рр.). Нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Наприкінці вересня 1946 р. перебував у підпіллі ОУН(м). Працював водієм у колгоспі ім. XVI з'їзду КП(б)У.

⁵⁸ Цаль Михайло Васильович, 1926 р. н., уродженець с. Кульно Білгородського повіту Люблінського воєводства (Польща). Із 1945 р. мешкав у с. Забороль Луцького р-ну. Заарештований у липні 1947 р. органами МДБ Волинської обл.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 482, т. 1, арк. 66.

⁶⁰ Там само, м. Луцьк, ф. 6, спр. 8332, арк. 73.

Майже у той самий час до будинку «Блакитного» у Рівному за адресою вул. 1-го Травня, 11, прибув «Котьо». Згідно з наданими «Марком» указівками для зв'язку, він сказав: «*Костянтин*». На що «Блакитний» відповів: «*Костянтинович*». Після цього «Котьо» назвав шифр: «77». Він остаточно засвідчив «Блакитному» прибуття емісара ПУН та необхідність забезпечення його конспіративною квартирою. Далі «Котьо» повідомив, що перейшов кордон разом зі ще двома підпільниками – «Чалим» і «Чорномором». Уважав, що вони, імовірно, перебувають у с. Стара Носовиця. Тож доручив «Блакитному» якнайшвидше перевірити цю інформацію. Якщо вона підтвердиться, повідомити їм, щоб прибули до Рівного. Крім того, «Котьо» наказав «Блакитному» встановити зв'язок із боївкою «Похмурого». У випадку необхідності їм планувалося передавати фіктивні документи, а від них отримувати кошти для потреб підпілля⁶¹.

За кілька днів «Блакитний» прибув до будинку жительки с. Забороль Луцького р-ну Ганни Цаль⁶², яка підтримувала зв'язок із нелегалом ОУН(м) – племінником Сергієм Шевчуком («Малим»)⁶³. Самої дівчини він на місці не застав. Її батько, який був удома, розповів, що нещодавно загинув «Похмурий», а про долю інших підпільників він нічого не знає⁶⁴. Так і не зумівши вийти на зв'язок із боївкою, виконуючи завдання «Котя», «Блакитний» виїхав до Старої Носовиці, де зустрівся з «Чалим» та «Чорномором». У цей час, наприкінці вересня 1947 р., до села прибула група радянських військових. Остерігаючись арешту, «Чалий» і «Чорномор» вирішили дістатися будинку Дехтярчука на хуторі Морги поблизу с. Птиче. Після того, як небезпека

⁶¹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 31–38.

⁶² Цаль Ганна Василівна, 1931 р. н., уродженка с. Кульно Білогорайського повіту Люблінського воєводства (Польща). Із 1945 р. мешканка с. Забороль.

⁶³ Шевчук Сергій Васильович («Малий», «Тихий»), 1930 р. н., уродженець с. Забороль Луцького р-ну Волинської обл. Із 1947 р. учасник боївки «Похмурого». У 1950 р. заарештований органами МДБ у Заборолі (*див.*: Григоренко С. Три роки у Волинських лісах: Розповідь останнього бійця спецгрупи «Похмурого» // Аверс-прес (Луцьк). – 2002. – 31 жовтня).

⁶⁴ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 48.

минула, «Чалий» повернувся додому у Стару Носовицю, а «Чорномор» залишився.

На початку жовтня 1947 р. до будинку Івана Іщука («Чайки») ⁶⁵ у с. Підлужжя прибув «Котьо». Після обіду він повідомив, що є емісаром ПУН та нещодавно прибув разом із колишніми вояками УЛС «Чорномором» і «Чалим», які переховуються неподалік, у Старій Носовиці. Поцікавився, чи «Чайка» не хоче їх побачити. Той охоче погодився. Крім того розповів «Котьові», що в нього, як колишнього члена спецгрупи НКВС, зберігається пістолет «парабелум» і дві гранати. Наприкінці розмови «Чайка» дав згоду допомагати мельниківському підпіллю ⁶⁶. Наприкінці того ж місяця, завдяки допомозі Василя Остапчука, «Котьо» та «Чалий» прибули до будинку Дехтярчука. Їх цікавило місцезнаходження його родича – Дмитра Фурманця ⁶⁷ та Пилипа Бондарчука («Остапа») ⁶⁸. На це Дехтярчук відповів, що від «Ос-

⁶⁵ *Ішук Іван Гнатович* («Чайка»), 1918 р. н., уродженець с. Підлужжя Дубенського р-ну Рівненської обл. Із 1939 р. учасник юнацької ланки ОУН. Восени 1941 р. виїхав до Берліна, де вступив до УНО. Повернувся навесні 1942 р. додому. Був референтом просвіти ОУН(м). Від квітня 1943 р. служив у курені «Хріна» на Кременеччині. Після його роззброєння бандерівцями повернувся додому. Вступив до боївки ОУН(м) «Орлика» (20 бійців), яка діяла на Дубенщині. Восени 1943 р. вступив у Луцьку до УЛС. У січні 1944 р. був відправлений до школи ройових УЛС у м. Грубешів (Польща). Наприкінці червня 1944 р. отримав звання ройового УЛС. Разом зі своїм підрозділом базувався в районі м. Володимир-Волинський. У серпні 1944 р. покинув УЛС та повернувся додому. Довгий час переховувався. Восени 1945 р. завдяки Володимирові Зборовському («Сич») легалізувався та ввійшов до складу агентурно-бойової групи НКВС.

⁶⁶ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 86–87.

⁶⁷ *Фурманець Дмитро Антонович* («Лесик»), 1922 р. н., уродженець с. Птиче Дубенського р-ну Рівненської обл. За часів німецької окупації навчався в агротехнічній школі с. Шпанів Рівненського р-ну. Був членом ОУН(м). Виїхав у 1944 р. до Німеччини. Восени 1946 р. нелегально повернувся на Рівненщину для організації підпільної роботи.

⁶⁸ *Бондарчук Пилип Олексійович* («Остап»), 1921 р. н., уродженець с. Забороль Луцького р-ну Волинської обл. Член ОУН із 1930-х рр. Заарештований у 1937 р. поліцією. Звільнений у вересні 1939 р. У 1940 р. нелегально виїхав до Кракова. Сім'ю депортували у Сибір. Повернувся додому

тапа» до нього приїжджав із с. Забороль Луцького р-ну Михайло Цаль. Почувши це, «Котьо» наказав організувати їм зустріч зі згаданим зв'язковим. Невдовзі Дехтярчук виїхав для його пошуків. Прибувши до Забороля, від матері Михайла Цалья він дізнався, що її сина нещодавно заарештували органи МДБ ⁶⁹.

Одразу після повернення додому він переказав це «Блакитному». Таким чином, виконати поставлене «Котьом» завдання не вдалося. Виїхавши разом із «Чорномором» до Старої Носовиці, вони втрьох зустрілися для обговорення подальших дій у хаті батька «Чалого». «Блакитний» повідомив, що за наказом «Котя» їм належить виїхати до Рівного. Для збереження конспірації було вирішено зробити це поодиночі. Спочатку повинен був вирушити «Чорномор», а після нього – «Чалий» ⁷⁰.

Особливістю того часу була пересторога, що міський одяг сильно впадав у вічі та міг видати нелегалів. Тому сестра «Чалого» – Ніна ⁷¹ привезла «Чорноморові» в дорогу селянські кожухі чоботи. Прибувши до квартири «Блакитного», підпільник кілька тижнів не брав участі в організаційній роботі. Згодом на допитах він пояснював це тим, що чекав, доки в його рідному с. Колоденка Рівненського р-ну завершиться акція з виселення сімей оунівців та буде змога безпечно туди повернутися. Більшість часу «Чорномор» проводив за читанням радянських газет і відвідуванням кінотеатрів. Після розмови з «Котьом» було вирішено, що він зв'яжеться з учителем Грицютою, Тамарою Розводовською та Миколою Корнійчуком, які підтримували зв'язок з іншими місцевими мельниківцями. Крім того, за той час, доки він ще перебував у Рівному, «Чорноморові» слід було

1941 р. Навесні 1944 р. виїхав до Мюнхена. Навесні 1946 р. нелегально повернувся до Забороля. Був учасником боївки «Похмурого», а після його загибелі очолив боївку. Загинув 11 травня 1949 р. в бою з оперативно-військовою групою МДБ у Баївському лісі Луцького р-ну.

⁶⁹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 4, арк. 43–45.

⁷⁰ Там само, т. 1, арк. 31–34.

⁷¹ *Пісоцька Ніна Павлівна*, 1930 р. н., уродженка с. Стара Носовиця Дубенського р-ну Рівненської обл. Переховувала у себе учасників ОУН. Викликала у листопаді 1948 р. Вербським райвідділом МВС на допит. Заарештована 27 жовтня 1949 р.

дістати фіктивні документи⁷². Для цього 29 жовтня 1947 р. він прибув на центральний базар. Вочевидь у підпільника здавали нерви й він вирішив пригасити переживання алкоголем. За кілька годин, перебуваючи у стані важкого сп'яніння, «Чорномор» викрикував посеред натовпу націоналістичні гасла. За таких обставин його й заарештував наряд міліції⁷³. Комічність ситуації довершило те, що, намагаючись підкупити міліціонерів, він запевняв їх, нібито дістане гроші, адже працює американським шпигуном⁷⁴. Згодом, на основі свідчень «Чорномора», УМДБ Рівненської обл. завело на членів мельниківського осередку в Рівному агентурну справу «Мрія»⁷⁵.

У цей небезпечний час «Блакитного» не було вдома. Він разом із «Котьом» виїхав до «Галки» у Здолбунів. Під час прогулянки містом з нею проводили інструктаж⁷⁶. Наприкінці розмови повідомили, що їй завданням буде дізнатися кількість виселених сімей оунівців у Здолбунівському р-ні. Ці дані включають до звіту для передачі за кордон⁷⁷.

Наступний місяць рівненській осередок ОУН(м) проводив активну організаторську роботу, намагаючись охопити якомога більші терени. Так, на початку грудня 1947 р. «Блакитний» виїжджав до учасників мельниківського підпілля, які мешкали на хуторі за 10 км від с. Межирічі. Потрібну йому людину за наданою «Котьом» адресою знайти ніяк не вдавалося. Крім того, розпочалася сильна негода, тому легко вдягнений «Блакитний», аби не захворіти, повернувся додому. Приблизно в той самий час «Чалому» вдалося налагодити зв'язок із досвідченим підпільником «Журбою». Останній, їдучи з Рівного на базар до Козина, завітав у с. Підлужжя до свого давнього приятеля – «Чайки». Зайшовши до хати, він несподівано зустрів іншого свого знайомого – «Чалого». У розмові вони згадували спільну

⁷² ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 45–48.

⁷³ Там само, т. 7, арк. 2.

⁷⁴ Там само, т. 6, арк. 45–48.

⁷⁵ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 32, арк. 48.

⁷⁶ Там само, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 35–38.

⁷⁷ Там само, т. 3, арк. 215.

службу у відділі «Хріна». Обговорюючи сучасний стан мельниківського підпілля, «Чалий» йому розповів, що разом з іншими емісарами, за завданням ПУН, прибув для встановлення організаційного зв'язку та відновлення діяльності осередків. Наприкінці розмови «Журба» погодився долучитися до цієї роботи⁷⁸.

Водночас рівненський осередок шукав шляхи налагодження зв'язків із мельниківським підпіллям в інших областях. Так, зранку 14 грудня 1947 р. за завданням «Котя» до будинку жителя с. Лопушино Лановецького р-ну Тернопільської обл. Олександра Марценюка прибув «Чалий». Там він зустрівся з його зятем, Фокою Россоловським («Зоряним»)⁷⁹, якому вручив листа від «Котя», де йому переказувалися вітання від «Кобеця» та «Трояна», відомих по спільній роботі у Кременецькому окружному проводі ОУН(м), та містилося запрошення прибути на зустріч до Рівного. Того ж дня вони вирушили в дорогу.

Увечері 15 грудня 1947 р. «Зоряний» і «Чалий» зайшли до будинку «Блакитного», де заночували. Наступного дня «Котьом» до них так і не з'явився. Тому через день у надвечір'я «Зоряний» виїхав залізницею до Здолбунова, де чекав на станції потяг до Шепетівки. У цей час до нього приїхали «Чалий» і «Котьом». Останній детально розповів про сучасні завдання ПУН та про долю знайомих, які опинилися за кордоном. Наказав розбудувати підпільну мережу на Тернопільщині та вербувати нових членів. Наприкінці розмови «Котьом» повідомив, що надалі підтримуватиме з ним зв'язок через «Чалого».

Наступна зустріч із «Зоряним» відбулася 22 січня 1948 р. у с. Лопушино. На ній «Чалий» розповів про останні новини в під-

⁷⁸ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, т. 8, арк. 90–93.

⁷⁹ Россоловський Фока Васильович («Зоряний», «Ненаситець»), 1913 р. н., уродженець с. Чупали Кременецького р-ну Тернопільської обл. З 1942 р. провідник Кременецького (Бережецького) районного проводу ОУН(м). Із 1943 р. член Кременецького окружного проводу ОУН(м). До лютого 1944 р. відповідав за перевірку районних проводів. Оселився у с. Лопушино Лановецького р-ну Тернопільської обл. У 1946 р. розпочав відновлення організаційних осередків ОУН(м) на Кременеччині. Заарештований 26 березня 1949 р. органами МДБ Тернопільської обл. Перебував у в'язниці 2-Н МДБ м. Львова.

піллі, а також передав наказ від «Котя», що стосувався організації нових конспіративних квартир. Крім того, він повідомив адресу «Блакитного» в Рівному, яка за необхідності була пунктом його зв'язку. У відповідь «Зоряний» заявив про необхідність субсидування організаційної роботи. Не маючи змоги вичерпно відповісти на це питання, «Чалий» запевнив, що передасть його прохання «Котьові» та зранку виїхав назад до Рівного⁸⁰.

Незважаючи на кілька попередніх невдач, не полишалися спроби налагодження зв'язку з мельниківським підпіллям Волинської обл.⁸¹ Так, під час святкування Нового року за старим стилем у ніч із 13 на 14 січня 1948 р. у будинку «Галки» «Чалий» із «Блакитним» познайомилися з жителькою м. Володимира-Волинського Юлією Романюк⁸². Разом зі своєю подругою з м. Ківерці Єлизаветою Бедлицькою вони приїхали до землячки та давньої знайомої по навчанню на бухгалтерських курсах Грубешова⁸³. У неспішній розмові за святковим столом «Блакитний» переконався, що Юлія поділяє націоналістичні погляди та вирішив залучити її до мельниківської мережі. Вербовка цієї дівчини була дуже вигідною для підпілля, адже давала можливість розбудувувати осередок на кордоні з Польщею. Проводячи Юлію на залізничний вокзал, «Блакитний» пошепки запропонував їй вступити до підпілля. Спочатку на таку несподівану пропозицію вона нічого не відповіла. Урешті, після вмовлянь, дала згоду⁸⁴.

Дещо налагодивши зв'язки з розрізненими учасниками мельниківського підпілля на Рівненщині, «Котьо» вирішив повернутися до Мюнхена по нові інструкції від керівництва. Прогулюючись на початку лютого 1948 р. із «Чалим» по вул. Сталіна в Рів-

⁸⁰ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 6, арк. 104–111.

⁸¹ Там само, ф. 13, спр. 482, т. 1, арк. 66.

⁸² Романюк Юлія Петрівна («Синичка»), 1925 р. н., уродженка с. Грабовець Грубешівського повіту Люблінського воєводства (Польща). Закінчила 1943 р. у Грубешові бухгалтерські курси. Переселена 1945 р. до м. Володимира-Волинського, мешкала на вул. Сталіна, 24. Працювала економістом-планувальником на місцевому м'ясокомбінаті.

⁸³ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 263–265.

⁸⁴ Там само, т. 1, арк. 38–39.

ному, він його запевняв, що війна між США та СРСР неминуча⁸⁵. Наголошував, що на початковому етапі масове вербування нових членів недоцільне. «Чалому» потрібно ретельно підібрати «кістяк осередку» з перевірених осіб, які могли б узяти на себе керівництво майбутнім антирадянським повстанням⁸⁶. Розповів, що на випадок війни передбачається створення озброєних бойових груп⁸⁷, а також розгортання антирадянської пропагандистської роботи серед військовослужбовців⁸⁸. У випадку можливості його мобілізації та відправлення на фронт рекомендував за першої ж сприятливої нагоди здатися в полон. Після цього негайно зв'язатися з американською розвідкою. Для цього назвав відповідний пароль: «*Ай ем ес ай ес ін Франкфурт*⁸⁹, *Копиловський енд Скорупський*⁹⁰». На основі почутого «Чалий» зробив вис-

⁸⁵ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 2, арк. 332.

⁸⁶ Украинские буржуазные националисты. – С. 95.

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 57, арк. 67.

⁸⁸ Там само, спр. 482, т. 1, арк. 69.

⁸⁹ Цікаво, що це зовнішня розвідка не США, а Великобританії – Таємна розвідувальна служба (англ. Secret Intelligence Service, SIS).

⁹⁰ Скорупський Максим Антонович («Макс», «Юрко»), 1915 р. н., уродженець с. Антонівці Шумського р-ну Тернопільської обл. Закінчив ремісничу школу в смт Вишнівець (Тернопільська обл.). Далі вивчав агрономію в с. Білокриниця Кременецького р-ну Тернопільської обл. У 1939 р. виїхав до Польщі. У Кракові вступив до ОУН(м), навчався в м. Веркшутц (Німеччина). Провідник Вишнівецького районного проводу ОУН(м) (1941–1942). Станом на 1 травня 1943 р. був чотовим Кременецького відділу ОУН(м). Після його роззброєння 6 липня 1943 р. очолював чоту, а з 26 липня 1943 р. – сотню Дубенського куреня УПА. З вересня 1943 р. командир рейдувочої сотні ВО «Тютюнник». Від 17 жовтня 1943 р. командир куреня УПА. 8 січня 1944 р. призначений командиром підстаршинської школи ВО «Богун». Із лютого 1944 р. контрольно-вишкільний старшина ВО «Богун». З березня 1944 р. командир одного з куренів ВО «Богун», який через місьць був розбитий Червоною армією у трикутнику Броди – Красне – Золочів. Виїхав до Австрії. За даними КДБ, служив в абверкоманді-104. Згодом опинився в американському таборі для переміщених осіб. Був завербований американською розвідкою. Заснував у 1947 р. в м. Штафенберн розвідувальну школу. Станом на 1948 р. перебував у м. Зальцбург. Того ж року одружився з Б. Мозолецькою. У 1950 р. подружжя виїхало до м. Мін-

новок, що їхня мережа працює в інтересах американської розвідки через Максима Скорупського («Макса»)⁹¹. Саме у цей час в Міттенвальді член ПУН Микола Капустянський⁹² заснував розвідувальну школу під кодовою назвою «7712»⁹³.

неаполіс (США), де М. Скорупський працював на залізниці, меблевій фабриці. Автор мемуарів. Помер від раку нирок і кісток 30 грудня 1981 р. в м. Трентон (штат Нью-Джерсі).

⁹¹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 2, арк. 332.

⁹² *Капустянський Микола Олександрович* («Віктор Низовий-Чумак»), 1879 р. н., уродженець с. Чумаки Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. Закінчив Катеринославську духовну семінарію (1899), Одеське піхотне училище (1904). У чині підпоручика брав участь у російсько-японській війні 1904–1905. Після її завершення повернувся до 105-го Оренбурзького піхотного полку у м. Вільно. Прийнятий 1908 р. до Імператорської Миколаївської військової академії в Петербурзі, яку закінчив 1912 р. Із 1916 р. – підполковник, начальник штабу 173-ї піхотної дивізії. З 1917 р. – полковник. Був нагороджений георгіївською зброєю. У серпні того ж року сформував та очолив 1-шу Українську піхотну дивізію. Наприкінці 1917 р. С. Петлюра призначив його начальником штабу 11-ї армії. З січня 1918 р. – начальник штабу Північно-Західного фронту в м. Бердичеві, утвореного для боротьби з більшовиками. З березня 1918 р. служив у Генеральному штабі армії Української Держави в м. Житомирі. На початку листопада 1918 р. у званні полковника переведений до м. Києва начальником канцелярії Військово-наукового комітету Головного управління Генерального штабу. Підтримав Директорію. З 1919 р. начальник оперативного відділу і заступник першого генерал-квартирмейстера штабу Армії УНР. З 1920 р. у званні генерал-хорунжого обіймав посаду генерал-квартирмейстера штабу Діючої армії УНР. У 1921 р. інтернований у польському таборі м. Ланцут. У 1923 р. переїхав до Парижа. Був одним із засновників Українського військово-історичного товариства. Очолив у 1924 р. організацію «Українська громада Франції». У 1929 р. був учасником Першого конгресу українських націоналістів у м. Відні. Призначений референтом із військових питань. У 1930-х рр. керував вишколом колишніх старшин Армії УНР та УГА у станиці ОУН неподалік Данцига. Перебував у США та Канаді в організаційній місії ОУН (1935–1936). Учасник II Великого збору ОУН у Римі (1939). Підтримав Андрія Мельника. З 1940 р. один із лідерів ОУН(м). З літа 1941 р. учасник похідних груп, заступник голови Української національної ради в Києві. З 1943 р. жив у м. Львові. Заснував Українське військово-суспільство ім. Павла Полуботка. З 1948 р. мешкав у Мюнхені. Був військовим міністром «уряду УНР в екзилі»,

За кілька днів після згаданої розмови, пробувши в Рівному близько трьох місяців, «Котьо» та брат «Чалого» – Володимир⁹⁴ виїхали до Львова для зустрічі з членами мельниківського підпілля⁹⁵. Звідти вони направилися до с. Забороль Луцького р-ну, де передали учасникам місцевого осередку ОУН(м) адреси для зв'язку в Рівному. Їм рекомендувалося діяти автономно один від одного та зв'язуватися лише за крайньої необхідності. Після цього «Котьо» з Володимиром нелегально виїхали до Польщі⁹⁶. Судячи з адрес, зазначених на семи листах, які «Котьо» під вигаданим прізвищем «Бориса Ясінського» надіслав «Галці», вони спочатку прибули у Краків, а звідти до м. Єленя-Ґура. Усіх їх вона передала «Чалому», який розшифровував закодовані тут інструкції для діяльності рівненського осередку⁹⁷.

Після від'їзду «Котя» до Польщі поміж інших учасників мельниківської мережі Рівненщини своїм авторитетом виділявся «Журба». Не дивлячись на те, що в минулому він вийшов із повинною та був агентом НКДБ, підпільники вважали його «ідейним революціонером»⁹⁸. У зв'язку з цим, на початку березня 1948 р. «Чайка» з «Чалим» прибули до помешкання «Журби» в Рівному.

член Вищої військової ради. Мав звання генерал-полковника. Учасник III, IV та V Великих зборів ОУН(м). У 1951 р. заснував Військово-наукове товариство. З 1964 р. голова сенату Українського націоналістичного руху. Помер 19 січня 1969 р. в Мюнхені.

⁹³ *Веденєв Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті рр. – К.: Генеза, 2007. – С. 192.

⁹⁴ *Пісоцький Володимир Іларіонович*, 1925 р. н., уродженець с. Стара Носовиця Дубенського р-ну Рівненської обл. На початку 1944 р. був мобілізований німцями на будівництво оборонних споруд. Зазнав поранення, евакуйований до шпиталю в Німеччину. Після одужання завербований рядовим до Російської визвольної армії. Навесні 1945 р. здався в полон підрозділу Червоної армії та відправлений на спецпоселення до Красноярського краю. Звідти влітку 1947 р. втік додому.

⁹⁵ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 35–38.

⁹⁶ Там само, т. 2, арк. 35.

⁹⁷ Там само, т. 3, арк. 203.

⁹⁸ Там само, т. 6, арк. 59.

Вони з ним поділилися новиною, що «Котьо» повернувся за кордон, тому осередок фактично опинився без керівника. Не знаючи, як діяти далі, вони чекають інструкцій від ПУН. Далі «Чалий», знаючи багатий керівний досвід «Журби» в підпіллі, поцікавився в нього, як їм краще вести організаційну роботу? Крім того, запропонував йому відновити «Провід ОУН-мельниківців Рівненської області» та очолити його. На несподівану пропозицію «Журба» відповів відмовою. Аргументував візитерам свою позицію тим, що не хоче йти врозріз із наказами ПУН та, як усі інші, зобов'язаний дочекатись інструкцій від «Котя»⁹⁹.

До іншої несподіваної кандидатури на головну посаду в мельниківському підпіллі Рівненщини привів випадок. Улітку того ж року «Чайка», торгуючи м'ясом на Рівненському базарі, випадково зустрів колишнього учасника обласного проводу ОУН(м) – Михайла Космачука¹⁰⁰. Під час короткої розмови вони домовилися зустрітись та зайти до «Журби». Через кілька днів усі троє підпільників зібралися в умовленій квартирі. «Журба» розповів Космачукові, що в Рівному діє осередок ОУН(м), який підтримує зв'язок із закордонним центром. Після цього він запропонував йому очолити обласний провід – як колишньому підпільникові, що має найбільший досвід керівної роботи. Однак Космачук усіляко ухилився, запевняючи, що, мовляв, ніяк не може взяти на себе таку відповідальність. Тоді «Журба» запропонував йому запросити Федора Пачковського¹⁰¹, «Чалого» й «Блакитного» та знову зустрітись в нього для ширшого обговорення справи обласного проводу ОУН(м). В умовлений день вони так і не зібралися. Таким чином, створення повноцінного

⁹⁹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 33–35.

¹⁰⁰ Космачук Михайло, 1917 р. н., уродженець с. Верба Дубенського р-ну Рівненської обл. Член ОУН із 1930-х рр. Виїхав восени 1939 р. до Польщі, а звідти в 1940 р. – до Берліна. Член Рівненського обласного проводу ОУН(м) (жовтень 1941–1942 рр.). Станом на 1947 р. служив священником у Сарненському р-ні Рівненської обл.

¹⁰¹ Пачковський Федір Григорович, 1915 р. н., уродженець с. Івашуки Дубенського р-ну Рівненської обл. Очолював Козинський районний провід ОУН(м) (жовтень 1941–1942 рр.). Працював бухгалтером Козинської райспоживспілки.

обласного проводу залишилося лише у планах мельниківців Рівненщини¹⁰².

Незважаючи на це, тимчасово, без затвердження вищим керівництвом, функції референта пропаганди виконував «Журба», відповідального за зв'язок із ПУН – «Чалий», а за контакти з осередками у «Краї» – «Чайка»¹⁰³. Напередодні «Журба» приїхав до останнього у с. Пирятин, де він із дружиною тримав велике господарство. «Чайка» скаржився на непосильні державні податки. Говорив, що для порятунку йому залишається вступити до колгоспу або виїхати в місто. На що «Журба» порадив перебраться в Дубно або Рівне. «Чайка» обрав останній варіант та влаштувався на роботу охоронцем Рівненського аеродрому¹⁰⁴. Це забезпечило більш тісний його зв'язок з іншими учасниками обласного проводу.

На початку квітня 1948 р. провідником Козинського району вони призначили Федора Пачковського, Демидівського – Олександра Друзюка та Вербського – «Хортицю»¹⁰⁵. Їхнім завданням був збір даних про політичні заходи радянської влади, а також залучення до підпільної мережі нових членів. Так, «Хортиці» вдалося завербувати до свого осередку трьох місцевих жителів – Івана Борецького¹⁰⁶, Володимира Куленюка та Степана Тимощука¹⁰⁷. Загалом на той час до рівненської підпільної мельниківської мережі входило лише 17 осіб¹⁰⁸.

Незважаючи на це, у планах обласного проводу ОУН(м) була розбудова розгалуженої, глибоко законспірованої організацій-

¹⁰² ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 8, арк. 95–97.

¹⁰³ Там само, спр. 13446, арк. 33–35.

¹⁰⁴ Там само, спр. 8886, т. 8, арк. 98.

¹⁰⁵ Там само, т. 6, арк. 59.

¹⁰⁶ Борецький Іван Тимофійович, 1913 р. н., уродженець с. Буца Дубенського р-ну Рівненської обл. Мешканець с. Підборці (нині м. Дубно) Рівненської обл. Брата восени 1943 р. повісили бандерівці. З весни 1944 р. служив у батальйоні НКВС, який дислокувався у Смоленській обл. (Росія). Демобілізувався восени 1945 р. З листопада 1948 р. заступник голови колгоспу ім. Жданова у с. Підборці.

¹⁰⁷ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 132.

¹⁰⁸ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 32, арк. 52.

ної мережі. Її основу повинні були становити випробувані часом автономні «трійки» та «п'ятірки»¹⁰⁹. В інструкціях, залишених «Котьом», їх слід було називати «ядрами», кожне з яких складалося з 3–5 підпільників¹¹⁰. У разі провалу одного з «ядер» усі інші припиняли між собою зв'язок та до відповідного наказу утримувалися від будь-якої діяльності¹¹¹. Головні їх завдання полягали в: а) доборі нових членів та їх ідеологічній підготовці; б) зборі інформації щодо ставлення місцевого населення до заходів радянської влади; в) веденні обліку радянських активістів та ймовірних таємних співробітників органів держбезпеки; г) зборі інформації про місця дислокації військових частин, їх озброєння, особовий склад тощо¹¹². Членам підпільної мережі ОУН(м) рекомендували мешкати легально, приховуючи від оточуючих свої ідеологічні переконання¹¹³. За можливості влаштовуватися на керівні посади в радянські, господарські та культурно-освітні установи¹¹⁴.

За кілька тижнів «Чайка» зайшов до квартири «Журби». Між ними відбулася розмова про «злочинну» діяльність на Рівненщині бандерівського підпілля. Незважаючи на всі організаційні труднощі, вони планували створити власну мельниківську боївку, яка б із пропагандистською метою займалася диверсійно-терористичною роботою¹¹⁵. На відміну від тактики бандерівців, передбачалося ліквідувати лише найбільш активних радянських і партійних працівників¹¹⁶. Цікаво, що до її складу вони планували залучати бандерівців, які розчарувалися у своєму керівництві. Зокрема йшлося про боївки «Ворона» та «Скорого», які ворогували між собою. Зрештою всі домовилися доручити

¹⁰⁹ Украинские буржуазные националисты. – С. 95.

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 57, арк. 199.

¹¹¹ Там само, спр. 482, т. 1, арк. 71.

¹¹² Там само, спр. 376, т. 57, арк. 67.

¹¹³ Григоренко С. Три роки у Волинських лісах: Розповідь останнього бійця спецгрупи «Похмурого»...

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 482, т. 1, арк. 66.

¹¹⁵ Там само, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 106–107.

¹¹⁶ Там само, ф. 13, спр. 482, т. 1, арк. 69–70.

«Хортиці» вийти на зв'язок з односельцем «Скорим» та спробувати через родичів залучити його на бік мельниківців. Як згодом з'ясувалося, виконати це завдання не вдалося, оскільки невдовзі «Скорого» заарештують¹¹⁷.

Водночас тривала організаційна робота в Рівному. Головним чином вона полягала в ідеологічній підготовці нових членів осередку та виготовленні фальшивих документів. Так, наприкінці травня 1948 р. «Блакитний» запросив до себе Юрія Журавського. Бесідуючи за чаркою, вони висловлювали сподівання на швидкий початок війни між СРСР і Заходом. На столі, за яким велася «політична» розмова, у той час лежала газета «Радянська Україна» з карикатурами на Денікіна, Колчака, Врангеля, а також керівника ПУН Андрія Мельника. Помітивши це, Журавський із гордістю зауважив, що «більшовицькі» журналісти не забувають щось написати про українських націоналістів. Після цього «Блакитний» почав розповідати товаришеві, що нині А. Мельник має за кордоном великий вплив. Його підтримує американський уряд. Зокрема у США знаходиться «центр українських націоналістів», що провадить боротьбу проти радянської влади¹¹⁸. Далі «Блакитний» розкритикував діяльність бандерівців, які, тероризуючи мирне населення, налаштовують його проти побудови «Самостійної України». Натомість в «ідеологічній програмі» лише мельниківці передбачали здобуття власної незалежної держави без масового терору¹¹⁹. Тоді ж Ю. Журавський дізнався від «Блакитного», що учасникам підпілля для виїзду за кордон необхідні документи й печатка однієї з радянських установ. Ю. Журавський обіцяв допомогти. У червні 1948 р. він передав «Блакитному» печатку Млинівської нотаріальної контори, яку його син випадково знайшов на вулиці. Згодом завдяки їй було виготовлено фіктивну копію евакуаційного листа на ім'я уродженців с. Кульно Білгорайського повіту Люблінського воєводства – Олександри та Івана Крунов-

¹¹⁷ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 106–107.

¹¹⁸ Насправді на той час довічний голова ПУНА. Мельник мешкав у м. Клерво (Люксембург), де й помер 1 листопада 1964 р.

¹¹⁹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 3, арк. 325–326.

ських, за яким у Здолбунові легалізувалися матір¹²⁰ та брат¹²¹ підпільника «Малого». Також цю печатку намагалися використати для виготовлення військового квитка Іванові Киричуку¹²². Під час зустрічі у серпні 1948 р. з «Чалим» поблизу рівненського кінотеатру «Партизан» Ю. Журавський обіцяв йому також допомогти з легалізацією та влаштуванням на роботу¹²³. Необхідні для фальшивих документів фотографії за завданням «Блакитного» виготовив Микола Ус¹²⁴.

У вересні 1948 р. в поле зору органів МДБ потрапив «Журба». Наприкінці місяця його викликали до приміщення управління в Рівному «на бесіду» та запропонували допомогти у виявленні емісарів ПУН. Цю ситуацію «Журба» вирішив використати на користь осередку підпілля ОУН(м). Наголошуючи на своїй відданості радянській владі та багатому агентурному досвіду, він запропонував кураторові з МДБ надіслати його до Польщі з завданням налагодження зв'язку з місцевим мельниківським підпіллям. За його словами, це дозволить вийти на вище керівництво ПУН за кордоном¹²⁵. Наступного ж дня «Журба» повідомив «Чалому», що співробітники МДБ повірили в його «легенду». Останній зацікавився можливістю «оперативної гри» з органа-

¹²⁰ Шевчук Федора (Феодора) Сильвестрівна («Тітка»), 1905 р. н., уродженка с. Забороль Луцького р-ну Волинської обл. З осені 1944 р. в її будинку обладнав схрон член ОУН(м) Володимир Омельчук. З осені 1946 р. переховувала мельниківців «Остапа» та «Похмурого». Через загрозу арешту восени 1947 р. перейшла на нелегальне становище та переховувалася в жителями с. Ратнів Луцького р-ну Марії Омельчук.

¹²¹ Шевчук Іван Васильович («Куций»), 1933 р. н., уродженець с. Забороль Луцького р-ну. Із 1947 р. учасник підпілля ОУН(м).

¹²² ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 192.

¹²³ Там само, т. 4, арк. 181.

¹²⁴ Ус Микола Миколайович, 1918 р. н., уродженець с. Ганськ Владавського повіту Люблінського воєводства. Служив рядовим мінометником у Червоній армії (19 вересня 1944 – грудень 1945 рр.). Зазнав легкого поранення в боях із німцями на території Польщі. Після демобілізації оселився в м. Рівне, вул. Толбухіна, 3. Працював фотографом. Див. також: ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 5, арк. 369.

¹²⁵ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 32, арк. 48.

ми держбезпеки та назвав йому адреси в містах Єленя-Ґура та Колмицин для зв'язку з «Котьом». Проте напередодні поїздки, 2 листопада 1948 р., «Журбу» таємно заарештували та відправили до слідчого ізолятора¹²⁶. На основі його показань УМВС Рівненської обл. арештувало та 18 січня 1949 р. завербувало фотографа Миколу Уса (агент під оперативним псевдонімом «Ніколаєв»). Виконувати поставлені завдання він не хотів, удаючись до саботажу¹²⁷.

Ще більш потужних ударів у цей час зазнало мельниківське підпілля на Луччині. У травні 1949 р. в будинку Марії Омельчук¹²⁸ у с. Ратнів Луцького р-ну Волинської обл. співробітники опергрупи МДБ убили Миколу Бобляха («Дзюропу») та Володимира Омельчука («Старого»)¹²⁹. Через кілька днів Сергій Мандрик («Мудрий»)¹³⁰ дізнався про це від Ганни Цаль, батько якої був на впізнанні загиблих мельниківців. На той час з остаточно розгромленої боївки залишився лише він один із бойовиком «Малим»¹³¹. З огляду на це «Мудрий» шукав можливості легалізації або виїзду за кордон. Для цього він надіслав до помешкання «пекаря Петра»¹³² в Рівному матір «Малого» – Феодору Шевчук. Під час чекістсько-військової операції їй дивом удалося врятуватися з палаючого будинку Марії Омельчук, вистрибнув-

¹²⁶ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 8, арк. 97.

¹²⁷ Там само, т. 8, арк. 117.

¹²⁸ Омельчук Марія Іванівна, 1908 р. н., уродженка с. Городище Луцького р-ну Волинської обл. Разом із сім'єю в 1940 р. вислана до Сибіру. Повернулася 1946 р. та оселилася у с. Ратнів Луцького р-ну. Під її хатою було обладнано криївку боївки «Остапа».

¹²⁹ Омельчук Володимир Іванович («Старий»), уродженець с. Городище Луцького р-ну Волинської обл. Дезертирував із Червоної армії та переховувався у своїй сестри Марії. Учасник боївки «Похмурого». Див.: Байда Т., Мялковська Г. Забороль – наше рідне село. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 42.

¹³⁰ Тандрик Сергій Степанович («Мудрий»), уродженець Луцького р-ну Волинської обл. Учасник боївки «Похмурого». Загинув 28 червня 1949 р. в бою з оперативно-військовою групою МДБ.

¹³¹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 5, арк. 24–25.

¹³² Петро Мельник («Блакитний»).

ши у вікно¹³³. Прибувши до квартири «Блакитного» вона, згідно зі встановленим паролем, запитала: «*Чи тут живе пекар?*», відповідь: «*Так, булочник-пекар, а що хочете?*», запитання «*Кавказ – Ковель*» та почула у відповідь: «*Київ – Запоріжжя*»¹³⁴. Після цього Феодора розповіла, що прибула за завданням «Остапа», який запрошує його на зустріч до Забороля. Слід зауважити, що насправді на той час він уже загинув¹³⁵.

Наступного дня на зустріч з ними виїхав «Чалий», а Феодора залишилися на квартирі «Блакитного». Через жительку с. Забороль Ганну Цаль йому вдалося зустрітися з «Мудрим» та «Малим». Вони розповіли мельниківцеві з Рівного про розгром своєї боївки та заявили, що хочуть легалізуватися. Наступного дня «Чалий» повернувся до Рівного. Дізнавшись про результати перемовин, Феодора почала просити допомогти їй разом із сином Іваном легалізуватися. У відповідь на це «Чалий» та «Блакитний» пообіцяли допомогти чим зможуть. Після цього Феодора повернулася до Забороля¹³⁶.

Услід за нею через кілька днів «Чалий» приїхав до «Мудрого» по гроші. Застати Ганну Цаль у будинку їм не вдалося, оскільки вона тоді перебувала у церкві. Натомість їх зустрів «Малий». За наказом «Мудрого» він відвів їх для розмови за 200 м у житнє поле. Грошей для виготовлення документів у «боївкарів» при собі не виявилось. Тому домовилися знову зустрітися за два тижні¹³⁷.

У цей час до Рівного приїхала Феодора Шевчук із сином Іваном. Скориставшись свідоцтвом про народження на ім'я Крунавської Олександри Дмитрівни, 1902 р. н., уродженки с. Кульно Білгорайського повіту Люблінського воєводства (Польща), а також фальшивою копією евакуаційного листа, виготовленого «Чалим», їй удалося легалізуватися. Того ж дня Феодора з сином виїхала до Здолбунова, де оселилася в будинку «Галки».

¹³³ ГДА СБ України, м. Луцьк, ф. 6, спр. 7506, арк. 16.

¹³⁴ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 2, арк. 39.

¹³⁵ Там само, т. 1, арк. 48.

¹³⁶ Там само, т. 5, арк. 25–26.

¹³⁷ Там само, т. 1, арк. 48–49.

Невдовзі вона влаштувалася працювати прибиральницею в місцевому кінотеатрі «Більшовик»¹³⁸.

Прибувши в умовлений день до Забороля, «Чалий» дізнався від Ганни Цаль, що кілька днів тому у перестрілці з опергрупою МВС загинув «Мудрий»¹³⁹. Урятуватися вдалося лише «Малому», який і повідомив цю інформацію. Крім того, він залишив у Цаль наган і гранату. Невдовзі «Малому» зробили фіктивні документи, які до цього готували для «Мудрого». Скориставшись ними, він оселився в передмісті Рівного¹⁴⁰.

У цей час мельниківський осередок у місті відчував гостру нестачу матеріальних ресурсів. Від самого початку передбачалося, що фінансове забезпечення підпілля здійснюватиметься через емісарів із країн Заходу. Проте впродовж усього часу діяльності осередку жодних коштів із-за кордону вони не отримали¹⁴¹. На початку 1949 р. члени Рівненського обласного проводу вирішили організувати збір коштів серед «симпатиків» ОУН(м) для «організаційного фонду» – як це практикувалося підпіллям за кордоном. Планувалося в обмін на надані рублі видавати квитанції з відповідними штампами та зазначеними сумами. Для цього «Чайка» вирізав із дерева декілька печаток із тризубами. Утім невдовзі члени обласного проводу, порадившись, вирішили, що ця операція надто ризикована. Тому вирішили чекати її схвалення або заборони листом від «Котя»¹⁴². До того часу печатки заховали в будинку «Блакитного», а з серпня 1949 р. – у «Чайки» у с. Дворець, на вул. Чапаєва, 6¹⁴³.

Здійснити задумане їм уже не судилося. Розпочалася низка арештів учасників мельниківського підпілля, що, зрештою, призвело до його остаточної ліквідації. Наприкінці червня 1949 р. у Кременецькому вчительському інституті було заарештовано

¹³⁸ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 5, арк. 28–29.

¹³⁹ Крещук С. Останній з банди «Похмурого» // Радянська Волинь (Луцьк). – 1989. – 14 червня.

¹⁴⁰ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 1, арк. 48–49.

¹⁴¹ Там само, т. 3, арк. 102.

¹⁴² Там само, т. 2, арк. 339.

¹⁴³ Там само, т. 3, арк. 103–104.

заочника зі Здолбунова – Євдокима Собка («Беркута»). Після допиту та, імовірно, вербування в УМДБ Тернопільської обл. його відпустили додому. Прибувши на початку липня до помешкання «Чалого», «Беркут» одразу розповів про те, що з ним трапилося. Здогадуючись, що в будь-який час йому загрожує арешт, просив забезпечити його фальшивими документами. «Чалий» обіцяв допомогти. Проте не встиг. 4 серпня 1949 р. керівництво Рівненського пивзаводу відправило його у службове відрядження до Житомира та Києва¹⁴⁴. Наступного дня у столиці УРСР «Чалого» затримали співробітники МДБ. При обшуку в нього вилучили паролі та шифри організаційних зв'язків. Пригнічений арештом «Чалий» зізнався, що є членом підпілля та назвав осіб, які до нього входили. Після цього його завербували в агенти під оперативним псевдонімом «Кармелюк» та відпустили додому¹⁴⁵. Прибувши до Рівного «Чалий» розповів про свій арешт «Блакитному», заявивши: *«Біда, про нас усе знають. Як тепер можна кому вірити, що він не "сексот". Давай вирішувати, що робити далі. Я можу піти й відкрито заявити в МВС, що співпрацювати не хочу, але спробуємо вигадати щось інше»*. Порадившись, вони вирішили повідомити «неприємні новини» «Чайці». Для цього всі троє зібралися на кладовищі поблизу Дубенського шосе. Було запропоновано, рятуючись від арешту, спробувати втекти за кордон. Іншим варіантом міг стати виїзд до східних областей УРСР. Остаточо, як далі діяти, тоді не вирішили¹⁴⁶.

На основі свідчень, наданих «Чалим» у Києві, 9 серпня 1949 р. на допит до УМДБ Рівненської обл. було викликано Максима Турчука. Спочатку він заперечував свій зв'язок із підпіллям, але під тиском доказів через три дні визнав свою провину та був завербований в агенти під оперативним псевдонімом «Корольов». За кілька днів, як і «Чалий», він розконспірувався перед підпіллям, розповівши своєму братові Володимирові¹⁴⁷ про

¹⁴⁴ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 4, арк. 277–278.

¹⁴⁵ Там само, т. 8, арк. 111.

¹⁴⁶ Там само, арк. 1–3.

¹⁴⁷ Турчук Володимир Феофанович («Шуляк»), 1920 р. н., уродженець с. Красне Демидівського р-ну Рівненської обл. 3 березня 1943 р. рядо-

арешт. Упродовж наступних місяців «Беркут» уникав зустрічей зі співробітниками МДБ. Жодних даних, що становили оперативний інтерес, не надав, а навпаки – з'являвся на зустрічі в нетверезому стані та просив звільнити його від виконання агентурних обов'язків¹⁴⁸.

Щоб виграти час, члени Рівненського обласного проводу ухвалили, що «Чалий» надалі продовжуватиме підтримувати зв'язок зі співробітниками МВС. Зокрема, 1 вересня 1949 р. під час зустрічі з оперативниками він повідомив, що побачився з «Беркутом», який намагається роздобути фальшиві документи для легалізації. Усі ці дні учасники мельниківського осередку в Рівному готувалися до втечі за кордон¹⁴⁹. На пропозицію «Чайки», як один із варіантів, розглядалося викрадення літака на рівненському аеродромі, де останній працював сторожем. Намагаючись здійснити задумане, вони відшукали колишнього пілота. Однак той в останній момент відмовився від небезпечної затії¹⁵⁰.

Урешті вирішено було перейти кордон перевіреним маршрутом, на Любомльщині. Для орієнтації на місцевості наприкінці серпня 1949 р. «Чалий» придбав компас і карту Західної Європи. Крім того, прогулюючись по вул. Сталіна в обласному центрі, на паркані «Книгкультторгу» «Блакитний» та «Чалий» побачили погано приклеєне оголошення про постановку у залізничному клубі п'єси О. Островського «Без вина винні». На його зворотній стороні вони помітили детальну військову карту прикордонних районів Волинської обл., яку й узяли з собою¹⁵¹.

вий у сотні ОУН(м) «Хріна». За півмісяця у складі чоти «Арійця» перейшов у с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну. Через кілька тижнів повернувся додому. Мобілізований комендантом СБ Демидівського р-ну «Лисом» до складу його боївки, яку у с. Біла Криниця Рівненського р-ну розбили німці. Повернувся додому. Мобілізований у квітня 1944 р. до Червоної армії. Засуджений у вересні 1944 р. до 5 років ув'язнення за крадіжку. Звільнений через два роки. Працював ковалем у Клеванському ліспромгоспі. Заарештований 23 листопада 1949 р. органами УМДБ Рівненської обл.

¹⁴⁸ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 8, арк. 114–115.

¹⁴⁹ Там само, арк. 111.

¹⁵⁰ Там само, т. 3, арк. 99–100.

¹⁵¹ Там само, т. 8, арк. 122–123.

Для демонстрації настроїв радянської преси перед керівниками ПУН було куплено два номери обласної газети «Червоний прапор» за 28 серпня та 2 вересня 1949 р., де містилися статті відповідної тематики. Також для звітності вирішили вивезти за кордон печатку Млинівської нотаріальної контори. Вона повинна була засвідчити, що осередок у Рівному займався легалізацією учасників мельниківського підпілля¹⁵².

Для зв'язку з невідомим чоловіком, який, за словами «Котя», мав можливість швидко виготовити необхідні документи, «Чалий» написав на воротах Рівненського базару закодовану дату «Ало. 26612». Того дня о 12.00 прибув згаданий чоловік. Проте це лише пришвидшило розгром осередку підпілля. «Чалий» не знав, що напередодні цього знайомого «Котя» вже заарештували органи МДБ й завербували під оперативним псевдонімом «Голуб»¹⁵³. Невідомий чоловік запевнив, що за гроші може зробити будь-які документи та запитав, що саме потрібно. «Чалий» замовив паспорт, військовий квиток і довідку з місця роботи. Невідомий сказав, що це коштуватиме 1000 руб. Після цього вони домовилися знову зустрітися в той самий час у неділю¹⁵⁴. Подальші події для мельниківців Рівненщини розвивалися драматично швидко.

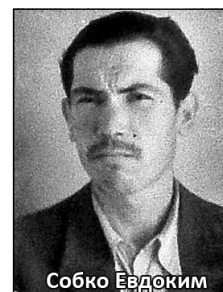
2 вересня 1949 р. «Чайка» попередила Феодору Шевчук, що її шукають співробітники МДБ. Тому вона виїжджає до Михальчуків у с. Новий Двір Рівненського р-ну. Зінаїда Ясинська рекомендувала Феодорі з сином якнайшвидше залишити Здолбунів. Увечері того ж дня вони, за порадою «Чайки», виїхали до Києва, де сподівалися сховатися від переслідування. Прибувши на вокзал столиці УРСР, Шевчуки одразу влаштувалися на будівельно-ремонтні роботи Сталінградської залізниці та вирушили до станції Біла Калитва Ростовської обл. (Росія), де залишалися до моменту арешту 17 листопада 1949 р.¹⁵⁵

¹⁵² ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 6, спр. 8886, т. 2, арк. 339–340.

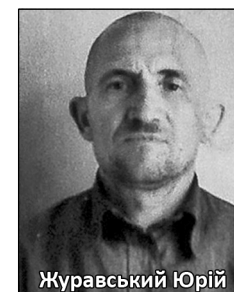
¹⁵³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 32, арк. 57.

¹⁵⁴ Там само, т. 2, арк. 40.

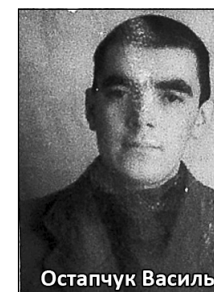
¹⁵⁵ Там само, т. 5, арк. 33–34.

Собко Евдоким

Журавський Юрій

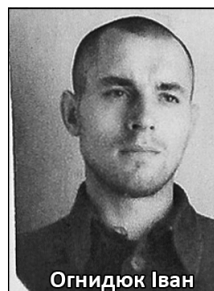
Остапчук Василь

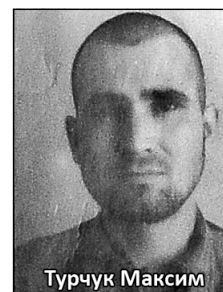
Турчук Володимир

Ясинська Зінаїда

Огнідюк Іван

Турчук Максим

Дехтярчук Гнат

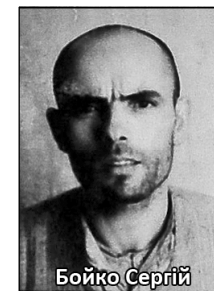
Борецький Іван

Шевчук Федора

Романюк Юлія

Бойко Сергій

3 вересня 1949 р. «Блакитний», «Чалий», «Чайка» та «Синичка» зустрілися в будинку родичів останньої – Михальчуків. Чоловіки попередили дівчат, що планують перебратися за кордон та рекомендували перейти на нелегальне становище. Утім того ж дня о 17.00 усіх їх затримали у саду поблизу хати¹⁵⁶. При цьому «Чалий» почав відстрілюватися (мав при собі «наган» 1936 р. випуску) та був поранений у голову¹⁵⁷.

Через три дні на дорозі до м. Дубне, за 20 км від Рівного члени опергрупи відділу 2-Н УМДБ Рівненської обл. на чолі зі старшим лейтенантом Гненюком заарештували «Чалого». При обшуку, окрім особистих документів, у нього вилучили пістолет «парабелум» 1936 р. випуску, дві споряджених обойми до нього, гранату Ф-1 без запалу, а також портрет Андрія Мельника з написом «Вождь українських націоналістів»¹⁵⁸.

Слідство над учасниками мельниківського підпілля Рівненщини тривало півроку. 3 червня 1950 р. Особлива нарада МДБ СРСР засудила Олександра Пісоцького, Іполита Шкурського, Петра Мельника та Івана Іщука до 25 років виправно-трудових таборів, Василя Остапчука, Зінаїду Ясінську, Юлію Романюк, Юрія Журавського, Євдокима Собка, Гната Дехтярчука, Івана Онигдюка, Максима Турчука, Сергія Бойка, Івана й Феодору Шевчуків – до 10, а Івана Борецького з Миколою Усом – до 5 років. Більшість колишніх мельниківців Рівненщини, засуджених до 5–10 років таборів, відбували покарання в поселенні Явас Зубово-Полянського р-ну Мордовської АРСР, а також у Карагандинській обл. («Карлаг»). Усіх їх упродовж липня–серпня 1956 р. достроково звільнили, а на початку 1990-х рр. – реабілітували¹⁵⁹.

По-іншому склалася доля Юстина Омельчука. 26 листопада 1949 р. його засудили до 25 років ВТТ. Покарання відбував у таборі № 4 у Джекказгані (Казахстан)¹⁶⁰. 9 лютого 1956 р. його

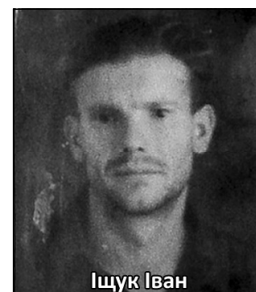
¹⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 40.

¹⁵⁷ Там само, т. 2, арк. 8.

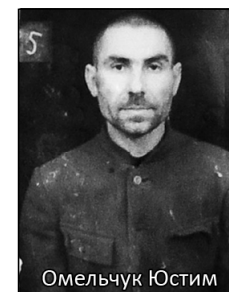
¹⁵⁸ Там само, т. 3, арк. 10–12.

¹⁵⁹ Там само, т. 8, арк. 152–248.

¹⁶⁰ Рущкий М. Вони виборювали волю України: історична повість. – 2-ге вид., доп. та перероб. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. – С. 512.

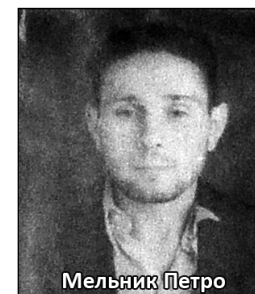
Іщук Іван

Омельчук Юстим

Пісоцька Ніна

Мельник Петро

Пісоцький Олександр

звільнили зі зняттям судимості¹⁶¹. Після цього Юстин оселився в Рівному, де працював учителем та займався публіцистикою¹⁶². Помер «Журба» в 1964 р. Його реабілітацію 30 червня 1993 р. підтвердила прокуратура Рівненської обл.¹⁶³ Син колишнього підпільника – Роман Юстинович, 1943 р. н., досяг значних успіхів у політичній діяльності. До жовтня 1992 р. працював першим заступником голови Рівненської облдержадміністрації. У квітні 1994 р. був обраний народним депутатом України 2-го скликання. До 2000 р. Роман Омельчук працював першим заступником голови Української соціал-демократичної партії¹⁶⁴.

¹⁶¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 13446, арк. 365.

¹⁶² Омельчук Ю. Я не можу мовчати // Червоний прапор (Рівне). – 1959. – 4 березня; Його ж. Недолюдки. – Л.: Книж.-журн. вид-во, 1963. – 152 с.

¹⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 13446, арк. 365.

¹⁶⁴ Омельчук Роман Юстинович [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Омельчук_Роман_Юстинович

Петро Мельник, відбуваючи покарання у м. Дезказгані, а згодом в Омській в'язниці, вийшов на волю лише 18 грудня 1964 р.; Іван Ішук – 8 лютого 1963 р.; Олександр Пісоцький – 3 вересня 1964 р. Останній після звільнення оселився у с. Тараканів Дубенського р-ну. Рішенням прокуратури Рівненської обл. від 10 червня 1994 р. йому було відмовлено в реабілітації¹⁶⁵.

Таким чином, проаналізувавши діяльність підпілля ОУН(м) на Рівненщині в післявоєнний період, можна стверджувати, що воно організаційно не взаємодіяло з бандерівцями, а створювалося як цілком самостійна нелегальна структура. Наголос робився на залученні досвідчених, ідейно підготовлених членів, які б, легально мешкаючи, утримували конспіративні квартири та збирали розвіддані. Зв'язок із керівництвом за кордоном повинен був здійснюватися через емісарів. Незважаючи на певні успіхи, яких удалося досягти мельниківцям Рівненщини, їхня діяльність на теренах області губиться в набагато потужнішій антирадянській боротьбі бандерівського підпілля.

Антонюк Я. Последние мельниковцы Ровенщины (1945–1949 гг.)

В статье исследуется деятельность последних на территории Ровенской области участников подполья ОУН(м). Доказано, что они пытались создать собственную организационную сеть, поддерживали связь с ячейками в других областях и высшим руководством за рубежом.

Ключевые слова: ПУН, ОУН(м), подполье, организационная сеть.

Antoniuk Ya. The Last Mel'nykivtsi of Rivne Region (1945–1949)

The article examines activity of the last participants of OUN(m) underground on the territory of Rivne region. It is proved that they tried to create their own organization networks, supported connection with the centers in other regions and the highest leaders abroad.

Key words: PUN, OUN(m), underground, organization network.

¹⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 1334, т. 8, арк. 249–263.

УДК 351.746.1:070](476)«1923/1990»(09)

*Александр ГУЖАЛОВСКИЙ**

Главлит БССР в системе тотального политического контроля (1923–1990 гг.)

С привлечением широкого круга архивных источников, периодических изданий, а также работ современных исследователей исследуется функционирование цензурной системы в советской Белоруссии. Показана деятельность Главлита БССР в структуре других государственных институтов по политическому контролю белорусского общества – ЦК КПБ, ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Главреперткома. Все вместе они образовывали тотальную цензурную систему, под контролем которой находились издательства, СМИ, театральное и киноискусство, архивы, библиотеки, а также музеи.

Ключевые слова: Главлитбел, Главлит БССР, обллит, Главрепертком, ЦК КПБ, Совет Министров, политический контроль.

Прошлое цензуры в БССР было одной из наиболее табуированных тем белорусской советской историографии. Поэтому первые работы по её истории вышли из-под пера исследователей, которые находились в эмиграции¹. Белорусские историки, проживавшие на исторической Родине, обратились к этой теме уже после обретения страной независимости первоначально в виде отдельных статей², а затем и специальных монографических

* *Гужаловський Олександр Олександрович* – доктор історичних наук, історичний факультет Білоруського державного університету, huzhalouski@gmail.com

¹ *Адамовіч А.* Якуб Колас у супраціве саветызацыі. – Мюнхен: Ін-т для вывучэння гісторыі і культуры СССР, 1955. – 62 с.

² *Герасімаў В.М.* Гісторыя цензуры друку на Беларусі: стагоддзе за стагоддзем // *Матэрыялы першых кнігазнаўчых чытаньняў* (Мінск, 15 вер. 1998 г.). – Мінск: Нац. біб-ка Беларусі, 2000. – С. 23–34; *Матох В.* БССР у 1920-я гг.: усталяванне татальнай цензуры і ідэалагічнага кантролю // *Архе.* – 2009. – № 1/2. – С. 249–273; *Осинская С.А.* Цензура на страже советской власти в Беларуси // 90 лет истории белорусской государственности: Тезисы док. науч.-теорет. конф., Минск, 23 дек. 2008 г. – Минск: МГЭИ, 2009. – С. 108–116; *Пурышева Н.М.* Становление и деятельность органов литературной цензуры в БССР в 1920-х гг. // *Куляшоўскія чытанні: Матэр. Міжнар. навук.-практ. канф.*, 26–27 крас. 2007 г. – Ма-

ких исследований³. Однако обобщающего труда, посвящённого истории цензуры в советской Белоруссии за весь период существования республики, пока нет.

Ещё до образования БССР, 25 октября 1917 г. своим приказом № 1 Минский совет рабочих и крестьянских депутатов ввёл цензуру всех газет, издававшихся в городе и приходивших по почте, с целью «предотвращения распространения слухов, которые волнуют население»⁴. Конечно, в качестве опасности воюющие стороны в ходе гражданской войны расценивали не столько вредные слухи, сколько идеологию противника, излагающуюся в прессе, листовках, книгах.

С момента образования БССР в 1919 г. и до 1922 г. за политический контроль печати, а также зрелищных мероприятий на её территории отвечало Управление военной цензуры полевого штаба Реввоенсовета республики, а также местные отделы Всероссийской чрезвычайной комиссии. Контроль над распространением печатной и зрелищной продукции в БССР реализовывали также органы, созданные в рамках народного комиссариата просвещения – Главполитпросвет и политический отдел Государственного издательства Белоруссии. Цензура в то время в БССР была децентрализована. Она не регулировалась никакими государственными юридическими актами. В таких условиях авторам и издателям можно было находить межведомственные «проходы» и публиковать нежелательную для власти литературу⁵.

гіллёў, 2007. – С. 222–224; *Ракашевич В.К.* Главлит БССР (1923–1991) // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск: БелНДІДАС, 2000. – Вып. 1. – С. 178–189; *Сумко Е.* Источники по истории советской цензуры в БССР 1920–1930-х гг. в архивах Беларуси // *Архівы і справаводства.* – 2004. – № 4. – С. 99–102.

³ *Гужалоўскі А.А.* Чырвоны аловак: Нарысы па гісторыі цензуры ў БССР: 1919–1941 гг. – Мінск: Рэд-я газ. «Звязда», 2012. – 303 с.; *Смиловицкий Л.Л.* Цензура в БССР, послевоенные годы: 1944–1956. – Иерусалим: Tsur-Ot Press, 2015. – 360 с.

⁴ Великая Октябрьская Социалистическая революция в Белоруссии: Док. и матер. – Минск: Госиздат БССР, 1957. – Т. 2. – С. 31.

⁵ Звезда. – 1920, 23 сент. – № 40. – С. 3.

С началом в 1921 г. новой экономической политики ситуация с контролем за печатным словом обострилась. Возникновение большого количества кооперативных и частных издательств, а также книжных магазинов создавало опасность появления «вредной» печатной продукции, нёсшей либеральную идеологию. Важнейшим инструментом ЦК КП(б)Б по осуществлению политической цензуры в 1920–1930-е гг. стало Главное управление по делам литературы и издательств БССР (Главлитбел). Созданное по московскому образцу постановлением СНК республики от 5 января 1923 г., оно формально было подчинено наркомпросу БССР и начало работу в Минске фактически уже осенью 1922 г. под руководством Р. К. Шукевича-Третьякова⁶. На Главлитбел и его местные органы возлагались такие задачи:

- предварительный просмотр всех предназначенных для печати или распространения литературных произведений – как рукописных, так и печатных, а также снимков, рисунков, карт;
- выдача разрешений на право издания отдельных произведений;
- составление списков произведений печати, запрещённых к продаже и распространению;

⁶ *Родион Константинович Шукевич-Третьяков* (1893–1942) родился в д. - Новины Минского уезда, государственный и политический деятель, журналист. С 1918 г. находился на советской работе, в 1919–1921 гг. в Красной армии – боец, политработник, редактор газеты. С 1922 г. работал в Главполитпросвете, Главлите (1922–1924), являлся секретарём Минского уездного комитета КП(б)Б. С 1924 г. – редактор газеты «Белорусская деревня». В 1931–1932 гг. – председатель Всебелорусского комитета радиовещания, в 1932–1936 гг. работал научным сотрудником Института философии, заведующим массовым сектором Белорусской академии наук. После исключения из партии в 1935 г. – методист шахматного клуба Комитета по делам физкультуры и спорта при СНК БССР. 18 августа 1938 г. арестован, 9 февраля 1940 г. приговорён к 5 годам исправительно-трудовых лагерей. Умер в заключении в Северо-Восточном лагере. Реабилитирован в 1956 г.

— издание правил, распоряжений и инструкций по делам печати, обязательных для всех органов печати, издательств, типографий, библиотек и книжных магазинов.

Главлитбел запрещал издание и распространение произведений, содержащих агитацию против советской власти, разглашавших военную тайну, возбуждавших националистический и религиозный фанатизм, либо имевших порнографический характер. От политической цензуры освобождалась партийная коммунистическая печать. Борьба с распространением произведений, не разрешённых цензурой, поручалась ГПУ. Этими объектами ограничивалась деятельность Главлитбела в течение первых лет его существования⁷.

Отдельный пункт постановления СНК БССР «О Главлитбеле» предусматривал создание Главной репертуарной комиссии (Главрепертком) при народном комиссариате просвещения с целью контроля за театральными и зрелищными мероприятиями. Первоначально во главе Главрепертком стоял председатель и общественная коллегия, куда входили представители партийно-советского аппарата, политконтроля ГПУ и военного ведомства. По мере необходимости к работе привлекались представители литературы, театра и кино. На каждый театр, кинематограф, цирк, клуб в Главреперткоме заводилась учётная карточка. Все организаторы зрелищных мероприятий были обязаны за семь дней до премьеры обратиться за разрешением и в случае положительного ответа обеспечить бесплатные места в зале для т. н. «репертуарных троек», которые состояли из представителей партийных органов, исполнительных органов власти и милиции⁸.

Формально Главлитбел подчинялся народному комиссариату просвещения БССР, но на самом деле выполнял инструкции, приказы и был подотчётен Главлиту РСФСР (с которым формально занимал равное по статусу положение), а также находился под политическим контролем ЦК КП(б)Б (что бюро

ЦК официально засвидетельствовало своим постановлением от 17 декабря 1926 г.)⁹. Из Москвы в Главлитбел регулярно приходили циркуляры, в которых перечислялись запрещённые для публикации сведения: о военном бюджете, работе Госплана, Алмазном фонде, повышении цен, иностранных концессиях, Соловецком концлагере ОГПУ и др. С 1922 по 1927 гг. Главлитбел работал на основе финансовой самоокупаемости. Выдача разрешений и просмотр рукописей были платными – за эти «услуги» издательства, учреждения и частные лица вносили оплату в размере 1 руб. за просмотр 1 печатного листа, а также гербовый сбор. В то время деятельность цензурного ведомства носила относительно либеральный характер. Задачей цензоров, не менее важной, чем запреты и изъятия, считалась разъяснительная работа, поиск компромисса с авторами. Этому способствовал кадровый состав белорусского цензурного ведомства. Например, с 1924 по 1927 гг. его возглавлял левый эсер П. Л. Орешников.

Отказ от идеи нэпа и переход к «большому скачку» в виде индустриализации и коллективизации привёл к росту оппозиционных И. В. Сталину настроений как в руководящем составе партии, так и в непартийных структурах. Вождь боролся с либеральной идеологией двумя способами: репрессиями и установлением тотального партийного контроля над всеми формами информационного обеспечения общества.

Усиление контроля над идеологической сферой жизни в СССР на рубеже 1920–1930-х гг. обусловило увеличение объёма работы, которую выполняло цензурное ведомство, а также изменения в его структуре и деятельности. Надежды на то, что журналисты, учёные и культурные деятели старой формации, из которых преимущественно состояла первая коллегия Главлитбела, будут эффективно выполнять цензорские обязанности, не оправдались.

Начиная с этого времени, десятки директив и распоряжений требовали от цензуры усилить «бдительность», дисциплину и

⁷ Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ), ф. 42, оп. 1, д. 134, л. 1.

⁸ НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1578, л. 8.

⁹ Перед крутым поворотом: тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928 гг.): Отражение времени в архивных документах / Под ред. Р. П. Платонова. – Минск: БелНИИДАД, 2001. – С. 178.

качество работы. 5 октября 1930 г. СНК РСФСР принял постановление «О реорганизации Главлита», которое было продублировано Совнаркомом других республик. В этом документе официально закреплялись новые по сравнению с 1922 г. полномочия цензурного ведомства. На Главлит возлагалось «общее руководство всеми видами контроля политико-идеологического, военного и экономического», что пересекалось с прерогативами культпропотдела ЦК. Контроль его распространялся не только на рукописи и напечатанные произведения, картины, фотографии и т. д., но и на радиовещание, лекции, выставки. При государственных и общественных издательствах, радиовещательных организациях, телеграфных агентствах, почтамтах и таможах вводились должности уполномоченных Главлита, которые осуществляли предварительный контроль и содержались за их счёт. Таким образом, к 1930 г. Главлит значительно расширил свои функции, зафиксированные в постановлении СНК БССР 1923 г. Основным звеном предварительного контроля над печатной продукцией стал институт уполномоченных, которые назначались Главлитом по согласованию с ЦК.

15 августа 1931 г. секретариат ЦК КП(б)Б принял постановление «Об усилении работы Главлита по политконтролю за выпускаемой периодической и непериодической печатью». Этот документ дублировал соответствующее постановление Политбюро ЦК ВКП(б) и был посвящён преимущественно регламентации процедуры предварительного цензурного контроля. Теперь предварительный контроль официальных правительственных документов, а также материалов, которые касались обороны, международных отношений, экспорта и импорта, транспорта, связи осуществлялся центральным аппаратом Главлитбела, его уполномоченными, либо политредакторами при издательствах и типографиях, райуполномоченными в тех районах, где имелись типографии. Вышеперечисленные материалы принимались к печати при условии наличия двух виз – наркома либо руководителя ведомства и Главлита. За нарушение этих правил вводилась партийная и уголовная ответственность. Этим же постановлением главы республиканских ведомств обязывались ежемесячно отправлять в Главлитбел

перечни сведений, которые являлись государственной тайной. На их основе цензоры ежеквартально обновляли списки сведений, запрещённых к печати¹⁰.

Главлит в течение 1930-х гг. осуществлял трёхуровневую цензуру – предварительную, последующую и конфискационную. Первая сводилась к прочтению рукописи и внесению в неё изменений, фиксируемых в паспорте, который заводился на каждое произведение. Один исправленный машинописный экземпляр произведения оставался в делопроизводстве Главлитбела, другой – возвращался редакционному редактору и после согласования с автором снова передавался в Главлитбел, откуда, получив разрешительную визу, направлялся в типографию. Таким образом, возможности личных контактов между цензором и автором в 1930-е гг. были полностью исключены. Цензоры превратились в мифические законспирированные фигуры, на которые можно было устно сослаться, но которых никто из авторов не видел. Местные «литы» регулярно отсылали в Минск сводки найденных и исправленных ошибок и искажений, а Главлит БССР направлял их в обобщённом виде в Главлит РСФСР и республиканскому партийному руководству.

В директивных документах Главлита многократно отмечалась важность предварительной проверки информации, предназначенной для широкого распространения. Однако контролю материалов на последующем уровне уделялось особое внимание. Для его проведения привлекались наиболее опытные и образованные сотрудники. Цена ошибки цензоров, которые осуществляли последующую цензуру, была слишком высокой. С морально-политической точки зрения она означала публичное пятно на мундире ведомства, а с экономической – расходы, связанные с задержкой и конфискацией тиража. Стремлением избежать подобной роковой ошибки объясняется категорический запрет главлитовского начальства осуществлять одним лицом предварительную и последующую цензуру. А с 1935 г. последующий контроль осуществлялся уже не по сигнальным экземплярам готовых тиражей книг, журналов и др., а по под-

¹⁰ НАРБ, ф. 4 п, оп. 1, д. 5126, л. 243–244.

писанным редактором и цензором листам вёрстки. Несмотря на все эти меры предосторожности, в условиях политических репрессий второй половины 1930-х гг. и появления всё новых «врагов народа», конфискации тиражей продолжались.

В 1928 г. Главрепертком БССР был переподчинён другой структуре наркомпроса – Главискусству, что по мысли идеологического руководства должно было приблизить цензоров к процессу создания культурных ценностей. Представители творческих организаций по-прежнему входили в совет при Главреперткоме, однако мало влияли на решения о разрешении либо запрещении художественного произведения.

Постепенно цензура становилась всеобъемлющей, тотальной составной частью сознания всего советского общества – от полуграмотного колхозника до партократа высокого уровня. Одним из ярких проявлений цензурного мышления было появление добровольных цензоров, которые сигнализировали «наверх» о «политических ошибках», «проскальзывавших», по их мнению, на страницы печатной продукции и в радиопередачи.

В ноябре 1933 г., после создания института уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати, ведомство получило название Управление уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита. В республике Главлитбел был переименован в Главлит и отдел военной цензуры (ОВЦ) БССР при уполномоченном СНК СССР. Главлит запрещал распространять сведения военно-технического характера и раньше. Первый всесоюзный перечень военных сведений, запрещённых к печати, был принят им в 1924 г. Он запрещал публиковать не только сведения о названиях и объёме производства, численности рабочих, административно-технического персонала, транспортных коммуникациях и географических объектах, но и те, из которых можно было извлечь вышеупомянутую информацию путём логических размышлений, сопоставлений или подсчётов. Тогда же ЦК ВКП(б) принял решение о выведении Главлитов РСФСР и союзных республик из состава народных комиссариатов просвещения и о подчинении их непосредственно СНК СССР. Эти структурные преобразования отражали две тенденции тогдашнего общественно-поли-

тического развития страны – её военизацию и централизацию усилий по установлению единомыслия.

27 июня 1934 г. СНК БССР утвердил положение «О секторе контроля за зрелищами и репертуаром при Наркомпросе БССР», в соответствии с которым Главрепертком (теперь официально – сектор контроля за зрелищами и репертуаром) осуществлял предварительный и последующий контроль за всем театральным, музыкальным и кинорепертуаром на территории Белоруссии. В 1936 г. сектор контроля за зрелищами и репертуаром как структурное подразделение Главискусства повысил свой статус, когда последнее было преобразовано в Управление по делам искусства, подчинённое непосредственно СНК БССР.

С 1 июня 1935 г. по указанию наркома обороны в армии и на флоте было введено новое положение «Об организации военной цензуры в Рабоче-крестьянской Красной армии». Таким образом, была воссоздана центральная военная цензура (8-й отдел регистрационного управления РККА) в рамках вооружённых сил, которая раньше находилась в составе органов госбезопасности. Политконтроль ОГПУ по-прежнему наблюдал за работой типографий, книжных магазинов, театров, кинотеатров, просматривал иностранную и вывозимую за границу полиграфическую и кинопродукцию, а также проверял корреспонденцию иностранцев, почтовые отправления до востребования, переписку конкретных лиц по оперативным спискам.

В 1935 г. после реорганизации работы Радиокomiteта БССР при нём была создана самостоятельная цензорская группа с уполномоченным Главлита и ОВЦ БССР для осуществления предварительного контроля над радиовещанием. Центральному аппарату Главлита и ОВЦ БССР была поручена последующая цензура центральных радиопередач и руководство контроля низового местного радиовещания. Отдельный уполномоченный Главлита и ОВЦ БССР появился также в Коммунистическом институте журналистики. К 1936 г. относятся первые сведения об организации политического контроля за музейными экспозициями и выставками, что в послевоенное время станет неотъемлемой частью работы Главлита.

9 августа 1938 г. Главлит РСФСР разослал по Главлитам союзных республик циркуляр № 1036, который предлагал им подготовить переход цензуры с мирного времени на военное, что предусматривало закрытие одних периодических изданий и увеличение тиража других. Этот мобилизационный план был подготовлен по согласованию с отделом пропаганды и агитации ЦК КП(б)Б¹¹.

Соответственно новому статусу цензурного ведомства, к его руководству пришли партийные функционеры (З. А. Давидович, 1934–1936 гг.), а также военные (И. Л. Ахрамович, 1936–1938 гг., П. Я. Фролов, 1939–1941 гг.). Отбор сотрудников для работы в Главлите после «великого перелома» можно сравнить только с аналогичным отбором в органы госбезопасности. В 1930-е гг. в цензуре работали лица, имевшие «пролетарско-крестьянское происхождение» (преимущественно бывшие крестьяне, прошедшие «обкатку» в городской среде) и неоконченное или полное среднее образование. Кандидатуры начальников Главлитбела (как и наиболее важные вопросы работы ведомства) обсуждались на заседаниях бюро ЦК КП(б)Б. В идеале все цензоры должны были быть членами партии, по крайней мере кандидатами в члены, молодые – комсомольцами.

Во время исполнения служебных обязанностей они должны были руководствоваться не только перечнями сведений, не подлежащих публикации, и «классовой бдительностью», но также отслеживать материалы «Правды» и других партийных изданий. Не подходили лица с партвзысканиями, находившиеся под следствием или имевшие родственников за границей. Руководство Главлитбела добилось освобождения цензоров от обязательной военной службы и некоторых других привилегий. Сотрудники центрального аппарата Главлитбела, входившие в номенклатуру ЦК, а с 1937 г. цензоры всех уровней, включались в номенклатуру партийных органов соответствующего уровня.

2 ноября 1937 г. заведующий отделом печати ЦК ВКП(б) Л. З. Мехлис направил в ЦК ВКП(б) и СНК СССР записку о поли-

¹¹ НАРБ, ф. 4 п, оп. 1, д. 14763, л. 1.

тическом положении в Управлении уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита, которая спровоцировала крупные кадровые чистки и репрессии в ведомстве. Это было время, когда Главлит понёс самые большие кадровые потери. И. Л. Ахрамович ещё летом 1937 г. докладывал заведующему отделом печати ЦК КП(б)Б М. В. Казюку, что «в текущий момент аппарат Главлита БССР состоит из 2-х человек»¹². Вскоре в письме к первому секретарю ЦК КП(б)Б В. Ф. Шаранговичу он уже констатировал:

«Главлит и ОВЦ БССР не в состоянии выполнять и не выполняет по-настоящему свои функции в связи с тем, что линия Уборевича–Голодеда и Дьякова была направлена на ликвидацию органов цензуры в БССР. В значительной степени они этого достигли»¹³.

В 1938–1940 гг. корпус республиканских цензоров обновился почти полностью. Сохранившиеся архивные материалы позволяют составить общее представление о кадровом составе «министерства правды» накануне войны. Помимо центрального аппарата в Минске, который состоял из 42 человек, в областях БССР в 1940 г. действовало 117 штатных цензоров¹⁴.

В июле 1941 г. цензурное ведомство советской Белоруссии временно прекратило свою деятельность. Однако уже в июне 1943 г. решением ЦК КП(б)Б работа Главлита БССР была возобновлена в Москве, а в начале 1944 г. цензурное ведомство, возглавляемое Ф. И. Дадиомовой, переехало в г. Новобелица Гомельской области. В июле того же года оно вернулось в Минск. Первоначально внутренних отделов в Главлите БССР не было, как и не было разграничения между предварительной и последующей цензурой. В 1947 г. был вновь организован отдел предварительной цензуры, к компетенции которого отошла вся печатная продукция, издаваемая в республике, а также белорусское радио и БелТА. Немного позднее создали отдел

¹² НАРБ, ф. 4 п, оп. 1, д. 12149, л. 58.

¹³ НАРБ, ф. 4 п, оп. 1, д. 12149, л. 120.

¹⁴ НАРБ, ф. 4 п, оп. 1, оп. 1; д. 13867, л. 31–36.

последующей цензуры, а также отдел контроля над библиотеками и музеями.

В 1944–1945 гг. была также возобновлена работа обллитов, перед которыми, как структурными единицами Главлита БССР, стояла задача проверки материалов, подготовленных к печати, экспозиций музеев, выставок, книжных фондов библиотек, а также книжных магазинов в границах своих областей. Обллиты регулярно получали из Минска перечни сведений, которые составляли государственную тайну. Были секретные сведения местного значения. Обллиты также держали под контролем всю издательскую деятельность в областях путём регистрации полиграфической и множительной техники (даже печатных машинок) в государственных учреждениях и у частных лиц¹⁵.

После преобразования в 1946 г. Совета Народных Комиссаров в Совет Министров БССР, цензурное ведомство повысило собственный статус и до марта 1953 г. подчинялось непосредственно последнему. До 1953 г., когда общесоюзного органа цензуры не было, общую координацию деятельности Главлитов союзных республик по-прежнему осуществлял уполномоченный СНК СССР по охране военных тайн в печати, который одновременно возглавлял Главлит РСФСР.

Бдительность республиканских цензоров должен был усилить ряд общесоюзных законодательных актов. 9 июня 1947 г. Президиум Верховного Совета СССР принял указ «Об ответственности за разглашение государственных тайн и за утрату документов, которые содержат государственную тайну», который предусматривал сроки наказания от пяти до двадцати лет. Тогда же Совет Министров СССР дополнил его постановлением «Об установлении перечня сведений, которые содержат государственную тайну, разглашение которых карается по закону»¹⁶. Эти документы принимались в разгар начатых И. В. Сталиным антизападных идеологических кампаний, одной из составляющих которых был антисемитизм. В 1951 г. в результате

¹⁵ НАРБ, ф. 4 п, оп. 1, оп. 81; д. 2358, л. 98.

¹⁶ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР: 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 295.

выявленных партийной проверкой «серьезных недостатков» в цензурном ведомстве, обвинённая в протекционизме лицам еврейской национальности¹⁷, была снята с должности начальника Главлита БССР Ф. И. Дадиомова¹⁸. Её сменил журналист-фронтовик с опытом партийной аппаратной работы Л. В. Садовский, который начал укрепление руководства и кадровое пополнение органов цензуры преимущественно за счёт членов партии славянского происхождения и по рекомендациям партийных и комсомольских органов.

Во второй половине 1940-х гг. за идеологическим качеством воплощения сценического репертуара, предварительно утверждённого партийным руководством республики, следил Репертком, воссозданный при Комитете по делам искусств при Совете Министров БССР. Начальник Реперткома собственноручно утверждал программы концертов, клавиры к спектаклям, либретто опер, накладывал резолюцию: «Разрешается исполнение на территории БССР сроком до...»¹⁹. Однако уже 7 сентября 1951 г. приказом Главлита СССР в его структуре создавался новый отдел контроля за художественными произведениями, в обязанности которого входило предварительное и последующее цензурирование всех видов искусства. Репертком прекратил свое существование. Но Комитет по делам искусств, которому он подчинялся, сохранял за собой контрольные функции, которые теперь осуществлялись репертуарно-редакционными коллегиями, а их председатели представляли предварительно одобренный материал на контроль в Главлит.

6 марта 1953 г. ЦК КПСС, Совет Министров СССР и Президиум Верховного Совета СССР на совместном заседании одобрили мероприятия по реорганизации партийного и государственного управления. Преобладавшая тенденция на укрупнение при-

¹⁷ Из 95 человек, которые работали в то время в системе Главлита БССР, белорусов было 42, евреев – 29, русских – 19, представителей других национальностей – 5, что пропорционально соответствовало национальному составу населения послевоенных белорусских городов.

¹⁸ НАРБ, ф. 4 п, оп. 47, д. 289, л. 37–48.

¹⁹ НАРБ, ф. 799, оп. 1, д. 19, л. 1.

вела к объединению министерств государственной безопасности и внутренних дел СССР в единую структуру – МВД СССР, руководителем которого был назначен Л. П. Берия. 15 марта 1953 г. в состав МВД передали Управление уполномоченного Совета Министров СССР по охране военных и государственных тайн в печати вместе с республиканскими Главлитами. Оно стало Главным управлением № 11.

После июльского (1953 г.) пленума ЦК КПСС, на котором было принято решение об усилении партийного контроля над работой госаппарата, в силовых структурах начались новые организационные изменения. 8 октября того же года цензурное ведомство снова обрело самостоятельный статус и было подчинено непосредственно Совету Министров СССР. В это время советская цензура окончательно организационно сформировалась как централизованное союзно-республиканское ведомство. В союзных и автономных республиках имелись Главлиты при Советах Министров. С 4 ноября 1953 г. его структурной частью стало Государственное управление по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров БССР. Но подчинение Главлита Совету Министров имело формальный характер и ограничивалось преимущественно финансовыми вопросами. Фактически управлял Главлитом отдел пропаганды ЦК КПБ.

Процесс десталинизации, который начался в СССР после XX съезда КПСС, способствовал либерализации социально-политической и культурной жизни в стране. Заметно смягчилась цензура, впервые со времён нэпа ставшая позволять, пускай и весьма ограниченное, но критическое освещение действительности. 24 февраля 1958 г. Совет Министров СССР утвердил новое «Положение о Главлите», где, в частности, говорилось про совместное (Главлитом и заинтересованными министерствами, ведомствами, организациями) решение судьбы материалов, вызывавших подозрение у цензоров. В то же время в положении закреплялась уже сложившаяся система предварительного и последующего контроля. Обозначались сферы деятельности цензуры, куда, кроме уже привычных для неё печатной, изобразительной и фотографической продукции, ТАСС, радио,

зрелищ, вошло и телевидение. По-прежнему Главлит отвечал за содержание библиотечных и музейных фондов, экспозиций. Отдельный пункт положения был посвящён контролю за содержанием корреспонденции, отправлявшейся за пределы СССР и приходившей из-за границы, в том числе частного характера. 13 сентября 1958 г. ЦК КПСС принял постановление «О мерах сохранения государственной тайны». В следующем году постановлением Совета Министров СССР был утверждён «Перечень сведений, составляющих государственную тайну»²⁰.

Общесоюзные партийные и правительственные документы были продублированы в БССР. 12 декабря 1959 г. ЦК КПБ принял постановление «О фактах разглашения государственных тайн в печати», где констатировалось, что в «некоторых» организациях и учреждениях республики нарушается режим секретности, закрытые сведения просачиваются в печать. К наиболее злостным нарушителям режима секретности относились редакции газет «Советская Белоруссия», «Звезда», «Минская правда», «Красная смена», «Знамя юности», а также Госкомитет по радио и телевидению и БелТА²¹. То, как в БССР хранилась государственная и военная тайна, проверяла комиссия, которая прибыла в 1960 г. из Москвы во главе с начальником Главлита СССР П. К. Романовым. По результатам проверки 23 июля того же года вышло постановление ЦК КПБ «Об упорядочении издательской деятельности в республике», лишившее учреждения и организации права издания мелкотиражной продукции, кроме выходящей с грифом «Для служебного использования» (в 1966 г. это право им было возвращено)²². 29 сентября 1962 г. бюро ЦК КПБ приняло новое постановление – «О нарушении правил выпуска открытых произведений печати», где говорилось про обнаруженные Главлитом БССР грубейшие нарушения режима секретности на полиграфических предприятиях и в изданиях²³.

²⁰ НАРБ, ф. 1195, оп. 2, д. 72, л. 24–30.

²¹ НАРБ, ф. 4 п, оп. 81, д. 1454, л. 55.

²² НАРБ, ф. 1195, оп. 2, д. 89, л. 2.

²³ НАРБ, ф. 4 п, оп. 81, д. 1693, л. 18.

Появление в печати «нежелательных сведений» во второй половине 1950-х гг. вызвало не в последнюю очередь сокращение штатов в цензурном ведомстве. В 1955 г. была упрощена структура центрального аппарата Главлита БССР. Вместо трёх отделов в нём осталось два – предварительного контроля и последующего контроля, к которому присоединили упразднённый отдел контроля за библиотеками и музеями. В 1959 г. начальник Главлита на непродолжительный период лишился одного заместителя и служебного автомобиля. Цензоры Главлита исчезли из редакций республиканских газет, которые ранее должны были их содержать за собственный счёт. В 1955 г. решением ЦК ликвидировали должность районного уполномоченного Главлита и цензоров-совместителей. Контроль за хранением военной и государственной тайны в районных и многотиражных газетах возлагался на их редакторов.

Изменения в политическом климате и некоторые ограничения в деятельности цензурного ведомства повлекли за собой его статусные трансформации. 10 августа 1963 г. был создан союзно-республиканский Государственный комитет Совета Министров СССР по печати, в состав которого включили Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати. Указом Президиума Верховного Совета БССР от 21 сентября 1963 г. учреждён республиканский Комитет по печати, в состав которого также вошло Государственное управление по охране военных и государственных тайн в печати. Подчинение Главлита Госкомпечати и выведение из-под его непосредственного управления обллитов означало понижение статуса, что было вызвано сменой политических ориентиров и соотношений в вертикали власти во время хрущёвской «оттепели». На непродолжительное время Главлит потерял ведущие позиции и силу. Уменьшился его авторитет, ухудшилось материальное положение. Согласно инструкциям того периода, Главлит должен был главным образом обеспечивать охрану государственных и военных тайн. Идеологические требования к содержанию информации в них не были явно обозначены.

Руководство Главлита СССР не могло согласиться с подобной ситуацией. Вскоре в адрес высших партийных органов по-

шли письма руководителей республиканских и областных управлений цензуры, в которых отмечались факты небрежного отношения Госкомпечати к цензурным обязанностям. В условиях «обострения идеологической борьбы» подобная ситуация была недопустимой. Административные амбиции Главлита совпали со сменой руководства страны и соответственно – политического курса в октябре 1964 г. В связи с необходимостью усиления идеологического контроля общественной жизни, 18 августа 1966 г. Главлит вернули в подчинение непосредственно Совету Министров СССР. В БССР подобное переподчинение состоялось 21 ноября 1966 г. Это был один из первых шагов к эпохе «застоя». В статусе союзно-республиканского министерства белорусское цензурное ведомство, в названии которого в 1966 г. исчезло слово «военных» [тайн], просуществовало до 1991 г.

К концу 1966 г. штатное расписание цензурного ведомства, которое возглавил А. А. Маркевич, до этого редактировавший главную республиканскую молодёжную газету «Красная смена», приобрело оптимальный с точки зрения партийного руководства вид. В центральном аппарате Главлита в Минске работали 28 человек – начальник, его заместитель, начальник отдела, 5 старших цензоров, 16 цензоров, начальник спецчасти, секретарь, главбух, уборщица-курьер. Ещё 30 человек трудились в пяти обллитах (в Минской области обллита не было) – по 6 штатных единиц в каждой области (начальник, старший цензор, два цензора, уполномоченный управления, уборщица-курьер). Всего – 58 человек²⁴. В следующее «застойное», наиболее спокойное для белорусской советской цензуры двадцатилетие, она не испытала серьёзных кадровых реорганизаций. Стабилизировались также идеологические и организационно-технические требования к цензорской работе. Верность старым идеологическим традициям засвидетельствовало празднование 50-летия создания в СССР органов цензуры, которое состоялось 6 июня 1972 г. На торжественном собрании в Минске цензоров, переименованных к тому времени в редакторов, на-

²⁴ НАРБ, ф. 1195, оп. 1, д. 80, л. 2.

граждали почётными грамотами, передовикам социалистического соревнования давали денежные премии, а заместитель начальника Главлита БССР Н. К. Захарова стала заслуженным работником культуры БССР²⁵.

Вскоре после возвращения Главлита БССР в подчинение непосредственно Совету Министров республики, 28 декабря 1966 г. последний утвердил новое «Положение о Главлите БССР». Согласно документу, в Главлите была возрождена коллегия, которая действовала при Главлитбеле на общественных началах на протяжении либеральных 1920-х гг. и должна была олицетворять открытый, демократический характер советской цензуры. Про коллегия Главлита вспомнили в середине 1960-х гг. во время компании «возвращения к ленинскому стилю руководства». Про имитационный характер этого решения свидетельствуют задачи, которые ставились перед новой коллегией (подбор кадров, проверка исполнения важнейших приказов, инструкций, заслушивание отчётов отделов), а также её состав (начальник Главлита, его заместитель и старшие цензоры)²⁶.

Постановлением ЦК КПБ и Совета Министров БССР «О мерах по дальнейшему усовершенствованию системы хранения государственных секретов» от 24 января 1977 г. на Главлит БССР было возложено методическое руководство экспертными комиссиями министерств, ведомств, учреждений, организаций и предприятий по вопросам публикации материалов в открытой печати²⁷. Это постановление было вызвано многочисленными жалобами, которыми цензурное ведомство буквально бомбардировало ЦК на протяжении 1975–1977 гг. Возмущение руководства Главлита БССР вызвали многочисленные попытки со стороны руководства министерств, ведомств, учреждений, организаций и предприятий в обход государственных издательств издавать у себя научную, техническую и иную серьёзную литературу под видом методических пособий и реферативных обзоров. Таких изданий, выявленных и запрещённых

цензурой, в БССР за 1975–1977 гг. было 348, причём 17 из них пытались напечатать вообще без визы Главлита²⁸.

Приказом Главлита БССР от 1 марта 1983 г. в его составе был образован совещательный орган – методический совет, куда вошли руководящие работники центрального аппарата. Его основными задачами определялись всесторонний учёт мнений, аргументированное обоснование наиболее сложных с точки зрения практического применения требований «Перечня сведений, запрещённых к публикации в открытой печати, переданных по радио и телевидению» и иных документов Главлита СССР. С 1988 г. на заседаниях методического совета дважды в месяц обсуждались все последние цензорские вычеркивания.

Работа Главлита БССР строилась на основе приказов, инструкций и разъяснений, которые под грифом «Секретно» высылались из Москвы – «Инструкция цензору», «Правила производства и издания произведений», «Инструкция по обеспечению сохранности государственной тайны в учреждениях и на предприятиях СССР», «Инструкция для исполнителя-работника Главлита» и др. Наиболее востребованным цензорским руководящим документом являлся «Перечень сведений, составляющих государственную тайну». Самым важным и одновременно сложным для применения был раздел «Перечня...» под названием «Разные сведения», куда вошли небезопасные с идейно-политической точки зрения материалы, в том числе те, которые «порочили» советский общественный строй, пропагандировали национализм, культивировали насилие и порнографию. Своеобразным приложением к этому разделу был «чёрный список» авторов, чьи произведения ни в коем случае не могли быть напечатаны или выданы читателям библиотек.

Все запреты, размещённые в «Перечне...», можно разделить на безусловные и условные. Первые (например, состав воинских формирований, способы подделки денежных знаков и др.) было запрещено давать в открытой печати вообще. Вторые (в частности, международная информация, быт военнослужащих, массовые заболевания и др.) печатать было разрешено только

²⁵ НАРБ, ф. 4 п, оп. 81, д. 2409, л. 13.

²⁶ НАРБ, ф. 1195, оп. 1, д. 86, л. 1.

²⁷ НАРБ, ф. 1195, оп. 1, д. 123, л. 1.

²⁸ НАРБ, ф. 4 п, оп. 119, д. 2, л. 14–15.

при наличии письменного разрешения соответствующего министерства или ведомства. Некоторые из них цензурировали авторские материалы более жёстко, чем главлитовские работники, особенно, если нужно было спасти «честь мундира».

Так, например, было с мемуарами про Великую Отечественную войну, которые обязательно рецензировалась в Институте истории партии ЦК КПБ. После введения советских войск в Афганистан (1979 г.), для публикации материалов на эту тему было необходимо разрешение политуправления Белорусского военного округа. Для освещения последствий аварии на Чернобыльской АЭС (1986 г.) – разрешение Госкомитета по использованию атомной энергии. В любом случае получение разрешения было непростым делом, требовало от журналистов много энергии и времени, что часто заставляло автора отказываться от публикации вообще. Все разрешения министерств и ведомств передавались в Главлит, где хранились в специальной справочной службе.

Но на первом месте по значимости находился документ под названием «Единые правила издания открытых произведений печати», который определял общий механизм работы цензуры в СССР. «Единые правила...» регламентировали порядок прохождения рукописей через редакционно-издательские учреждения, полиграфические предприятия и Главлит. В них оговаривались особенности выполнения центральными, областными и районными (там, где не было цензоров Главлита) типографиями заказов военных учреждений, организаций, которые не имели права заниматься издательской деятельностью, а также частных лиц.

Процедура предварительного контроля, которой цензурное ведомство придавала главное значение, выглядела следующим образом. Цензору представлялись подписанные редактором издательства или директором типографии отредактированные оттиски страниц. При их чтении цензор не имел права что-либо вычёркивать или вносить правки. Свои замечания он письменно оформлял на специальном бланке «Вмешательства», где указывались издательское учреждение, точный цензурируемый текст, пункт «Перечня...», под который этот текст подпадал.

После исправления цензорских замечаний редактор (или директор типографии) представлял новые оттиски страниц. Цензор подписывал (ставил дату, литер и разрешительный номер) журнал, газету, книгу к печати, которые далее шли в типографию. Там изготавливали сначала контрольные экземпляры, рассылаемые по списку (в том числе в Главлит, где осуществлялся последующий контроль), после чего печатался весь тираж. Вмешательства предварительной цензуры регулярно обсуждали на занятиях в Главлите БССР. В обобщённом виде они направлялись в Главлит СССР в Москву, республиканскому партийному начальству и в Госкомпечать БССР. Если московское руководство использовало сводки вмешательств преимущественно для цензорской учёбы, то партийные идеологи с их помощью проводили профилактическую работу, «воспитывали» редакторов.

Последующий контроль читал все областные и районные газеты в день их получения и только изредка оставлял для чтения на следующий день. Сигнальные экземпляры журналов также читались цензорами в день их получения. Книги читались на протяжении одного-трёх дней до разрешения их выхода в свет. В республиканских газетах целиком читались первые три полосы, четвёртая – выборочно. Областные и районные газеты – каждая пятая читалась целиком, остальные четыре внимательно просматривались. Журналы, брошюры и книги также читались выборочно. Кроме того, цензор последующего контроля прослушивал раз в десять дней все передачи республиканского радиокomiteта, раз в две недели просматривал программы передач.

Если последующая цензура разрешала произведение к печати, то его два экземпляра проштамповывались («Выпуск в свет разрешается»), один из них возвращался полиграфпредприятию, второй оставался в Главлите. За идентичность напечатанного текста с его вариантом, разрешённым цензурой, персональную ответственность несли директор типографии и главный редактор издательского учреждения. Если последующая цензура запрещала печать, то разосланные по списку в библиотеки, Книжную палату и т. д. полиграфпроизведения отзывались. И тогда она решала, нужно ли убирать и перепе-

чатывать отдельные страницы или же уничтожить весь тираж. Тиражи утверждённых предварительной цензурой политических плакатов проверялись поштучно представителем полиграфического предприятия вместе с заказчиком²⁹.

Объявленную М. С. Горбачёвым политику «перестройки» идеологическое руководство республики и Главлит БССР поняли по-своему. В декабре 1985 г. по согласованию с ЦК руководители республиканского цензурного ведомства провели крупнейшую за весь период своего существования инструктивно-идеологическую акцию. На совещание-семинар, посвящённый «укреплению идеологической бдительности», были приглашены около 500 чел. – редакторы всех газет, журналов, издательств, БелТА, Гостелерадио, Госкино, а также лица, которые отвечали за печать в министерствах и ведомствах³⁰. Тем не менее, во второй половине 1980-х гг. резко повысился уровень критического отношения к цензуре, деятельность которой в условиях командно-административного режима всегда находилась на острие идеологической борьбы. Главлит оказался в ракурсе острой критики не только со стороны средств массовой информации, но и широкой общественности республики.

После объявления на январском (1987 г.) пленуме ЦК КПСС политики «гласности», СМИ получили больше свободы, поменялись главные редакторы ряда республиканских газет и журналов, начали публиковаться запрещённые ранее литературные произведения, демонстрироваться фильмы «с полком». 4 сентября 1986 г. Главлит СССР издал приказ № 29 с, в котором цензорам было дано указание сконцентрировать внимание на вопросах, связанных с охраной государственных и военных тайн в печати и информировать партийные органы только о серьёзных нарушениях в идеологической сфере. В 1987 г. начался пересмотр содержания спецхранов библиотек. В 1988 г. было прекращено глушение иностранных радиостанций. Начали упраздняться цензорские пункты в издательских учреждениях и СМИ. В БССР первым из них 30 сентября 1988 г. был

²⁹ НАРБ, ф. 1195, оп. 1, д. 59, л. 43–66.

³⁰ НАРБ, ф. 1195, оп. 1, д. 167, л. 10.

ликвидирован цензорский пункт в минской типографии «Красная звезда»³¹.

10 июня 1988 г. Совет Министров республики принял постановление, которое требовало в рамках новой Генеральной схемы управления народным хозяйством БССР сократить количество сотрудников аппарата Главлита более чем на 40%. Вновь назначенный последний начальник Главлита БССР А. С. Лозовская сразу же начала борьбу за сохранение старого штатного расписания. Она объясняла высшему республиканскому руководству, что подчинённое ей ведомство – это не управленческая структура. Его немногочисленными силами контролировалась вся печатная продукция, которая издавалась в то время в БССР и приходила из-за границы, в том числе 10 издательств, 25 газет, 35 журналов, 36 организаций, имеющих право издательской деятельности, 65 полиграфических предприятий, 710 участков множительной техники, 107 библиотек, 19 книжных магазинов, 28 музеев и выставок. Только цензоры отдела предварительного контроля ежегодно просматривали более 650 тыс. книжных страниц, около 100 тыс. м киноплёнки, 10 тыс. единиц печатных материалов, которые отправлялись по почте за границу. Кроме того, цензорами проводилась «разъяснительная и экспертная работа». Но наиболее значимым аргументом для Совета Министров БССР было то, что кадровые вопросы в союзно-республиканских структурах решались централизованно в Москве. В результате на непродолжительное время Главлит БССР сохранил свои позиции, потеряв только несколько сотрудников пенсионного возраста³².

В связи с принятием в августе 1990 г. закона СССР «О печати и других средствах массовой информации» на Главлит БССР, реорганизованный в Главное управление по охране государственных тайн в печати и других средствах массовой информации при Совете Министров БССР (ГУОТ БССР), были возложены обязанности по разработке нормативных и методических документов в области охраны государственных тайн, консульти-

³¹ НАРБ, ф. 1195, оп. 1, д. 190, л. 10.

³² НАРБ, ф. 1195, оп. 1, д. 191, л. 4–5.

рование по этим вопросам работников газет, журналов, издательств, радио и телевидения. 19 сентября 1991 г. Главное управление по охране государственных тайн в печати и других средствах массовой информации было переподчинено Совету Министров уже независимой Республики Беларусь.

Непосредственный контроль над работой республиканской цензуры и фактическое руководство ею осуществляли высшие партийные органы. Общее управление издательской деятельностью, а также работой СМИ в БССР выполнял секретарь ЦК КПБ по идеологии. Все планы редакционно-издательских учреждений утверждались в отделе пропаганды и агитации ЦК КПБ. Этот отдел также давал разрешение даже на мелкие изменения в планах, утверждал тираж изданий. Его сотрудники разрешали издание агитационных плакатов.

ЦК КПБ уделял особое внимание изданию «классиков марксизма-ленинизма», в том числе на белорусском языке. В случаях, когда приходилось работать с рукописями, которые касались вопросов прошлого республики, цензоры стремились поделить ответственность и обращались за поддержкой к высшему партийному руководству. Близкие отношения ЦК и Главлита проявлялись также в том, что начальник последнего, его заместитель, главы отделов входили в номенклатуру ЦК по отделу агитации и пропаганды. С другой стороны, на руководящие должности Главлита рекрутировались лица, проверенные на партийной или комсомольской работе.

С ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ у Главлита существовали партнёрские отношения. Обе структуры обменивались информацией, рекомендациями, помогали одна другой, как это было, например, при разработке секретного документа под названием «О порядке хранения, библиографирования и выдачи читателям изданий ограниченного распространения». Но между политической цензурой и политической полицией было чёткое разграничение обязанностей: если первая следила за официальными информационными каналами, то вторая – за подпольными. Например, на заседании бюро ЦК КПБ 16 августа 1971 г. констатировалось, что «в последнее время» в ряде городов БССР (Минске, Витебске, Гродно, Бресте, Барановичах, Пинске, Нес-

виже, Иванове) были случаи нелегального распространения «антисоветской» и иной политической литературы, где критиковался опыт «социалистического строительства» в СССР. Речь шла о раскрытом КГБ БССР «самиздате» и «тамиздате», который распространялся среди научных и творческих работников, учащейся молодёжи, а также верующих³³.

Последствием любого цензорского запрета или даже подозрительного отношения могла стать передача авторского текста в КГБ и привлечение автора к ответственности по статьям Уголовного кодекса БССР № 67 («Антисоветская агитация и пропаганда») и № 186 ч. 1 («Распространение заведомо ложных измышлений, порочащих советский строй»). Всего по этим статьям с 1956 по 1987 гг. в СССР было осуждено 8145 чел. Среди них – белорусский правозащитник М. И. Кукобака, который за открытое письмо английскому писателю А. Монтегю, написанное в 1969 г. (послание, отправленное автором в «Комсомольскую правду», оказалось в КГБ) получил 6 лет заключения в специальной психиатрической лечебнице по обвинению в «антисоветской деятельности». В общей сложности за написание неподцензурных текстов и распространение самиздатовской литературы М. И. Кукобака провёл в заключении 17 лет.

Белорусские советские писатели также чувствовали пристальное внимание к себе со стороны не только цензоров, но и «литературоведов в штатском». К В. В. Быкову был приставлен полковник КГБ, который вёл с ним «воспитательные беседы». В 1982 г. из квартиры В. С. Короткевича неизвестные выкрали черновики третьей и четвёртой книг романа «Колосья под серпом твоим».

Таким образом, в 1923–1990 гг. происходили процессы институционализации, упрочения иерархических структур, а также расширения сфер деятельности республиканского цензурного ведомства. Созданный в либеральную нэповскую пору советской истории, переживший период сталинских политических репрессий и годы хрущёвской «оттепели», в конце 1960-х гг. Главлит БССР достиг апогея своей деятельности.

³³ НАРБ, ф. 4 п, оп. 81, д. 2358, л. 98.

Можно говорить о формировании в советской Белоруссии к середине 1980-х гг. общества тотальной цензуры, где деятельность Главлита направлялась партийным руководством республики, контролировалась КГБ и дополнялась самоцензурой редакторов, писателей, журналистов, работников культуры и искусства.

Гужаловський О. Головліт БРСР в системі тотального політичного контролю (1923–1990 рр.)

Із залученням широкого кола архівних джерел, періодичних видань, а також робіт сучасних дослідників досліджується функціонування цензурної системи в радянській Білорусії. Показана діяльність Головліту БРСР в структурі інших державних інститутів по політичному контролю білоруського суспільства – ЦК КПБ, ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Головреперткому. Всі вони утворювали тотальну цензурну систему, під контролем якої перебували видавництва, ЗМІ, театральне та кіномистецтво, архіви, бібліотеки, а також музеї.

Ключові слова: Головлітбіл, Головліт БРСР, обліт, Головрепертком, ЦК КПБ, Рада Міністрів, політичний контроль.

Guzhalovsky O. BSSR Glavlit system of total political control (1923–1990)

On the basis of wide circle of archival sources, periodicals and contemporary research works, creation and functioning of censoring system in the Soviet Belarus is presented in the article. The author gives an opportunity to a reader to examine Glavlit within the structure of other state institutions on political control of the Soviet Belarusian society – Belarusian Communist Party Central Committee, secret political police and Glavrepertkom. Combined they constituted omniscient censoring system which put under control all the intellectual production in Soviet Belarus – books and periodicals, theatrical plays and musical pieces, archival and museum storages.

Key words: Glavlit, Glavlit BSSR, obllit, Repertoire Committee, the Central Committee of the CPB, the Council of Ministers, political control.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК 323.28(477.6/.7)«192»(09)

*Дмитро АРХІРЕЙСЬКИЙ**

**Інститут військових нарад як інструмент
каральної політики радянської влади
на Катеринославщині на початку 1920-х рр.**

На матеріалах Катеринославської губернії досліджується діяльність військових нарад як надзвичайного інституту радянської влади з придушення українського селянського повстанського руху під час переходу до нової економічної політики.

Ключові слова: військові наради, селянство, повстанці, «боротьба з бандитизмом», заручники.

В історичній науці рубежу ХХ–ХХІ ст. проблема зародження й утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії завжди привертала до себе підвищену увагу дослідників. Історіографія часів СРСР узагалі вважала її пріоритетною.

* *Архирейський Дмитро Володимирович* – доктор історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Професійних істориків цікавили та продовжують цікавити різноманітні аспекти: від причин політичної перемоги більшовиків під час революції та громадянської війни до наслідків довготривалого правління компартії й загального впливу радянської державно-суспільної моделі на світову систему. Однією з найбільш важливих складових процесу утвердження радянської влади в Україні, безперечно, слід уважати проблему взаємовідносин між українським селянством, найчисельнішою верствою населення країни й основною соціальною базою повстанських рухів 1918 – першої половини 1920-х рр., та партією більшовиків, яка після переможного для неї завершення громадянської війни стала державною силою. Саме ці взаємини, на наш погляд, є ключем для розуміння багатьох інших явищ і процесів вітчизняної історії, що мали місце за радянського періоду. Від встановлення тотального контролю над селом і його населенням залежала остаточно політична перемога комуністичної партії. На прикладі репресивної політики радянської держави щодо селян у 1919 – першій половині 1920-х рр. можна глибше зрозуміти процес становлення й механізм дії тоталітарного режиму у цілому, адже в той час було апробовано репресивні методи управління, що використовуватимуться владою в 1930-х рр. У взаєминах партії й селянства знаходяться, безсумнівно, і витoki подальших соціально-демографічних змін у радянському суспільстві, які загалом важко назвати природним явищем з огляду на їх репресивне підґрунтя. Утім, теми більшовизації українського села та становлення й інституціалізації тоталітарного режиму в Україні в 1919 – першій половині 1920-х рр. не можуть уважатися достатньо вивченими без детального дослідження проблеми постійних (або військових) нарад – надзвичайного органу радянської влади, що мав пряме відношення до встановлення повного контролю нової держави над сільським населенням України.

Після укладення перемир'я з Польщею та розгрому армії П. Врангеля лідери більшовиків мали право вважати, що на зовнішніх фронтах перемога залишилася за ними – хоча вони й не змогли поширити революцію на Європу, зате спромоглися встановити свою владу майже по всій території колишньої

Російської імперії. Однак, аби із завершенням повноцінної громадянської війни безпосередньо перейти до так званого «соціалістичного будівництва», більшовикам спочатку треба було стабілізувати ситуацію всередині країни, адже визрівало незадоволення новою владою в армії, значна частина особового складу РСЧА вважалася дезертирами, молодь усіляко уникала мобілізації, фактично сталося так, що «опір призову до Червоної армії переріс у збройну боротьбу»¹. Довіра до дій радянської влади похитнулася також і у пролетарському середовищі.

Утім найгірше склалися стосунки правлячої партії з селянством. Уважаючи його перманентним носієм «дрібнобуржуазної психології», більшовики у цілому не сприймали селян як надійних прихильників і ставилися до них доволі вороже. Надзвичайні заходи щодо села періоду воєнного комунізму після завершення громадянської війни влада переглядати не збиралася. Тому

«скасування приватної власності на землю, заборона оренди, найманої праці, зрівняння в нормах землекористування, володіння худобою, реманентом, позбавлення куркулів громадянських прав викликали ворожість до влади рад. [...] Куркуль, власник товарного хліба, став основним об'єктом позаекономічних методів його вилучення, тобто об'єктом насилля з боку держави. Середні селяни, які мали запаси хліба, у цьому випадку прирівнювалися до куркулів»².

Унаслідок власної політики більшовики на селі могли більш-менш надійно спиратися тільки на нечисленних активістів та декласований елемент – сільських люмпен-пролетарів, адже основна маса селянства автоматично опинилася у ворожому до нового режиму таборі. Тому й не дивно, що

«зі зростанням репресій село перейшло до методів селянської війни – терору проти комуністів і радянських працівників, розгрому колгоспів, радгоспів, припинилася видача хліба»³.

Пік селянської війни припав на 1920–1921 рр. Аграрна Україна стала одним із головних вогнищ опору, який в офіційних радянських документах отримав визначення «політичний бандитизм».

¹ *Осипова Т.* Обманутый класс // Родина. – 1990. – № 10. – С. 24–25.

² Там же.

³ Там же.

Боротьба з українським повстанством стала для більшовиків реальною проблемою ще в 1919 р., коли вони взялися за практичну реалізацію своєї політики. Але внаслідок неприйняття її більшістю селянства України з'явилося чимало повстанських формувань, які настільки дезорганізували радянський тил, що незабаром це вможливило порівняно легке захоплення великих територій армією А. Денікіна. Звичайно, більшовики намагалися викоренити повстанство, але їхні дії, як правило, не мали тоді певної системності та послідовності. На селі радянську владу репрезентували різноманітні продовольчі, каральні, робітничі, військові загони, які підпорядковувалися різним державним установам і наркоматам, діяли за суперечливими планами, часто вступаючи в конфронтацію один з одним. Ясна річ, що через це в першій половині 1919 р. аграрна політика більшовиків практично не відзначалася ефективністю.

Після свого повернення в Україну у грудні 1919 – січні 1920 рр. більшовики серйозно поставилися до попередніх прорахунків, зокрема в боротьбі з селянським повстанством. Вирішення проблеми встановлення своєї влади в українському селі вони бачили в посиленні репресій, але не у зміні власних поглядів на перебудову суспільства й держави. Переконливим підтвердженням цього став наказ військового наркома РСФРР Л. Троцького від 11 грудня 1919 р. про заходи з ліквідації «партизанщини» в РСЧА. На підрозділи Південного фронту, зокрема, покладалися обов'язки впоратися з «сільським бандитизмом». Дозволялося застосовувати будь-які репресивні заходи, у тому числі так звану «кругову поруку» (відповідальність) населення, заручництво, розстріли⁴.

Директива Л. Троцького стала основою для відповідних наказів командування Південного фронту (О. Єгорова та Й. Сталіна) від 21 та 26 грудня 1919 р. Згідно з першим із них, при особливих відділах фронту й армій утворювалися спеціальні загони, яким доручалася боротьба з ворожими

⁴ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С. 130.

«партизанськими, зеленоармійськими та іншими загонами і бандами, які організовані й діють у тилу Червоної армії»⁵.

За іншим наказом утворювалися так звані тили армій і дивізій, метою діяльності яких мала стати саме ліквідація антирадянських повстанських формувань. Начальники тилів підпорядковувалися штабам армій, тобто військовому командуванню. В їх розпорядженні перебували регулярні частини, підрозділи особливих відділів, спецзагони «боротьби з бандитизмом». Ці накази, як справедливо зазначив В. Верстюк, стали

«першим кроком на шляху зосередження [...] боротьби (з повстанством. – Д. А.) в одних руках»⁶.

Війська, підпорядковані начальникам тилів, займалися вилученням у селян хліба, худоби, зброї, грошових коштів (контрибуції. – Д. А.), арештами, узяттям заручників, проведенням масштабних каральних акцій включно зі знищенням окремих «бандитських» сіл.

28 лютого 1920 р. наказом командування Південно-Західного фронту було створено єдиний тил фронту та управління його начальника, що мало безпосередньо відповідати за придушення антирадянського опору. Начальником тилу на правах помічника комфронту було призначено керівника Управління надзвичайних комісій та особливих відділів В. Манцева⁷, а посади начальників тилів і дивізій суміщалися з посадами начальників особвідділів. У розпорядження тилів, за наказом командуючого фронтом О. Єгорова від 29 лютого того ж року, передавалися частини внутрішньої охорони (ВОХР), для яких боротьба з повстанцями визначалася основним функціональним обов'язком⁸. Таким чином, відбувалася поступова централізація надзвичайних органів та концентрація під єдиним командуванням війсь-

⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и мат. – К., 1971. – С. 131–132.

⁶ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 131.

⁷ Усенко И., Ярмыш А. Из когорты «железного» Феликса // Рабочая газета. – 1989. – 5 марта.

⁸ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 161.

кових, переважно спеціальних і тилкових, сил для придушення селянського руху опору.

Водночас із посиленням військової складової радянська влада намагалася вести наступ на селянство й за іншими напрямками. Від весни 1920 р. серед комуністичного керівництва почала домінувати думка про «завоювання» українського села шляхом штучного розколу, розшарування загалом монолітної селянської громади. Тобто передбачалася можливість продовження боротьби з озброєною опозицією руками самих селян. Саме у цьому, на наш погляд, полягав головний зміст законів про комітети незаможних селян (КНС) від 5 лютого та 9 травня 1920 р. Створені під опікою держави, комнезами наділялися доволі широкими адміністративними та поліцейськими функціями, а подеколи замість сільрад ставали фактичною владою на селі. Вони мали активно включатися в боротьбу з рухом опору, ставши, за висловом Р. Пайпса, «п'ятою колоною у стані ворога»⁹. Таким чином, в адміністративному та соціальному напрямках у цей час також почала напрацьовуватися методика ліквідації «антирадянських проявів».

На початку січня 1920 р. московське керівництво розробило проект директиви про військову політику більшовиків в Україні, що став основою відповідної постанови уряду УСРР від 22 січня. Ішлося, зокрема, про обов'язковість ліквідації місцевого повстанства, роззброєння населення й застосування проти нього каральних заходів¹⁰. 7 березня реввійськрада Південно-Західного фронту видала спеціальний наказ, який містив детально розроблений план придушення повстанського руху, визначав основні його вогнища в Україні, ставив завдання щодо ліквідації, передбачивши відповідні методи та дії.

Інституціоналізація боротьби з повстанством тривала, доки існував сам рух опору, і охоплювала фактично всю територію радянської України. У квітні 1920 р. Рада народних комісарів УСРР затвердила положення про організацію Управління тила-

⁹ Пайнс Р. Русская революция: В 2 ч. – М., 1994. – Ч. 2. – С. 410, 427.

¹⁰ Гражданская война на Украине: 1918–1920: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 675–677.

ми Південно-Західного фронту, за яким вся територія республіки (це й був тил фронту) розподілялася на окремі територіальні одиниці з ознаками військових округів. Так, Харківська, Донецька, Полтавська губернії ставали тилом власне фронту, Чернігівська, Київська та Волинська – тилом 12-ї, Катеринославська й Таврійська – 13-ї, Подільська, Одеська, Херсонська губернії – тилом 14-ї армій РСЧА¹¹. Тили фронту та дивізій розподілялися на бойові дільниці (губернські, повітові, районні), начальники яких відповідали за знищення повстанців. Здебільшого ці посади обіймали місцеві військкоми, котрі очолювали спеціальні комісії, що склалися з представників військових і радянських організацій та виконували дорадчі функції¹². При начальникові тилу Південно-Західного фронту також створювалася постійна комісія або нарада, до складу якої входили представники НКВС, ЦК КП(б)У, Наркомпроду, особливого відділу й політвідділу фронту, Центрального управління надзвичайних комісій, а також окружного військкомату¹³.

У положенні рекомендувалося налагоджувати міцні зв'язки між військовими, надзвичайними та партійно-радянськими органами, що об'єктивно мало сприяти консолідації більшовицьких сил у боротьбі з українським повстанством. Як уважалося, територіальні штаби, зв'язані зі своїми районами, мали змогу стежити за найменшою зміною обстановки на селі, вивчати «бази бандитизму» й систематично та послідовно керувати самою боротьбою. Якщо на початку 1920 р. командири розуміли її лише як

«необхідність знищення живої сили активного бандитизму, – визнавав згодом один із червоних воєначальників, – то з квітня [...]

¹¹ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – М., 1977. – С. 238; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 23.

¹² Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. – Харків, 1971. – С. 88; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. – К., 1950. – С. 69.

¹³ На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 155–156; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. – С. 239.

дедалі ясніше висувається необхідність зв'язати нашу військово-політику на селі з процесом зміцнення радянської влади та звільнення сільського бідняка з-під опіки [...] куркулів. Цей новий момент у боротьбі з бандитизмом позначився [...] в "Положенні про Управління тилами Півзахфронту" [...], за яким до боротьби з бандитизмом, окрім військового командування, залучався весь радянський апарат України»¹⁴.

У березні 1920 р. відбулася VI конференція КП(б)У, на якій голова РНК УСРР Х. Раковський зазначив, що головним завданням радянської влади на селі є знищення отаманщини, котра, на його погляд, стояла між новою владою й селянством. У резолюції партзібрання, зокрема, йшлося:

«Захопивши у свої руки частину ліквідованих поміщицьких земель, живий і мертвий реманент [...], порубивши ліс, нагромадивши хліб трьох (останніх) урожаїв, сподіваючись вільного (його) продажу, знахабнівши від безвладдя, [...] маючи зброю, субсидуючи отаманщину, підпорядкувавши собі несвідому голу і голодну бідноту [...], куркуль став фактичною владою на території України»¹⁵.

Тим самим влада визначала так звану «лінію класового фронту» на селі, оголошуючи похід держави на «куркуля» та «отаманщину».

Законодавчою підвалиною цього «походу» стала секретна «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстанцями», ухвалена Раднаркомом УСРР 20 квітня 1920 р. Цей документ акцентував увагу надзвичайних органів на посилення репресивних заходів щодо селянства і повстанського руху зокрема. У випадках прояву населенням відкритої непокори режиму, за відмови видавати повстанців, зброю тощо передбачалося знищення сіл, арешти й ув'язнення всього до-

¹⁴ *Ейдемман Р., Какурін Н.* Громадянська війна на Україні. – Харків, 1931. – С. 3, 91.

¹⁵ *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – С. 239; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 71.

рослого чоловічого населення «бандитських» районів, майнові та продовольчі конфіскації, розстріли¹⁶. Проведення цих «запобіжно-каральних» заходів покладалося на ревкоми, виконкоми рад, губвійськкомати, надзвичайні комісії, регулярні підрозділи РСЧА.

5 травня 1920 р. до Харкова з цілою армією чекістів (1400 чол.) прибув Ф. Держинський, надісланий із Москви з метою ліквідації місцевої «контрреволюції», котра «явно активізувалася» у зв'язку з польською війною. Аналізуючи перспективи боротьби з українським повстанством, шеф ЧК однозначно висловився, що

«необхідна [...] єдність керівництва боротьбою усіх місцевих (надзвичайних) комісій, для цього потрібен апарат, якого досі не було»¹⁷.

29 травня Ф. Держинського наказом реввійськради Південно-Західного фронту було призначено начальником фронтового тилу¹⁸. На цій посаді він пробув близько двох місяців, координуючи діяльність місцевих надзвичайних органів і формуючи основу репресивно-каральної машини придушення руху опору. Зокрема, за його наказом від 17 червня 1920 р. визначалася нова – маневрово-наступальна – тактика боротьби з повстанцями, а також більш ефективна система управління військами, від яких вимагалася чітке дотримання єдиного плану дій¹⁹. У спеціальній інструкції, розробленій ЦК КП(б)У в першій половині червня, указувалося

¹⁶ *Ганжа О.* «При применении расстрелов бить на психику нетеропливым приготовлением к жеребьевке» // Віче. – 1994. – № 1. – С. 122–123; Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сб. док. и мат. – Днепропетровск, 1993. – С. 34–36; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 41, арк. 5–6.

¹⁷ *Семенов В.І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – Харків, 1995. – С. 205.

¹⁸ *Маймескулов Л.И., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харьков, 1990. – С. 58; *Софинов П.Г.* Очерки истории ВЧК (1917–1922 гг.). – М., 1960. – С. 204–205.

¹⁹ *Феликс Эдмундович Держинский: Биография.* – С. 239.

«на необхідність створення в губерніях єдиних центрів по боротьбі з бандитизмом і правильного використання військ внутрішньої охорони»²⁰.

За наказом Ф. Дзержинського від 27 і 28 червня 1920 р. начальникам тилів у губерніях підпорядковувалися всі місцеві збройні сили: підрозділи губвійськкоматів, ВОХР, залізничної охорони, залізничної і територіальної міліції, продзагони тощо, а при штабі тилу фронту, за його ж наказом від 23 червня, утворювалася політсекція, завданням якої визначалося проведення серед червоноармійців і населення протиповстанської агітації²¹. Поряд із цим на політсекцію покладалося спостереження за організацією радянської влади на місцях. Незабаром такі структури було створено і при штабах тилів нижчого рівня. Як правило, вони діяли в тісному контакті з надзвичайними комісіями.

Із червня 1920 р. ще більшої ваги набули постійні наради при начальниках губернських і повітових тилів, у зв'язку з чим реввійськрада фронту розробила спеціальну інструкцію «Про постійну нараду». У листі ЦК КП(б)У від 8 червня зазначалось, що, відповідно до цього документа,

«при місцевих тилах скликається особлива нарада найбільш відповідальних представників парткому, виконкому, продкомісара і голови ЧК для координації дій по боротьбі з бандитизмом і з розробки заходів політичного та організаційного характеру для полегшення військової роботи начтилу і його представників. Ці наради повинні бути збиратися регулярно, і губком був зобов'язаний брати в цьому участь»²².

Як бачимо, спочатку військові наради діяли лише як допоміжний орган при начальниках регіональних тилів, котрі й були на той час головними державними винищувачами повстанства.

²⁰ Шевчук Г.М. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. – К., 1956. – С. 72.

²¹ Внутренние войска Советской республики: 1917–1922 гг.: Док. и мат. – М., 1972. – С. 495; Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 2, арк. 14; Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – С. 273.

²² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 170–171.

Шукаючи більш ефективних засобів силової ліквідації повстанського руху, уряд і керівництво надзвичайних органів постійно наголошували на посиленні співпраці всіх установ і органів влади. Згідно з постановою РНК і ЦК КП(б)У від 3 липня 1920 р., радянські і партійні органи мали тісно співпрацювати з військовим командуванням у питанні «ліквідації бандитизму». Наркомату освіти, зокрема, давалося завдання нейтралізувати діяльність «Просвіт», які, на погляд більшовиків, були безпосередньо пов'язані з рухом опору²³.

Для координації зусиль із ліквідації масового дезертирства з лав Червоної армії було утворено Всеукраїнську центральну комісію, яка відтоді підключалася до діяльності надзвичайних органів. У доповіді начальнику тилу Південно-Західного фронту зазначалося, що

«управління тилу прагне до об'єднання діяльності з іншими апаратами, аби було можливо пропагандою боротися з дезертирством, щоб добитися ще більшого контакту на місцях, управлінням тилу видано категоричний наказ начтилам скликати наради не раз на тиждень, як передбачалось від початку, а щоденно»,

щоб у районах з «активним бандитизмом» усі органи радянської влади об'єднувались навколо відповідних начтилів²⁴. Наказ начальника тилу фронту від 19 липня 1920 р. ще раз наголошував на обов'язковому об'єднанні

«всіх органів радвлди у справі ліквідації дезертирства, яке поширюється по Україні»²⁵.

Упродовж серпня–грудня 1920 р. було затримано близько півмільйона дезертирів, що, на думку властей, значно підірвало повстанський рух²⁶.

Продовженням курсу на консолідацію сил держави у боротьбі з повстанством слід вважати постанову РНК від 20 серпня

²³ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – С. 90.

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 449, арк. 20.

²⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 2, арк. 61, 62.

²⁶ Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – Ч. 1. – Л., 1964. – С. 90.

1920 р. про врегулювання взаємовідносин між Цупнадкомом і наркоматами²⁷. До єдиної системи контролю підключалася навіть Українська трудова армія – через свій особливий відділ²⁸. Як приклад співпраці різноманітних установ цього часу можна назвати діяльність так званого Міжкому (міжвідомчої комісії), що від серпня 1920 р. діяла в Катеринославі й мала у своєму складі представників виконавчих та надзвичайних органів влади²⁹.

У вересні 1920 р. з боку держави в авангард боротьби зі збройною організацією ввійшли структури внутрішньої служби (ВНУС), у складі яких відтепер продовжують діяти регіональні тили та бойові дільниці зі штабами та військовими нарадами при них або при комдивах військ ВНУС³⁰. Постановою РВР та НКВС РСФРР від 6 вересня війська ВОХР перейменовувалися на війська ВНУС, а спільним наказом командування Південно-Західного фронту і командуючого військами ВНУС від 14 вересня утворювалися війська ВНУС фронту.

Тіснішою стала співпраця надзвичайних органів з виконавчою владою на місцях. Так, за наказом по військах ВНУС від 30 листопада 1920 р. губернські військові наради зобов'язувалися радитися у своїх справах з місцевими органами влади³¹. Із жовтня 1920 р., відповідно до резолюції I всеукраїнського з'їзду незможних селян, починають формуватися збройні загони КНС, які включалися у загальну систему боротьби з повстанцями³². Звичайно ж, загони незможників у своїх інтересах використовували надзвичайні комісії. Наприклад, Катеринославська губЧК визнавала, що

²⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 178.

²⁸ Там же. – С. 180.

²⁹ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – С. 49–50.

³⁰ *Эйдеман Р.* Ударные уезды и районы (К вопросу о борьбе с бандитизмом). – Харьков, 1921. – С. 24.

³¹ *Эйдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Харьков, 1920. – С. 41.

³² Внутренние войска Советской республики... – С. 388.

«за своєї неорганізованості [...] співчуття (з боку КНС) до радянської влади могло залишатися чисто платонічним і абстрактним»,

і тому комісія у вересні 1920 р. вирішила

«наблизити комнезаможі до роботи Чека, і всю діяльність по використанню місцевих комнезаможів і комосередків у чекістських цілях покласти: по-перше, на комісарів у робітничих загонах; по-друге, на представників губчека в кар[них] трійках і, по-третє, на політбюро (повітові органи ЧК. – Д. А.), на які безпосередньо і лягатиме вся відповідальність по проведенню цієї роботи»³³.

У жовтні відбулося об'єднання командування військ ВНУС Харківського і Київського військових округів під керівництвом одного начальника (Р. Ейдемана) і єдиного штабу з обов'язковим оперативним підпорядкуванням фронтів³⁴. 21 жовтня 1920 р. постановою РНК УСРР і РВР Південно-Західного фронту було організовано війська ВНУС. Посади повітових начальників тилів скасовувалися. Керівництво боротьбою з повстанцями у межах окремих губерній покладалося на начальників губернських військ ВНУС, у межах повітів – на начальників повітових дільниць, якими, як правило, були командири окремих частин ВНУС. Для досягнення узгодженості дій радянських і військових органів при командуючому ВНУС фронту створювалася реввійськрада тилу України у складі представників РВР фронту, ЦК КП(б)У, РНК УСРР, командуючого військами ВНУС і голови Наркомпроду республіки. Начальникам дивізій ВНУС надавалося право періодично скликати наради представників місцевих цивільних і військових властей, а при командуючих військами ВНУС у губерніях формувалися постійні наради на чолі з головами губвиконкомів і у складі губвійськкомів, губернських командуючих військами ВНУС, голів губЧК і губернських продовольчих комітетів. Губернські наради мали скликатися щоденно, але в повітах їх узагалі поки що не створювали³⁵. Наказ військам ВНУС РСФРР про «поліпшення» методів боротьби з повстанцями

³³ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 41.

³⁴ Внутренние войска Советской республики... – С. 211, 248–249.

³⁵ Там же. – С. 223.

від 10 жовтня 1920 р. упорядковував управління військами ВНУС і закріплював їх пріоритет у здійсненні каральної політики³⁶.

У листопаді 1920 р. було очевидним, що воєнне протистояння з армією П. Врангеля завершується на користь більшовиків і селянське повстанство залишається єдиною силою, здатною реально заважати зміцненню в Україні радянської влади. Комуністичне керівництво серією наказів по військах ВНУС намаглося заздалегідь запобігти майбутній активізації повстанського руху. Наприклад, два накази губернським військнарадам від 22 листопада закріплювали традиційну для більшовиків думку про «класове розшарування» селянської громади і необхідність утисків «куркуля», передбачали подальшу систематизацію та централізацію придушення збройної опозиції, пропонували цілий комплекс каральних заходів проти цивільного населення³⁷. Наказ від 24 листопада, відверто визнаючи, що держава не має достатніх ресурсів для швидкого приборкання масштабного українського повстанського руху, висував ідею винищення повстанців з одночасним покаранням сільського населення почергово в окремих повітах і районах (так званих «ударних») і фактично покладав усю відповідальність у цій справі саме на військові наради³⁸. Наказ від 30 листопада важливими фігурами у боротьбі з повстанством на місцях визначав уповноважених військнарад³⁹. У той же час керівництво держави переглянуло військову концепцію боротьби з «бандитизмом». 1 грудня 1920 р. на засіданні РВР РСФРР розглядалися завдання військової влади в радянській Україні. Було зроблено висновок, що остаточне придушення збройного опору доцільно доручити регулярній армії, яка звільнилася після перемоги над П. Врангелем, підпорядкувавши їй всі спеціальні підрозділи⁴⁰. Постановою Ради

³⁶ Внутренние войска Советской республики... – С. 216–217.

³⁷ *Эйдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – С. 34; *Его же.* Ударные уезды и районы (К вопросу о борьбе с бандитизмом). – С. 24–25.

³⁸ Внутренние войска Советской республики... – С. 559.

³⁹ *Эйдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – С. 41.

⁴⁰ Внутренние войска Советской республики... – С. 235–236.

праці й оборони (РПО) від 6 грудня загальне управління боротьбою з українським повстанством покладалося на командуючого збройними силами України і Криму М. Фрунзе, який одночасно був уповноваженим РВР РСФРР в Україні⁴¹, що зайвий раз підкреслює відомий факт загального керівництва московським урядом ліквідацією місцевих повстанців.

Усе це призвело до перепідпорядкування у грудні 1920 р. постійних нарад військовому командуванню. 24 грудня при головнокомандувачеві було створено постійну нараду як центральний орган по боротьбі з «бандитизмом». Постанова РНК УСРР від 15 грудня визначала умови роботи губернських нарад в «ударних» районах і встановлювала склад повітових нарад, які створювалися у цей час⁴². Війська ВНУС, згідно з постановою РПО від 6 грудня 1920 р. і наказом М. Фрунзе від 12 січня 1921 р., в УСРР передавалися військовим округам, що створювалися на базі колишніх фронтових та армійських тилів за постановою уряду республіки від 28 грудня 1920 р.⁴³ Харківська, Кременчуцька, Полтавська і Донецька губернії становили Харківський військовий округ, Київська, Подільська, Волинська і Чернігівська – Київський, у Катеринославській губернії розміщувалася 1-ша кінна армія С. Будьонного, в Олександрійській губернії та на Кримському півострові – 4-та армія, в Одеській і Херсонській губерніях – частини 6-ї армії РСЧА⁴⁴. Отже створення військових округів у межах республіки було нерозривно пов'язаним із прагненням більшовицького режиму якнайшвидше покінчити саме з рухом збройної опозиції, що підтверджує думку Р. Пайпса про формування Червоної армії насамперед для боротьби з «внутрішніми ворогами» комуністів⁴⁵.

⁴¹ Внутренние войска Советской республики... – С. 239; Декреты Советской власти. – М., 1986. – Т. XII. – С. 261–262.

⁴² *Эйдеман Р.* Ударные уезды и районы... – С. 23.

⁴³ Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 11; *Кучер О.О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. – С. 38–39.

⁴⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 206.

⁴⁵ *Пайнс Р.* Русская революция. – С. 287.

8 грудня 1920 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У підтримали постанову РПО, видавши «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», яка передбачала комплекс заходів по знищенню повстанства, у тому числі роззброєння населення, заручництво, контрибуції та реквізиції продовольства, худоби, реманенту, майна, примусове виселення родин повстанців за межі України, спалення хат «відомих бандитів» тощо⁴⁶.

Інструкція фіксувала певну трансформацію деяких органів, зокрема політсекцій. З агітаційних вони, згідно з положенням від 7 грудня 1920 р., перетворювалися на діючі органи боротьби з повстанством і теж перепідпорядковувалися військовому командуванню. Перші такі політсекції організовувалися в районах, найбільш охоплених повстанським рухом – в Олександрійській губернії, Маріупольському повіті та Гришинському районі Донецької губернії, Павлоградському повіті Катеринославщини⁴⁷, що свідчило про найбільшу активізацію селянського повстанства в цей час на півдні України, у сфері дій махновців. Завданням політсекцій визначалося

«вивчення бандитизму і розробка заходів боротьби з ним, [...] об'єднання і керівництво діяльністю військових, громадянських і партійних органів у справі ліквідації бандитизму й утвердження нормального радянського апарату»⁴⁸.

Тобто всі установи місцевої влади зобов'язані були підкорятися наказам політсекцій, що мали також право використовувати потенціал політвідділів, особвідділів і трибуналів РСЧА.

У січні 1921 р. військові наради, які до цього часу виконували переважно дорадчі функції, практично злилися з бойовими органами – політсекціями. Задля більшої активізації установ, які мали відношення до придушення повстанства, військові

⁴⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 1, арк. 170, 171; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 201; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 24–25; оп. 2, спр. 1, арк. 28–31.

⁴⁷ Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 57.

⁴⁸ Там само, ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 58; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 1, арк. 28–31.

наради незабаром були знов підпорядковані – тепер уже Раднаркому республіки. Із 19 лютого 1921 р. Постійна нарада при РНК УСРР стає центральним органом боротьби з опозиційним рухом⁴⁹. Тільки 11 червня того ж року постановою республіканського РНК було затверджено «Положення про постійні наради», в якому визначалися основні функції та завдання центральної й регіональних нарад⁵⁰. Цей документ фактично завершував еволюцію нарад від дорадчого до найвищого органу влади на місцях, якому підпорядковувалися як військові, так і цивільні організації. Щоправда, така ситуація була тимчасовою, доки не зміцнили виконавчі органи радянської влади на губернсько-повітовому рівні.

Таким чином, із кінця 1920 – на початку 1921 рр. в радянській Україні існувала система військових нарад, яка, відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу республіки, мала чотири рівні: 1) Постійна нарада при РНК УСРР; 2) губернські наради; 3) повітові та районні наради; 4) волосні військові наради, бойові ділянки, польові штаби, революційні трійки.

У своїй практичній діяльності військові наради спиралися на раніше сформовані військові та цивільні установи й організації: виконкоми, військкомати, органи ЧК, продовольчі служби. Це прямо впливало на персональний склад нарад. Так, до Катеринославської ГВН входили голова губвиконкому, голова губернської ЧК, керівники губпродкому та військкомату. У відповідності до специфіки діяльності губернської військнаради, її керівництво через секретаря ГВН невпинно стежило, аби на засіданнях наради

«були присутніми виключно члени ГВН, [...] особи, запрошені з дорадчим голосом, повинні брати участь лише при вирішенні того питання, щодо якого їх було запрошено»⁵¹.

⁴⁹ Яковлева Л.В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921–1923 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 42–53.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 12, арк. 14, 15.

У зв'язку з цим у засіданнях ГВН у той чи інший час брали участь командуючий або представники штабу 1-ї кінної армії, представники особливого відділу Харківського військового округу, начальник Катеринославської губернської дорожно-транспортної ЧК, голови окремих повітових нарад. Іноді скликалися навіть з'їзди голів ПВН із метою узгодження та координації дій повітових нарад⁵².

Повітові військові наради уособлювали собою всю владу в повітах і прямо підпорядковувалися губернській нараді. У параграфі 1 «Положення для повітових воєнних нарад і районних трійок» зазначалося:

«Повітові військові наради організуються при повітових виконкомках і повітревкомках і діють на підставі наказу командуючого збройними силами на Україні та РНК УСРР від 29 січня 1921 р. До складу наради входять: начальник військової дільниці, голови повітконкому, повітової продовольчої комісії, повітвійськкомату і начальник особливого відділу (військової) частини»⁵³.

В іншому документі говорилося, що

«у межах повіту керівництво належить ПВН у складі голови виконкому, повітпродкомісара, начполітбюро, повітвійськкома, начдива, військкомдива»⁵⁴.

Як бачимо, у складі ПВН обов'язковою була присутність представників радянських, партійних, військових, спеціальних продовольчих органів, а також надзвичайних комісій.

Включаючи до свого складу представників найважливіших установ повіту, повітова військнарада фактично сама ставала тут найвищою владою.

«Військова нарада є оперативним штабом у повіті, здійснює свою роботу за статутами воєнного характеру, – зазначалося у “Положенні для повітових військових нарад”. – Її розпорядження обов'язкові для усіх організацій та установ повіту, ті ж, хто не виконуватиме їх, буде дуже жорстоко каратися як за невиконання бойових наказів»⁵⁵.

⁵² Пайнс Р. Русская революция. – С. 2.

⁵³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3374, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

⁵⁴ Там само, арк. 218.

⁵⁵ Там само, ф. 3374, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

В іншому документі говорилося, що

«вищою владою у повіті є ПВН, яка координує дії [...] всіх військових частин, розташованих на території повіту, і переміщує їх за власним розсудом»⁵⁶.

Характеризуючи склад наради, «Положення для повітових військових нарад» зазначало, що її головою є очільник повітвиконкому,

«решта членів наради є на зразок колегії при ньому [...] Питання про заходи у повіті вирішують простою більшістю голосів»⁵⁷.

Вище керівництво УСРР чітко визначало рівень повноважень і ступінь залежності нарад від центральних органів влади:

«В[ійськова] н[арада] є органом тимчасового характеру [...], ніякого відношення до справ внутрішнього розпорядку того чи іншого відділу не має і роботу свою організовує винятково за даними директивами центральної радянської влади. В[ійськова] н[арада] при вирішенні питань центральних відомств, наприклад продовольчих, не може робити ніяких відхилень від наявних щодо цього розпоряджень і настанов, поглиблюючи лише їх і змінюючи способи їх більш швидкого практичного вирішення»⁵⁸.

Районні військові наради (РВН) створювалися в окремих районах тих чи інших повітів. Вони, як правило, підпорядковувалися або відповідній ПВН, або безпосередньо ГВН. Наприклад, Катеринославська ПВН керувала діяльністю Каменської та Нікопольської РВН.

Польові штаби та бойові дільниці, про що зазначалося вище, від початку створювалися як місцеві структури військового контролю над сільськими округами. При утворенні військнарад вони поступово включалися в їх систему, виходячи з підпорядкування військового командування. На початку 1921 р. частогусто виникала плутанина, пов'язана з існуванням великої кількості польових штабів, підпорядкованих чи то нарадам, чи то військовим, із різним рівнем повноважень та обсягом завдань. Аби запобігти цьому, Катеринославська ГВН пропонувала

⁵⁶ Держархів Дніпропетровської обл., спр. 9, арк. 10.

⁵⁷ Там само, спр. 7, арк. 34.

⁵⁸ Там само.

«в кожному окремому випадку, називаючи польштаб, додавати слово – “повітової чи районної наради”. Крім того, ще раз суворо забороняється брати на себе дачу оперативних завдань військовим частинам, які не перебувають у безпосередньому оперативному підпорядкуванні польштабів і ПВН. Оперативні завдання даються тільки військовим командуванням по власній лінії. ПВН і польштаби, якщо є необхідність, встановлюють контакти з військовим командуванням і здійснюють [...] завдання за наказами військового командування»⁵⁹.

Таким чином, у структурі військових нарад польові штаби діяли при повітових нарадах, або ж повіт розподілявся на окремі райони, в яких вони і створювалися.

Поступово змінювався і профіль завдань, покладених на польові штаби, – від суто військових до багатофункціональних. Уже 1921 р. діяльністю штабів прямо керували голови повітвиконкомів або вповноважені військнарад. Таким чином, штаби ставали вищими органами влади в певних районах і їхні розпорядження були обов'язковими для всіх місцевих радянських та партійних організацій. Губернське керівництво зобов'язувало радянські органи влади

«розпорядження польового штабу вважати бойовим наказом, виконання якого обов'язкове для всіх»⁶⁰.

Із метою підвищення ефективності боротьби з повстанством, надання їй тотального характеру структури військнарад розгалужувались, аби охопити якомога більше сільського населення. Безпосередньо у селянському середовищі діяли, зміцнюючи владу більшовиків, численні волосні військові наради, надзвичайні революційні трійки, уповноважені емісари. Їм допомагали комітети незаможних селян, бойові загони незаможників та самоохорони тощо.

Волосні військові наради (ВВН) на Катеринославщині почали утворюватися згідно з постановою губернської наради від 9 грудня 1921 р. Широкого розмаху їх організація набула на-

весні 1922 р. Будучи в цей момент вищим органом влади волосного рівня, ВВН до свого складу включала голів волвиконкому та КНС, начальника місцевої міліції, волвійськкома та секретаря партосередку. Підпорядкувалися вони ПВН чи РВН і на них покладалася

«відповідальність за дотримання революційного порядку у селі. Волвійськнаради повинні тримати на обліку і стежити за поведінкою осіб, які брали участь чи запідозрені щодо участі в бандах, заарештовувати й передавати повітовій владі прибулих підозрілих осіб, повідомляти командуванню найближчої військової частини про появу банд і передавати йому всю інформацію, що стосується їх переміщення, уживати заходів щодо оборони села у випадку наступу банд»⁶¹.

Важливим знаряддям боротьби з повстанським рухом були різноманітні трійки двох типів: територіальні (повітові чи районні) і спеціальні (карально-експедиційні від нарад та штабів чи при окремих каральних загонах). Вони мали надзвичайний статус, який підкреслювався самою назвою – «надзвичайні» або «революційні». В. Верстюк зазначає, що вперше трійки з'явилися в Україні влітку 1920 р. з метою проведення масштабних хлібних реквізицій⁶². Формували їх за територіальним принципом – у губерніях, повітах, волостях (де вони мали, що правда, формат четвірок), до їх складу входили голови відповідних волвиконкомів, продкомів і КНС, а також начальники тилів.

Як бачимо, мережа трійок стала основою для створення більш масштабної, функціональної і досконалої системи військових нарад. У структурі останніх трійки мали функції квазінадзвичайних органів, адже з-поміж інших надзвичайних органів їх відрізняв статус найбільш репресивного інституту, саме вони здійснювали каральну політику більшовицької влади на практиці.

Територіальні трійки призначалися керівництвом ПВН або районних польових штабів для роботи в «ударних районах». В їхньому складі традиційно обов'язковою була присутність представників місцевих радянських установ (чи політпрацівників),

⁵⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 25.

⁶⁰ Там само, ф. 3374, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁶¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 7, арк. 186.

⁶² Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 157.

військового командування і продовольчих комісій. Функції членів трійок розподілялися таким чином: голова продкомісії відповідав за виконання продрозкладки (продподатку), представник армії забезпечував роботу військовою силою, політпрацівник ніс відповідальність за проведення агітаційно-політичної роботи серед населення. Як орган, підпорядкований ПВН або польштабу, територіальні трійки виконували й невластиві їм від початку адміністративні та господарські обов'язки.

Із подоланням гострої продовольчої кризи 1921–1923 рр. відповідна функція трійок поступилася місцем іншій, більш притаманній саме військовим нарадам, тобто боротьба з повстанцями і контроль над сільським населенням. Виконуючи різноманітні акції в рамках цих функціональних обов'язків, трійки послуговувалися тим комплексом репресивно-каральних заходів, за яким, власне, характеризується вся діяльність військових нарад (вилучення зброї, арешти й розстріли нелояльних осіб тощо).

Із часом функції територіальних трійок скоротилися лише до вилучення зброї. Проте вже у 1924 р., уважаючи, що «планові і систематичні кампанії» з вилученням у населення зброї дали задовільні для влади результати, керівництво поставило питання про доречність існування цього надзвичайного органу взагалі. Так, рішенням Катеринославської ГВН від 28 лютого 1924 р. окружні та районні трійки було ліквідовано, а їх функції передано комісії «по боротьбі з бандитизмом»⁶³.

Експедиційні надзвичайні трійки, своєрідні «ревкоми на колесах», створювалися для виконання окремих, разових акцій, пов'язаних із вилученням зброї, затриманням дезертирів і повстанців, цілеспрямованими реквізиціями або покаранням нелояльного населення.

До створення єдиної системи військових нарад одночасно діяли численні трійки від надзвичайних комісій, армійських особливих відділів, окремих військових частин, продзагонів тощо. Постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. номенклатура трійок скорочувалась до трійок при каральних загонах або

бойових загонах КНС⁶⁴. Вони підпорядковувалися ГВН чи ПВН, які визначали їх склад (представник надзвичайних комісій, Червоної армії, радянських органів влади або КНС). Постанова регламентувала дії трійок – характерно, що від цього часу у збройній боротьбі проти повстанців каральні загони на чолі з надзвичайними трійками не мали права брати участі і вся їхня енергія спрямовувалася проти цивільного населення.

У міру того, як поступово зміцнювалися органи державної безпеки, число експедиційних трійок помітно скорочувалося, їх повноваження обмежувалися, функції зводилися лише до вилучення зброї й покарання на місці певних категорій населення. Саме такі обов'язки мали трійки, які діяли, наприклад, у Катеринославському повіті (лютий 1923 р.), Павлоградському окрузі (лютий–квітень 1923 р.) тощо⁶⁵.

У боротьбі з повстанством широко використовувався інститут уповноважених. Можна виділити принаймні дві їх категорії: уповноважені від військових нарад і від надзвичайних комісій. Перші, якщо вірити Р. Ейдеману, діяли вже в листопаді 1920 р.⁶⁶ Коло їхніх обов'язків абсолютно нічим не відрізнялося від завдань експедиційних трійок: вилучення зброї і військового спорядження, проведення мітингів та з'їздів членів КНС, виконання продрозкладок, продподатків. Уповноважені вирішували деякі господарські питання, займалися організацією сільського комсомолу, агітаційно-пропагандистською роботою. Вони наділялися надзвичайними правами «здійснення обшуків, арештів тощо»⁶⁷.

Обов'язки вповноважених від ЧК були значно вужчими і специфічними. Як правило, це агентурно-розвідувальна робота серед населення, що передбачалося спеціальною інструкцією від 9 березня 1921 р.⁶⁸ Згідно з останньою, «легіон» цих уповноважених мав заповнити всі «містечка і селища, громадсько-полі-

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 7, арк. 7.

⁶⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 1, арк. 206; спр. 2, арк. 8.

⁶⁶ *Ейдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – С. 41.

⁶⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁶⁸ Там само, ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 25–26.

⁶³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 12, арк. 4–5.

тичні і господарські установи, військові частини» та, вербуючи собі таємних інформаторів-агентів, виконувати свою роботу.

Основою структурної піраміди військових нарад, окрім власних її елементів, були також низові виконавчі та надзвичайні органи влади і військові підрозділи. Сільські виконавчі органи, які створювалися безпосередньо нарадами, відразу залучалися останніми до виконання різноманітних, як правило не-військових завдань. Такі надзвичайні органи, як КНС, постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. наділялися навіть каральними функціями⁶⁹.

На прикладі губернської та повітових нарад Катеринославщини розглянемо особливості діяльності цього надзвичайного органу влади в першій половині 1920-х рр. «Збірник інструкцій губернської військової наради з організації та зміцнення радянської влади на селі й боротьби з бандитизмом у Катеринославській губернії» однозначно підкреслював, що

«керівництво всією кампанією із відновлення і зміцнення радвлади належить ГВН (губернській військовій нараді. – Д. А.), чий розпорядження обов'язкові для всіх рад, партійних, військових та інших організацій»⁷⁰.

В іншому директивному документі зазначалося, що

«згідно з наказами РВР Р[еспубліки], командною вищою владою у губернії є ГВН [...], вищою владою у повітах є ПВН (повітова нарада. – Д. А.), яка координує дії [...] всіх військових частин, розташованих на території повіту, і переміщує їх за власним розсудом. На підставі вищезазначеного всі начальники бойових дільниць і начальники оборони залізничних вузлів зобов'язані беззастережно виконувати всі накази голови ГВН, на території якої вони перебувають»⁷¹.

Отже, головною функцією регіональних військнарад визначалося встановлення і зміцнення більшовицького режиму на місцях, особливо у сільській місцевості, населення якої було очевидно нелояльним до нової влади. Практичне виконання

⁶⁹ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 164.

⁷⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3374, оп. 1, спр. 1, арк. 218.

⁷¹ Там само, спр. 9, арк. 34.

цього завдання передбачало негайне формування сільських органів радянської влади, як надзвичайних і тимчасових (ревкоми, комнезами), так і постійних (сільради, виконкоми). Так, у квітні 1921 р. Лиховський польовий штаб (ПШ) звітував Верхньодніпровській ПВН про те, що його заходами в Попельнастівській волості

«переобрано у сільському комнезаможі президію, як таку, що не відповідає своєму призначенню», а «розпущених волвиконкомів та сільрад не було [...], організацій ревкомів не було [...], передачі під суд членів виконкомів, рад і т. п. не було»⁷².

У липні 1921 р. надзвичайна трійка під головуванням Турченка вирішила «оголосити розпущеним», створивши «міцну революційну владу неможливі над куркулями», Магдалинський волвиконком, «склад якого винятково куркулі», та призначити революційний комітет із неможливі⁷³.

Існування радянської влади у цей час істотно залежало від контролю держави над продовольчими запасами, хлібом. Тому другим, не менш важливим завданням військових нарад було вилучення в українського селянства запасів збіжжя, що відбувалося у формі продовольчих розкладок, а з весни 1921 р. – продподатку.

До виникнення військових нарад проведенням продрозкладок займалися різні органи нової влади (спеціальні, військові тощо), що робило результати такої діяльності неефективними. Створення нарад явно централізувало збирання й реквізицію продовольства. У наказі Катеринославської ГВН від 24 лютого 1921 р., зокрема, зазначалося:

«Останнім часом стає помітною відсутність узгодженості та контакту між начальниками військових частин і агентами опродкомарму (особливої продовольчої комісії 1-ї кінної армії. – Д. А.) в роботі з виконання продовольчої розкладки. Ураховуючи всю колосальну шкоду від цих явищ, ГВН постановила запобігти на майбутнє ймовірності подібних розбіжностей. Для виконання цього наказуємо: 1) Усім командирам і комісарам частин 1 кінної армії за місцем розташування цих частин негайно ввійти в новий

⁷² Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 7, арк. 25.

⁷³ Там само, ф. 3377, оп. 1, спр. 13, арк. 15.

і тісний контакт з агентами опродкомарму щодо максимального посилення продрозкладки [...]. 2) Командирам, комісарам і продагентам ні в якому разі не допускати конфліктів і розбіжностей, що створюють перебої й зупинки у профроботі»⁷⁴.

Із відмовою в березні 1921 р. від політики воєнного комунізму та впровадженням непу, заміною продрозкладки на продподаток проблема продовольства для радянської влади залишалася не менш гострою. В одній із телеграм Катеринославського губвиконкому, голова якого одночасно був очільником ГВН, від 14 червня 1921 р. зазначалося, що

«головним питанням [...] радянської і партійної роботи в даний момент є всебічне посилення товарообмінних операцій для наповнення продовольчого фонду губерній і всієї [Російської] федерації. Упродовж червня–липня Україна має дати Москві, Пітеру та іншим робітничим центрам два мільйони пудів хліба, з яких сто тисяч повинна дати Катеринославщина».

Далі зазначалося, що з різних причин, основними серед яких губернська влада вважала посуху й «мішочництво», порушувалося продовольче постачання міст краю, у зв'язку з чим зростав страйковий рух серед промислових робітників⁷⁵. І ось у такій ситуації місцева влада йшла не на обмеження надзвичайних заходів у зборі продовольства, а навпаки – на їх посилення. Поряд із проведенням продовольчих реквізицій військові наради всіх рівнів мали організувати посівні кампанії. Безпосередньо цією роботою на селі займалися посівками, які повинні були опікуватися весняною сівбою, а також добиватися, аби засівалися всі придатні для цього землі⁷⁶.

Іншою функцією військових нарад (для цього вони, власне, і утворювалися) була «боротьба з бандитизмом», під чим розумілося знищення збройного повстанства, а також каральні акції проти нелояльного цивільного населення. Із постанови Постійної наради при РНК УСРР від 23 лютого 1922 р. бачимо, що більшовики мали на увазі під «боротьбою з бандитизмом»:

⁷⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3377, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁷⁵ Там само, ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 85–87.

⁷⁶ Там само, спр. 1, арк. 9, 10.

«Перше: вимагати від (місцевих військових нарад. – Д. А.) енергійної роботи з метою своєчасного запобігання весняному спалаху бандитизму. Друге: поживити роботу місцевих нарад, аби вони безпосередньо здійснювали активне керівництво всією боротьбою з бандитизмом. Третє: основним завданням найближчого часу вважати вилучення всіх уцілілих банд, осередків, вилловлювати ватажків банд, окремих бандитів. Четверте: перевірити, наскільки дійсним є спостереження за всіма бандитами, які перебувають на волі за амністією, використовуючи для цього організації комнезамів. П'яте: вжити всіх заходів щодо посилення агентурної роботи на селі, переслідуючи мету повного [...] висвітлення усіх подій, які там відбуваються чи намічаються. Шосте: продовжити подальшу викачку зброї у населення. У зв'язку з [...] посиленням кримінального бандитизму, терористичних заходів, що здійснюються дрібними групами [...], усім губернським військовим нарадам [наказуємо] вести найенергійнішу боротьбу з цим явищем, зокрема губернські військнаради голодуючих губерній [мають] звернути увагу на можливість розвитку бандитизму на ґрунті голоду. З метою вчасного запобігання цьому явищу, а також уживання відповідних заходів, пропонується уважно спостерігати за всіма ускладненнями, які виникають на цьому ґрунті»⁷⁷.

До комплексу надзвичайних заходів, що практикувалися військнарадами в боротьбі з повстанством, входили й суто військові методи: розвідка, засідки, переслідування повстанських загонів і бої з ними, блокада «бандитських» районів тощо.

Із цим завданням, як і з продовольчим, тісно перепліталася ще одна функція нарад – організація та здійснення охорони важливих об'єктів, у першу чергу пов'язаних зі збором зерна. До таких об'єктів відносилися зсипні пункти, куди звозилося вилучене у селян збіжжя, хлібні транспорти, залізниця (станції та вантажі), берегова лінія судноплавних річок, мости, різноманітні склади, крамниці, пункти товарообміну, лінії зв'язку. Велика увага, звичайно, приділялася також охороні військових об'єктів. Постановою від 28 січня 1921 р. уряд радянської України доручав військовому командуванню

⁷⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 10.

«посилити заходи покарання щодо тих командирів частин, які не ставляться з достатньою увагою до своїх обов'язків стосовно боротьби з бандитизмом, [...] не вживають достатніх заходів з охорони артилерійських парків, обозів тощо».

Військовим пропонувалося

«перевірити разом з надзкомскладом (надзвичайна комісія з охорони складів. – Д. А.) способи охорони військових складів та різноманітних сховищ військового майна»⁷⁸.

Зважаючи на те, що всі згадані вище об'єкти зазнавали постійних нападів із боку повстанців, їх охорона ставала складовою «боротьби з бандитизмом».

Отже, можна констатувати, що всі без винятку основні завдання, виконувані військовими нарадами УСРР, були нерозривно пов'язаними між собою – виконання якогось із них мало на увазі виконання й інших. Це підтверджується, зокрема, думкою керівництва Катеринославської ГВН, висловленою в березні 1921 р.:

«Деякими представниками п[овітових] в[ійськових] н[арад] виявляються тенденції, з огляду на початок посівних робіт, відкласти кампанію з організації радянської влади та зайнятися замість неї проведенням посівної кампанії. ГВН вважає такий погляд неправильним через недостатність ясного розуміння сутності й методів роботи на селі. Пояснюємо, що посівна кампанія є [...] основою роботи з організації радвлди у селі, адже на ґрунті проведення [цієї] кампанії швидше й легше за все можна досягти головної встановленої мети – розшарування села, внесення в нього (село. – Д. А.) гострої класової боротьби та організації незможників»⁷⁹.

Перебуваючи з кінця 1920 р. на передових позиціях протистояння нової влади й селянства, військові наради мали виконувати низку важливих завдань, для чого радянський уряд наділяв їх особливими повноваженнями. Для здійснення своїх обов'язків вони використовували різноманітні методи. Найперше військові: тривало збройне протистояння з повстанством, що мовою більшовиків називалося «боротьбою з бандитизмом» та

означало масштабні воєнні дії з метою знищення збройних антирадянських формувань, а також виявлення й арешти окремих осіб, які підозрювалися в «бандитизмі», дезертирів. Під «боротьбою з бандитизмом» одночасно розумілась інтенсивна обробка цивільного населення, наріжними каменями якої виступали два основних види практичних операцій – штучне соціальне розшарування сільської громади, спрямоване на економічний підрив заможних селянських господарств та усунення їх або нелояльних до влади осіб із політичної сфери села, а також вилучення в населення зброї, тобто позбавлення селянства військової гарантії господарської й політичної автономії. Звичайно, завзяте відстоювання селянами своїх традиційних прав, незалежності, небажання сприймати більшовицькі порядки, віддавати зерно і зброю, служити у Червоній армії тощо змушувало нову владу широко застосовувати проти сільського населення репресивні заходи впливу, синтезуючи їх із політично-ідеологічними акціями.

Методи діяльності військових нарад ґрунтувалися перш за все на врахуванні настроїв населення. Інформація, котра надходила від агентури та представників влади з місць, систематизувалася повітовими і районними нарадами й передавалася до ГВН і далі – до Постійної наради при РНК УСРР. Усі дані про ситуацію на місцях обов'язково враховували настрої місцевого населення. На основі цих повідомлень розмежовувалися «бандитські» райони і ті, населення яких уважалося пробільшовицьким. Залежно від такої градації планувалася подальша оперативно-практична робота надзвичайних органів. Сама влада причину «добраго» чи «поганого» до себе ставлення пояснювала надто однобоко та, як правило, ставила у залежність від заможності селян. Ось як, наприклад, розмірковувало про це у 1922 р. керівництво Верхньодніпровської ПВН:

«Весь північний район повіту – це густонаселена місцевість. Поміщицької землі дуже мало і сама земля [...] вкрай неродюча, [тому] внаслідок частих неврожаїв – населення вкрай бідне. Ставлення ж до радянської влади [...] співчутливе, [...] самостійно ведуть боротьбу з бандитизмом. Відносно ж південної частини повіту [...], де надлишок поміщицьких земель, – селянство живе

⁷⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 62.

⁷⁹ Там само, арк. 33–34; ф. 3377, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

багато, близько третини населення куркульське. В цій частині повіту найчастіше з'являються усілякі банди і повстанці»⁸⁰.

Значні хвилювання у селянському середовищі відзначалися під час переходу до нової економічної політики, чим дуже переймалися надзвичайні органи УСРР. Агентура військових нарад доповідала, що

«повсюдно відзначається сильна агітація куркулів проти комнезаможів, особливо на ґрунті [проведення] посівної кампанії; куркульство навмисно перекручує факти, якщо трапляються які-небудь непорозуміння. Нову продполітику у селі у цілому зустрічають співчутливо, викликає нові обговорення серед самого населення, хоча багато каже, що це, викрут [влади], аби більше посяли»⁸¹.

В окремих селах мешканці відмовлялися здавати хліб узагалі, мотивуючи свою позицію офіційним скасуванням продрозкладки.

Джерела свідчать про прямий вплив повстанців на селян і радянських активістів. Секретар Жданівського партійного осередку (Новомосковський повіт), наприклад, інформував, що під час нападу на село махновців місцевих комсомольців під загрозою смерті було примушено розформувати свою організацію⁸².

Звичайно, військові наради займалися не лише спостереженням за настроями населення чи нейтралізацією впливу на нього повстанців, але й самі намагалися активно впливати в бажаному для влади напрямі, використовуючи при цьому відповідні заходи. Одним із них був прийом і розгляд органами влади селянських скарг. Іншим, більш поширеним методом політично-ідеологічного впливу на населення, стала агітація. Чудово розуміючи її значення у справі збереження та зміцнення влади, більшовики широко використовували її на селі, виходячи з власних переконань про абсолютну відсталість, неосвіченість селянства, чим, мовляв, користуються «куркулі» та «бандити». Селянський повстанський рух, зокрема, пояснювався як намагання поміщиків «повернути свої права, свої багатства і помститися всім тим, хто скинув їх з престолу»; гасла пов-

⁸⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 6, арк. 56.

⁸¹ Там само, арк. 63.

станства про громадянські права і право селян на землю таврувалися як брехливі й облудні; повстанців звинувачували у затягуванні і продовженні війни, знищенні сіл, руйнації економіки, сільського господарства, шкільної освіти, навіть у голоді, тобто в усьому тому, у чому більшовики самі завинили перед значними верствами населення. Таким чином, партійне керівництво прямо наказувало надзвичайним органам

«використовувати всі засоби задля розвитку агітації і пояснення відсталим [...] верствам села все про згубну діяльність бандитизму та його політичну неспроможність»⁸³.

Хоча агітація торкалась усіх аспектів встановлення нової влади, військові наради все ж таки більше уваги приділяли антиповстанській пропаганді. Джерела дозволяють виділити кілька головних видів агітації: усну, наочну (або художню), друковану, музичну, комплексну і матеріально-заохочувальну. Для більш плідного використання всіх їх наради активно співпрацювали з різними комітетами Наркомату освіти. В ідеологічній обробці населення велика роль відводилась агітаційній літературі. Розроблялись спеціальні видавничі плани. У 1921 р., наприклад, освітнє відомство УСРР мало опублікувати 20 назв праць проти «бандитизму» загальним накладом 1 млн 600 тис. примірників. До 1 жовтня того року з'явилося 12 назв видань накладом 235 тис., 105 тис. з яких були російською, а решта – українською мовою⁸⁴. Крім окремих книжок і брошур, видавалися листівки «Повстанець, стій!», «Уберіте воров с большой дороги!», «Уничтожайте бандитизм!», «Хто такий бандит і кого він боронить?», «Кому потрібне повстання?», «Куркульські батьки і отамани», «Бандит – ось наш ворог!», «Як боротись з бандитизмом?», «Махно і махновці», «Петлюра і петлюрівці»⁸⁵.

Губернські наради проводили власні агіткампанії. Упродовж 1921 р. на Катеринославщині, наприклад, було видано близь-

⁸² Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

⁸³ Там само, ф. 158, оп. 1, спр. 9, арк. 3 а–д.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616, арк. 145.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 14, арк. 2, 5; оп. 2, спр. 1, арк. 19.

ко 40 тис. примірників відозв, листівок і плакатів щодо боротьби з «бандитизмом»⁸⁶. Велика увага приділялась і газетній агітації. У Катеринославській губернії, зокрема, у той час виходили часописи «Голос незаможника», «Селянська правда» та інші, на шпальтах яких пропагувалася радянська влада у вигляді диктатури пролетаріату на чолі з комуністичною партією, викривався «бандитизм», підкреслювалися досягнення КНС, друкувалися повідомлення про амністії повстанців, розміщувалися списки розстріляних, пояснювалися найважливіші заходи й рішення більшовиків⁸⁷.

Широко використовувалася й «цифрова» агітація – статистичні дані про «успіхи» радянської влади у сільських районах країни. В одному із розпоряджень Катеринославської ГВН від 20 травня 1921 р., наприклад, підкреслювалося, що

«надзвичайно важливо показати незаможникам в яскравих цифрах усю користь, яку дала [ім] [...] робота губернської та повітових військнарад на селі [...] ГВН пропонує [...] виявити максимум ініціативи у справі виявлення усіх цікавих цифрових даних. Особливо важливі порівняльні [дані] про стан комнезамів до початку і наприкінці кампанії як в економічному, так і в організаційному відношенні, про озброєння, проведені переобліки і перерозподіл хліба, майна, реманенту»⁸⁸.

Матеріальна агітація здійснювалася у процесі штучного соціального розшарування селянства. Більшовики оголошували, що «бандитам-куркулям і незаможним – не по дорозі», і що перших «посунуть» «з широкого шляху трудящих»⁸⁹. Керівництво радянської України орієнтувало регіональні органи всіляко сприяти процесові розшарування села шляхом збільшення кіль-

⁸⁶ Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – С. 205–206.

⁸⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3377, оп. 1, спр. 3, арк. 56; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 61; Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – С. 206.

⁸⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 46–47.

⁸⁹ Там само, ф. 3225, оп. 1, спр. 2, арк. 47.

кості комнезамів, зміцнення і поглиблення їхньої роботи⁹⁰. Таким чином, організація КНС, на думку лідерів компартії, мала перевести гостроту «класової боротьби» у село з метою фактичного знищення заможних селян («куркулів») і зміцнення радянської влади.

Ще з весни 1920 р. надзвичайні органи почали залучати членів КНС до активного розкуркулення власних односельців. Виявлення «куркулів» як ворогів режиму, їх покарання і конфіскація майна, значну частину якого відразу ж на місці через КНС розподіляли серед місцевих активістів, – усе це перекопувало нестійких селян переходити на бік нової влади. З метою заохочення штатних і добровільних донощиків військовій нараді створювали спеціальні матеріальні фонди. Крім розподілу конфіскованого «живого і мертвого реманенту» серед активістів і незаможників, більшовики, добиваючись активнішої підтримки, звільняли їх від продрозкладки (продподатку) і трудових повинностей, перекладаючи весь тягар на плечі решти селян.

Не менш ефективним політичним важелем впливу на населення було позбавлення «куркульства» виборчих прав. Подібна практика передбачалася ще конституцією РСФРР 1918 р. і з 1920 р. поширилась і в радянській Україні. На початку 1920 р. голова РНК УСРР Х. Раковський заявив: «Наш закон виключає з радянської влади куркулів»⁹¹. Уважаючи позбавлення виборчих прав складовою частиною боротьби з повстанським рухом, військові наради широко користувалися цим засобом у своїй діяльності.

Важливим чинником політичного впливу на село були амністії, що їх час від часу влада оголошувала повстанцям. «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом на Україні» від 8 грудня 1920 р. передбачала можливість використання тих повстанців, які з певних причин вирішили б здатися на ласку переможців і заслужити собі «пробачення». Така ж можливість передбачалася і постановою уряду УСРР «Про заходи боротьби з банди-

⁹⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 62.

⁹¹ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 143.

тизмом» від 29 січня 1921 р.⁹² 24 лютого 1921 р. на спільному засіданні пленуму ЦК КП(б)У і Постійної наради було вирішено

«визнати корисним проведення амністії через з'їзд рад, доручивши Раднаркому і політбюро сформулювати постанову про неї разом з т. Дзержинським»⁹³.

5 березня V Всеукраїнський з'їзд рад оголосив амністію всім «бандитам», котрі до 15 квітня з'являться «з повинною». 13 квітня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову про продовження терміну амністії ще на місяць⁹⁴. Після його закінчення губернським нарадам було запропоновано поводитися з повстанцями, які здавалися б після 15 травня, згідно з місцевими умовами⁹⁵.

Військові наради урядові постанови про амністію сприймали як накази, що були обов'язковими для виконання.

«На підставі зазначеного закону (постанови V з'їзду рад. – Д. А.), – ішлося в одному з документів Катеринославської ГВН, – усі, хто добровільно здався до 15 квітня, визнав свої злочини і покався, за умов здачі зброї, виявлення прихованих ворогів радянської влади та прийняття зобов'язання стати справжніми громадянами радянської України, не будуть затримуватися і їм буде надано можливість довести щирість своїх намірів»⁹⁶.

На Катеринославщині було розроблено спеціальну «Інструкцію ГВН про відновлення прав бандитів, що з'являються добровільно», яка рекомендувала надзвичайним органам не заарештовувати повстанців, котрі здавалися на умовах амністії, але обов'язково направляти їх у розпорядження губвиконкому для вирішення подальшої долі. Амністованим мали повертати земельні наділи, надавати право вступати до колгоспів, навчаль-

⁹² *Белаш А.В., Белаш В.Ф.* Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 526–528.

⁹³ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 228–229.

⁹⁴ *Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф.* История Украинской ССР: Хронологический справочник. – К., 1991. – С. 234, 236.

⁹⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 292.

⁹⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 4, арк. 21.

них закладів, навіть на курси червоних командирів⁹⁷. Амністовані за певних умов також приймалися до КНС та обов'язково ставилися на військовий облік, хоча призивати їх до лав Червоної армії Постійна нарада не рекомендувала, вважаючи за краще використовувати колишніх повстанців призовного віку на лісозаготівлях, вантажних роботах тощо⁹⁸. І все-таки на місцях, наприклад у Катеринославській губернії, амністовані призовного віку передавались у військкомати для розподілу по місцевих частинах регулярної армії⁹⁹.

Керівництво військових нарад докладало максимум зусиль для оповіщення населення, і передусім повстанців, про умови амністії. Так, у квітні 1921 р. Катеринославська ГВН передала підпорядкованим структурам розпорядження уряду про повернення амністованим їхніх земельних ділянок, а Новомосковська ПВН, зокрема, умістила повідомлення про це на шпальтах місцевої газети «Голос незаможника»¹⁰⁰.

Крім широкого оповіщення через пресу, з окремими повстанськими формуваннями проводилися спеціальні переговори щодо питань амністії з метою підриву «бандитизму» зсередини. Представники Криворізької ПВН, приміром, упродовж 1921 р. неодноразово організовували контакти з угрупованням Іванова; павлоградські чекісти – з формуваннями отаманів Мирного, Бондаренка, Міхненка, Пушкарьова, Савонова¹⁰¹. У Павлоградському повіті, який узагалі вважався зразковим у справах амністії, склали зброю понад 300 повстанців. На Катеринославщині у цілому тільки за квітень–травень 1921 р. здалися

⁹⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 3, арк. 472.

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 4, арк. 13.

⁹⁹ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

¹⁰⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 18; ф. 3377, оп. 1, спр. 3, арк. 56.

¹⁰¹ Там само, ф. 3225, оп. 1, спр. 10, арк. 12; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 287; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

458 повстанців і добровільно з'явилися 688 дезертирів¹⁰². Узагалі по УСРР до осені 1921 р., за офіційними даними, було амністовано понад 10 тис. рядових повстанців і близько 200 отаманів¹⁰³.

Обіцянки більшовиків відновити амністованих у громадянських правах аж ніяк не означали, що останніх дійсно вважали повноцінними громадянами. За існуючими правилами, колишні вороги радвлади отримували право громадянства лише через півроку після добровільної здачі¹⁰⁴. За ними встановлювався легальний і таємний контроль КНС, міліції, партосередків, місцевих радянських і надзвичайних органів. Амністовані обов'язково мали реєструватися за місцем проживання та проходити періодичну перереєстрацію. Такі надзвичайно-адміністративні правила зберігалися ще тривалий час після оголошення амністії¹⁰⁵.

Від самого початку амністовані повстанці ставали першочерговими кандидатами у заручники або відповідачі, що дозволило В. Семененку назвати оголошену V з'їздом рад амністію «жахливою пасткою», адже

«власні за якихось два місяці знищили або вислали за межі України більшу частину з тих 10 тисяч повстанців, які повірили в комуністичне благородство»¹⁰⁶.

Згідно з «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом» від 8 грудня 1920 р. і постановою РНК УСРР від 29 січня 1921 р.,

¹⁰² Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 96; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 126; Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – С. 155.

¹⁰³ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 163; Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.). – С. 96.

¹⁰⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3374, оп. 1, спр. 9, арк. 16.

¹⁰⁵ Там само, спр. 8, арк. 7–8; спр. 12, арк. 5–10; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

¹⁰⁶ Семененко В.І. Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – С. 285–286.

надзвичайним органам надавалося право вербувати серед колишніх повстанців агентів, інформаторів і т. ін. Умови березневої амністії тільки підтвердили це. І військові наради, і надзвичайні органи з успіхом для себе використовували надані можливості. Так, Катеринославська губчека повідомляла, що в 1921 р. вона

«дотримувалася принципу широкого, але водночас і обережного використання їх (тобто амністованих. – Д. А.) задля інформаторської роботи»¹⁰⁷.

Під особливим наглядом властей перебували амністовані керівники повстанського руху, отамани. Військові наради рекомендували використовувати їх для подальшого розколу повстанства. І, слід зазначити, це мало свої наслідки. Наприклад, у Катеринославському повіті амністований отаман Журавльов допоміг чекістам викрити активну групу Богуна, на Павлоградщині колишній ватажок Мирний схилив на бік влади формування Бондаренка й Савонова¹⁰⁸.

Ставлення надзвичайних органів до амністованих отаманів було неоднозначним. З одного боку, чекісти і військнаради намагалися провести розмежування

«між верхами і низами банд шляхом надання ватажкам кращих умов життя, що підривало їх авторитет серед колишніх однопумців», а з іншого, в їх «середовище [...] було введено інформаторів, які невпинно контролювали всі дії ватажків банд».

Як бачимо, колишні отамани повстанського руху найбільше відчували на собі недовіру з боку режиму, багатьом із них не дозволялося повернутися на попередні місця проживання і їх утримували в губернських та повітових центрах як заручників¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

¹⁰⁸ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 287; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 95.

¹⁰⁹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 287; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

У своєму прагненні максимально використати амністованих повстанців керівництво деяких повітових військнарад намагалося формувати з них збройні загони з метою подальшого їх залучення до бойових операцій проти активних ще повстанських угруповань. Павлоградське політбюро, наприклад, сформувало загін з амністованих під орудою Мирного, а ще один такий підрозділ допоміг розгромити отамана Смирського¹¹⁰. Але у червні 1921 р. Постійна нарада заборонила формування подібних загонів, і приводом для цього стали події саме на Павлоградщині, де загін амністованих зі зброєю в руках знову виступив проти більшовицької влади¹¹¹. Тому, коли у липні 1921 р. подібну спробу зробила Кам'янська РВН, керівництво Катеринославської ГВН наказало останній

«негайно розформувати загони з колишніх амністованих бандитів, не допускаючи надалі у жодному разі подібних формувань»¹¹².

Таким чином, військові наради у своїй практичній роботі активно використовували різноманітні засоби політико-ідеологічного впливу на сільське населення. Утім, застосування лише політичних методів більшовики вважали малоефективним. Велике значення надавалося репресіям.

Ефективність діяльності військнарад прямо залежала від каральної політики, здійснюваної за допомогою значного арсеналу різноманітних заходів. Через те, що активність повстанства реально заважала запровадженню нового ладу у сільських районах України, більшовики у ході боротьби з «бандитизмом» широко використовували надзвичайні методи, випробувані ними ще в роки громадянської війни.

Важливою умовою проведення будь-яких акцій, спрямованих на зміцнення режиму, було встановлення в населених пунктах чи окремих районах облогового (воєнного) стану. Складовою частиною боротьби з українським повстанством цей захід став із 30 травня 1919 р., коли було ухвалено відповідну поста-

нову ВУЦВК, РНК УРСР, ВУЧК та НКВС. Упродовж 1920 р. він неодноразово підтверджувався низкою відомих постанов та інструкцій.

Із закінченням регулярної війни актуальність використання облогового стану не втратила своєї актуальності в «бандитських» районах. У 1921 р. більшість губерній Південної України постійно перебували в режимі воєнного стану. 8 березня, наприклад, Катеринославщину взагалі було оголошено у стані фронту. Тільки 22 квітня 1922 р. на засіданні Катеринославської ГВН було вирішено

«просити НКВС воєнний стан з [...] губернії зняти, але оголосити Криворізький, Новомосковський і Павлоградський повіти такими, що перебувають під загрозою бандитизму»¹¹³.

У своїй боротьбі проти повстанства влада у вигляді окремого карального заходу використовувала і продовольчі реквізиції. Вилучення у селян продовольства за розкладкою, як відомо, було невід'ємною складовою політики воєнного комунізму. Але продовольчі реквізиції здійснювалися і у вигляді покарання селянства за підтримку повстанців, що, зокрема, передбачалося й інструкціями стосовно «боротьби з бандитизмом» від 20 квітня і 8 грудня 1920 р. У циркулярі «Про накладання натуральних стягнень на волості і села в порядку боротьби з бандитизмом» (квітень 1921 р.) прямо зазначалося:

«Щодо волостей і сіл, які є вогнищами бандитизму і надають йому активну допомогу й підтримку, застосовувати, окрім звичайних репресій військово-адміністративного характеру, стягнення контрибуції продуктами сільського господарства і худобою по-верх належних внесків продподатку»¹¹⁴.

Здійснювалися також конфіскації господарського реманенту, побутових речей, сировини, грошей тощо. Так, голова Каменської волосної ревтрійки (Криворізький повіт) у травні 1921 р. доповідав, що

¹¹³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3225, оп. 1, спр. 14, арк. 12; ф. 3371, оп. 1, спр. 12, арк. 14–15.

¹¹⁴ Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке». – С. 125–126.

¹¹⁰ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 95.

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 3, арк. 12.

¹¹² Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 81.

«взято надлишків реманенту у куркулів: живого – 50 голів коней, 15 корів. [...] Відібрано вугілля ковальського 180 пудів. [...] Конфіскація речей не здійснювалась, окрім одного аршина червоної тканини, з якої голова ревтрійки пошив собі штани, адже не мав що надіти. Заліза було конфісковано 30 пудів»¹¹⁵.

21 квітня 1921 р. при обшуку хати одного катеринославського селянина конфіскували речові мішки, армійські кальсони, рушники, навіть носові хустинки¹¹⁶.

Складовою частиною примусових конфіскацій були регулярні облави й обшуки, що проводились, як правило, по селах під час вилучення збіжжя, здійснення каральних акцій. Право на обшуки мали вповноважені військових нарад усіх рівнів, представники надзвичайних трійок, співробітники міліції та чекісти, залучалися до цього червоноармійці, незаможники і комсомольці. Катеринославська губчека, наприклад, з 2 січня до 1 листопада 1921 р. видала 1662 ордери на обшук, з яких 1282 було реалізовано¹¹⁷. У цілому застосування обшуків військовими нарадами можна вважати доволі поширеним методом контролю над селом. Так, зведення про роботу трійки під керівництвом Колосова, яка проводила акції в березні–квітні 1921 р. у Сурсько-Михайлівській, Новопокровській і Карнаухово-Хуторській волостях Катеринославщини, свідчать, що 28 березня трійка здійснила 40 обшуків, 29 – 210, 30 – 110, 31 березня обшукали 112 дворів, а 6 квітня – аж 244¹¹⁸.

Дуже поширеною була практика заручництва, запроваджена наказом Г. Петровського від 4 вересня 1918 р. Цей репресивний захід фактично започаткував червоний терор більшовиків, основні його принципи проходили апробацію в 1918–1919 рр. у Росії. В Україні ж він почав використовуватися дещо пізніше й одразу став складовою частиною репресивної системи. Інструкція щодо «боротьби з бандитизмом» від 8 грудня 1920 р.

¹¹⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 4520, оп. 1, спр. 3, арк. 37.

¹¹⁶ Там само, ф. 3375, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

¹¹⁷ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 99.

¹¹⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 4, арк. 8–20.

передбачала використання заручництва як обов'язковий елемент ліквідації повстанського руху. Відповідальність за застосування цього репресивного заходу покладалася на військові наради. У березні 1921 р. розробкою нового проекту інструкції «про порядок взяття заручників і використання їх із метою боротьби з бандитизмом» за дорученням Постійної наради займалися її члени Р. Ейдеман і С. Косіор¹¹⁹.

В українських селах заручників брали з-поміж найбільш авторитетних, хазяйновитих селян, аби мати вплив на решту населення. Інструкція Катеринославської ГВН (1922 р.) рекомендувала

«в число заручників [...] брати осіб, які користуються популярністю й авторитетом усього населення села, щоб усе село почувалося відповідальним за них»¹²⁰.

Найбільш активно заручництво застосовувалося у районах, кваліфікованих як «бандитські». Тут заручників брали передусім для того, щоб шляхом залякування населення запобігати дальшому розвитку повстанства. Іншою метою було роззброєння населення: якщо зброю не здавали – заручників розстрілювали. Так, саме з цієї причини 10 жовтня 1921 р. було страчено селянина Мороза, заручника з с. Олександрівка Павлоградського повіту, а 12 жовтня – Пархоменка з Берестової Самійлівської волості того ж повіту¹²¹. Використання інституту заручників також мало служити певною гарантією безпеки радянських активістів, членів КНС, агентів, червоноармійців тощо. Наприклад, в одному зі звітів Криворізької ГВН повідомлялося:

«За кожного радянського і партійного працівника будуть розстріляні 5 заручників з куркульського елементу»¹²².

Коли в селі Петриківка у липні 1921 р. було вбито членів волосного КНС, керівництво Новомосковської ПВН вирішило

«з числа 16 заручників, які були доставлені Петриківським комнезаможем, найбільш злісних куркулів числом 5 чоловік розст-

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 4.

¹²⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 17–18.

¹²¹ Там само, ф. 3374, оп. 1, спр. 1, арк. 54, 66.

¹²² Там само, ф. 3225, оп. 1, спр. 10, арк. 30.

ріляти, про що широко повідомити населення, опублікувавши списки розстріляних»¹²³.

Ще одна причина запровадження заручництва пов'язувалася з приховуванням дезертирів, повстанців, просто підозрілих. Заручники, а серед них і родичі повстанців, у даному випадку повинні були забезпечувати видачу потрібних владі осіб¹²⁴. Інститут заручників використовувався військовими нарадами також для забезпечення продовольчих реквізицій, охорони залізниць, комунікацій тощо¹²⁵.

Зі спадом повстанства у другій половині 1921–1922 рр. здавалося, що необхідність у цьому суворому репресивному заході відпала. Але влада дуже повільно відмовлялася від масштабних репресій, вважаючи за доцільне застосовувати найефективніші каральні заходи для забезпечення контролю над сільським населенням. Наприклад, на Гуляйпільщині ще в лютому 1923 р. із санкції Катеринославської ГВН бралися заручники, аби забезпечувати вилучення у селян зброї¹²⁶.

Одним із найбільш дієвих засобів контролю над селянством був інститут відповідачів. Як і заручництво, спочатку його апробували на території РСФРР, а в радянській Україні, як метод тиску на селян, він з'явився тільки в 1920 р. Упродовж 1920–1924 рр. його принципи дії розроблялися й удосконалювалися на засіданнях Постійної та губернських військових нарад. Відповідачі, як і заручники, призначалися

«з верств, що співчують бандитизму, переважно з українського елементу, впливових і таких, котрі користуються авторитетом серед місцевого населення, а також із родичів бандитів»¹²⁷.

Радянська влада пояснювала необхідність цього заходу так:

¹²³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3377, оп. 1, спр. 11, арк. 18–19.

¹²⁴ Там само, спр. 4, арк. 21; *Семененко В.І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – С. 273–274.

¹²⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 9, арк. 12; *Семененко В.І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – С. 274; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 130.

¹²⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 48, арк. 37.

¹²⁷ Там само, ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 4.

«[...] необхідно знищити той ґрунт, на якому виникає бандитизм [...], тих, хто забезпечує (повстанців. – Д. А.), хто їм допомагає. А це багатий хуторянин. Ми повинні боротися з їхньою зрадою. Таким заходом боротьби є інститут відповідачів, який запроваджується повсюдно»¹²⁸.

Це – у загальних рисах. А більш конкретною метою його організації влада вважала

«створення атмосфери, коли кожен бандит боїтиметься, що його видадуть. Відповідач, побоюючись репресій, буде [...] видавати бандитів, а потім, побоюючись помсти з їхнього боку, може бути використаний як старанний інформатор»¹²⁹.

Докладні й точні дані про обов'язки відповідачів перед більшовицькою владою дає «Тимчасова інструкція про інститут відповідачів»:

«Відповідачі повинні своєчасно попереджати органи радвлади або вповноважених на те окремих осіб у наступному:

- а) про підозрілих осіб, що повертаються в даний район;
- б) про появу банд або окремих бандитів;
- в) про антирадянську, контрреволюційну агітацію, а також про всі брехливі, провокаційні чутки, які розпускаються серед селян і ведуть як до підризу, так і до повалення всієї радвлади або окремих органів і посадових осіб;
- г) про всі контрреволюційні змови, які вже відбулися і ще мають відбутися;
- д) про зв'язок окремих селян з групами або певними особами, діяльність яких переслідується радвладою;
- є) про зберігання зброї без відповідного дозволу, військового [спорядження] і всякої контрреволюційної літератури;
- ж) про злочинну поведінку всіх раніше амністованих радвладою бандитів, які проживають в даному районі»¹³⁰.

За кілька років існування інституту відповідачів надзвичайні органи розробляли, випробовували й удосконалювали

¹²⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3225, оп. 1, спр. 72, арк. 33.

¹²⁹ *Ганжа О.* «При применении расстрелов битъ на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке». – С. 124–125.

¹³⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 4.

певні правила застосування цього заходу. Зокрема відповідачами призначалися з розрахунку одна людина від 30 хат у селах і 10 хат у селищах і хуторах. Катеринославська ГВН у листопаді 1923 р. визнала більш доцільним призначати одного відповідача на 50 селянських господарств¹³¹. Відповідачі повинні були обирати з-поміж себе так званий комітет із трьох членів і двох кандидатів на чолі з головою. Такий комітет у першу чергу ніс відповідальність перед владою. Відповідачі, яким удавалося заслужити ласку властей, переводились у кандидати або навіть отримували «вільну»¹³². Існував віковий ценз інституту відповідачів. Скажімо, у квітні 1924 р. було звільнено від обов'язків повинностей мешканців похилого віку із села Межирич Павлоградського округу¹³³. Відповідачі позбавлялися прав на вільне переміщення.

Нарощуючи активність у боротьбі з повстанським рухом, військові наради постійно закликали підпорядковані їм структури посилювати репресії проти відповідачів, невпинно стежити за їх поведінкою, а там, де цього інституту ще не було, обов'язково його запроваджувати, як це робила, приміром, Катеринославська ГВН у грудні 1922 – лютому 1923 рр. у колишніх південних повітах Запорізької губернії, що ввійшли до складу Катеринославщини¹³⁴. У тих випадках, коли відповідачі з якихось причин не виконували покладених на них обов'язків, їх оголошували заручниками з усіма наслідками. Проти відповідачів застосовувалися також штрафні санкції, майнові та продовольчі конфіскації, адміністративний вплив, їх віддавали під суд ревтрибуналів.

Різновидом інституту відповідачів були інститути так званих п'яти- та десятихатників. Останні призначалися надзвичайними органами примусово з-поміж селян – по одному, відповідно, на кожні 5 чи 10 господарств. Спеціально розроблене

¹³¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 221.

¹³² Там само, спр. 3, арк. 221.

¹³³ Там само, спр. 8, арк. 21.

¹³⁴ Там само, спр. 7, арк. 10, 11; спр. 8, арк. 23.

«Положення про десятихатників» свідчить, що коло їхніх обов'язків було абсолютно ідентичним функціям відповідачів¹³⁵.

Ще одним різновидом покарання селян за підтримку або участь у повстанському русі стала примусова мобілізація дорослого чоловічого населення блокованих районів. Офіційно вона розглядалася і як засіб поповнення лав РСЧА, і як метод підризу соціальної бази повстанства. Як правило, «вилучалися» особи віком від 19 до 45 років, здатні тримати зброю, причому представників «трудового елементу» зараховували до запасних частини Червоної армії, а вихідців із «куркульсько-буржуазних» верств – до тилового ополчення¹³⁶.

Обов'язковою складовою боротьби з «бандитизмом» були затримання й арешти осіб, які відносились до категорії ворогів більшовицької влади. Право на застосування цього заходу мали абсолютно всі структури військових нарад. Масові арешти проводилися у середовищі заможних селян, насамперед із метою «вилучення» заручників, чий статус, власне, і ґрунтувався на позбавленні волі. Обов'язково заарештовувалися полонені повстанці, дезертири й особи, що їх переховували. Важливими причинами арешту, на думку більшовиків, були непокоря органам місцевої влади, опір продрозкладкам, конфіскаціям, приховування зброї. Так, в одному військово-політичному зведенні по Верхньодніпровському повіту (квітень 1921 р.) повідомлялося, що

«було затримано: одного – за переховування дезертирів, двох – за виявлення в них самогону, одного – за непослух владі, який виявився в тому, що на його возі відправлялося декілька червоноармійців, від котрих він утік, кинувши їх у полі»¹³⁷.

Надзвичайні органи заарештовували представників й інших соціальних категорій: священників, колишніх офіцерів, робітників-страйкарів, учителів, членів політичних партій тощо. Катеринославською губчека, наприклад, тільки у січні–листопаді

¹³⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 4520, оп. 1, спр. 3, арк. 19–20.

¹³⁶ Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке». – С. 123.

¹³⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 7, арк. 32–33.

1921 р. було заарештовано 1257 осіб (це без урахування даних по сільських районах)¹³⁸.

Для утримання арештованих під вартою активно використовувалися в'язниці й концентраційні табори. Потреба в місцях позбавлення волі була серед гостро необхідних. Так, одним із перших завдань утвореної у січні 1920 р. Катеринославської губчека стала відбудова в'язниці на 300–350 осіб, а вже наступного року губерньську тюрму розширили до 1200 місяць¹³⁹.

Справжньою знахідкою для правлячого режиму у справі утвердження нової влади стали концтабори. Фактично російські більшовики почали використовувати їх із 1918 р., а на території радянської України вони з'явилися з 1920 р. Згідно з постановою РНК УСРР «Про табори примусових робіт» від 12 жовтня 1920 р., їх організація доручалася губерньським надзвичайним комісіям. Кожна губернія повинна була, таким чином, мати щонайменше один табір. Реальною завжди була й можливість висилки до російських таборів.

Ще одним заходом покарання сільського населення було виселення з «ударних» районів сімей повстанців. По суті це був радше адміністративний захід, але те, що за «провину» одних страждали інші, і те, що виселення супроводжувалися обов'язковими майновими конфіскаціями, дає підставу вважати його саме репресивним. Принципи й сама процедура виселення залишалися незмінними впродовж усієї боротьби з повсталим селянством. І в постанові Ради робітничо-селянської оборони від 17 липня 1919 р., і в інструкціях з «придушення бандитизму» від 20 квітня і 8 грудня 1920 р. про це говорилось одними словами:

«Здійснювати виселення сімей ватажків і призвідців повстань за межі повіту, конфіскуючи все їхнє майно»¹⁴⁰.

¹³⁸ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 47, 51, 53, 74–75, 77, 82, 99.

¹³⁹ Там же. – С. 35, 122, 124.

¹⁴⁰ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 117–118; Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьёвке». – С. 122–123; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 1, арк. 29.

Постанова ВЦВК і РПО від 4 листопада 1920 р. також забороняла

«окремим особам, які за своєю класовою ознакою можуть створити загрозу революції або справі захисту країни, перебування в місцевостях чи пунктах, що оголошені на воєнному стані, з призначенням їм термінів перебування за межами даної місцевості»¹⁴¹.

Серед найжорстокіших методів придушення повстанського руху в радянській Україні було повне або часткове знищення сільських населених пунктів. «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом» від 20 квітня 1920 р. прямо рекомендувала арт-обстріли й повну ліквідацію сіл як покарання їх мешканців за підтримку повстанців¹⁴². Щоправда, незабаром більшовицьке керівництво зрозуміло, що тотальне знищення повною мірою суперечить офіційним принципам «класової боротьби», адже в полум'ї гинули хати не тільки заможних, але й незаможних селян, що підривало віру останніх у нову владу. Тому з другої половини 1921 р. надзвичайні органи майже відмовилися від цього заходу покарання.

Вінцем репресивної політики більшовиків, що практично здійснювалася надзвичайними органами, у тому числі й військовими нарадами, було позбавлення людей життя. Як уважає Р. Пайпс, практику масових убивств було започатковано в лютому 1918 р., коли у зв'язку з німецьким наступом В. Ленін підписав декрет «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», який передбачав розстріл «членів буржуазного класу» за відмову копати траншеї, а також оголошував, що

«ворожі агенти, спекулянти, погромники, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюватимуться на місці злочину»,

чим по суті впроваджувалася практика покарань без суду і слідства¹⁴³. Із подальшим розгортанням громадянської війни,

¹⁴¹ Декреты Советской власти. – М., 1983. – Т. XI. – С. 174.

¹⁴² Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьёвке». – С. 122–123.

¹⁴³ Пайпс Р. Русская революция. – С. 262.

активізацією повстанських рухів застосування розстрілів поширилося на всі верстви населення.

Військові наради застосовували розстріли при проведенні буквально всіх акцій на селі. Страта загрожувала тим, хто переховував зброю, хто давав притулок повстанцям чи просто підозрювався в належності до руху опору. Розстрілювали полонених повстанців і заручників. На початку березня 1921 р., наприклад, каральна комісія ГВН і ЧК Катеринославської губернії у селах Сухачівка та Діївка стратила «винних» селян із кулеметів просто перед сходом односельців. Таким чином у Сухачівці було вбито 19, у Діївці – 10 осіб¹⁴⁴. У липні 1921 р. представники виконкому села Знам'янка Новомосковського повіту розстріляли родину (чоловік і дві жінки) за те, що їхній син перебував серед повстанців¹⁴⁵. Право розстрілювати надавалося представникам надзвичайних трійок і каральних загонів, військовим, уповноваженим військнарад і чекістам.

Отже, знищення сіл і широка практика розстрілів цивільних осіб зайвий раз підтверджує факт ставлення більшовиків до селянства як до «класового ворога», а до розгортання повстанського руху опору – як до нового етапу громадянської війни. Тому вони не бачили нічого дивного саме в репресивному ставленні до селян, уважаючи тотальне насильство лише різновидом «класової боротьби», необхідної для зміцнення нової влади.

Аналіз матеріалів військових нарад Катеринославщини дозволяє зробити висновок, що репресивність дій надзвичайних органів влади стосовно селянського населення України наперед передбачалася вищим керівництвом компартії і радянської держави. Адже військнаради, власне, і створювалися як каральні, надзвичайні органи більшовицької влади, метою яких було остаточне придушення будь-якого руху опору. Розуміючи, що у своїй основі він спирався на широку підтримку селянства, більшовики свідомо застосовували каральні заходи не тільки проти

активних повстанців, але й проти мирних мешканців. Про тотальність репресивно-каральної політики свідчать дві її особливості: по-перше, великий арсенал надзвичайно-репресивних заходів; по-друге, поширеність і масштабність їх застосування. Усе це, без сумніву, морально й фізично впливало на кожного селянина окремо та на сільські громади загалом, призводячи до руйнування традицій і нищення традиційних духовних цінностей українського села.

Архирейский Д. Институт военных совещаний как инструмент карательной политики советской власти на Екатеринославщине в начале 1920-х гг.

На материалах Екатеринославской губернии исследуется деятельность военных совещаний как чрезвычайного института советской власти по подавлению украинского крестьянского повстанческого движения во время перехода к новой экономической политике.

Ключевые слова: военные совещания, крестьянство, повстанцы, «борьба с бандитизмом», заложники.

Arkhireis'kyi D. Institute of Military Meetings as a Weapon of Punitive-Repressive Policy Soviet Government's on Katerynoslav's Province in the Early 1920s

In materials of the Katerynoslav's province investigated the activities of military meetings, extraordinary institution of the Soviet authorities of the suppression of the Ukrainian peasant insurgency during the transition to a new economic policy.

Key words: military meeting, peasantry, rebels, «fighting banditry», hostage.

¹⁴⁴ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 57.

¹⁴⁵ Н. Махно и махновское движение... – С. 55.

Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр.

На основі архівних матеріалів досліджується стратегія й тактика дій державних каральних органів проти анархістів у радянській Україні впродовж 1921–1924 рр., критикується твердження деяких істориків про те, що анархістський рух у СРСР припинив своє існування в 1920–1921 рр.

Ключові слова: репресії, анархісти, анархісти-синдикалісти, підпілля, НК, ДПУ.

Питання про причини зникнення та про часові межі існування анархістського руху у СРСР залишається спірним, незважаючи на відкритість архівів СБУ та публікації окремих матеріалів із Центрального архіву ФСБ РФ. У 1920–1930-х рр. радянські публіцисти, намагаючись представити анархістський рух «маргінальним» явищем, заявили про його ліквідацію каральними органами й Червоною армією, «повне банкрутство» до вересня 1921 р. (час «зникнення махновщини»). Анархісти, що залишилися на волі після цієї дати – тільки «окремий випадок»¹.

У 1974 р. радянський історик С. М. Канєв «наважився» поновому висвітлити процес «зникнення» анархістського руху у СРСР, заявивши, що

«ліквідація вогнищ анархістської контрреволюції не означала знищення анархізму взагалі [...] Комуністична партія й не ставила перед органами радянської влади завдання насильницькими заходами ліквідувати анархізм як такий. Застосування репресій проти анархо-контрреволюціонерів не поширювалося на всіх анархістів»².

У 1970-х рр. офіційні історики у черговий раз представили чекістів та лідерів більшовиків «гуманістами». Тому С. М. Канєв зазначав, що ідейних анархістів нібито ніхто не арештовував і

* Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського державного університету внутрішніх справ.

¹ Ярославский Е. Анархизм в России. – М.: ОГИЗ, 1939.

² Канєв С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. – М.: Мысль, 1974. – С. 374.

не знищував, а під репресії потрапляли тільки «анархо-бандити». Адаже метою влади «в анархістському питанні» були начебто не насильницькі заходи, а «ідейна боротьба». Підґрунтям цих тез стали пропагандистські матеріали середини 1920-х рр. (до 1926 р.), в яких стверджувалося про існування анархізму у СРСР, а також факт функціонування до 1925 р. легальної Всеросійської анархістської федерації (ВАФ). Однак наявність анархістського центру в Москві не гарантувала уникнення репресій проти подібних організацій у провінції. С. М. Канєв розширив хронологічні межі руху, заявивши, що в «1921–1922 рр. анархізм втратив залишки свого впливу на маси й перестав бути політичною течією» (необачно підтвердивши, що до 1921 р. він таки мав вплив на «маси»)³.

Сучасна російська дослідниця анархізму Л. Г. Орчакова вирішила обмежити час існування його як політичного руху у СРСР початком 1920-х рр. Авторка «завела цей рух у нетрі містики», стверджуючи, що в 1920-х рр., у період «переосмислення ним своїх теоретичних конструкцій [...], глибокої внутрішньої трансформації», анархізм звівся до елітарних містичних груп окультного «Ордену світла»⁴. У нинішній українській історіографії сформувалися дві протилежних тенденції трактування «ліквідації» анархізму. М. А. Боровик заявив про самоліквідацію руху наприкінці 1921 р.⁵ Натомість А. Дубовик продовжив його історію до другої половини 1930-х рр.⁶

Необхідно відзначити, що матеріалів про анархістський рух 1921–1924 рр. украї мало. Більшовицька влада не мала «повної картини» реального стану його в УСРР. Анархістські організації різко перейшли від легального та напівлегального існування до підпільної діяльності. Перманентні репресії наприкінці 1920 –

³ Канєв С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. – С. 401.

⁴ Орчакова Л.Г. Анархисты в политической жизни России: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 2008. – С. 28.

⁵ Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 15–16.

⁶ Дубовик А. К истории анархического движения в Украине (1922–1938) // Юго-Запад: Одессика. – Вып. 12. – Одесса, 2011. – С. 182.

у середині 1921 рр. підірвали спроможність відкритих структур анархізму. Слід відзначити, що діяльність секретних інформаторів в анархістських групах, аналітична служба ВНК у зазначений період перебувала у стані створення та становлення, як і вся система тотального контролю у СРСР.

Узимку 1920 – навесні 1921 рр. українські анархісти потрапили під масові репресії, що розпочалися після розриву угоди радянської влади з Н. І. Махном, арешту у Харкові делегатів з'їзду анархістів, секретаріату Конфедерації анархістів України «Набат». Практично всі великі анархістські групи в УСРР у цей період було розгромлено (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Олександрівськ, Єлизаветград, Полтава). Занепокоєння радянського керівництва щодо «загрози зліва» посилювало Кронштадтське повстання з його ідеєю «третьої революції» (проголошеної анархістами ще навесні 1918 р.), а також стійка тенденція посилення впливу анархістів на профспілки. Наростаюча напруга у суспільстві проявлялася у численних страйках у містах, невдоволенні в армії, підпільно-повстанському русі. Голод, ознаки якого з'явилися в липні 1921 р., підживлював динаміку протестних настроїв.

Розуміючи потенційні загрози для своєї влади, більшовики прагнули показати всім незадоволеним, що репресії не матимуть тенденції до послаблення й після завершення громадянської війни. У циркулярному листі ЦК РКП(б) вказувалося:

«У даний час анархістські групи ведуть терор і їхня діяльність часто зближується з діяльністю білогвардійських контрреволюційних організацій».

Зважаючи, що серед цих «груп» є «агентура іноземного капіталу», у більшості домінують «контрреволюційні тенденції», у документі наголошувалося, що органи влади «змушені вдатися до значного обмеження свободи діяльності» анархістського середовища, пропонуючи органам влади «не ставити поза законом їхні ідеї й не закликати до ліквідації всіх анархістів»⁷. У

⁷ Циркулярное письмо ЦК РКП(б) о необходимости борьбы с анархизмом // Вестник агитации и пропаганды. Орг. ЦК РКП(б). – 1921. – № 11/12. – С. 7–10.

березні 1921 р. було заарештовано близько 20 лідерів Конфедерації анархістів-синдикалістів – як «найбільш небезпечного» анархістського об'єднання⁸.

Деякі лідери анархістів, заарештовані чекістами в РРСФР і УСРР, опинилися у зоні пильної уваги делегатів Установчого конгресу Профінтерну – «Червоного інтернаціоналу профспілок», що відбувся в Москві у липні 1921 р. Представники анархо-синдикалістських профспілок Франції, Іспанії, Італії, США вимагали звільнення з радянських в'язниць «ідейних анархістів». Політбюро ЦК РКП(б) було змушене восени 1921 р. відпустити 10 діячів (у тому числі лідера «Набату» В. Воліна), яких вислали у Західну Європу. Такий «акт гуманізму» пояснюється тим, що більшовики сподівалися використати профспілковий рух у «світовій революції» та не хотіли розривати відносини з найбільш радикальними профспілками. Але водночас М. І. Бухарін на засіданні конгресу Профінтерну заявив, що анархісти, котрих було заарештовано в радянських республіках, – «кримінальні бандити»⁹. Ця характеристика головного ідеолога РКП(б) на довгі роки стане дороговказом у ставленні влади до анархістського руху.

Не оголошуючи анархістські ідеали поза законом, більшовики прагнули взяти під контроль відповідні організації. Влада могла допустити існування анархістських груп (за циркуляром ВНК від 1 березня 1921 р.) тільки у випадку, якщо в них «не буде жодних ознак антирадянської агітації» та «не буде допущено абсолютно ніякої діяльності серед селян і робітників», коли їхні лідери будуть «лояльно налаштовані до радвлади й далекі від підпілля», «буде ретельно встановлено спостереження за життям федерації, її зв'язком з іншими анархістами та неанархістськими групами», а «вся діяльність їх обмежиться читанням таких авторів, як Кропоткін»¹⁰. Секретний циркулярний лист ЦК РКП(б)

⁸ Максимов Г.П. За что и как большевики изгнали анархистов из России. – Штетин: Изд. Анархистско-коммунистической группы, 1922. – С. 3–4.

⁹ Дамье В.В. Забытый Интернационал: международное анархо-синдикалистское движение // Прямухинские чтения-2009. – М., 2010. – С. 202.

¹⁰ Павлов Д.В. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов: 1917 – середина 1950-х гг. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 66.

від 16 квітня 1921 р. звинувачував анархістів у «розпалюванні невдоволення» серед робітників і селян, в армії, указував, що влада «змушена вдатися до значного обмеження свободи діяльності цих груп»¹¹.

У формуванні образу «анархіст-бандит» важливу роль відігравав «махновський фактор». Повстанська армія вела партизанську війну проти режиму й отримала визначення «бандитської». Коли Н. І. Махно і частина його оточення опинилися в Румунії, більшовицька влада почала вимагати від румунських властей його видачі як «кримінального злочинця». Румунський прем'єр зазначив про відсутність підстав для видачі, запропонувавши довести судовим шляхом, що Н. І. Махно – кримінальний злочинець. Наркомат юстиції та ВНК порушили проти нього кримінальну справу й в екстреному порядку ухвалили обвинувальний акт. Слідчі групи зібрали «докази» у чотирьох губерніях УСРР. Вироком радянського суду Н. І. Махно (а разом махновський та анархістський рухи) міцно й надовго пов'язали з «кримінальним бандитизмом». Від цього шаблону радянська історіографія почала відходити тільки на початку 1990-х рр.¹²

Репресуючи «ідейних анархістів», чекісти організували кримінальні справи, штучно перемішуючи перших зі справжніми бандитами як фігурантами спільних справ. Сотні активістів анархістського руху в 1921–1925 рр. опинилися у в'язницях і таборах. Навесні 1921 р. припинила існування Російська конфедерація анархістів-синдикалістів, восени пройшли масові арешти анархістів-універсалістів. В останніх числах вересня того ж року за сфабрикованими звинуваченнями в «анархо-бандитизмі, експропріації та фальшуванні грошей» у Москві розстріляли анархістського теоретика П. Д. Турчанинова («Лев Чорний»), анархо-синдикалістку з «Набату» Фані Барон і ще вісьмох обвинувачених, серед котрих були як ідейні анархісти,

¹¹ Павлов Д.В. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов: 1917 – середина 1950-х гг. – С. 67.

¹² Савченко В. Измена батьки Махно и «железная метла» Л. Троцкого // История СССР. – 1990. – № 2. – С. 75–90; Верстюк В.Ф. Махновщина: крестьянское повстанческое движение на Украине (1918–1921). – К., 1991.

так і експропріатори. У 1922 р. в Москві владні структури готували великий судовий процес ревтрибуналу у справі «анархістів-бандитів»¹³. Подібний крок центральної влади викликав хвилю репресій проти анархістів і в радянській Україні. Зокрема, арешту зазнала ідейна учасниця руху, організатор «Чорного хреста» у Харкові А. І. Галаєва.

На початку 1921 р., за твердженням лідера Конфедерації анархістських організацій України «Набат» М. Мрачного, деякі місцеві структури «було відроджено»¹⁴. У квітні 1921 р. під тиском обурених одеських будівельників рішенням губкому КП(б)У припинили справу «анархо-бандитів групи Шахворостова». С. І. Шахворостов очолював профспілку будівельників, брав участь у подіях 1905 (учасник повстання на броненосці «Потьомкін») та 1917 рр.¹⁵ Однак згодом декого з фігурантів цієї справи чекісти використали для організації нової справи – «анархо-бандитської, махновської, терористичної групи на залізниці». Чисельність її «роздули» до 44 осіб, включивши сюди як кримінальників, так і ідейних анархістів із дореволюційним стажем: Ф. Александровича (за іншими документами – В. К. Александрович), І. Криклівіна, В. Іоселевича, К. Меккеля, Л. Саф'ян та ін. Їх звинувачували у зв'язках із підпіллям «Набату», грабежах місцевих «валютників», нападах (зокрема на начальника Закордоту¹⁶), у підготовці «ексів» проти Зовнішторгу, роботі щодо «підпалу вокзалу й депо», «у розкраданнях на залізниці та підпалі готелю “Брістоль” із метою приховати ці розкрадання». Ф. Александровича (колишній анархіст-каторжанин, із 1921 р. член КП(б)У та Одеської міськради, комендант управління Південних залізниць) і І. Криклівіна розстріляли наприкінці 1921 р.

¹³ Судебный процесс над социалистами-революционерами (июнь–август 1922): Подготовка. Проведение. Итоги: Сб. док. / Сост. С. А. Красильников, К. Н. Морозов, И. В. Чубыкин. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 161–162.

¹⁴ Мрачный М. Записки тюремные // Волна. – Вып. 55. – [Б.м.], 1924. – С. 39.

¹⁵ Зінько Ф. Одеситами не народжуються. – Одеса: Печатный дом, 2007. – Кн. 2. – С. 175, 183.

¹⁶ Закордот (Закордонний відділ ЦК КП(б)У) – законспірований структурний підрозділ, у 1920–1922 рр. керував таємною політичною, розвідувальною та інформаційною роботою у суміжних з УСРР державах.

Про інсценування НК цього «заколоту» за участю провокатора С. Шварцмана писав берлінський «Анархический вестник»¹⁷.

Одеса залишалася «небезпечним центром анархізму». Згідно з інформацією губНК, у 1921 р. тут нараховувалося до 200 «діючих» анархістів. У 1922 р. їх кількість скоротилася до 109 осіб. Деякі анархісти мали зв'язки з єврейськими групами США й Лондона. У 1921 р. влада закрила Одеський міський та Пересипський клуби «Набату» й заарештувала декілька десятків набатівців і анархістів-синдикалістів. Більшість із них після одного – п'яти місяців ув'язнення звільнили. Зокрема, Л. Польовий отримав термін «до закінчення громадянської війни», хоча вона скінчилася за півроку до вироку¹⁸.

Найбільш впливова в місті група анархістів-синдикалістів Одеси налічувала 45 осіб, її очолювали М. Брайловський, К. Лоева («Чорна»). Вона мала контакти з міжнародними анархо-синдикалістськими організаціями, делегувала свого представника на світовий конгрес синдикалістів у Берліні, випускала й поширювала серед робітників листівки. Інша група – Асоціація анархістів-позитивістів-універсалістів Одеси – налічувала до 25 осіб. Очолювані Б. Бєдним, М. Берковичем, її члени визнавали радянську владу, брали участь у перевиборах до одеської міськради 1921 р. Іншою Асоціацією анархістів Одеси керували С. І. Шахворостов, Л. С. Віленський. В її складі налічувалося 52 особи. Також у місті діяли Асоціація бессарабських анархістів (Д. Хаскін), Анархістський союз молоді Одеси, що утворився навколо декількох реемігрантів зі США, одеська група «Набат» з 25 осіб. Останньою керували Г. Я. Соболев-Дубинський, П. Ф. Козаченко, Ф. П. Павлів. Чекисти припускали, що в «Набату» є друкарня, зброя, зв'язки з Москвою, Парижем, Берліном. Інформаційні звіти губНК указували, що в Одесі з 1922 р.

¹⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, оп. 1, спр. 415, т. 1, арк. 806, 828; Гонения на анархизм // Анархический вестник (Берлин). – 1923. – № 1. – С. 75.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 73225, арк. 22, 499, 829; спр. 37962, арк. 24; Итоги и практика летней деятельности Одесского губернского ЧК. – Одесса: Одес. Губчека, 1921. – С. 138.

«будується новий “Набат” за допомогою кількох прибулих із Парижа анархістів, а в деяких анархістів склалося враження “очікування приходу Махна з Бессарабії”»¹⁹.

Анархісти-синдикалісти мали вплив на робітничий клас Одеси через профспілкові осередки харчовиків (К. Лоева («Чорна»), Г. Бут («Зигмунд»)), будівельників (С. І. Шахворостов), водників (Г. М. Борзенко-Москаленко, Г. Ф. Чернявський), залізничників (Мельников), шевців і майстрів зі шкіри (А. Тарасюк, Файнгольд, Розенберг, Гольденберг)²⁰. Анархісти використовували професійний клуб «Голка» для своєї пропаганди, провели в завкомі працівників «Губодягу» 5 своїх однодумців. У жовтні 1921 р. страйк робітників «Губодягу» Одеси спричинив арешти анархістів – членів завкомів. У чекістському звіті було відзначено, що страйк мав «політичний, озлоблений характер», був спрямований проти комуністів. Страйки робітників головних залізничних майстерень Одеси закінчилися арештами есерів та анархістів, які очолювали виступи²¹.

У Миколаївській губернії 1921 р. чекисти виявили групи М. Сонцева з 20 осіб та анархістів-універсалістів у складі 6 осіб у Миколаєві, групу анархістів на Держфабриці (15 чол.) у Херсоні²². У 1921 р. в Києві чекисти нарахували 46 активних анархістів під керівництвом А. Консе, із 1922 р. – І. Л. Кологрива. Анархісти вели агітацію на підприємствах міста, мали певний вплив на профспілку харчовиків, студентське середовище. Однак посилення репресій призвело до того, що активісти «Набату» залишили місто. У Житомирі група анархістів-синдикалістів діяла у профспілках друкарів і транспортників²³. На Волині було за-

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 37, 115, 260, 798, 815, 824; ф. 6, спр. 37962, арк. 2; Гонения на анархизм в Советской России. – Берлин, 1922. – С. 30.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 415, т. 1, арк. 798, 804–805, 822, 828, 839.

²¹ Там само, арк. 340–343, 750; спр. 260, т. 6, арк. 57, 62.

²² Там само, арк. 750, 752, 776.

²³ Там само, арк. 338, 421, 438, 835.

арештовано членів Анархістської спілки молоді, що нібито мали за мету «терор проти партійних працівників»²⁴.

Звіти НК фіксують, що частина анархістів із Києва, Миколаєва, Полтави з'їжджалися до Харкова, намагаючись відновити місцеву організацію як регіональний центр руху. Якщо на початку 1922 р. у Харкові та губернії «на обліку» НК перебувало 46 анархістів, то до жовтня 1922 р. вже 207. Анархістські групи у Харкові було створено серед робітників, студентів медичної академії, сільськогосподарського та ветеринарного інститутів, у місцевому інституті народної освіти. Керівника Всеукраїнської організації есперантистів О. М. Антоновича чекісти розглядали як анархістського агітатора. Масові арешти листопада-грудня 1922 р., проведені ДПУ по всій території СРСР у справі «ліквідації всіх анархічних організацій», не оминули Харкова. Тут заарештували декілька десятків анархістів (у тому числі активісти «Набату»), що організували робітничий страйк²⁵.

У 1921–1923 рр. чекісти почали «полювання» на «анархісток-терористок»: шукали керівницю «групи експропріаторів», члена «Набату», дружину члена секретаріату конфедерації – Є. Саф'ян. Її «заарештували в Одесі з бомбами», обвинувачували в нальоті на управління текстильної промисловості в Москві. Проте затримана змогла втекти з в'язниці, перебралася за кордон, а потім у 1923 р. нелегально повернулася до УСРР і налагодила зв'язок із харківськими анархістами. У розшуку перебувала також анархістка Шварцман, яка «їздила в Одесу, Миколаїв та Київ для проведення терактів й “ексів”». У 1922 р. в «терористки» записали Т. Вегер, що намагалася придбати в радянській Україні зброю «для експропріації в Москві». Із московської в'язниці втекли Л. Д. Коган-Рубін (чоловік Т. Вегер) та І. Охтирський, яких негайно записали до «терористів та експропріаторів», а харківських анархістів звинуватили в тому, що вони «підтримують зв'язок» зі втікачами²⁶.

²⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922: Сб. док. и мат. – К.: Политиздат Украины, 1971. – С. 344.

²⁵ Там же. – С. 430.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 73225, арк. 22, 499, 829; спр. 37962, арк. 24; Итоги и практика летней деятельности Одесского губернского ЧК. – С. 138.

У 1921 р. чекісти почали «фільтрувати» кримських анархістів. Після захоплення Червоною армією півострова більшість членів місцевої федерації анархістів зосередилися у Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Євпаторії навколо залишків Кримської повстанської «зеленої армії» та її колишнього командувача – О. В. Мокроусова. Вони користувалися його авторитетом «ветерана громадянської війни» та кавалера ордена Червоного прапора. Зведення НК вказували на те, що найбільш впливовими (у профспілці металістів та водників) і чисельними у Криму були анархісти-синдикалісти, до яких ще з 1907 р. належав О. В. Мокроусов. Також діяли групи анархістів-комуністів, анархістів-індивідуалістів, анархістів-махновців. Чекісти вважали анархістів-синдикалістів «найбільш небезпечними», а О. В. Мокроусова – «особливо небезпечним», «активним ворогом» радянської влади, що «пригрів» групу анархістів-індивідуалістів в агітаційному відділі своєї «зеленої» армії. Також небезпечними вважалися анархісти-синдикалісти Л. С. Луговика (секретар Кримської федерації анархістів), М. П. Уралова (колишній махновський лідер) в наркоматі землеробства Криму.

Існували підозри, що Л. С. Луговик та М. П. Уралов, користуючись офіційними посадами, організовуючи радгоспи, об'їжджали міста Криму, збираючи анархістське підпілля. У 1921 р. співробітники НК розглядали можливість арешту О. В. Мокроусова. Уважалося, що він «вороже» ставиться до реввійськради Південного фронту, незадоволений своїм відстороненням від командних посад, роззброєнням «зеленої армії» у грудні 1920 р. Йому закидали контакти з махновським Кримським корпусом, дозвіл на друк у Сімферополі махновської газети «Путь к свободе» (20 листопада 1920 р.), організацію таємної наради штабу корпусу махновців та анархістів «зеленої армії», на якій розглядалися питання «закріплення у Криму» анархістів, «боротьби з комуністами». Інформатори стверджували, що у час Кронштадтського повстання севастопольські матроси просили О. В. Мокроусова, котрий мав серед них «величезну популярність», повести їх проти більшовиків. Однак він тоді вагався й радився з Л. С. Луговиком²⁷.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 242, 266–271.

Вплинути на О. В. Мокроусова чекісти вирішили через його завербованих соратників – анархістів із «зеленої армії» І. Д. Папаніна та О. П. Улановського. Незговірливих анархістів-синдикалістів із «зеленої армії» чекав арешт або страта як «махновців» і «бандитів» (М. П. Уралов, О. Гестрин, О. Фокін, О. Сидорин та ін.)²⁸.

Улітку 1921 р. чекісти розгромили «махновську організацію подільських анархістів» – тоді заарештували та стратили 21 особу (за анархістськими джерелами – до 40 осіб), котрі нібито готували «експропріації й терор»²⁹. У збірці документів «На защите революции» згадується ліквідація брацлавської організації анархістів, яка «розкладала молодь». Ця чекістська справа закінчилася арештом 110 підозрюваних в анархістській агітації³⁰. Скоріш за все, такий погром пов'язувався з активізацією анархістів Вінниці, Кам'янця-Подільського, Брацлава, Жмеринки, спробою відродити Федерацію анархістів Подільської губернії.

В Єлизаветграді 1921 р. було виявлено підпільну друкарню анархістів, заарештовано групи анархістів-синдикалістів-комуністів (20 осіб) та «молодих» анархістів. За звинуваченнями в анархізмі чекісти хапали підлітків 15 років, а їхнього очільника Кролевецького вбили під час арешту³¹.

У Чернігівській губернії анархісти створили селянські трудові артілі. Групи анархістів діяли у Чернігові, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Конотопі, Козельці, Ніжині, селах губернії. Чекісти вказували на те, що анархісти Чернігівщини мали таємний «зв'язок з Махном», із закордонним секретаріатом Російської конфедерації анархістів-синдикалістів. У 1921 р. ідейний анархіст Двигоміров був без суду розстріляний за участь у безпартійній селянській конференції в Новозибкові³².

²⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 287–290.

²⁹ Гонения на анархизм в Советской России. – С. 13.

³⁰ На защите революции... – С. 327.

³¹ Там же. – С. 344; ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 415, арк. 132, 273, 314, 753.

³² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 37, 115, 260, 798, 815, 824; ф. 6, спр. 37962, арк. 2; Гонения на анархизм в Советской России. – С. 30.

У червні 1922 р. заарештували 16 анархістів амуро-нижньодніпровської групи «Набату». Їх обвинувачували в нападах на касира заводу Ланге (захоплено 2 млрд руб.), на станції Нижньодніпровськ, «контактах із бандитами Амура та Салтанівки» (передмістя Катеринослава). Члени групи дотримувалися концепції «анархістської держави на основі практики махновців з елементами анархізму-синдикалізму». Існували її «відділення» у Великому Токмаку, були зв'язки з анархістами Москви, Харкова, Курська, Павлограда, Єлизаветграда, Одеси, Олександрівська, Полтави, Гуляй-Поля, Новомосковська. Цікаво, що лідер групи – В. О. Бобильов-Праведников – із 1918 р. керував набатівським підпіллям у Катеринославі, працював у політвідділі армії Н. І. Махна, підтримував листування з лідерами анархізму В. Воліним, І. Гросманом, А. Бароном, а 1921 р. працював у НК і був членом КП(б)У. Учасники групи, серед яких було декілька співробітників НК, РОСТА, колишні комуністи, підготували на друкарській машинці числа нелегального «Вісника», в якому викривали чекістські методи в боротьбі з соціалістами. Більшість членів групи були засуджені до розстрілу, але у грудні 1922 р. їх звільнили за амністією, амуро-нижньодніпровську групу «Набату» вдалося відродити³³.

Натомість у Катеринославі тривали арешти анархістів. Навесні 1922 р. така доля спіткала членів групи «Набату», які вели агітацію на заводі Гантке, поширювали листівки, організовували страйк робітників (було заарештовано робітника О. Ф. Тихонова та ін.)³⁴.

Чекісти уважно стежили за групами анархістів із числа робітників, що діяли на заводах Катеринославської губернії – у Кайдаках, Каменську, Новомосковську. Арешти пройшли в Маріуполі (анархіст-синдикаліст Г. І. Чипіженко), Мелітополі, Бахмуті, Алчевську. У Великому Токмаку чекісти виявили «махновське підпілля з колишніх матросів»³⁵.

³³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, арк. 3–19, 133–139, 569, 619.

³⁴ Там само, арк. 552.

³⁵ Там само, арк. 287, 357, 370, 524, 555–558.

У Полтавській губернії місцева НК поставила на облік до 100 анархістів під керівництвом Д. Полякова, М. Андрейченка, К. Іваненка, Л. Немрицької. У чекістських зведеннях указувалося, що в Полтаві ідеї анархістів-синдикалістів поширювалися головним чином серед інтелігенції, натомість «федералісти» й «анархо-комуністи» мали прихильників серед робітників. У 1921–1922 рр. осередки продовжували діяти в Полтаві, Ромнах, Лохвиці, Миргороді, Гадячі, Глинську, у селах Сміле, Волошинка. Навесні 1922 р. ліві есери, есери-максималісти та анархісти-синдикалісти організували в Полтаві низку страйків, поширювали серед робітників листівки. Місцеві анархісти проводили пропаганду у профспілкових осередках будівельників, металістів, друкарів, харчовиків, робітників союзу «Голка», створювали підпільні гуртки Союзу анархістської молоді в інституті народної освіти, Лубенській педагогічній школі, на педагогічних курсах Гадяча. Петроградський анархіст А. Усов («Льонька Петроградський») створив групу на чавунно-ливарному заводі Полтави³⁶.

1922 р. в Полтавській губернії чекісти «ліквідували анархо-бандитську групу, яка проводила напади й убивала відповідальних радпартпрацівників»³⁷. Вірогідно, це були підпільні групи «анархістів-терористів» П. Радченка («Петьки-Рака») та анархіста Соколовського. Навесні 1922 р. чекісти, побоюючись зростання впливу анархістів у робітничому середовищі Полтави й Ромен, заарештували анархістських лідерів та активістів³⁸.

Голод 1921–1922 рр. послабив анархістський рух в УСРР, адже радикали були змушені спрямувати сили на власне виживання. Водночас у зведеннях ВНК за 1922 р. указувалося, що

«діяльність анархістських груп упродовж лютого значно посилилася порівняно з минулим січнем. Особливо сильне це пожвавлення на півдні, головним чином на Україні та у Криму, де воно виражається в організації терористичних актів, експропріація,

³⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, арк. 110, 135, 835.

³⁷ «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 1. – Ч. 2. – М., 2001 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

³⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 450.

підпалах і т. п. Групи місцями мають підпільні друкарні, підтримують зв'язок із махновськими та петлюрівськими організаціями»³⁹.

У циркулярному листі ДПУ від липня 1922 р. анархізм інтерпретували як «ідеологію люмпен-пролетаріату», «контрреволюцію», обвинуватили у встановленні «нещадної диктатури куркульства», організації «змовницьких зграй». Місцевим апаратам держбезпеки пропонувалося вести «нещадну боротьбу з анархістами-підпільниками», «паралізувати роботу анархістів» із допомогою «внутрішніх інформаторів». Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про створення у профспілках «бюро сприяння» ДПУ для збору інформації⁴⁰.

Керівництво ОДПУ використовувало організації анархістів для оперативної гри з метою «заманювання» окремих осіб із радикальними поглядами, для «контролю» над неблагонадійними в анархістських групах, де їхню діяльність відстежували декілька секретних співробітників. Провокатори були в кожному значному осередку. Крім того, співробітники ДПУ обліковували анархістів із поділом на «активних», «пасивних», «підпільних», «ексистів-терористів». Спираючись на інформацію агентів, чекісти наглядали за діяльністю основних, але не мали можливості відстежувати «дикі» або дрібні групи. У боротьбі з провокаціями з боку влади анархісти з 1922 р. почали діяти в повній конспірації невеликими п'ятірками. Анархісти-синдикалісти Одеси виступали проти легалізації та співпраці з режимом, частина з них влилася до Партії лівих есерів-синдикалістів.

Співробітники ДПУ у середині 1922 р. констатували певне пожвавлення у середовищі анархістського руху:

«Серед анархістів підпілля, особливо серед знаних його працівників, відчувається тенденція сконцентрувати як активістів, котрі залишилися на волі, так і розрізнені анархічні угруповання для спільної підпільної роботи, [...] прагнення до об'єднання, чистка

³⁹ «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 1. – Ч. 2 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

⁴⁰ Павлов Д.В. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов: 1917 – середина 1950-х гг. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 70.

своїх рядів від чужих і ненадійних елементів, [...] підпільники єднаються в невеликі, суворо законспіровані групи [...]. В Москві виявлено невелику підпільну групу "набатівців" і безвладників, яка прибула сюди з України та Петрограда, щоб займатися ексами»⁴¹.

У 1922 р. діяльність в Україні окремих махновських загонів і підпільних груп продовжувала непокоїти політичне керівництво країни. У Румунії Н. І. Махно створив зарубіжний центр свого руху, який намагався керувати загонами й підпіллям в УСРР. Метою було створення умов для відновлення широкомасштабної боротьби проти більшовиків і повернення «народного отамана». Через «вікна» на кордоні махновський центр направляв емісарів, похідні групи, літературу.

У серпні 1922 р. чекісти звітували:

«Найбільш активні анархістські групи, групи підпільників пов'язані нині, у більшості випадків, із суто кримінальним елементом; як і раніше, вони перманентно зайняті підготовчою роботою та організацією ексів. Однак, як і слід було припускати, ніякої експропріації за звітний період ними скоєно не було»⁴².

Керівництво ДПУ було занепокоєне консолідацією анархістського руху в УСРР на «підпільних конференціях і з'їздах». У 1921 р. такий «з'їзд» начебто відбувся в Бендерах (Румунія) або у Житомирі, у 1922 р. – у Дніпропетровську чи у Житомирі. З'явилася інформація про підготовку до скликання в Москві всеросійського з'їзду анархістів – «угруповань усіх течій із питань організаційного й тактичного характеру»⁴³.

1922-й рік можна вважати останнім роком напівлегальної діяльності анархо-синдикалістів у профспілкових та фабрично-заводських структурах. До березня анархо-синдикалісти Катеринослава входили до складу правління міського Союзу харчовиків, однак, згідно з рішенням губернського з'їзду цього

об'єднання, їх виключили. До осені вони перебували в керівних органах профспілок вугільників, у рудничних комітетах в Юзівці, Луганську, Горлівці⁴⁴.

До 1922 р. більшовики мали надію очолити світовий профспілковий рух за допомогою кишенькового «Червоного Інтернаціоналу профспілок». Німецьке профспілкове об'єднання ФАУД, американсько-канадське ІРА, аргентинське ФОРА та низка інших синдикалістських національних структур виступили проти більшовицького диктату, домагалися звільнення анархістів із радянських в'язниць, створивши «інтернаціонал революційного синдикалізму» – Міжнародну асоціацію трудящих (МАТ). ФАУД відкрито підтримала Групу російських анархістів за кордоном із колишніх набатівців та Закордонну делегацію Російської конфедерації анархо-синдикалістів. Їхні журнали «Анархичный вестник» та «Рабочий путь» друкувалися у друкарні ФАУД⁴⁵. Синдикалісти Італії, Франції, США, Німеччини звернулися з листом протесту, вимагаючи звільнення заарештованого радянською владою анархо-синдикаліста О. П. Шапіро. 31 жовтня 1922 р. його вислали з «країни Рад». Західні анархо-синдикалісти також зажадали волі для лідера «Набату», анархіста-синдикаліста з 1906 р. А. Барона, якого арештували 26 листопада 1920 р. у Харкові. Він заочно отримав повноваження делегата берлінського конгресу МАТ.

Радянський уряд, готуючи «революцію в Німеччині», до січня 1923 р. ще сподівався на союзництво з ФАУД. Справи заарештованих анархістів розглядала Президія ВУЦВК. На початку листопада 1922 р. із харківської в'язниці було звільнено 11 анархістських лідерів (А. Барон, І. А. Чарін, його дружина Л. І. Готман, В. І. Проценко, А. О. Шляховий, М. І. Доленко («Чекерес»), С. А. Авруцька, А. І. Левада, А. Ярошевський, І. Олонецький, Пилипенко). А. Барона, І. А. Чаріна, Л. І. Готман владні структури

⁴¹ «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 1. – Ч. 1. – М., 2001 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

⁴² Там же. – Т. 1. – Ч. 2 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

⁴³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 111–116.

⁴⁴ Дубовик А. К истории анархического движения в Украине (1922–1938). – С. 183–185.

⁴⁵ Дамье В. Забытый Интернационал: международное анархо-синдикалистское движение между двумя мировыми войнами. – Т. 1. – М.: Новое лит. обозрение, 2006. – С. 245–258.

обіцяли вислати до Німеччини. Їм надали місячний термін для від'їзду під чесне слово, що вони не провадитимуть анархістської діяльності. Решту заарештованих анархістів звільнили 23 жовтня 1922 р. на підставі постанови ВУЦВК.

Утім 18 грудня 1922 р. А. Барона знову арештували – за самовільну поїздку до Катеринослава й «політичні виступи» перед активістами анархістського руху. Він опинився в концтаборі на Соловках, де 1923 р. на знак протесту зробив спробу самопалення. І. А. Чарін і Л. І. Готман опинилися за ґратами на початку 1923 р., отримали два роки північних концтаборів⁴⁶.

У результаті таких дій більшовицького керівництва Міжнародна асоціація трудящих виступила за розрив із Червоним Профінтерном, ухваливши резолюцію протесту проти переслідувань «лівих елементів революційних робітників» у СРСР і закликавши свої організації надсилати кошти на допомогу ув'язненим та на потреби анархо-синдикалістської пропаганди. У Західній Європі було створено комітет допомоги заарештованим і засланим анархістам та анархо-синдикалістам. Остаточний розрив МАТ із Профінтерном і поразка революції в Німеччині (листопад 1923 р.) спричинили нові репресії проти анархістів у СРСР.

На початку 1923 р. чекісти стверджували про посилення діяльності анархістів-синдикалістів:

«Вони пов'язані з німецькими синдикалістами, отримують від них грошові кошти на ведення роботи, мають свої друкарні, книжкові склади та магазини. Це угруповання працює як легально, так і в підпіллі. На чолі стоять емігранти. Робота проводиться переважно серед студентства. Синдикалісти, будучи краще організованими й економічно сильнішими за ВФА (Всеросійська федерація анархістів. – В. С.), ураховують усі вигоди об'єднання анархістських угруповань і втягують ВФА у спільну роботу»⁴⁷.

Попри репресії, на початку 1923 р. дехто з представників руху ще сподівався на легалізацію у СРСР. Так, відомий анархіст

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 118.

⁴⁷ «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 1. – Ч. 2 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

Г. Сандомирський звернувся до ВУЦВК щодо дозволу на відкриття анархістського книжкового магазину у Харкові⁴⁸.

Водночас улітку 1923 р. співробітники ДПУ зафіксували ряд анархістських акцій:

«[...] у Харкові було кинуте в партер театру балон із вуглекислою з метою, як заявив місцевий анархіст, котрий його кидав, убити комуністів і спекулянтів, що сидять у партері [...]. У Подільській, Полтавській та Чернігівській губ. окремі анархісти ведуть антирадянську і протиподаткову агітацію у селі. [...] У Полтаві відзначено спроби провести "екси"⁴⁹.

Приводом для арешту одеських анархістів стала агентурна інформація ДПУ про проникнення до Одеси бойової групи «анархістів-махновців» із Галичини – для проведення «терористичних актів і вибухів на залізниці»⁵⁰.

У жовтні 1923 р. в Одесі відбувся суд над членом «Набату» «анархістом-бандитом» М. Кальком («Метеором»). Він сформував у с. Гладоси Єлизаветградського повіту групу з 30 озброєних бійців, що проводили «експропріації», нападали на потяги, волосні комітети, представників місцевої влади. Арешт і суд було використано для формування громадської думки щодо кримінальної сутності діяльності анархістів⁵¹.

Паралельно з цими подіями за ґратами опинилися члени петроградського та кронштадтського анархістського підпілля, угруповань в Амурській і Томській губерніях. Було ліквідовано «кримінальну» анархістську групу у Тверській, групи у Самарській і Пензенській губерніях, в учасників яких «виявлено зброю, шифр і листівки».

Восени 1923 р. співробітники ДПУ фіксували:

«[...] виникають нові об'єднання анархістів з активними тенденціями і прагненнями (Київська, Полтавська, Харківська губ.)».

⁴⁸ Современное положение в России // Анархический вестник. – 1924. – № 7. – С. 35.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 200, арк. 16–18.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 748, 758.

Вони намагалися поглибити як підпільну, так і легальну роботу (в тому числі через гуртки есперантистів), залучити до своїх груп колишніх членів РКП(б). Для організації підпільних гуртків в Україну виїхали члени підпільної анархо-синдикалістської організації з Москви. Анархісти УСРР робили спроби налагодити зв'язки з федераціями анархістів США та Аргентини⁵².

У робітничих страйках на державних підприємствах, що відбулися 1923 р. у промислових містах радянської України, політичне керівництво СРСР побачило «синдикалістський характер». В Одесі, Миколаєві, Херсоні роботу залишили працівники заводів, матроси і портовики, робилися спроби поширити страйковий рух на інші підприємства та скоординувати загальний страйк⁵³. У вересні–жовтні 1923 р. «страйкував майже поголівно весь Донбас», робітництво Дніпропетровська, Харкова, Первомайська, Вознесенська⁵⁴.

У 1924 р., за повідомленнями ОДПУ СРСР, відзначалося посилення анархістського руху («пожвавлення серед анархістів триває», «має тенденцію до поглиблення й розширення»). Тільки в УСРР чекісти зафіксували анархістські групи в Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Маріуполі, Житомирі, Кременчуці, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Умані, Бахмуті, Бердянську, Чернігові, Каневі, Єлизаветграді, Юзівці, Лубнах, Ромнах, Ніжині, Радомишлі, с. Подолки Роменського округу, а також у Сімферополі, Севастополі, Ялті.

Члени анархістських осередків використовували найменші прояви невдоволення населення діяльністю місцевих більшовицьких властей. Зокрема, про силу громадського протесту під гаслами анархістів свідчать події 15–21 травня 1924 р. в Одесі. Тоді понад 5 тис. безробітних пройшли містом із гаслами «Геть владу!». Демонстранти розігнали кінну міліцію, штурмували будівлю губвиконкому, вимагаючи «кращого життя й роботи».

⁵² «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 1. – Ч. 2 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

⁵³ Держархів Одеської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 583, арк. 88; спр. 584, арк. 104–128.

⁵⁴ Большевикское руководство: Переписка: 1912–1927. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 284.

Серед лідерів акції протесту були М. Кириченко, М. Гандлер, Савицький, Беркович, Герцензон, яких інформатори називали «анархістами-синдикалістами». Декого з «ватажків бунту» заарештували й засудили до двох років заслання у Середню Азію⁵⁵.

Центральні структури ОДПУ СРСР 1924 р. повідомляли партійно-радянському керівництву:

«[...] у Ленінградській губ. анархо-підпілля підсилює свою діяльність, центр ваги роботи переноситься на фабрики й заводи, на флот та студентство [...]. Організація прагнула очолити весь анархістський рух у СРСР. Література і грошова допомога організації виходила від берлінських анархо-синдикалістів. Готувалася організація так званих “чорних профспілок”, з'їзд анархістів Союзу [...]. На лінійних кораблях Балтійського флоту були анархо-підпільні групи, які прагнули розкласти склад військморів. Більшість із них працювали у глибокому анархістському підпіллі, будучи водночас членами РЛКСМ».

У жовтні 1924 р. в Ленінграді в результаті двох спецоперацій заарештували понад 90 осіб, на Балтійському флоті – 20 моряків. По Москві та Московській губернії за ґратами опинилися 80 анархістів⁵⁶.

Арешти пройшли в Гомелі, Брянську, Калинковичах, Мінському окрузі, на Уралі «проведено 18 операцій і заарештовано понад 300 анархістів. Обробляється по Москві понад 750 осіб, загалом по Союзу – більше 4000 осіб». Проводячи арешти анархістів, влада, окрім звинувачень у «бандитизмі» («саратовська група провела екс, в артільника банку захоплено 10 000 руб. державних грошей»), закидала їм «зв'язки з лівими есерами», «шпигунство на користь Естонії», організацію «лабораторії з виготовлення наркотиків»⁵⁷.

Особливо наголошувалося на роботі анархістів серед молоді:

⁵⁵ Держархів Одеської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1310, арк. 120; ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 2, арк. 80, 92.

⁵⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 1. – Ч. 2 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

⁵⁷ Там само. – Ч. 1–2.

«[...] анархістське студентство випустило на друкарській машинці журнал [...]. Студентська група передбачала створити організацію виключених із ВНЗ з метою масового протесту»,

ведеться робота з «розкладання РКСМ»,

«у Ленінграді [...] студентська група випустила листівку, присвячену чистці ВНЗ», «у Москві серед студентства організуються гуртки та налагоджується підпільна робота».

Анархісти діяли у середовищі учнівської й робітничої молоді Харкова, Києва, Одеси, Полтави. У Запоріжжі вони намагалися видавати листівки, полтавські анархісти поширювали відповідну літературу серед селян⁵⁸.

Згідно з інформаційними документами ДПУ УСРР, у 1923 р. харківським анархістам удалося відновити загальноміську організацію на платформі «Набату», налагодити випуск гектографічних листівок, підтримувати стійкі нелегальні зв'язки з закордоном (отримували зі США, Німеччини та Франції анархістську літературу), зв'язки з підпіллям Москви, Петрограда, Києва, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Донбасу, із лівими есе-рами й максималістами. Наприкінці 1923 – у першій половині 1924 рр. харківські анархісти брали участь в організації страйків на заводах «ВЕК» і паровозному, у залізничних майстернях, депо. Анархісти діяли у трамвайному парку, в артілі кустарів, серед службовців Центрархіву, у місцевому технологічному інституті.

Анархо-синдикалісти Києва провели нараду з питань об'єднання анархістів УСРР, було «намічено кроки щодо агітації проти вступу робітників до лав РКП». Тому-то у червні 1924 р. 25 місцевих анархістів – О. Таратуту, А. Консе, «нелегала» В. Соколова-Плінера та студентів із Союзу анархістської молоді – заарештували⁵⁹. Емігрантське джерело повідомляло, що в Києві за ґратами опинились анархісти із профспілки будівельників («за виступи серед робітників»), в Одесі заарештовано 75 анархістів⁶⁰. У квітні 1924 р.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 1, арк. 93, 178.

⁵⁹ Там само, т. 2, арк. 115.

⁶⁰ Американские известия. – 1924. – 17 сентября.

«по Харкову проведено операцію по анархістам, знято активно діючу верхівку харківських анархістів, розгромлено редколегію та вилучено матеріали для випуску журналів і першотравневої листівки й ряд інших партійних матеріалів»⁶¹.

Незважаючи на арешти, Федерація анархістів Харкова на липень–серпень 1924 р. готувала всесоюзний з'їзд. Для недопущення координації анархістських осередків співробітники ДПУ заарештували 70 місцевих діячів, 6 із них відправили у заслання. Улітку 1924 р. у Харкові, Одесі, Полтаві, Юзівці, а у жовтні – у Харкові, Радомишлі, Севастополі, Ялті прокотилася хвиля арештів активістів підпільних анархістських груп. ОДПУ СРСР зазначало:

«[...] бунтарськи налаштовані елементи [...] з терористичним і експропріаторським ухилом – рішуче, швидко ліквідовуються [...], найбільш непримиренні [...] переходять у підпілля і роблять спроби ввійти у блок з іншими антирадянськими партіями»⁶².

Таким чином, перші роки після проголошення непу стали для анархістського руху в радянській Україні певним тестом на виживання. Репресії, нелегальне існування, голод, економічна криза й ідеологічна невизначеність упродовж 1921–1923 рр. значно обмежили можливості анархістських осередків впливати на громадську думку. Проте рух як ідеологічна течія продовжував в окремих випадках протистояти більшовицькій партії. На початку 1924 р. в умовах посилення економічної кризи й соціальних суперечностей, одержавлення профспілок анархістські осередки поживали свою роботу. Залишалися актуальними гасла про «соціальну справедливість», «рівність», «краще життя». Для дискредитації анархістів партійно-радянський апарат використовував факти вбивств та «ексів», справедливо інтерпретуючи їх як «кримінальний бандитизм». Більшовики розраховували, що анархізм «помре своєю смертю», але в 1924 р. усвідомили, що, навіть репресований, він продовжує залишатися політичним конкурентом, створюючи для влади

⁶¹ «Совершенно секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 1. – Ч. 1–2 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info>

⁶² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 415, т. 2, арк. 68 – 79, 109; спр. 283, арк. 32 – 5; Волна. – Чикаго, 1924. – № 57. – С. 47.

«небезпеку зліва». Повного розгрому анархістський рух у СРСР зазнає лише в період «великого перелому» (1929–1930 рр.).

Савченко В. Репрессии против анархистов в УССР (1921–1924 гг.)

На основании архивных материалов исследуется стратегия и тактика действий государственных карательных органов против анархистов в советской Украине в 1921–1924 гг., критикуются утверждения ряда историков о том, что анархистское движение в СССР прекратило своё существование в 1920–1921 гг.

Ключевые слова: репрессии, анархисты, анархисты-синдикалисты, подполье, НК, ГПУ.

Savchenko V. Repression of Anarchists in USSR in (1921–1924)

On the basis of archival materials it is studied the strategy and tactics of repression of Soviet punitive organs against the anarchists in Soviet Ukraine in 1921–1924 years. The statement of a number of historians that the anarchist movement in the Soviet Union ceased to exist in 1920–1921 years is criticized.

Key words: repression, anarchists, anarchist-syndicalists, underground, Cheka, GPU.

УДК 323.28:[323.3:63-051](47+57)«1934/1936»(09)

Наталія РОМАНЕЦЬ*

Кампанія 1934–1936 рр. щодо зняття судимості з селян, засуджених у період «великого перелому»: мета та способи реалізації

У статті досліджується кампанія щодо зняття судимості з колгоспників, проведена владою в Україні впродовж 1934–1936 рр.

Ключові слова: селянство, колгоспники, репресії, судимість, влада.

Тема державного терору і його роль у здійсненні «соціалістичної перебудови аграрного сектора» наприкінці 1920 – на по-

* Романець Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

чатку 1930-х рр., незважаючи на вихід у світ численних наукових розвідок, і досі залишається актуальною проблемою вітчизняної та зарубіжної історіографії. Зростання інтересу фахівців пояснюється як можливістю залучення комплексу секретних донедавна архівних документів, так і використанням нових методологічних підходів. Серед малодосліджених аспектів сталінської «революції згори» – процеси згортання репресій і відновлення так званої «соціалістичної законності», що незмінно слідували за періодами масового терору в українському селі. У цьому плані особливий інтерес становить кампанія щодо зняття судимості з репресованих у період «великого перелому» селян, проведена владою впродовж 1934–1936 рр. Ця тема залишилася поза увагою вітчизняних і зарубіжних істориків, за винятком праць Ю. Мошкова¹ й В. Марочки². Однак у жодній із розвідок не висвітлено її причини, механізми проведення та наслідки, що і є метою нашої статті.

Основною причиною організації кампанії щодо зняття судимості з колгоспників слід уважати масовість репресивних акцій проти селянства, які здійснювалися впродовж так званої «соціалістичної реконструкції сільського господарства». Як відзначав із цього приводу в 1935 р. заступник наркома юстиції та генерального прокурора республіки Б. Бенедиктов,

«ми багато судили людей. Ми можемо відповісти всім нашим органам, що треба було насправді таку кількість людей судити»³.

За даними Наркомату юстиції УСРР, у 1929–1933 рр. за невиконання державних зобов'язань (хлібозаготівлі, посівні плани, наповнення насінневих фондів), а також за «малозначні

¹ Мошков Ю.А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х гг. // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Док. и мат.: В 5 т. – Т. 4: 1934–1936 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 7–38.

² Марочко В.І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 199–211.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 8, оп. 16, спр. 1351, арк. 46.

проступки» (неправильний підрахунок трудоднів, дрібні крадіжки, розтрати, недбале ставлення до колгоспного майна) в республіці було притягнуто до кримінальної відповідальності близько 1 млн колгоспників та одноосібників. У деяких колективних господарствах кількість засуджених сягала 10–15% від їх складу. Наприклад, у колгоспі «Жовтнева перемога» Зміївського району Харківщини в 1927–1934 рр. було притягнуто до кримінальної відповідальності 27 колгоспників із 222 працездатних⁴.

Зняття судимості з селян проводилося не з огляду на якийсь абстрактний «гуманізм» республіканського та союзного керівництва, котре особливо не переймалося тим, в яких умовах відбувалися покарання «класові вороги», а з більш практичних міркувань, адже людські ресурси українського села виявилися не безмежними. Після кількох років масових депортацій, репресій, голоду в деяких регіонах республіки, особливо на півдні, для проведення основних господарсько-політичних кампаній елементарно не вистачало робочих рук. Тому вже після завершення хлібозаготівлі 1931–1932 рр. Наркомат юстиції почав проводити масові операції з «розвантаження» виправно-трудових установ. Так, 25 березня 1932 р. прокуратура республіки направила директиву місцевим органам із вимогою переглянути справи осіб, що перебувають в бупрах у зв'язку з хлібозаготівлею, із тим, щоб засуджених за малозначні вчинки звільнити для участі в посівній кампанії⁵.

Однак проведеної на початку посівної «чистки» виправно-трудових установ виявилось недостатньо для поповнення лав армії працездатних в українському селі. Тож 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У підтримало пропозицію республіканського Наркомату юстиції щодо «серйозного розвантаження бупрів». Уже 9 травня партійне керівництво республіки ухва-

лило відповідну постанову, що передбачала звільнення засуджених, соціальна небезпека яких не вимагає подальшої ізоляції. Під дію цього документа підпадали особи похилого віку й каліки, непрацездатні, незалежно від їхнього соціального стану та характеру вчиненого злочину, крім засуджених за терористичні акти, підпали, інші «контрреволюційні» й кваліфіковані злочини (вбивства, розбій тощо). Передбачалося звільнити бідняків і середняків, засуджених за невиконання контрактиції (ст. 119 КК) та за ухилення від виконання загальнодержавних повинностей (ч. 1 ст. 58 КК), а також робітників, колгоспників, бідняків, середняків і службовців, засуджених до позбавлення волі за менш значні злочини на строк до 3-х років, що відбули одну третину терміну ув'язнення. Ці категорії засуджених дозволялося звільнити й до відбуття третини призначеного терміну, «якщо їх засуджено вперше, і вони під час перебування під вартою добре ставилися до роботи». Бури планувалося розвантажити до 1 червня 1932 р.⁶ Усього внаслідок перегляду справ ув'язнених навесні 1932 р. звільнили понад 20 тис. осіб, у тому числі «підслідних, подальше утримання яких під вартою не зумовлювалося нагальною потребою»⁷.

Про неузгодженість дій центральної та республіканської влади свідчить той факт, що нову кампанію з «розвантаження» місць позбавлення волі в УСРР Кремль ініціював у розпал хлібозаготівлі 1932–1933 рр. Президія ЦВК СРСР 17 жовтня 1932 р. ухвалила постанову поширити на всі республіки чинність постанови ЦВК РСФРР від 27 липня 1932 р. про «перегляд вироків сільських працівників (голів, членів сільрад, голів і членів колгоспу, спеціалістів, що працюють у сільській місцевості), засуджених за посадові та господарські злочини, пов'язані з сільгоспкампаніями» і «про дострокове звільнення всіх осіб віком понад 60 років і молоді до 21 року»⁸.

Зважаючи на те, що масовий перегляд справ і звільнення репресованих дискредитувало поточні каральні акції влади й

⁴Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6580, арк. 7.

⁵Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 446.

⁶ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 236, арк. 80.

⁷Там само, оп. 20, спр. 5488, арк. 61.

⁸Там само, спр. 5487, арк. 120.

унеможливило «боротьбу за хліб» під час заготівель 1932–1933 рр., Наркомат юстиції УСРР визнав реалізацію вказаної постанови «політично шкідливою операцією», що йде «врозріз з усіма останніми настановами партії». Тому він звернувся до ВУЦВК із вимогою порушити питання перед Москвою про скасування цієї постанови⁹.

Нову кампанію з «розвантаження» місць позбавлення волі провели в республіці на початку 1933 р., тобто після сумнозвісної хлібозаготівлі 1932–1933 рр. Станом на 25 січня 1933 р. у виправно-трудовах установах, камерах при районних відділах міліції, спецкорпусах ДПУ утримувалося 190 956 ув'язнених, з яких 86 599 засуджених до позбавлення волі, 100 383 особи перебували під слідством і 3974 були пересильними. Хоча бупри республіки було розраховано на 17 тис. в'язнів, фактично в них перебувало 64 743 особи. Окремі виправно-трудова установи були перевантажені на 1000%. Ситуацію ускладнювало й те, що значну частину ув'язнених становили важкохворі, інваліди, особи похилого віку, утримувати яких у бупрах, на думку юридичного відомства та прокуратури республіки, було «неможливо й недоцільно»¹⁰.

Ще більш критична ситуація з утриманням заарештованих склалася в районних відділах міліції. Так, у січні 1933 р. в камерах бердянської райміліції замість 60–80 осіб перебувало 420, долинської – замість 50–60 осіб – 371¹¹. Межівський і П'ятихатський райони навіть були змушені виділити під утримання заарештованих додаткові, абсолютно непристосовані приміщення, що ускладнювало їх охорону. У переповнених камерах ніде було не лише лежати чи сидіти, але й стояти. Через надмірну тісняву серед ув'язнених почали поширюватися заразні захворювання, зокрема висипний тиф, що створювало загрозу для всього населення республіки¹².

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5487, арк. 45.

¹⁰ Там само, спр. 6390, арк. 44–45, 48.

¹¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37, арк. 46.

¹² Там само, спр. 36, арк. 132.

Становище заарештованих ускладнювала й відсутність належного харчування. Ув'язненим, утримуваним у бупрах республіки, виділялося лише 40 тис. пайок, які ділили у середньому на 75 тис. осіб. Таким чином, кожен отримував по 100–150 г хліба на день¹³. Унаслідок поганого харчування багато з в'язнів потерпали від виснаження, що призводило до летальних наслідків. Ось лише деякі факти. Із 15 лютого до 6 червня 1933 р. в камерах попереднього затримання долинської райміліції померло від голоду 37 осіб, олександрійської впродовж березня–квітня – 37 в'язнів, новомосковської з 1 січня по 23 червня – 49 осіб¹⁴. Переважна більшість жертв – селяни, які перебували під слідством за звинуваченнями у крадіжках продовольства й худоби.

На катастрофічну ситуацію з утриманням заарештованих у радянській Україні був змушений відреагувати й Кремль. ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР 11 березня 1933 р. ухвалили спільну директиву «Про розвантаження місць позбавлення волі в УСРР», що зобов'язала органи юстиції республіки здійснити ретельну перевірку заарештованих, котрі перебували під слідством, і звільнити тих, кого утримували під вартою незаконно або це вважалося «недоцільним». Частину засуджених пропонувалося перевести на виправно-трудова роботи без позбавлення волі. З України до північних концтаборів мали вивезти 25 тис. засуджених на термін від 3 років. Із метою здійснення постійного контролю за контингентом заарештованих до бупрів прикріпили спеціальних прокурорів, до камер райміліції – народних слідчих. Реалізуючи директиву центральної влади, органи юстиції УСРР уже до кінця березня 1933 р. звільнили з-під варти 39 454 особи, а 25 521 в'язня вивезли на Північ¹⁵.

Значне «розвантаження» місць позбавлення волі в УСРР передбачала й таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка проголошувала курс на згортання масових репресій. Упродовж двох місяців кількість ув'язне-

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 48.

¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 35, арк. 998; спр. 61, арк. 87.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 69.

них у республіці мали скоротити до 60 тис. осіб¹⁶. Зокрема засудженим до 3 років позбавлення волі передбачалося замінити примусовими роботами до 1 року, а решту строку вважати умовним¹⁷. І хоча «розвантаження» місць позбавлення волі не передбачало реабілітації засуджених, на наш погляд, це стало першою реакцією властей на жакливі умови утримання ув'язнених і нестачу робочих рук у сільській місцевості.

Наступним кроком центральної й республіканської влади стало зняття судимості з колгоспників. З огляду на те, що більшість селян, засуджених під час масових репресивних кампаній, на той час відбули покарання, 5 квітня 1934 р. ЦК КП(б)У звернувся до ЦК ВКП(б) із пропозицією зняти судимість із цих категорій колгоспників. Для визначення списків селян, на яких поширювалася амністія, пропонувалося створити районні й обласні комісії у складі начальника ДПУ, прокурора, нарсудді, начальника політвідділу МТС під керівництвом голови виконкому¹⁸. 9 квітня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило відповідну секретну постанову ЦК КП(б)У, зміст якої заборонялося оприлюднювати¹⁹.

Порядок зняття судимості з колгоспників деталізувала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 16 квітня 1934 р., дозволивши зняття судимості з колгоспників, засуджених до позбавлення волі на строк не більше 5 років «за невиконання ними під час перебування одноосібниками обов'язків перед державою щодо хлібозаготівлі, контрактації, сплати грошових і натуральних податків, невиконання агромінімуму, за дрібні крадіжки й за дрібні побутові злочини, а також за злочини, скоєні в умовах колгоспного господарювання». Постанова поширювалася лише на осіб, які вже відбули покарання або були достроково звільнені. Умовою зняття судимості була чесна й сумлінна праця в

¹⁶ История сталинского Гулага: Конец 1920 – первая половина 1950-х гг.: Соб. док. в 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; отв. сост. И. А. Зюзина. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 179.

¹⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 134, арк. 74.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6580, арк. 8.

¹⁹ Трагедия советской деревни... – Т. 4. – С. 106.

колгоспах. Водночас постанова не стосувалася осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини», систематичне (впродовж 2–3 років) невиконання хлібозаготівлі та рецидивістів. Зняття судимості з колгоспника передбачало поновлення його у правах і можливість отримання паспорта²⁰. На думку російського дослідника Ю. Мошкова,

«практичне значення цього заходу полягало в тому, щоб ці особи, переважно чоловіки активного віку, могли отримати виборчі права, працювати на посадах керівної ланки у сільському господарстві: бригадирів, трактористів, рахівників, на які їх раніше не приймали. Право на отримання паспорта надавало можливість піти працювати на будівництво або на завод»²¹.

Механізм зняття судимості був наступним. Народні й обласні суди повинні були переглянути справи за період із січня 1928 до 16 квітня 1934 рр. включно для виявлення осіб, на яких поширювалася чинність постанови ВУЦВК і РНК УСРР. Ці так звані «попередні списки» передавалися до районних і міських комісій, котрі спільно з правліннями колгоспів та активом їх перевіряли і встановлювали доцільність зняття судимості стосовно кожної особи²². Після чого оновлені списки надходили до обласних комісій, які ухвалювали остаточне рішення у вигляді відповідної постанови. Народні суди на основі цих постанов оформляли зняття судимості й видавали колгоспникам довідки. Обласні комісії повинні були завершити роботу до 1 липня 1934 р.

Як свідчать документи, здійснюючи процедуру зняття судимості, деякі районні комісії почали ширше тлумачити постанову від 16 квітня 1934 р., застосовуючи її навіть до тих осіб, які ще не відбули покарання, або у випадках, коли вирок не набув чинності. Тому Наркомат юстиції УСРР у січні 1935 р. зобов'язав обласні комісії скасувати рішення, котрі не відповідали

²⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 2, арк. 49 зв.

²¹ Мошков Ю.А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х гг. – С. 10.

²² Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 2, арк. 46.

постанові від 16 квітня 1934 р.²³ Усього в 1934 р. в УСРР судимість було знято з 212 199 колгоспників²⁴.

Знову до питання зняття судимості з селян центральна влада повернулася через рік. 28 липня 1935 р. побачила світ постанова ЦК ВКП(б), а 29 липня – ідентична за змістом постанова ЦВК і РНК СРСР, що, своєю чергою, фактично дублювали згадані вище рішення ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УСРР 1934 р.²⁵

Циркуляр НКВС УСРР від 23 серпня 1935 р. визначав порядок зняття судимості з колгоспників, засуджених ДПУ–НКВС: судовою трійкою та Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР, трійками повноважних представництв ОДПУ СРСР, трійкою НКВС УСРР, Особливою нарадою НКВС СРСР. Списки таких осіб складала міськ- і райвідділи НКВС у співпраці з правліннями колективних об'єднань²⁶.

Роботу щодо зняття судимості планувалося завершити до 1 листопада 1935 р. Згодом цей термін було продовжено до 15 листопада. Проте через неналежну організацію та велику кількість справ, що мали розглянути комісії, процес зняття судимості затягнувся. На 5 грудня 1935 р. в УСРР судимість було знято ще з 58 944 колгоспників. Узагалі, ця робота помітно активізувалася в листопаді–грудні 1935 р. після заслуховування питання на засіданнях Президії ЦВК СРСР. Щоб прискорити процес, прокуратура СРСР відрядила до найбільш «проривних районів» відповідальних працівників²⁷.

Президія ЦВК СРСР 16 грудня 1935 р. звернулася до політбюро ЦК ВКП(б) із проханням продовжити кампанію до 1 березня 1936 р. За цей час, за даними прокуратури СРСР, в Україні судимість було знято зі 125 717 осіб²⁸. Таким чином, усього впродовж 1934–1936 рр. амністували 337 906 українських кол-

госпників²⁹. Відмови щодо зняття судимості у цілому по СРСР не перевищували 2–5% від поданих заяв³⁰.

Паралельно зі зняттям судимості з колгоспників органи юстиції республіки почали перегляд усіх незавершених справ колгоспників та сільського активу, що перебували в органах дізнання, у слідчих або у суді. Згідно з наказом Наркомату юстиції УСРР від 11 квітня 1934 р., у процесі перевірки встановлювалася доцільність притягнення до кримінальної відповідальності того чи іншого колгоспника. Органам прокуратури рекомендувалося незначні справи передати на розгляд сільських судів або взагалі закрити, залишивши лише ті з них, «судове розв'язання яких обумовлюється дійсно політико-господарською необхідністю»³¹.

Зазначимо, що під час перегляду справ селян, засуджених у період репресивних кампаній, було встановлено численні випадки, коли звинувачених відправляли відбувати покарання до віддалених місцевостей СРСР ще до розгляду їхніх скарг касаційною інстанцією. Так, на початку лютого 1933 р. лише у сибірських виправно-трудовах таборах відбували покарання 1512 осіб, засуджених нарсудами УСРР, щодо яких не було «відомостей про набуття вироями законної чинності»³². У результаті в північних таборах опинялися невинні особи, вироків щодо яких було скасовано обласними судами або Верховним судом республіки. Лише один промовистий факт: 27 березня 1933 р. Мелітопольський народний суд до 5 років позбавлення волі у віддалених місцевостях країни засудив заступника голови колгоспу «14-річка» с. Піщане С. Мохнатка – за недбалість, допущену під час молотби в 1932 р. Обласний суд скасував його вирок 6 квітня, а згодом припинив і саму справу. Але, незважаючи на це, 28 червня 1933 р. С. Мохнатка відправили відбувати покарання до Свирських таборів³³.

²³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 79, арк. 8.

²⁴ История сталинского Гулага... – Т. 1. – С. 207.

²⁵ Трагедия советской деревни... – Т. 4. – С. 553.

²⁶ Там же. – С. 569.

²⁷ История сталинского Гулага... – С. 207.

²⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 4. – С. 663, 720.

²⁹ История сталинского Гулага... – Т. 1. – С. 207.

³⁰ Мошков Ю.А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х гг. – С. 10.

³¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 2, арк. 44.

³² Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, арк. 42.

³³ Там само, спр. 79, арк. 71 зв. – 72.

Оскільки в період хлібозаготівлі 1932–1933 рр. основний репресивний удар було спрямовано проти управлінського апарату колгоспів і сільрад, центральна влада вирішила зняти судимість і з них. У другому кварталі 1935 р. (ймовірно квітень – травень) Наркомат юстиції УСРР підготував доповідну записку «Про розвантаження місць ув'язнення НКВС УСРР», в якій указувалося, що 1828 осіб із 2312 засуджених сільських активістів, як за своїм соціальним походженням, характером скоєного злочину, так і за терміном позбавлення волі не є особливо соціально-небезпечними та можуть бути умовно-достроково звільненими незалежно від терміну відбуття покарання. Тому Раднаркомові УСРР пропонувалося ухвалити відповідну постанову. Під її дію не підпадали лише колишні голови колгоспів, сільрад, члени сільрад і правлінь колгоспів, бригадири, трактористи, уповноважені райвиконкомів та інші сільські активісти, які були засуджені на термін більше 3-х років за бандітизм, хуліганство, за законами від 7 серпня 1932 та від 7 квітня 1935 рр. (за належність до «троцькістсько-зінов'євських організацій»). Місця позбавлення волі НКВС збиралися «розвантажити» до 15 червня 1935 р.³⁴

Можливо, саме ця доповідна записка, а також проект постанови РНК УСРР, підготовлений Наркоматом юстиції республіки, стали поштовхом до наступних дій центральної влади. ЦВК СРСР 11 серпня 1935 р. видав постанову, що передбачала звільнення від подальшого відбуття покарання та зняття судимості з посадових осіб, засуджених за ст.ст. 58-14, 109, 111, 112, 128 та іншими КК РСФРР і відповідними статтями КК інших союзних республік за злочини, пов'язані з хлібозаготівлею та іншими сільськогосподарськими кампаніями 1932–1933 рр. Необхідність такого заходу Москва мотивувала тим, що

«здійснені цими посадовими особами злочини не були пов'язані з якими-небудь корисливими мотивами й були в переважній більшості випадків результатом неправильного розуміння засудженими своїх службових обов'язків»³⁵.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6777, арк. 72.

³⁵ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. П-12289, арк. 167.

Постанова поширювалася винятково на посадових осіб колгоспної, сільської та районної ланок управління: голів сільрад і колгоспів, бригадирів, працівників райвиконкомів, райпарткомів тощо³⁶. Застосовувати її щодо рядових колгоспників заборонялося.

Звільненням посадовців мали займатися спеціальні комісії під головуванням прокурорів за обов'язкової участі начальника райвідділу НКВС і відповідного керівника місць позбавлення волі (в'язниць, виправно-трудових таборів) або бюро виправних робіт³⁷. Постанова зобов'язала генеральних прокурорів і верховні суди союзних республік упродовж місяця підготувати й передати на розгляд республіканських ЦВК списки осіб, які підпадали під її дію та підлягали звільненню чи зняттю судимості³⁸.

Проте з урахуванням того, що під час хлібозаготівлі 1932–1933 рр. посадові особи колективних господарств часто притягувалися до кримінальної відповідальності за ст.ст. 97 і 99 КК УСРР з одночасним застосуванням закону від 7 серпня 1932 р., це унеможливило їх звільнення та зняття судимості. Типовою є справа рахівника колгоспу імені 13-ї річниці Червоної армії Одринської сільради Нововодолазького району Харківської області Я. Пилипенка, якого за приховування хліба в колективному об'єднанні обласний суд у грудні 1932 р. засудив до 8 років позбавлення волі з поразкою у правах на 2 роки. Постановою відділення Московського обласного суду від 30 червня 1936 р. він був звільнений із Дмитрівського виправно-трудового табору НКВС СРСР на підставі вже іншої постанови, від 16 січня 1936 р.³⁹

Якою була подальша доля звільнених посадовців і чи означало ухвалення постанови від 11 серпня 1935 р. їх повну реабілітацію, можна простежити на прикладі П. Горелова – колишнього голови колгоспу «Червоний партизан» с. Іванівки Врадіївського району Одеської області. З липня 1933 р. виізною сесією Одесь-

³⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 5, арк. 26.

³⁷ Там само.

³⁸ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. П-12289, арк. 167 зв.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 2432, арк. 42.

кого облсуду він був засуджений за ст. 97 КК УСРР до 3 років позбавлення волі за надання недостовірних (зменшених) даних про врожайність у колгоспі, хоча останню було визначено на нараді всіх членів правління. Після звільнення тривалий час не міг працевлаштуватися та, урешті-решт, був змушений погодитися на «чорну роботу». Намагання поновити членство в партії також закінчилися невдало. Спочатку Одеська КПК відмовилася розглядати його заяву, а потім, 15 грудня 1937 р., КПК при ЦК ВКП(б) підтвердила її рішення⁴⁰.

Своєрідну риску під застосуванням «закону про п'ять колосків» підвела постанова ЦВК і РНК СРСР від 16 січня 1936 р., що зобов'язала Верховний суд, прокуратуру і НКВС СРСР перевірити правильність застосування закону від 7 серпня 1932 р. щодо осіб, засуджених до 1 січня 1935 р. Для цього в місцях позбавлення волі передбачалося створити спеціальні комісії, установивши для перегляду справ термін шість місяців⁴¹. До 20 липня 1936 р. по СРСР перевірили 115 553 вироки, з яких залишили без змін лише 24 007 (21%). Застосування закону від 7 серпня 1932 р. визнали неправильним щодо 91 546 (79%) вироків, котрі внаслідок цього перекваліфікували за відповідними статтями Кримінального кодексу. У зв'язку зі зниженням міри покарання з місць позбавлення волі звільнили 37 425 осіб (32% перевірених справ)⁴².

Отже, зняття судимості з селян, по суті, було опосередкованим визнанням із боку політичного керівництва масового характеру каральних акцій 1928–1933 рр. як засобу державного управління. Показово, що в УСРР цей процес розпочався на рік раніше за інші республіки СРСР. Хоча зняття судимості формально повертало селян до кола повноправних громадян держави, у реальному житті над ними продовжувало тяжити тавро «неблагонадійних». Саме на тих мешканців села, хто повернувся з місць позбавлення волі, каральні органи в першу чергу звертають увагу під час проведення нових репресивних акцій.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7167, арк. 169 зв.

⁴¹ Трагедия советской деревни... – Т. 4. – С. 677.

⁴² История сталинского Гулага... – Т. 1. – С. 214.

Романец Н. Кампания 1934–1936 гг. по снятию судимости с осуждённых в период «великого перелома» крестьян: цель и способы реализации

В статье исследуется кампания по снятию судимости с колхозников, проведенная властями в Украине в 1934–1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, колхозники, репрессии, судимость, власть.

Romanets' N. The Campaign to Remove Criminal Records of Convicted in the Period of «Great Fracture» of the Peasants: the Purpose and Methods of Implementation

The article is devoted to investigation of the campaign of the removal of previous conviction from collective farmers, conducted by the authorities in Ukraine in 1934–1936.

Key words: peasantry, collective farmers, repressions, previous conviction, power.

УДК 323.282(478)«1946/1947»(09)

Игорь КАШУ*

Голод 1946–1947 гг. в Молдавской ССР: причины и последствия

Анализируются причины и последствия массового голода в Молдавской ССР в 1946–1947 гг. Акцентируется внимание на реакции местного и московского аппаратов на сигналы из сельской местности о массовом голоде. Автор пытается определить уровень ответственности Кишинёва и союзной власти за массовый голод, ответить на вопрос: почему в республике была более высокой смертность в пропорциональном отношении к численности всего населения, чем в тот же период в УССР и РСФСР? Источником

* Кашу Игорь – доктор исторических наук, директор центра исследований тоталитаризма факультета истории и философии Молдавского государственного университета (Кишинёв, Молдова).

для подготовки данного исследования стали ранее неопубликованные документы из кишинёвских архивов.

Ключевые слова: массовый голод, советская Молдавия, Бессарабия, Приднестровье, местные элиты, привилегии номенклатуры, дистрофия, канибализм, число жертв, советизация.

Голод 1946–1947 гг. в СССР, охвативший и территорию Молдавской ССР, разразился в контексте, отличном от голода 1921–1922 гг., и особенно от 1932–1933 гг. Относительно МССР, в целом, по оценкам историков Михая Грибинчи и Анатола Цэрану, сделанным на основании архивных документов и эволюции процента смертности в 1947 г. в соотношении с 1946 г., число жертв послевоенного голода в Молдавии оценивается от 150 до 200 тыс. чел.¹ В свою очередь, Борис Бомешко, один из первых историков, исследовавших голод 1946–1947 гг. в МССР, оценивал число жертв в 70–80 тыс. чел. Но сюда не были включены жители республики, которые уходили за продовольствием в УССР, особенно в Станиславскую (с 1961 г. Ивано-Франковскую), Черновицкую и Львовскую области. Автор упоминает, что их число составляло до 5–6 тыс. ежедневно, часть из них умирала в пути².

Среди других оценок масштаба послевоенного голода можно отметить подсчёты историков Владимира Царанова³ и Леонида Булмаги⁴, которые считают, что общее число ушедших из жизни в результате недостаточного питания в 1946–1947 гг. не превышало 100 тыс. чел. В то же время разнятся и оценки жертв голода в Советском Союзе в целом. По мнению одних исследователей этого феномена, голод 1946–1947 гг. привёл к

¹ *Gribincea M.* Basarabia on primii ani de ocupație sovietică, 1944–1950. – Cluj Napoca: Editura Dacia, 1995. – P. 64. Данные опубликованы М. Грибинчей и А. Цэрану ещё в 1989 г. в журнале «Tribuna» (№ 24, с. 35).

² *Бомешко Б.* Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг. – Chişinău: Ştiinţa, 1990. – С. 43.

³ *Царанов В.* Очерки социально-экономического развития Молдовы (1940–1960 гг.). – Chişinău, 2002. – С. 160.

⁴ *Bulmaga L.* Deprşirea foametei din 1946–1947 // Revista de Istorie a Moldovei. – 2012. – № 4. – P. 90.

2 млн смертей, из которых 0,5 млн пришлось только на РСФСР. В целом около 100 млн, т. е. более половины советского населения того времени, страдало от недоедания в 1946–1948 гг.⁵ Голландский историк Майкл Эльман, в свою очередь, на основании опубликованных российскими и западными исследователями материалов, подкреплённых новыми данными из московских архивов, особенно экономических ведомств, предположил, что наиболее вероятное число жертв голода 1946–1947 гг. оценивается в 1,2 млн чел., среди которых 441 тыс. – в РСФСР, 291 тыс. – в УССР и 123 тыс. – в Молдавской ССР (остальная часть приходилась на советскую Белоруссию и т. д.). Наиболее разрушительным относительно всего населения голод был в Молдавии, где погибло около 5% от общего населения; в то время как в УССР и в РСФСР – 1% и 0,6% соответственно⁶. Вопреки тому, что голод в МССР был наиболее разрушительным, этот феномен недостаточно исследован и малоизвестен в постсоветской, а также западной историографии.

Проблема массового голода в Молдавской ССР поднимает ряд сложных вопросов, на которых мы остановимся в этой статье. Несмотря на уже опубликованные исследования, впечатляющий сборник документов и многие тома устных свидетельств, голод 1946–1947 гг. в Молдавии остаётся малоисследованным. Пока ещё существует больше вопросов, чем ответов, но постановка вопросов сама по себе должна предшествовать попыткам сформулировать подходящие ответы. Среди проблем, относящихся к голоду в МССР, выделим несколько: во-первых, могут ли его жертвы квалифицироваться как жертвы политических репрессий; во-вторых, почему Молдавская союзная республика стала единственной, аннексированной СССР по пакту Молотова–Риббентропа территорией, которая испытала этот феномен в 1946–1947 гг.? Между тем, если другие западные территории, вновь аннексированные Москвой после 1944–1945 гг., испыта-

⁵ *Zubkova E.* Russia after the war. Hopes, illusions and disappointments, 1945–1957. – New York: M. E. Sharpe, 1998. – P. 47.

⁶ *Ellman M.* The 1947 Soviet famine and the entitlement approach to famines // Cambridge Journal of Economics. – 2000, September. – Vol. 24. – P. 613.

ли бы явление массового голода, у исследователя было бы искушение предполагать, что голод являлся обязательным условием советизации новых земель. Но этого не случилось, и эта гипотеза отпадает. Ситуация осложняется и с точки зрения выявления специфических причин голода 1946–1947 гг. в Молдавской ССР в условиях, когда он охватил обширные территории европейской части России и Украины – земли, находившиеся под немецкой оккупацией во время войны, а также и те, куда вермахт не сумел добраться. В Саратовской области, например, находящейся на левобережье Волги, в нижнем её течении, где в 1941–1943 гг. не велись боевые действия, массовый голод стал одним из наиболее ярко выраженных в 1946–1947 гг.⁷ Другие вопросы относятся к стилю коммуникации кишинёвских властей с московскими в сравнении, например, со стилем коммуникации Киева и Москвы. Различными или релевантными в контексте голода были степень близости местного руководителя с конкретными лидерами в Москве, и какое влияние это оказало на величину оказанной помощи, а также конкретные сроки, в которые она предоставлялась?

Фискальная политика советского режима, 1944–1945 гг.

Начиная с марта 1944 г., с достижением линии Днестра, Красная армия и советская администрация начали вести себя как на завоёванной территории. Это немаловажная деталь для понимания поведения молдавской политической элиты по отношению к местному населению во время голода. Столицей МССР был временно объявлен г. Сороки, где расположились государственные и партийные органы союзной республики, созданной 2 августа 1940 г., и которые были эвакуированы во внутренние районы РСФСР в ходе войны. Сразу после 24 августа 1944 г. власти советской Молдавии обосновались в Кишинёве. Однако, на первом этапе, в марте–августе 1944 г., советская власть контролировала только северную и частично централь-

ную части Бессарабии, а также приднестровские районы МССР. Хотя это были территории, на которых ещё продолжались боевые действия, крестьян обязали сдавать зерно и другую продукцию государству не только за 1944 г., но и за предыдущий 1943 г. Эта мера, насколько мы знаем, не вызвала массовых протестов. Напротив, крестьянство, как правило, выражало понимание, что идёт война, и государство нуждается в продовольственных ресурсах⁸.

Решением правительства МССР от 17 апреля были введены следующие налоги на урожай 1943 г.: 10 600 т зерна и 4000 т подсолнечника надлежало погасить колхозам левобережья Днестра, а хозяйства колхозников должны были поставить 1000 т зерна; на территории Бессарабии Сорокский уезд должен был поставить 27 500 т зерна и 10 800 т подсолнечника; Бельцкий уезд, соответственно, 26 500 и 17 200 т; Оргеевский (частично находился под советским контролем) – 8000 и 2000 т. В целом Сороки, Бельцы и часть Оргеевского уезда должны были предоставить 60 100 т зерна и 30 000 т подсолнечника. Уведомление об обязательности поставок и их размерах для каждого крестьянина-единоличника, колхозника и колхоза или совхоза следовало осуществить в течение 3 дней, а выполнение должно было начаться до 15 мая 1944 г.⁹ Сроки необходимо было соблюдать по возможности самым строгим образом, поскольку сразу после завершения сбора налогов на урожай за 1943 г. шло объявление налоговой нагрузки на текущий 1944 г.

Для следующего года 9 апреля 1945 г. ЦК КП(б) Молдавии и Совнарком МССР приняли два решения об обязательных заготовках зерна и других категорий сельскохозяйственной продукции, таких, как подсолнух, картофель, соя, яйца, молоко, сыр,

⁸ После завершения войны в мае 1945 г. крестьяне, включая колхозников с левого берега Днестра, подстрекаемые иногда даже председателями колхозов, начали бойкотировать государственные хлебозаготовки, считая их завышенными (см.: Arhiva Ministerului de Interne al Republicii Moldova (далее – AMAIRM), f. 16, inv. 3, d. 40, f. 107–116, 118–120, 129–130).

⁹ Голод в Молдове (1946–1947): Сб. док. / Сост. А. Царан, И. Шишкану и др. – Кишинёв: Штиинца, 1993. – С. 16.

⁷ Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 41–42.

шерсть и сено. Чтобы понять, каким был размер этих налогов для крестьянского хозяйства, приведём пример Бендерского уезда. Здесь индивидуальное хозяйство с 2 га земли на всё, что означало пашню, луг, сад, огород, пастбище, должно было отдать государству 40 кг мяса, 120 яиц, 100 л молока с коровы¹⁰. В то же время владельцы больших наделов получали более обширные обязательства. Располагавшие 5–10 га должны были сдать 50 кг мяса с хозяйства, 120 л молока с коровы, 160 яиц, 800 г брынзы с каждой овцы или козы. Объёмы поставок для крестьян, имевших 10–15 га, были ещё более значительными: 80 кг мяса, 160 л молока, 200 яиц, 1 кг брынзы, 550 г овечьей шерсти и 160 г – козьей¹¹.

В то же время левобережные районы Днестра, коллективизированные ещё в 1930-х гг., были в заметно более благоприятных условиях относительно того, что касалось поставок сельхозпродукции. Так, Каменский, Рыбницкий, Дубоссарский, Григориопольский, Тираспольский и Слободзейский районы были обязаны сдать государству с 1 га в среднем 0,9 кг мяса (независимо от того, была ли это пахотная земля или пастбище), 2 л молока (для Слободзейского района – 1 л), 30 г шерсти, 2 яйца. Более того, было решено, что коллективные хозяйства, понёсшие убытки из-за боевых действий, могли освободиться от норм на определённые продукты питания, если местный уполномоченный союзного народного комиссариата заготовок (наркомзаг) подтверждал на месте бедственное положение¹².

Обязаны были сдавать государству мясо, молоко и шерсть также члены рыболовецких кооперативов, инвалиды, рабочие и служащие кооперативных предприятий, в индивидуальных хозяйствах которых имелась скотина, даже если у них и не было наделов. Получали льготу 50% от норм заготовок мяса, молока, яиц, брынзы и шерсти семьи, потерявшие на фронте одного или нескольких членов, имевшие одного трудоспособного члена и

¹⁰ *Șișcanu I. Foametea din RSS Moldovenească on anii 1946–1947 // Revista de Istorie a Moldovei. – 2012. – № 4. – P. 112.*

¹¹ Голод в Молдове... – С. 53.

¹² Там же. – С. 52–53.

двоих или более нетрудоспособных, детей или стариков¹³. Помимо сборов, осуществлявшихся советскими государственными органами, 1-й и 3-й Украинские фронты производили заготовки 5000 т зерна, масла и картофеля у индивидуальных крестьян, не предоставляя никаких подтверждающих документов¹⁴.

Первые сигналы голода, лето 1945 – лето 1946 гг.

Из приведённых выше цифр видно, насколько тяжёлым было фискальное бремя как для бессарабских, так и для приднестровских крестьян. Первые признаки того, что ситуация в МССР прогрессивно ухудшается в том, что касается обеспечения самым необходимым продовольствием, особенно хлебом, проявились уже весной–осенью 1945 г., и продолжали нарастать весной–летом следующего, 1946-го, года. За 5–10 июля 1945 г., например, военная цензура НКГБ перехватила 300 писем, в которых упоминалось о серьёзных проблемах с продовольствием вследствие засухи и засыхания зерна и овощей. В следующем году, в апреле, МГБ зарегистрировал уже 313 подобных сообщений, в мае – 538, а в июне – 883¹⁵. Речь шла о хлебных очередях в Кишинёве и других населённых пунктах Молдавской ССР, а также РСФСР и особенно на юго-востоке УССР¹⁶. Другими тревожными признаками продовольственного кризиса и предвестниками голода с тяжёлыми последствиями были нападения на склады «Заготзерна» голодающего населения, в которых обычно участвовали женщины, дети и старики. Состав «бунтовщиков» неслучаен, учитывая, что именно эти социальные категории могли вызвать жалость властей и, в случае, когда они решились бы наказывать за подобные акции, существовала надежда, что приговоры будут более мягкими, чем применительно к мужчинам. Так, на 17 марта 1946 г. более

¹³ Голод в Молдове... – С. 54, 56.

¹⁴ Там же, С. 31.

¹⁵ *Pasat V. RSS Moldovenească on epoca stalinistă (1940–1953). – Chișinău: Cartier, 2011. – P. 242–243.*

¹⁶ *Glanson N. The Soviet Famine of 1946–1947 in Global and Historical Perspective. – New York: Palgrave MacMillan, 2009. – P. 51.*

100 чел. совершили нападения на филиалы «Заготзерна» в одном из сёл Оргеевского уезда. Были взломаны двери и разобрано 4 т зерна. Прокурор МССР Симон Колесник докладывал, что инцидент произошёл «при пособничестве» директора склада Д. П. Чекана и сторожей В. Г. Камерзана и Ф. И. Ожога якобы «с целью сокрытия ранее совершённых ими хищений». Даже если большинство «подстрекалось» руководством и охранниками хлебных складов, возможно, существовали и серьёзные предпосылки для участия в подобных опасных акциях. Ситуация свидетельствует об отчаянном положении в молдавском обществе, ведь для «сокрытия хищений» было достаточно и нескольких человек, а не более сотни¹⁷.

Нападение на хлебный склад в Мариенфельде (ныне в Чимишлийском р-не) не оставляло никаких сомнений относительно его причин. Так, 17 апреля 1946 г. около 45 женщин из соседнего села Ялпужены разбили окно склада и забрали зерно. Мотивом их действий стал отказ завскладом выделить им хотя бы пуд пшеницы. Большинство женщин были матерями, пришли с детьми на руках, а их мужья находились в армии. Данную ситуацию обусловили «беззакония» местных властей, которые, согласно отчёту, отправленному министром МГБ МССР Иосифом Мордовцем зампреда Всесоюзного бюро ЦК КП(б) по Молдавии Николаю Голубеву, были ответственны за «отсутствие обеспечения семей инвалидов и самих инвалидов, семьей солдат Красной армии», в то время, как

«зерно, хранящееся в подвалах “Заготзерна”, гниёт, разворовывается на глазах селян, и таким образом провоцируется большое недовольство крестьян».

Существовали также и «случаи воровства зерновой ссуды»¹⁸. Подобный инцидент произошёл 21 мая 1946 г. в с. Ниспорены Рышканского района Бельцкого уезда. Число участников (в большинстве своём женщины и подростки в возрасте от 13 до 17 лет) достигло 200 чел. Отчёт о происшествии был подготовлен

¹⁷ Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (далее – AOSPRM), f. 51, inv. 4, d. 49, f. 46.

¹⁸ *Pasat V. RSS Moldoveneascr on epoca stalinistr.* – P. 272–273.

уполномоченным райотдела МГБ А. Г. Косаревым, который пытался найти объяснение событий в социальном происхождении участников. К его удивлению, однако, агентурные данные не подтверждали предположений о «классовой борьбе» и «враждебной» роли «зажиточных крестьян», поскольку среди инициаторов была, например, середнячка Домника Васильевна Унгуряну, которая владела 6 га земли, имела двух женатых детей и ещё двоих в возрасте 15–17 лет, живших с нею. Другие женщины, считавшиеся зачинщицами бунта, относились к категории бедных крестьян, т. е. происходили из рядов тех, кого коммунистическая идеология считала социальной опорой советского режима на селе. Речь шла о Елене Николаевне Штепу и Евгении Дмитриевне Унгуряну. У последней был только 1 га земли (обе были замужем и имели членов семей – военнослужащих Красной армии). На этот раз «бунт» потерпел неудачу благодаря мерам, своевременно предпринятым милицией и охраной склада. Крестьянам не удалось разбить двери¹⁹. Принимая во внимание предшествующие сообщения о подобных попытках, возможно, из Кишинёва были отправлены инструкции о том, как действовать в подобных случаях. Решением Совета Министров МССР от 19 апреля 1946 г. была установлена вооружённая охрана хлебных складов²⁰.

Ещё один отчёт республиканского МВД указывал на несколько подобных случаев, произошедших в апреле–мае 1946 г. Так, 29 апреля в с. Дезгинжа Комратского района Бендерского уезда группа из 100 чел., в большинстве своём женщины, напала на зерновой склад и «расхитила» около 3 т пшеницы. За организацией этого нападения стояли бывшие кузисты и легионеры межвоенного периода. 1 мая в штурме зернохранилища в с. Мерены Чимишлийского района участвовали около 500 чел. из соседних сёл. Тут также контингент нападавших составляли женщины, а также инвалиды войны. В результате принятых мер предосторожности склад удалось отстоять. Подобные происшествия имели место также в сёлах Ялпужены Чимишлий-

¹⁹ Голод в Молдове... – С. 187.

²⁰ AMAIRM, f. 16, inv. 1, d. 27, f. 137.

ского и Кирсова Комратского районов²¹. 17 мая 1946 г. в с. Колибаш Вулканештского р-на был также отмечен случай, когда около 50 чел. взломали двери зернохранилища и начали его вычищать, но вмешавшиеся власти заставили бунтарей немедленно вернуть назад похищенное²². На левобережных территориях, коллективизированных ещё в 1930–1933 гг., ситуация была не лучше. В Каменском районе, например, в одном отчёте за декабрь 1945 г. упоминалось о нескольких вооружённых нападениях на склад кукурузы в местечке Подойма (часть из них с жертвами)²³.

Бедственное положение с продовольствием отмечалось в конце мая 1946 г. во многих сёлах Кэлэрашского района Кишинёвского уезда. В докладе секретаря Кишинёвского уездного комитета КП(б) Молдавии П. М. Волкова и.о. первого секретаря ЦК КП(б) Молдавии Никите Салогору и начальнику Кэлэрашского районного отдела МВД Приходько констатировалось, что многие семьи из сёл Кэлэраш, Паланка, Рэчула и Сипотены страдали от физического истощения на фоне истощения. Однако Волков ограничился телефонным сообщением о положении председателю райисполкома Фадееву и сослался только на проблемы в Кэлэраше, не составив полного письменного доклада. В результате определённые меры помощи нуждающимся были приняты с опозданием на несколько недель, что привело к высокой смертности от голода в этот период²⁴.

Эти случаи отражали кризисное положение, предшествовавшее голоду как массовому явлению, которое стало очевидным во второй половине 1946 – начале 1947 гг. Причин такой ситуации было множество. Одной из них стало то, что количество хлеба, как и других сельхозпродуктов, которое необходимо было поставить государству, было завышено в 1945 г., когда уже стали очевидными последствия засухи. Первые серьёзные проблемы с хлебоснабжением проявились уже в январе 1946 г.

²¹ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 28.

²² Ibid, d. 40, f. 46.

²³ Ibid, f. 5–5 verso; inv. 1, d. 42, f. 6.

²⁴ Голод в Молдове... – С. 208.

Кроме упомянутых сёл Кэлэрашского района, похожая ситуация в скором времени была зарегистрирована во многих населённых пунктах Кишинёвского, Бельцкого, Оргеевского и Бендерского уездов с бессарабской стороны, а также в нескольких районах на левом берегу Днестра – Слободзейском, Тираспольском, Григориопольском, Дубоссарском, Рыбницком, Каменском. Каждая из этих административных единиц просила у государства от 10 т помощи в месяц (районные) до 50 т (Оргеевский уезд) в целях минимально необходимого снабжения населения²⁵.

Призрак голода проступал всё яснее. Климатические условия осени 1945 г., а также засуха, отнюдь не были главными факторами в возникновении данной кризисной ситуации. С ними соперничали и другие обстоятельства, объективные. Вернее, речь шла о способе, которым местная и кишинёвская советская администрации, в широком смысле московская, формулировали приоритеты, среди которых идея избежать жертв, вызванных недостатком продовольствия, была отнюдь не на первом плане. Вопреки официальным оговоркам, что наиболее нуждающихся якобы освобождали от налогов, полностью или частично, документы этого периода указывают, что предоставленные законом льготы для отдельных категорий населения – особенно семей, члены которых служили в армии, вдов с детьми – в реальности не предоставлялись. То есть земельные участки не обрабатывались из-за отсутствия рабочих рук, а налоги для этих категорий населения аннулированы не были. Указанный социальный сегмент был довольно значительным, поскольку уже летом 1944 г. только из Сорокского, Бельцкого и Оргеевского уездов мобилизовали 257 тыс. молдаван²⁶, среди которых 40 тыс. погибли в боях²⁷. На тот момент, в июле 1945 г., предла-

²⁵ Голод в Молдове... – С. 151–152.

²⁶ AOSPRM, f. 51, inv. 2, d. 127, f. 34–35. См. также: *Cașu I. «Politica națională» on Moldova Sovietică, 1944–1989.* – Chișinău: Cartdidact, 2000. – P. 127–128.

²⁷ *Stavilz V. De la Basarabia românească la Basarabia sovietică, 1939–1945.* – Chișinău: Tipografia Centrală, 2000. – P. 56.

галось частичное или полное освобождение от поставок продовольствия крестьянских хозяйств, понёвших серьёзные убытки в результате военных операций, а план поставок в целом по МССР не был изменён, что означало распределение фискального бремени между другими категориями населения²⁸.

Часто семьи красноармейцев, освобождённые на законных основаниях от поставок зерна и других продуктов, шантажировались невыдачей возмещения ущерба, что полагалось им по закону, в случае, если они не будут выполнять поставки наравне со всеми²⁹.

Принудительная реквизиция зерна у бессарабских крестьян, 1945–1946 гг.

Ещё одной причиной голода, ставшей очевидной уже в январе 1946 г., была принудительная реквизиция продовольствия у крестьян, нередко осуществлявшаяся без выдачи каких-либо расписок. Это позволяло заготовительным органам претендовать на многократные поставки (как в период гражданской войны в России в 1918–1921 гг. и насильственной коллективизации и голода в 1932–1933 гг.)³⁰. У некоторых крестьян реквизировали зерно даже по 5–7 раз. Подобные случаи были зарегистрированы в 1944 г., а в последующие годы их число

²⁸ Felea A. Faṭr on faṭr: Memorialisticr și surse oficiale despre foametea din Basarabia din anii 1946–1947 // Frrr termen de prescripție: Aspecte ale crimelor comunismului on Europa / Eds S. Musteaṭr, I. Cașu. – Chișinṭu: Cartier, 2011. – P. 471; Ţurcanu I. Foametea din Basarabia on anii 1946–1947. – Chișinṭu: Universitas, 1993. – P. 20; Голод в Молдове... – С. 76.

²⁹ Голод в Молдове... – С. 130. Фактически Совет Министров СССР отменил льготы, касавшиеся налогообложения семьей ветеранов войны, решением от 16 октября 1945 г. Следовательно, они считали, что их налогообложение было несправедливым. См.: Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов: Происхождение и последствия. – М.: Ин-т рос. ист. РАН, 1996. – С. 45.

³⁰ Кондрашин В. Голод 1932–1933: Трагедия российской деревни. – М.: РОССПЭН, 2008; Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 в СССР. – М.: Собрание, 2009; Graziosi A. Histoire de l'URSS. – Paris: Presses Universitaires de France, 2010. – С. 105–117, 465–467.

увеличилось³¹. В то время, как ресурсы становились всё более ограниченными, режим настаивал на выполнении плана хлебозаготовок, считая, что хлеба у «зажиточных» крестьян было достаточно и они якобы «саботируют» действия советской власти в деле государственных поставок. Например, подобные случаи имели место в Кишинёвском и Оргеевском уездах осенью 1945 г. Так, в с. Хирова Оргеевского уезда действовала бригада, руководимая уполномоченным уездного комитета КП(б) Молдавии Булавой, который осуществлял обыски и принудительное изъятие хлеба в 400 хозяйствах в течении 5 дней, с 20 по 25 октября 1945 г. Другая реквизиционная бригада действовала в с. Алчедар Резинского района Оргеевского уезда. Её возглавлял сам председатель исполкома Резинского района Йохвидов. В с. Сипотены Кэлэрашского района Кишинёвского уезда существовала аналогичная бригада, руководимая вторым секретарём райкома партии Грязновым и председателем местного сельсовета Трифоном, который использовал аресты и физическое насилие против крестьян, высказывал угрозы и оскорбления в адрес местной интеллигенции. В с. Гоянул-Ноу района Вадул-луй-Водэ Кишинёвского уезда районный уполномоченный Коленко 13 августа 1945 г. арестовал 10 женщин и держал их несколько дней подряд в погребе, по причине того, что они не хотели выполнять поставки хлеба в селе. Позднее стало известно, что Коленко оказывалась протекция на самом высоком уровне, со стороны первого секретаря райкома Путовойтенко, который запретил уполномоченным учреждениям привлекать Коленко к уголовной ответственности³².

С другой стороны, не существовало какой-либо переписи обрабатываемых земель, после перераспределения их в 1945 г.³³ Это создавало благодатную почву для беззаконий. Часто не была определена судьба участков, оставленных бывшими собственниками, эвакуировавшимися за Прут, что давало пространство для злоупотреблений со стороны партийных и госу-

³¹ Бомешко Б. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг. – С. 12.

³² AOSPRM, f. 51, inv. 4, d. 117, f. 2.

³³ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 42–44.

дарственных властей, как это произошло в Дрокийском районе Сорокского уезда³⁴.

Насильственная и незаконная реквизиция зерна осуществлялась путём создания бригад, в составе которых были представители районного уровня, привлекавшие местных активистов. Больше всего подобных случаев было зарегистрировано в 1945 – начале 1946 гг. в Кишинёвском, Оргеевском и Кагульском уездах³⁵. Их число возросло с лета 1946 г. Так, 2–3 августа 1946 г. первый секретарь Олэнештского райкома партии Бендерского уезда инициировал создание бригады из 15 активистов и чиновников районного и сельского уровней. Комсомольцы из состава реквизиционных бригад осуществляли обыски и опись имущества крестьян, в некоторых случаях отмечалась конфискация готовой еды (мясо, брынза, хлеб).

Подобная бригада под руководством первого секретаря райкома партии Шарапова приехала 6 августа 1946 г. в с. Слободзея. В её состав входил представитель районного отдела МВД Новиков, заместитель районного народного судьи Руссу, первый и второй секретари райкома комсомола Чебан и Билык, председатель Слободзейского сельсовета Паланчук, его заместитель и другие активисты низшего ранга (комсомольцы, члены женсоветов). Были незаконно конфискованы сотни килограммов зерна у крестьян, которые уже к сроку, 30 июля, сдали государству необходимое количество или, в отдельных случаях, даже перевыполнили госпоставку. Более того, насильственная реквизиция осуществлялась у разных категорий налогоплательщиков – как у зажиточных крестьян, так и у бедняков, включая тех, кто по закону был освобождён от поставок зерна, как, например, семьи павших на фронте³⁶. Иногда, чтобы предотвратить создание бригад для принудительной реквизиции хлеба, некоторые крестьяне нападали на сельских активистов, ответственных за обязательные поставки хлеба. Так случилось, например, 28 июля 1946 г. в с. Сипотены Кэлэрашского района

³⁴ AOSPRM, f. 51, inv. 4, d. 117; f. 4–8, 12–13, 15–16.

³⁵ Ibid, f. 51, inv. 4, d. 117, f. 74–76.

³⁶ Голод в Молдове... – С. 231–233.

Кишинёвского уезда. Крестьяне Цыку и Бушкэняну напали на секретаря местной комсомольской организации Унгуряну, участвовавшего в прошлом году в подобной акции³⁷. Также крестьяне убивали ответственных за обязательные поставки хлеба работников, как это произошло 31 октября 1946 г. в с. Ишновэц Криулянского района Оргеевского уезда или 24 ноября в с. Бозиены Котовского района Кишинёвского уезда³⁸.

В начале лета 1946 г. осенняя засуха прошлого года, фискальная политика режима и принудительные и многократные реквизиции определили появление голода в ряде районов Бельцкого уезда. Так, 10 июня 1946 г. в докладе помощника первого секретаря Бельцкого уездного партийного комитета К. Плеханова были указаны сёла Слободзея-Реча, Свердяк, Никорены, Борошены, Стурдзены Рышканского р-на; Хиждиены, Стурзовка, Яблона Глоденского района; Мэгура, Бургеля, Кетросу и Молдованка Флорештского района; Бэлэсинешты, Беявинцы и Котельня Липканского района; Меделены Унгенского района; Нэпэдены, Кондратешты, Мэгуреле и Тигира Корнештского района; Чучуля, Коленешты, Кухнешты, Тонешты, Кубан Болотинского района; Копэчены, Петропавловка, Биличены, Кришкэуцы, Коада-Язулуй Сынжерейского района. В общем, несколько тысяч человек уже страдало от голода какое-то время, поскольку официальные документы регистрировали их под эвфемизмом «дистрофия». Некоторые уже летом 1946 г. умирали от недоедания или от употребления в пищу ядовитых растений³⁹.

Сведения о бедственном состоянии с питанием населения и о влиянии засухи 1945–1946 гг. просачивались в печать. Так, газета «Советская Молдавия» 18 января 1946 г. информировала, что в предшествующем году урожай с гектара составлял только 6 центнеров именно по причине неблагоприятных метеорологических условий. Но даже если у крестьянского хо-

³⁷ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 63–65.

³⁸ Ibid, f. 110, 122. Подобные случаи были зарегистрированы еще в 1944 г. (см.: Ibid, d. 39, f. 18).

³⁹ Голод в Молдове... – С. 203–204.

зайства было, например, 2 га и оно было на треть засеяно пшеницей, среднее количество было 4 ц, из которого половину нужно было отдать государству. В этих условиях крестьяне оставались с количеством зерна, недостаточным для удовлетворения самых минимальных потребностей. Тем не менее, хотя крестьяне испытывали острый кризис продовольствия, особенно хлеба, по причине плохого урожая 1946 г., реквизиционные органы подстрекались официальной прессой не только на взимание с крестьян положенного количества, но и на перевыполнения плана заготовок всеми возможными способами⁴⁰.

Более того, ещё с лета 1946 г. в определённых районах МССР регистрировались случаи каннибализма, что представляло собой ясный и тревожный индикатор уровня голодания местного населения. Один из первых был зафиксирован в с. Милешты Ниспоренского района 31 июля 1946 г., а следующий – в середине декабря 1946 г. в с. Казаклия Тараклийского р-на Кагульского уезда⁴¹.

Реакция советской администрации на первые сигналы голода

Как действовало кишинёвское руководство после получения первых сигналов с мест о тревожном состоянии населения, всё более частых случаях истощения, некоторые из которых уже завершились летальным исходом, о первых случаях каннибализма, что свидетельствовало о масштабе трагедии? Первое письмо, в котором кишинёвские власти информировали руководство в Москве о сложившейся ситуации, датировано второй половиной июня 1946 г. Так, 20 июня 1946 г. первый секретарь ЦК КП(б) Молдавии Никита Салогор и председатель Совета Министров МССР Николай Коваль направили телеграмму (что свидетельствует о срочности передаваемой информации) министру торговли СССР Анастасу Микояну. Они информировали его о пагубных последствиях засухи 1945 г. для сельского хо-

⁴⁰ *Țurcanu I. Foametea....* – P. 18; 33, 36–37.

⁴¹ Голод в Молдове... – С. 225, 321. *Gribincea M. Basarabia on primii ani... – P. 74; AOSPRM, f. 51, inv. 4, d. 28, f. 23; AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 40, f. 97.*

зяйства республики, а также о продолжении её воздействия в 1946 г. Указывалось, что из-за засухи был полностью утрачен урожай на 38 тыс. га, принадлежащих колхозам и совхозам (абсолютное большинство на левом берегу Днестра), а также ещё на 162 тыс. га крестьян-единоличников в бессарабской части МССР. Частично урожай был уничтожен на 249 тыс. га. В целом к 15 июня 1946 г. в 41 из 60 районов, что составляло 65% засеянной площади, урожай озимых и яровых должен был составить всего 1–3 центнера с гектара. Лидеры в Кишинёве и Москве уменьшили изначальный план поставок зерна с 265 тыс. до 106,9 тыс. т⁴². Простой расчёт показывает, что на 349 тыс. га урожай был значительно испорчен, можно было собрать – если считать средний урожай 2 ц с гектара – порядка 70 тыс. т зерна. Это происходило в условиях, когда в предыдущем 1945 г. на внутренние нужды – с определёнными снабженческими проблемами, но не на массовом уровне – в МССР осталось после уплаты налога приблизительно 700 тыс. т зерна. С другой стороны, крестьяне старались засеять как можно больше участков, вопреки нехватке скота и необходимого сельхозинвентаря. Так, две трети крестьянских хозяйств не располагали тягловой скотиной. Иногда пахали и сеяли только вручную, однако это ни в коем случае не было существенным фактором, приведшим к потере урожая⁴³. В 1946 г. засеянная площадь в МССР достигла 98,5 от уровня 1940–1941 гг.⁴⁴, но в следующем 1947 г. в республике была засеяна примерно та же площадь, с которой собрано 1,5 млн т зерна. В условиях, когда техническая база и тягловая сила в крестьянских хозяйствах осталась той же, способ обработки земли не влиял решающим образом на размер урожая, как говорилось в тот момент⁴⁵.

В скором времени партийное руководство в Кишинёве поняло, что и этот уменьшенный объём был ниже ресурсов, кото-

⁴² Голод в Молдове... – С. 205.

⁴³ Вопреки утверждению Б. Бомешко (см.: *Бомешко Б. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг.* – С. 11).

⁴⁴ AOSPRM, f. 51, inv. 5, d. 61, f. 26.

⁴⁵ *Бомешко Б. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг.* – С. 11.

рыми располагала МССР. К середине августа 1946 г., когда закончился период сбора урожая, молдавские партийные и государственные власти убедились, что последствия засухи будут более катастрофичными, чем они себе представляли или во что хотели верить. В этих условиях они начали просить у Москвы уменьшения уже раз уменьшенного плана сдачи зерна со 106,9 до 72,7 тыс. т. Руководство СССР утвердило это снижение решением от 19 августа 1946 г. В том же документе оговаривалась обязательность выполнения финального плана в 72,7 тыс. т, а также выделение МССР общей помощи в 24,6 тыс. т зерновых, среди которых половину составляла пшеница, а остальное – кукуруза. Кроме этого, республике обещали количество зерна для реализации через так называемые коммерческие магазины по цене большей, чем государственная, хотя и эти магазины принадлежали советскому государству⁴⁶.

Если бы это количество было распределено нуждающимся, смертность населения должна была быть меньшей, чем та, которую регистрировали, начиная с декабря 1946 г., до осени следующего года. Так, помощь, полученная от правительства СССР, была распределена с многочисленными нарушениями и, с согласия руководства районного, уездного и республиканского уровня, не доходила до голодающих граждан. Причиной этого было то, что часто зерно, поступившее в качестве государственной помощи, перенаправлялось в счёт обязательных государственных поставок за 1946 г. Этот феномен объясняется тем, что власти старались обязательно выполнить госпоставку по зерновым, а чем ниже был ранг чиновников, тем большим был прессинг сверху и наказания, нависавшие над теми, кому не удавалось выполнить «любой ценой» план, объявленный важнейшим приоритетом государства.

Факты сдачи продовольственной помощи в счёт обязательных поставок были зарегистрированы во многих районах и уездах, что, по-видимому, являлось не изолированной практикой, а скоординированной и, как минимум, негласно одобряемой кишинёвским руководством. На эту мысль наводит то, что,

⁴⁶ Голод в Молдове... – С. 234–239.

начиная с сентября 1946 г., на места были направлены представители Кишинёва, которые должны были наблюдать и вмешиваться всякий раз, когда появлялась необходимость надлежащего обеспечения кампании по реквизиции зерна и выполнения планов⁴⁷. Подобным образом действовала Москва и во время голода 1932–1933 гг. И на этот раз И. Сталин 25 сентября 1946 г. назначил секретаря ЦК ВКП(б) Патоличева представителем ЦК ВКП(б), ответственным за руководство областными комитетами и ЦК союзных республик в «деле форсирования реквизиции хлеба» на местах⁴⁸.

В то же время официальная пропаганда запрещала ссылаться на засуху как причину невыполнения плана. Партийно-советскому аппарату внушали идею, что всё зависит от желания, а именно от организационных факторов, от степени решительности местных государственных и партийных органов, но также и от деятельности по разъяснению «политики партии» среди населения. Более того, ссылки на засуху и плохой урожай как причины проблем, связанных с кампанией по реквизиции зерна, считались не только неправильными с идеологической точки зрения, но и антигосударственными. Даже упоминание в прессе слова «засуха» запрещалось, поскольку считалось, что так крестьяне поняли бы, что сам режим признал реальность и не будет далее требовать сдачи зерна, потому что его нигде нет. Только после публикации в январе 1947 г. в газете «Советская Молдавия» сведений, дошедших от Госплана СССР, оговаривавших, что в Молдавии началась засуха, пресса начала писать об этом⁴⁹.

В результате причины нужно было искать не в климатических условиях, которые испортили урожай, а в сопротивлении зажиточных крестьян, так называемых «кулаков», которые «саботировали» действия советской власти. Иными словами, как говорил сам И. Сталин, кризис был доказательством «классовой

⁴⁷ Голод в Молдове... – С. 258–260.

⁴⁸ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР (1945–1953) / Сост. О. Хлевнюк и др. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 223.

⁴⁹ *Țurcanu I. Foametea...* – Р. 24.

борьбы», сопротивления «классового врага», поэтому власти должны были вести «беспощадную борьбу» за его выявление и, при необходимости, физическое уничтожение. Это было переложением известного большевистского адажио, согласно которому «цель оправдывала средства». А целью было обеспечение государственного резерва зерна десятью миллионами тонн, независимо от того, сколько человеческих жертв потребуются на реализацию этой идеи. Фактическое положение на февраль 1947 г. было таким, что государство располагало на 1,9 млн т больше, чем годом ранее. Кроме того, оно имело 11,6 млн т на текущие потребности. К 1 июня 1947 г. из них осталось 3,6 млн, которые сэкономили и направили на нужды следующего 1948 г.⁵⁰ Так, если бы сохранение человеческих жизней было приоритетом, власти приняли бы более гибкую стратегию в том, что касалось сборов зерна. Украине, затронутой голодом 1946–1947 гг., требовалось, например, выполнить план хлебозаготовок, установленный на 1946 г. в размере 5,6 млн т. Только если план был бы выполнен в целом, республика могла надеяться на помощь от Москвы в размере 164 тыс. т. Если она давала 5,4 млн т – помощь уменьшалась в два раза, а если составляла ещё меньше – не получала ничего⁵¹. Пока нам не известно, поступали ли таким же образом с Молдавией. Однако дальнейшее развитие событий с оказанием помощи только в январе 1947 г. после объявления о выполнении плана в 72,7 тыс. т, установленного в августе 1946 г., наводят на мысль, что именно так поступили и в случае с МССР.

Некоторые крестьяне поняли, что засуха серьёзно испортит им урожай и они не смогут выплатить государственные налоги. Начались обращения к главам уездов, которые поощрялись даже ответственными за выполнение плана хлебозаготовок. Так, ещё 13 июля 1946 г. в х. Кэпринянка Котовского (Хынчештского) района Кишинёвского уезда районный уполномоченный комсомолец Янович встретился с крестьянами на тему хлебозаготовок. Последние утверждали, что не смогут в

текущем году выплатить налоги, поскольку дефицит осадков уничтожил значительную часть урожая. Янович посоветовал местному сообществу подписать письмо, в котором была бы сформулирована просьба об освобождении от налогов на урожае 1946 г. Подписи под обращением к уездному руководству поставили 70 крестьян. Соответствующая информация дошла до руководства. Председатель бюро ЦК ВКП(б) по Молдавии Ф. М. Бутов направил сообщение первому секретарю ЦК КП(б)М Николаю Ковалю. У партийных органов МССР и министра внутренних дел республики Ф. И. Тутушкина вызывал озабоченность тот факт, что инициатива исходила непосредственно от представителя власти. Тревожило также то, что во главе группы просителей стояли не «зажиточные» хуторяне, а демобилизованные красноармейцы – люди, имевшие заслуги перед советским государством и с которыми нужно было обходиться с уважением – в вопросе отмены поставок зерна выступили «единым фронтом» с «кулаками»⁵². Власти обеспокоились, что подобное поведение поставит под серьёзное сомнение выполнение плана хлебозаготовок, и решили принять меры для борьбы с ними.

Местные партийцы широко прибегали к методам, применявшимся в предшествующий период. Одним из таких было создание реквизиционных бригад. Первые случаи подобного рода были отмечены в с. Михэйлены Окницкого района Сорокского уезда⁵³. В Олэнештском районе Бендерского уезда, например, уполномоченные по выполнению плана ходили как «попрошайки» – отмечалось в одном официальном документе того времени – от одного хозяйства к другому, осуществляя массовые обыски, незаконные конфискации и опись имущества. Не щадили даже стариков, которые с точки зрения закона не могли облагаться налогом, если не имели других трудоспособных членов семьи или кто-либо из них служил в армии. Часто представители власти устраивали попойки. Поэтому крестьяне боялись оставаться днём дома. Как уточнялось в одном официальном

⁵⁰ Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов... – С. 29.

⁵¹ Glanson N. The Soviet Famine of 1946–1947... – P. 106.

⁵² AOSPRM, f. 51, inv. 4, d. 55, f. 16–17; AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 55–57.

⁵³ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 40, 116.

докладе, подобные действия показывали, что власти опустились на уровень «вредителей», «диких животных» и необходимо было немедленно прекратить подобную практику, поскольку крестьяне уже высказывали недовольство⁵⁴. Следовательно, боязнь народных бунтов, подобных массово возникавшим в СССР в 1930-е гг., изрядно волновала советскую власть⁵⁵.

Трагедия усилилась с повышением цены на хлеб вследствие принятия Указа Совета Министров СССР от 16 сентября 1946 г., усугублённого решением от 27 сентября, согласно которому число получавших хлеб по карточкам было резко сокращено. По СССР в целом эта мера затронула 23 млн чел. в сельской местности и 3,5 млн в городах. Наряду с обязательными реквизициями зерна у крестьян, несмотря на засуху, всё это составило прелюдию трансформации голода в массовое явление⁵⁶. Как и по стране, в МССР это решение касалось в основном сельского населения, сельской интеллигенции, учителей, врачей, в какой-то момент даже милиционеров. Число тех, кто имел право на хлебные карточки в республике, уменьшилось с 491 601 в сентябре до 343 930 в октябре, т. е. на 147 671, в том числе в сельской местности со 181 до 70 тыс.⁵⁷ А паёк на иждивенца (в городе, т. к. на селе они не получали ничего⁵⁸) уменьшился с 300 до 250 г, для детей – с 400 до 300 г. В то же время процент примесей к хлебу (как правило, ячменной и кукурузной муки) возрос на 40% (подобное соотношение существовало и по всему СССР, за исключением Москвы и Ленинграда, где оно не должно было превышать 20%)⁵⁹. В. Зима писал:

⁵⁴ Голод в Молдове... – С. 379.

⁵⁵ Подробнее см.: *Viola L. Peasant Rebels under Stalin* – Oxford: Oxford University Press, 1996.

⁵⁶ *Zubkova E. Russia after the war...* – P. 44–46.

⁵⁷ *Бомешко Б. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947.* – С. 26; *Pasat V. RSS Moldoveneascr.* – P. 246.

⁵⁸ Государство отказало в хлебе 28 миллионам человек, большинство которых были детьми и стариками (см.: *Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов...* – С. 43).

⁵⁹ *Бомешко Б. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг.* – С. 26.

«Никому пощады не было, так как именно за счёт деревни планировалось улучшение обеспечения городов и создание резервов для отмены нормированной торговли»,

т. е. продовольственных пайков, введённых во время войны. Так И. Сталин хотел, чтобы СССР стал первой страной-победителем, которая откажется от карточной системы, что стало бы знаком превосходства социализма над капитализмом в условиях начала «холодной войны». В контексте боязни конфронтации с Западом советский вождь увеличил военный бюджет, в то время, как сельское хозяйство и товары широкого потребления отнюдь не были приоритетом⁶⁰. Некоторые западные историки два указа сентября 1946 г. приравнивали к замаскированному объявлению войны советского правительства собственным крестьянам. Более того, считают, что одной из причин катастрофы 1946–1947 гг. стал план 5-й пятилетки, принятый в марте 1946 г., который установил, что сельскохозяйственная продукция должна быть увеличена путём расширения засеянных площадей, что в условиях засухи, о которой было известно, привело к напрасному израсходованию сотен тысяч тонн семенного материала, который мог быть использован для пропитания отдельных слоёв населения, испытывавших острую нехватку хлеба. Иными словами, хотя

«советское руководство и знало о положении и объективных причинах плохого урожая, идеологический диктат и ограниченная экспертиза помешали выработать последовательные решения возникших проблем»⁶¹.

По причине распределения хлеба и других продуктов питания через карточную систему, расцвёл их нелегальный рынок, а карточка на продукты питания или промышленные товары продавалась на чёрном рынке за 50 руб., хлебные талоны на 5 дней – по 4 руб. 50 коп. Во второй половине сентября 1946 г. только в Кишинёве одна преступная группировка реализовала таким образом сотни карточек⁶². С другой стороны, некото-

⁶⁰ *Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов...* – С. 18, 46.

⁶¹ *Glanson N. The Soviet Famine of 1946–1947...* – P. 18, 21–23.

⁶² AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 87–88; d. 40, f. 23.

рые директора промышленных предприятий отказывались выдавать хлебные карточки детям рабочих, по причине чего регистрировались случаи, когда одинокие матери убивали маленьких детей, как это случилось в Оргееве ещё в мае 1946 г.⁶³

Август 1946 г.: первая зерновая помощь, предоставленная МССР

В августе 1946 г. советское правительство, казалось, поняло масштабы засухи в МССР и согласилось выделить продовольственную помощь в размере 24 тыс. т – фактически речь шла о государственном займе, который нужно было возвращать, без процентов, из урожая 1947 г. С другой стороны, оно дважды соглашалось на уменьшение объёма поставок зерна изначально с 265 тыс. т до 160,9 тыс. т (26 июня 1946 г.), а затем до 72 тыс. т (19 августа 1946 г.)⁶⁴, что может быть интерпретировано как попытка выровнять ситуацию и не допустить разрастания голода до уровня массового явления. Тем не менее, при более детальном анализе архивных документов, становится ясным, что первое действие подрывало второе. Иными словами, приоритетом осталось выполнение плана любой ценой, и для этого была совершена серия нарушений в деле распределения зерна из государственной помощи. Зачастую хлеб не доходил до получателей, поскольку, как только он появлялся на месте, местные власти тут же перенаправляли его в счёт государственных поставок. Следовательно, зерно, которое должно было распределяться через систему «Заготзерна», не выдавалось нуждающимся, что приводило к печальным результатам, т. е. массовому голоду⁶⁵. Подобная практика была отмечена в докладе минист-

⁶³ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 40, f. 45. Случаи детоубийства, вызванные проводимой коммунистическим режимом политикой, регистрировались в тот период в правобережной Молдове, по правую сторону Прута, которая является частью Румынии (см.: *Viza G.P. Onsemnrile unui procuror: Procuratura vrzutr din interior.* – București: Editura Vremea, 2008. – P. 71–73).

⁶⁴ *Gribincea M. Basarabia on primii ani...* – P. 74.

⁶⁵ AOSPRM, f. 51, inv. 5, d. 84, f. 2–3, 48–50; Голод в Молдове... – С. 260, 285, 351.

ра внутренних дел МССР Тутушкина, адресованному председателю бюро ЦК ВКП(б) по Молдавии Ф. И. Бутову и первому секретарю ЦК КП(б)М Н. Ковалю. Так, в июле 1946 г. часть хлеба, отданного крестьянами в счёт государственных обязательных поставок, была куплена ими по рыночной цене в коммерческих магазинах. Иногда эти поставки осуществлялись с большой помпой, путём организации так называемых «красных обозов» с флагами и гармошками⁶⁶.

Иная, часто встречающаяся практика была связана с распределением товарного хлеба, доставленного в так называемые коммерческие магазины, хотя, как уже упоминалось выше, и они находились в непосредственной собственности государства. Согласно решению Совета Министров СССР от 19 августа 1946 г., министерство торговли (возглавляемое Анастасом Ивановичем Микояном, человеком из близкого круга И. Сталина) должно было предоставлять Молдавской ССР ежемесячно 5 тыс. т хлеба так, чтобы обеспечить минимальное потребление. Тем не менее, даже пятая часть не была поставлена, для сентября–декабря 1946 г. среднемесячный объём составил только 900 т вместо 5000 т⁶⁷. Это имело катастрофические последствия для сельского населения, которое серьёзно пострадало, начиная с 1 октября 1946 г., от резкого сокращения хлебных карточек. Альтернативой для некоторых было доставать хлеб – по завышенной цене – через систему коммерческих магазинов, как правило, находящихся в районных центрах. Но поскольку и там процветал дефицит, только людям со связями или более удачливым и упорным удавалось получить хлеб. Так, в Кагуле осенью 1946 г. очевидец сообщил:

«Там, где я живу сейчас, жизнь трудна, иждивенцам (?) снизили пайку хлеба, а коммерческие магазины плохо работают. Как правило, они пусты, а когда в продаже появляется хлеб, создаются такие очереди, что невозможно его приобрести. Бьются и душат друг друга, стоя в очереди, в то время как районные руководители не принимают никаких мер»⁶⁸.

⁶⁶ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 60–61.

⁶⁷ *Бомешко Б.* Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг. – С. 26.

⁶⁸ Голод в Молдове... – С. 300.

Государственная помощь распространялась только на потребление для наиболее уязвимых социальных слоёв населения и была совершенно недостаточной. В Корнештском районе Бельцкого уезда, например, объём помощи на одного человека составлял 2 кг зерна в месяц и более 10 кг фуража для скотины, а система распределения сопровождалась многочасовыми очередями⁶⁹. И это в то время, когда значительное количество зерна перенаправлялось властями в счёт плана государственных поставок или портилось на необустроенных складах, вместо того, чтобы спасти жизни тысяч людей. Например, кражи из государственной помощи были зарегистрированы осенью 1946 г. в различных округах нескольких районов. В докладе от 27 ноября 1946 г. о краже хлеба указывается, что было возбуждено 91 дело, по которым проходили 162 чел., а в списке фигурировали директора и сторожа амбаров, председатели колхозов, прочие должностные лица. Из них только 30 чел. были привлечены к ответственности и наказаны в относительно лёгкой форме, как правило, увольнением с должности⁷⁰. В Тирасполе в 1945–1946 гг. высокопоставленные чиновники присвоили десятки тонн зерна, но в большинстве случаев прокуратура отклоняла иски, что доказывает существование групповой солидарности в рядах номенклатуры. Такое же явление было зафиксировано в других местах, например в Конгазском районе Бендерского уезда⁷¹. В целом из 1591 зернового склада МССР только 285 были пригодны для хранения зерна, остальные представляли собой помещения без окон, часто с прохудившейся либо же вообще отсутствующей крышей⁷². С другой стороны, обычные люди, которых поставили в условия необходимости воровства нескольких килограммов зерна или других продуктов, чтобы выжить, получали 6–10 лет лагерей. Это побудило французского историка Николя Верта, одного из наиболее уважаемых и знающих исследователей преступлений коммунист-

⁶⁹ Голод в Молдове... – С. 259.

⁷⁰ Там же. – С. 292.

⁷¹ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 73–73 verso, 199–200.

⁷² Ibid, f. 148.

тов, включить этих «преступников» в категорию политических жертв советского режима⁷³. Вывод Н. Верта подтверждают и данные МССР, показывая, что из 10 545 чел., привлечённых к уголовной ответственности на 9 декабря 1946 г., только 339 (или 3,2%) являлись ранее судимыми, что, согласно министру внутренних дел МССР Тутушкину,

«убедительным образом показывает, что большинство преступлений совершается на почве проблем продовольственного характера, особенно в сельских районах»⁷⁴.

Кроме этого, существовали вопросы, касающиеся транспортировки государственного зернового займа на места. Об этом 18 октября 1946 г. докладывал в Кишинёв, например, первый секретарь Комратского райкома партии А. Г. Туманов. Кроме того, он информировал руководство МССР о критической ситуации с продовольственным снабжением населения ещё 31 июля 1946 г. Число дистрофиков возросло до 3000 чел., из которых две трети были детьми, а уже в сентябре основной причиной 60% смертей являлось продолжительное недоедание⁷⁵.

Другим аспектом, предшествовавшим наступлению голода, который стал массовым с декабря 1946 г. и только усилился в первые месяцы следующего года, были практики, с которыми уже столкнулись в течение 1944 и 1945 гг. и частота коих заметно увеличилась в весенне-летний период 1946 г. Речь идёт о возобновлении принудительного изъятия хлеба; ужесточении репрессивных действий режима не только по отношению к тем, кто считался «классовым врагом», то есть зажиточным слоям населения, но и ко всем тем, кто не мог нести непомерное налоговое бремя в условиях засухи и истощения запасов прошлых лет. На этот раз, по сравнению с предыдущим периодом, отмечалось, что в реквизиционных бригадах участвовали должностные лица районного уровня. Например, 14 декабря 1946 г. прокурор МССР Симон Колесник доложил председателю бюро

⁷³ Werth N. La terreur et le désarroi: Staline et son système. – Paris: Perrin, 2007. – P. 404–433.

⁷⁴ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 183–184.

⁷⁵ Голод в Молдове... – С. 271.

ЦК ВКП(б) по Молдавии Ф. М. Бутову о существовании бригады по принудительной реквизиции хлеба в Липканском районе Белецкого уезда. В её состав вошли три уполномоченных райкома партии: Крюков, Колисниченко и Гуцин, председатель сельсовета Страшной из с. Беявин и т. д. Они арестовывали крестьян, не выполнявших государственный план хлебозаготовок ввиду уничтожившей урожай засухи. Только председатель Беявинского сельсовета Страшной был немедленно арестован и осуждён, в то время как для привлечения к ответственности районных представителей требовалось одобрение вышестоящих партийных органов, которые часто защищали своих сотрудников и запрещали прокуратуре возбуждать уголовные дела (эта практика продолжится и в последующие десятилетия⁷⁶). Подобные случаи имели место в Котюженском районе Сорокского уезда и др.⁷⁷

Эпизоды, когда «красные бригады» практиковали принудительную реквизицию хлеба и других продуктов, в МССР умножались в той степени, в какой уменьшались запасы крестьян, а партийные и государственные органы отчаянно пытались выполнить план поставок. На самом деле это было, по сути, возобновление продразвёрстки 1918–1921 и 1928–1933 гг., когда все «излишки» зерна конфисковывались. Освобождены от этой практики были только легально созданные подсобные хозяйства предприятий и госучреждений, как указывалось в телеграмме МВД СССР республиканскому ведомству внутренних дел от 2 ноября 1946 г.⁷⁸ Эта деталь сама по себе показывает, что было немало случаев, когда некоторые из этих предприятий работали нелегально и только тогда конфискация излишков сельскохозяйственной продукции была оправданной.

В результате число дистрофиков, что было, как мы уже говорили, эвфемизмом для обозначения голодающего населения, быстро росло. Если в августе⁷⁹ – октябре эта цифра достигала

⁷⁶ *Cașu I. Partidul Comunist, ca o castr mafiotr // Adevrul. – 2012. – 12.01.*

⁷⁷ Голод в Молдове. – С. 312–313, 285; AOSPRM, f. 51, inv. 24, d. 13, f. 1–208.

⁷⁸ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 23, f. 122.

⁷⁹ Только в Чимишлийском р-не Бендерского уезда на 31 августа 1946 г. было уже выявлено 2271 дистрофика и 1300 истощённых детей (см.: AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 85).

нескольких тысяч, то начиная с ноября 1946 г. речь шла уже о десятках тысяч. Несмотря на это, власти в Кишинёве не хотели признавать реальность и уведомлять Москву из опасения, что с них сначала спросят о выполнении плана поставок зерна (по примеру УССР). Как следствие, в докладе от 21 декабря 1946 г., отправленном в Москву из ЦК КП(б) Молдавии и Совета Министров МССР упомянута цифра 13 000 дистрофиков, в то время как в ноябре их было уже 29 900, а в декабре это число возросло до 41 600, а по другим данным – до чуть более 53 000 чел.⁸⁰ Несмотря на ухудшение ситуации на местах и усиление голода, в МССР в частности, и в СССР в целом, союзное правительство в ноябре 1946 г. усилило давление на местных руководителей, которые не выполняли план по хлебопоставкам, обвиняя их в «саботаже» и «сговоре» с «врагами народа». Динамика репрессий против местных властей усилилась в декабре 1946 г. вследствие письма секретаря ЦК ВКП(б) по агитации и пропаганде Андрея Жданова, направленного И. Сталину. Жданов утверждал, что хлеб «спрятан», руководители низшего ранга – партийные секретари районного уровня и председатели райисполкомов – не были полностью включены в «борьбу с классовым врагом» за выполнение плана по зерну. В результате, районное начальство усилило давление на село относительно выполнения плана «любой ценой»⁸¹.

Государственный заём 1946 г. стал ещё одним фактором, который обеднил население, а репрессивные органы нашли другие причины усиления борьбы с «классовым врагом». Те, кто не подписывался на государственный заём (фактически речь шла о пожертвовании денег, которые государство обещало когда-нибудь вернуть) воспринимались как относящиеся к «кулакам» и другим социальным группам, считавшимся нелояльными коммунистическому режиму. Поскольку этот заём был выпущен накануне начала массового голода, он фактически ускорил и углубил его⁸². В общей сложности в государственном

⁸⁰ Голод в Молдове... – С. 347; *Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов... – С. 74. Gribincea M. Basarabia on primii ani... – P. 83.*

⁸¹ *Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов... – С. 25, 29.*

⁸² Там же. – С. 46.

бюджете МССР на 1946 г. было запланировано 58 500 тыс. руб. – сумма значительная для того времени. Средняя зарплата рабочего составляла 150–200 руб. в месяц, а за работу в колхозе крестьяне получали менее 1 руб. на трудодень, при этом рыночная стоимость 1 кг зерна составляла 20 руб.⁸³

Ситуация была трудной в Бендерском уезде уже в ноябре 1946 г. Согласно отчету уездного парткома от 22 ноября, одной из самых уязвимых категорий населения считались сироты или брошенные родителями. Особенно показательными в этом смысле были детские дома в Чок-Майдане, Комрате и Григорьевке. Атмосфера была очень нездоровой, учитывая, что 36% детей в этих учреждениях болели. Правила питания не соблюдались. В Комрате, например, в октябре роддом и детские дома недополучили 600 л молока, необходимого для матерей и маленьких детей. Не выполнялось решение ЦК КП(б)М от 10 сентября 1946 г. о расширении окружных больниц Бендер. Для детей, страдающих от голода, количество коек должно быть увеличено до 300, но на 22 ноября их было только 195⁸⁴.

Ещё одно свидетельство катастрофического положения с обеспечением питанием, в том числе и милиции, состояло в том, что руководство МВД МССР просило МВД СССР помочь с получением фруктов и овощей. В начале сентября 1946 г. министерство смогло покрыть из республиканских резервов только от 10 до 12% от необходимого количества⁸⁵.

Обыденным было вовлечение в кампанию по выполнению плана по зерну не только местного партийного и государственного аппарата. Некоторые местные руководители обращались даже к церкви. Так, 29 августа 1946 г. уполномоченный райкома партии по реквизиции зерна в Костюженском районе обратился к старообрядческому епископу Иосифу (Морякову) с просьбой ввести в его проповедь призыв к крестьянам о соблюдении обязательств по сдаче зерна государству⁸⁶.

⁸³ AMAIRM, f. 16, inv. 1, d. 27, f. 13, 200; inv. 3, d. 40, f. 45.

⁸⁴ AOSPRM, f. 51, inv. 4, d. 9, f. 101–102.

⁸⁵ AMAIRM, f. 16, inv. 3, d. 26, f. 86.

⁸⁶ AOSPRM, f. 51, inv. 4, d. 9, f. 90.

Для того, чтобы улучшить ситуацию с поставками хлеба, 3 ноября 1946 г. Совет Министров СССР принял решение, в соответствии с которым открывались дополнительные продовольственные магазины в 50 городах. Кроме 16, существовавших в столицах союзных республик⁸⁷, в том числе и в Кишинёве, в списке фигурировали областные центры. Как правило, речь шла о городах, имевших военное и стратегическое значение. Эти магазины, предназначенные для улучшения хлебного снабжения, оказали довольно незначительное влияние на улучшение существующего тяжёлого положения. В качестве примера: число дистрофиков в МССР в декабре 1946 г. по сравнению с ноябрём увеличилось более чем на 10 тыс. чел. Положение городского населения, изначально лучшее, чем в сельской местности, постепенно ухудшалось в течение 1946 г., поскольку был принят закон, запрещающий горожанам иметь сельскохозяйственные участки недалеко от города. Это была практика, опробованная ещё во время войны, и возрождённая через несколько лет, в 1949 г.⁸⁸

Как крестьяне комментировали феномен голода?

В условиях начала голода фиксировались заявления крестьян о неспособности выполнить план по сдаче зерна государству. Власть интерпретировала их в идеологическом ключе и объявляла таких людей «кулацкими элементами». Например, уже в начале сентября 1946 г. секретарь по идеологии и пропаганде Бельцкого уезда М. Титов сообщал в Кишинёв, что в с. Хыждены Глодянского района крестьянин Тодор, объявленный «классовым врагом», осуждённый в 1945 г. за невыполнение государственных поставок, категорически заявил:

«Я не буду давать хлеб государству, советской власти, и вам советую сделать то же, лучше в тюрьму, потому, что там хлеб дают».

А крестьянка Надежда Волощук, также объявленная принадлежащей к классу «кулаков», была ещё более категоричной:

⁸⁷ 16-й была Карельская ССР, преобразованная в Карельскую АССР в 1956 г.

⁸⁸ Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов... – С. 52, 61, 74.

«Даже если меня приговорят к повешению, не дам им хлеб»⁸⁹.

В Кагульском уезде, одном из наиболее затронутых голодом, в ноябре 1946 г. регистрировались похожие заявления. В с. Рошу один из крестьян говорил:

«В этом году у нас страшный голод. Нам негде купить хлеб. В коммерческих магазинах всем не хватает, там только самые удачливые могут получить хлеб. Все люди в деревне едят сено и умерших животных, и из-за этого многие заболели».

В с. Манта того же района было зафиксировано заявление «антисоветского характера», беспокоившее местные партийные власти, поскольку описывало реальность, существование которой не принималось и, более того, яростно отрицалось:

«В этом году жестокий голод, дети распухли, многие семьи в деревне умерли от голода, а многие [из оставшихся в живых] не доживут до следующего года»⁹⁰.

Для многих голод был поводом вспомнить, что в межвоенный период и даже в войну ситуация была лучше, чем при советском режиме:

«Вы при румынах не страдали от голода и не пухли. Но при советской власти умрёте с голода»⁹¹.

Опрошенные после 1990 г. свидетели событий предоставили больше подробностей о принудительных реквизициях августа 1946 г., в которых подчёркивалась роль районных и сельских властей. Например, Алексей Гузун из с. Кицканы Теленештского района вспоминал:

«Для крестьян земля священна, за землю крестьяне боролись и всегда будут бороться... В 1946 мне было 14. И началась самая большая трагедия молдавского народа, и, конечно, нашей семьи. Нас было пятеро у родителей, но двое служили в армии. Дома остались мама, папа, сестра и два брата – я и Павел. Причиной того, что погибло столько народа, было то, что у нас вычистили все запасы. Я бы не стал никого винить, но правду не утаить: наши солдаты вымели последние остатки овса с чер-

⁸⁹ Голод в Молдове... – С. 256.

⁹⁰ Там же. – С. 300.

⁹¹ Там же. – С. 623.

дака. В нашем родительском доме расквартировали 12 солдат в одной комнате и еще 12 – в другой. Тогда вот, эти воины – и не только “наши”, но и все другие, которые были в домах – кормили лошадей, но не обращали внимания на людей в деревне. Может быть, если бы они оставили нам пару пудов ячменя, мы бы вышли из несчастья, но они его забрали и, когда ударила засуха, люди остались без ничего»⁹².

Другой очевидец, Виктор Волчинский, подтверждает «выметание чердаков» и передаёт драму тех, кому довелось быть вовлечённым в практику каннибализма:

«У нас, в Старых Бадраганах, Единецкого района, были совсем тяжёлые случаи. Ели брат брата и через несколько лет оставшиеся в живых сошли с ума... В марте–апреле [1946 г.] начался кризис. Папа пытался спрятать зерно в хлеву у коровы, в других местах, но те, кто тряс, искали всюду, вилами и железными палками пробивали все мелкие пристройки... Самое печальное, что нас “продали” люди из села, с которыми венчались и крестились, с кем вели холостяцкую жизнь, пасли гусей и коров – районным больше не говоришь ничего... В 1946-м забрались, не обращая ни на кого внимания, на чердак и вымели всё немногое, с трудом нажитое, – да, это правда, не выдался летом и осенью урожай, но всё же протянули бы на остатках, хотя бы на кукурузных огрызках для мамалыжной похлёбки с горстью муки на казан воды. Но так – они опустошили всё, и не чужие, а наши, из села, из кожи вон лезли, чтобы быть на уровне требований, спущенных районом»⁹³.

Апогей голода, декабрь 1946 – июль 1947 гг.

21 декабря 1946 г. в письме на имя И. Сталина, которое подписали председатель бюро ЦК ВКП(б) по Молдавии Ф. М. Бутов, первый секретарь ЦК КП(б)М Николай Коваль и председатель Совета Министров МССР Герасим Рудь, официальный Кишинёв доводил до сведения Москвы тяжёлое состояние со снабжением населения и потребовал дополнительной помощи «в связи с неурожаем 1946 г.». Уточнялось, что из-за засухи был потерян

⁹² Turea L., Turea V. Cartea foametei. – Chişinău: Universitatis, 1991. – P. 32.

⁹³ Ibid. – P. 38.

урожаем на 320 000 га, засеянных зерновыми и бобовыми, а на других площадях, в меньшей степени затронутых неблагоприятными природными условиями, составил 2,2 ц/га в индивидуальных хозяйствах и 3,8 ц/га – в коллективных. Кишинёвское руководство акцентировало внимание на климатических обстоятельствах возникновения голода:

«В прошлом году крестьянские хозяйства имели некоторые резервы хлеба с прошлых лет, но в продолжение двух лет засухи они были полностью исчерпаны, и в этом году даже во время сбора урожая отмечались большие проблемы со снабжением во многих крестьянских семьях».

По этой причине люди от отчаянья питались желудями, кукурузными початками, кореньями растений, тростником, тушами мёртвых животных и т. д. Молдавское руководство указывало, что зарегистрировано 13 000 дистрофиков. Это была явно заниженная, не отражающая реальность, цифра, чтобы не шокировать Москву и не навлечь репрессии на республиканскую верхушку⁹⁴. Существуют данные, что на самом деле уже к 1 декабря 1946 г. их число превысило 53 000⁹⁵. Поэтому руководство МССР просило Москву немедленно оказать продовольственную помощь 175 000 хозяйств (692 000 чел.). Кишинёвский ЦК знал, что нуждающихся – намного больше, но ввиду предосторожности, из-за которой и фальсифицировались данные о количестве дистрофиков, указал, что в феврале 1947 г. число тех, кому нужно помогать, будет дополнено ещё 481 000 чел., а в марте – 267 000 в сельской местности. Совет Министров МССР запросил у центрального правительства 53 235 т зерна (3 250 000 пудов) и выполнения обещания от 19 августа 1946 г. поставить республике 5000 т товарного хлеба (получено только 900 т). Последнее решение было изменено другим решением Совета Министров СССР в октябре 1946 г., действительным для всех республик, чтобы уменьшить количество пущенного в продажу хлеба⁹⁶. Кишинёв также просил 20 000 т картофеля, 50 000 т

⁹⁴ Голод в Молдове... – С. 347.

⁹⁵ *Gribincea M. Basarabia on primii ani...* – P. 83.

⁹⁶ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР (1945–1953). – С. 221–223.

фуража, чтобы предотвратить дальнейшее снижение поголовья скота, 56 340 т семян зерновых и бобовых, 2086 т семян подсолнечника, 43 800 т семенного картофеля и 312 т семян для высева многолетних трав⁹⁷. Это доказывает, что осенью 1946 г. у крестьян Молдавской ССР по приказу местных органов власти изъяли не только последние запасы продовольствия, но и весь семенной материал.

В конце декабря 1946 г. руководство в Москве согласилось предоставить помощь МССР, убедившись, что ситуация действительно сложная, и голод как массовый феномен, смертность из-за него, достигли тревожных масштабов. Помощь, по большей части в виде того же государственного займа, должна была распространяться среди голодающего населения. Однако процесс затянулся, а некоторые населённые пункты не получили хлеб или зерно даже к концу января – началу февраля 1947 г. Частью проблемы стала крайне холодная погода и обильные снегопады, из-за чего дороги были едва проходимыми. Только в исключительных случаях использовалась авиация⁹⁸. Что касается транспорта, нередко проблемой было не его отсутствие, а то, что партийные и советские органы называли «саботажем», когда главы городских районов, включая Кишинёв, предпочитали объявлять автомобили неисправными, чем ехать в сёла, чтобы доставить хлеб голодающему населению⁹⁹.

Открылись столовые, число которых было ограничено, учитывая отсутствие подходящих мест, дров и инвентаря, что являлось обязанностью местных властей. Их ограниченное количество было определено и возросшей тревогой кишинёвских властей относительно возможности контролировать распределение продуктов питания и предотвращать кражи. Эта точка зрения, однако, создала смежные проблемы, как, например, то, что люди зачастую были вынуждены преодолевать расстояние 7–10 км, чтобы занять очередь в столовой, к которой они были приписаны. В этих условиях энергия, затраченная на

⁹⁷ Голод в Молдове... – С. 348.

⁹⁸ Там же. – С. 498, 503.

⁹⁹ Там же. – С. 581–582, 587, 605.

дорогу, была выше, чем полученная в столовых, и многие были не в состоянии перемещаться так далеко. Иногда в том же населённом пункте горячая еда предоставлялась в одном месте, а хлеб – за который клиенты обычно платили деньги – предлагали в другом, за сотни метров. Многие употребляли хлеб и похлёбку отдельно, что не давало желаемого эффекта, особенно тем, кого называли дистрофиками, нуждавшимися в особой диете, чтобы восстановиться¹⁰⁰.

Информация о масштабе голода в МССР поступала в Москву из различных источников. Так, одно из первых писем в ЦК ВКП(б) о бедственном положении в республике было подписано начальником отдела здравоохранения Тараклийского района Майлером. Письмо пришло в Москву в первые дни февраля 1947 г., а 10 февраля был уже составлен доклад о проверке отражённых в нём фактов. Проверку проводили инструктор ЦК КП(б)М Кулаков и преподаватель Кишинёвского медицинского института Осна. В письме к секретарю по кадрам ЦК КП(б)М С. Я. Афтенюку они подтверждали масштаб голода в Тараклии. Острые проблемы с питанием населения проявились в начале октября 1946 г. К 1 февраля 1947 г. почти 40% от общей численности населения были дистрофиками, т. е. 9687 из 24 220 чел. Между 1 октября 1946 и 1 февраля 1947 гг. родилось 280 детей, в то время, как смертность составила 1661 чел., а пик её пришёлся на январь 1947 г. – 983 смерти. Большинство людей питалось за счёт государственного хлебного займа, что составляло 140 г зерна в сутки. Поэтому, от отчаяния, небольшое количество зерна смешивали с толчёными кукурузными початками, «мукой» из стеблей подсолнечника, жмыхом, отходами обработки рапса и т. д. Ели кошек и собак, употребляли в пищу кожи животных и даже старую кожаную обувь, предварительно её разварив¹⁰¹.

Значительное количество подобных писем предопределило отправку в МССР из Москвы в конце февраля – начале марта 1947 г. заместителя председателя Совета Министров СССР А. Н. Косыгина и заместителя министра здравоохранения Нико-

лая Кузнецова. Проблемы, с которыми столкнулась республика в этот момент, их причины и пути решения Косыгин обсуждал 24 февраля 1947 г. с членами бюро ЦК КП(б)М, а также другими высокопоставленными лицами, приглашёнными на заседание. Заслушав каждого из них, московский «сановник» обвинил молдавское руководство в том, что оно своевременно не приняло необходимых мер для предотвращения голода как массового явления. Упрёки звучали в адрес местного партийного руководства во главе с Николаем Ковалём, которое не сообщало немедленно в Центр о существовавших в МССР проблемах касательно масштабов дистрофии, а прокуратура стала тем учреждением, которое сделало это вместо ЦК КП(б)М. Молдавское партийное руководство признало свою вину, но в то же время пыталось защитить себя от обвинений, говоря о помощи со стороны Москвы, которая была официально утверждена, но не выполнялась. Например, в сентябре–декабре 1946 г. МССР должна была получить 5000 т зерна в месяц для так называемого товарного хлеба, что было явно недостаточно, но могло бы хоть как-то улучшить ситуацию. Получено было только 900 т в месяц, в то время, как министерство торговли СССР в сентябре 1946 г. резко сократило количество хлеба, распределяемого через коммерческие магазины по всему Советскому Союзу¹⁰². Кишинёв обращался к секретарю ЦК ВКП(б) Георгию Маленкову, чтобы МССР освободили от налога на помол, который выплачивался зерном, а соответствующее его количество должно было быть использовано для местного потребления, но ответ был отрицательным¹⁰³.

Косыгин пробыл в Молдавии несколько дней, отправляя многочисленные телеграммы как в Москву, так и некоторым областным руководителям ввиду организации срочной продовольственной помощи МССР. Помощь была важна по причине местного дефицита, но её администрирование и распределение запаздывало, так что в последующие месяцы после визита Ко-

¹⁰² Arhiva Națională a Republicii Moldova (далее – ANRM), f. R-3060, inv. 1, d. 10, f. 352–354.

¹⁰³ Голод в Молдове... – С. 498–512.

¹⁰⁰ Голод в Молдове... – С. 548–558.

¹⁰¹ AOSPRM, f. 51, inv. 5, d. 61, f. 6–10.

сыгина число дистрофиков резко возросло, а не уменьшилось, как ожидалось. Например, 1 марта 1947 г. общее их количество составляло 235 899 чел., а через две недели, 15 марта, их было уже 240 537¹⁰⁴.

В следующие месяцы, апрель–май 1947 г., число дистрофиков снизилось до 123 763 чел., зарегистрированных на 15 мая. Однако, в июне–июле снова возросло, поскольку «план Косыгина», предложенный в феврале 1947 г., был рассчитан до мая. Выход из голода произошёл в августе–сентябре 1947 г. вместе с новым урожаем¹⁰⁵. В некоторых населённых пунктах родители были вынуждены пойти на страшные решения, касающиеся их детей. Зная, что выделяемой дневной нормы на всех не хватит, они лишали еды одних детей, чтобы иметь возможность спасти других¹⁰⁶.

Голод, вопреки распространённому мнению, не закончился в 1947 г. Вызванная им дистрофия отмечалась как минимум в 14 районах, особенно на юге, вплоть до лета–осени 1948 г. В частности в Конгазском, Комратском, Кагульском, Каушанском, Слободзейском, Тараклийском, Баймаклийском, Кайнарском, Олэнештском, Волонтировском, Чадыр-Лунгском и других районах¹⁰⁷.

Репрессии против беглецов в Румынию

Репрессивные действия во время голода происходили с привлечением пограничных войск. Например, в конце 1946 – начале 1947 гг. в одном из наиболее пострадавших районов, в Кагульском, люди переправлялись через Прут и бежали в Румынию. Кому-то это удавалось, кого-то ловили. Поскольку число нелегальных переходов границы увеличивалось, начиная с января 1947 г. начальник 22-го погранотряда полковник В. П. Ашаханов приказал подчинённым жёстко пресекать подобные попытки. Задержанных было приказано расстреливать на мес-

те, а тех, кому всё же удавалось перейти Прут – преследовать на территории Румынии и в случае, если их не удавалось поймать, даже открывать там огонь на поражение, чтобы никто не остался безнаказанным.

Пограничники, которые не выполняли приказ В. П. Ашаханова, немедленно наказывались, как это было в случае с лейтенантом Коноваловым, отказавшимся преследовать нарушителей на территории Румынии. За это его сняли с занимаемой должности и перевели в другую часть. Так был дан чёткий сигнал, что те, кто не будет подчиняться приказам, понесут наказание, а неукоснительно их выполняющие и способствующие «кровотечению» (выражение из документа) получают поощрения. Уже 19 января 1947 г. начальник поста № 27 лейтенант Воронин организовал погоню за двумя бессарабцами на правом берегу Прута, одного из которых застрелили, а второго вернули на советскую территорию.

Под руководством полковника Ашаханова организовывались провокации. Чтобы терроризировать население, было решено послать специальных агентов в приграничные селения с целью призыва граждан бежать в Румынию, потому что только так они могут избежать голода. 20 января 1947 г., после подобной инсценировки и по подстрекательству агента под кодовым именем «Свой» в Вулканештах были убиты два человека. На следующий день военнослужащие поста № 26 22-го погранотряда сообщили о двоих неизвестных, пересекающих границу. Лейтенант Плотников и младший сержант Катаев по их следам перешли в Румынию. В хозяйстве на правом берегу Прута они конфисковали лошадь и поймали нарушителей на расстоянии 5 км от границы. Ими оказались жители с. Брынза Вулканештского района Кагульского уезда Ион Васильевич Вулпе, родившийся в 1934 г., и Василий Васильевич Вулпе, родившийся в 1931 г. Задержанных перевезли на левый берег Прута, на советскую территорию. Потом Плотников, угрожая пистолетом, заставил их повернуться лицом в сторону Румынии и столкнул в ледяную воду реки. После чего последовал приказ расстрелять братьев Вулпе, приведённый в исполнение сержантом Нужных. Чтобы удостовериться в смерти, Плотников приказал млад-

¹⁰⁴ Голод в Молдове... С. 520–521, 646.

¹⁰⁵ Там же. – С. 13, 690–699.

¹⁰⁶ Там же. – С. 539.

¹⁰⁷ AMAIRM–MVD, f. 16, inv. 1, d. 86, f. 79–87.

шему сержанту Катаеву выстрелить из винтовки каждому в голову.

Отправка агентов-provokatorov не была единственным случаем на южном участке границы. Следствие, открытое военным трибуналом МВД в Кишинёве, установило, что подобный инцидент, правда не имевший фатальных последствий, произошёл в с. Гура-Ларга Кагульского уезда. Агенту «Мамонту» удалось убедить две семьи – Костеляну и Дондыш – перейти через границу в Румынию. Когда они готовились пересечь Прут, их поймали пограничники, ждавшие в месте, указанном «Мамонтом». В ходе расследования нарушители признались, что не намеревались уходить за границу, однако «Мамонт» убедил их, что это единственный способ для них и их детей пережить голод.

Сколько конкретно людей погибло в этих и подобных эпизодах – неизвестно. В результате расследования, проведённого военным трибуналом, полковник Ашахманов был уволен. Некоторые из непосредственных участников внесудебных казней (лейтенант Плотников, сержант Нужных, младший сержант Катаев) были арестованы и предстали перед военным трибуналом¹⁰⁸. 14 апреля 1977 г. за «безупречную службу» Ашахманов будет награждён медалью «Ветеран Вооружённых сил СССР».

Привилегии номенклатуры во время голода 1946–1947 гг.

Голод не может быть понят как социальное явление, если мы не будем помнить о природе советского режима. Помимо репрессий и идеологии, он основывался на чёткой иерархии, в которой партия и государственная власть в целом пользовались определёнными привилегиями, в том числе и, особенно, в период голода и массовых депортаций. Для 1946–1947 гг. данный тезис доказывают документы. В эти годы режим опирался на лояльную привилегированную элиту, которая из страха потери этих самых привилегий жёстко действовала против «саботажников», «кулаков» и всех, кто тем или иным способом про-

¹⁰⁸ AOSPRM, f. 51, d. 5, d. 84, f. 85–91. Однако, мы не знаем, о каком наказании шла речь.

тивился выполнению хлебозаготовок. Государственно-партийная элита, составлявшая около 5% населения СССР, снабжалась в специальном режиме. В первую очередь члены аппарата ЦК ВПК(б), республиканских и областных бюро обеспечивались продуктами питания высшего качества, бесплатно и с доставкой на дом. Для остальных существовало три категории получателей продпайков, наиболее многочисленной из которых была номенклатура районного уровня. Оставался в силе известный «пакет Микояна», установленный в 1933 г., который включал в себя набор из 20 продуктов. Правда, в 1947 г. для высшей номенклатуры он был сокращён до 19. Для районного руководства предназначалось «всего лишь» 16 продовольственных и промышленных товаров, в том числе сигареты, мыло, бутылка водки или, на выбор, две бутылки вина в месяц. Хлеб распределялся по 1 кг на человека плюс макароны и 1 кг печенья каждый день. Кроме того, предлагался горячий обед, а для тех, кто работал до позднего вечера, ужин и 100 г хлеба. Были распространены различные карточки для спецмагазинов¹⁰⁹. В Кишинёве база снабжения номенклатуры располагалась на пересечении улиц 28 июня и Ленина (ныне Влайку Пыркэлаб и Штефан чел Маре)¹¹⁰.

В МССР члены номенклатуры зачастую дополнительно регистрировали детей из детских домов и получали за их счёт паёк. Так, например, поступил в разгар голода, в феврале 1947 г., прокурор Бужорского района Кишинёвского уезда Филиппов. На замечание заместителя прокурора МССР Гончарова он ответил, что был далеко не единственным, кто поступал таким образом¹¹¹. Военная, научная, художественная и педагогическая элиты также пользовались определёнными привилегиями. Например, они могли приобретать продукты питания и промышленные товары в коммерческих магазинах со скидкой до 25%. Таким образом, правящий класс во время нужды жил по-другому, не зная лишений, с которыми сталкивались обычные

¹⁰⁹ Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов... – С. 55–56.

¹¹⁰ ANRM, f. R-3060, inv. 1, d. 10, f. 182–183.

¹¹¹ AOSPRM, f. 51, d. 5, d. 84, f. 55.

люди. Всех, занимавших ответственные должности, от секретарей первичных парторганизаций и председателей сельсоветов до глав высших партийных и советских органов, обеспечивали специальным питанием¹¹².

По каким-то причинам определённые работники низшего ранга в правительстве МССР и ЦК КП(б)М не пользовались привилегиями (февраль 1947 г.), некоторые из них числились дистрофиками, а кто-то даже голодал¹¹³. Учреждения пытались помочь своим служащим путём создания фонда продовольственных пайков. Так поступили, например, в МВД СССР. В телеграмме, отправленной из Москвы заместителем министра СССР Чернышёвым в адрес МВД МССР 31 октября 1946 г., говорилось, что отмена продпайков для тех, кто не имел воинского звания офицера, не распространялась на войска МВД, а также на лагеря военнопленных, которые снабжались на основе предыдущего приказа МВД СССР № 40¹¹⁴.

Иногда руководство МССР «изыскивало» запасы продовольствия – для особых случаев. На выборах в Верховный Совет МССР 16 февраля 1947 г., например, партийное руководство решило на каждом избирательном участке в Кишинёве открыть платные буфеты. В столице республики, таким образом, было открыто 8 спецбуфетов¹¹⁵. Специальные пайки получали и рабочие стратегических предприятий илистроек особого назначения, крестьяне государственных колхозов и семьи военных¹¹⁶.

Некоторые выводы относительно голода в МССР в 1946–1947 гг.

Голод в СССР в 1946–1947 гг. имел некоторое сходство, но также и отличия от предыдущих, особенно 1932–1933 гг. Пос-

¹¹² Зима В. Голод в СССР 1946–1947 годов... – С. 56–57. Конкретно по Молдавской ССР см.: ANRM, f. R-3060, inv. 1, d. 10, f. 124, 124 verso, 126; d. 12, f. 109–112.

¹¹³ Голод в Молдове... – С. 424.

¹¹⁴ AMAIRM, f. 16, inv. 1, d. 23, f. 117.

¹¹⁵ ANRM, f. R-3087, inv. 1, d. 7, f. 22.

¹¹⁶ Ibid, f. R-3060, inv. 1, d. 12, f. 39, 99, 99 verso, 92.

ледний проходил в контексте массовой коллективизации и был инициирован как инструмент террора советского режима против крестьян, которые не хотели вступать в колхозы. Голод 1946–1947 гг. охватил и Молдавскую ССР, которая стала единственной территорией, испытавшей это явление, из аннексированных Москвой в 1939–1940 гг. (в соответствии с пактом Молотова–Риббентропа) и вновь присоединённой в 1944–1945 гг. Следовательно, если бы Западная Украина, Западная Белоруссия, Прибалтика прошли бы через голод, мы имели бы основания выдвинуть гипотезу, что феномен массового голода среди населения является неотъемлемой частью процесса советизации. Но факты сложнее. Чтобы голод стал частью советизации, было необходимо и стечение обстоятельств в виде климатических факторов, как это произошло в Молдавии в 1946–1947 гг. Власть, таким образом, могла винить объективные факторы, в то время как субъективные, политического плана, определили масштаб катастрофы и большое количество смертей. Другими словами, голод 1946–1947 гг. в СССР и МССР был обусловлен скорее политическими и идеологическими факторами, чем засухой и разрушительными последствиями войны. Это означает не то, что объективные факторы соревновались в возникновении и расширении голода, но то, что засуха была далеко не решающей переменной для такого трагичного финала, исчислявшегося сотнями тысяч утраченных жизней.

Особенностью голода в МССР, отмеченной и в других эпицентрах голода в СССР, преимущественно в России и в Украине, стал тот факт, что власти прибегли к практике, широко использовавшейся во время голода 1932–1933 гг. В частности, бессарабская часть МССР стала единственной советской территорией, охваченной феноменом массового голода в 1946–1947 гг., где доминировали индивидуальные крестьянские хозяйства и у власти был соблазн считать основную массу населения враждебной с идеологической точки зрения, классовой перспективы и из соображений, что она состояла в большинстве из населения, этнически идентичного с населением Румынии – государства, участвовавшего в войне против СССР. Это, вероятно, объясняет высокую смертность в МССР по сравнению с други-

ми советскими областями или республиками. Так, 5% от общей численности жителей советской Молдавии умерло от голода. В то время, как в Украине и в России, соответственно, 1% и 0,6%¹¹⁷. Районные, уездные и республиканские власти инициировали, поощряли или одобряли – от случая к случаю – создание бригад для принудительной реквизиции хлеба и других продуктов питания, и не только в смысле выполнения плана поставок государству «любой ценой», что стало одной из самых важных причин голода. Фактически они прибегли к продразвёрстке периода военного коммунизма (1918–1921 гг.) и 1932–1933 гг., когда конфисковывалось всё наличное зерно (в терминологии эпохи – «излишки»).

Первые признаки голода проявились летом–осенью 1945 и усилились весной–летом 1946 гг. Тревожными сигналами стали очереди в продуктовых магазинах, нападения голодной толпы на склады зерна и случаи каннибализма (лето 1946 г.). Хотя центральное правительство в Москве, наконец, поняло, что МССР попала в число регионов, наиболее пострадавших от засухи, это произошло только в августе 1946 г., когда объём собранного урожая не оставил сомнений относительно сложившейся ситуации. Как следствие, к 19 августа 1946 г. правительство СССР утвердило второе снижение плана по хлебозаготовкам для МССР со 165 тыс. т до 72 тыс. т.

Хотя была оказана помощь, названная государственным займом, который необходимо было вернуть из урожая следующего года, без процентов, 24 000 т за период с сентября по декабрь 1946 г., но данного количества было недостаточно для ликвидации голода. Более того, она не дошла до места назначения по многим причинам, в том числе из-за краж местными администрациями, а также конфискаций в счёт поставок государству, что ещё больше усугубило ситуацию. Реальная помощь стала приходиться из союзного центра только в марте 1947 г. после визита Косыгина в Кишинёв. Однако число дистрофиков в ближайшие месяцы не уменьшилось, как ожидалось. Это ука-

¹¹⁷ *Ellman M.* The 1947 Soviet famine and the entitlement approach to famines. – P. 613.

зывало на выход ситуации из-под контроля властей, их неспособность управлять кризисом, ими же порождённым. Голод усилился в начале лета 1947 г., когда помощь, оказанная в феврале–марте, исчерпалась. До организации новой помощи умерли тысячи людей. Голод перестал быть массовым явлением в период с августа по сентябрь 1947 г., вместе с новым урожаем, а не благодаря усилиям районных и республиканских властей. Хотя голод и не был массовым явлением после осени 1947 г., в некоторых южных районах летом–осенью 1948 г. регистрировались сотни дистрофиков.

Голод стал страшным явлением, забравшим в советской Молдавии жизни, по меньшей мере, 123 000 чел. (а, вероятно, и более 150 000), он навсегда оставил отметину в судьбе выживших. Несмотря на это, в 1948–1949 гг., когда власть начала последнее наступление на крестьян-единоличников, пытаясь заставить их вступить в колхозы, они, казалось, забыли, что режим не остановится ни перед чем, чтобы достичь своей цели. С другой стороны, пропаганда возымела эффект в том смысле, что десятилетиями многие считали основной причиной голода засуху и разрушительные последствия войны, а не политический фактор, как свидетельствуют архивные документы. Привилегии номенклатуры, а также репрессивные меры, которые планировались против этой категории, если она не подчинится, объясняют, как минимум частично, жестокость, с которой она проводила диктаторскую политику союзного руководства в Москве. После голода 1946–1947 гг. произошедшие в июле 1949 г. депортации стали ещё одной массовой репрессивной кампанией, ознаменовавшей советизацию бессарабской части территории МССР.

Кашу І. Голод 1946–1947 рр. у Молдавській РСР: причині та наслідки

Аналізуються причини та наслідки масового голоду в Молдавській РСР у 1946–1947 рр. Акцентується увага на реакції місцевого та московського апаратів на сигнали з сільської місцевості про масовий голод. Автор намагається визначити рівень відповідальності Кишинєва та союзної влади за масовий голод, відповіді на питання: чому в республіці була більш високою смертність у пропорційному відно-

шенні до чисельності всього населення, аніж у той самий період в УРСР та РРФСР? Джерелом для підготовки дослідження стали раніше неопубліковані документи з кишинівських архівів.

Ключові слова: масовий голод, радянська Молдавія, Бессарабія, Придністров'я, місцеві еліти, привілеї номенклатури, дистрофія, канібалізм, число жертв, радянська організація.

Cashu I. Famine of 1946–1947. in the Moldavian SSR: Causes and Consequences

The article is analyzing the causes and consequences of the mass famine in the Moldavian SSR in 1946–1947. The author pays attention also to the way the local and Moscow authorities reacted to the signals from the countryside about the coming of the mass famine. One of the main issues raised is the one on how to identify the level of responsibility of Chisinau and all-Union authorities in dealing with the mass famine and the question why the phenomenon brought a higher death toll proportionally to the entire population than the mass famine of the same period in USSR and RSFSR. The sources of the article are published documents, articles and books, as well as recently disclosed documents from several Chisinau archives.

Key words: mass famine, Soviet Moldavia, Bessarabia, Transnistria, local elites, privileges of nomenclature, dystrophy, cannibalism, death toll, Sovietization.

УДК 323..282(47+57)

Людмила АСКЕРОВА*

**Листи до влади жертв політичних репресій
як прояв соціальної мімікрії
(на прикладі Чернігівської області)**

У статті досліджується практика написання клопотань жертвами терору, проаналізовано зміни, що відбувалися в різні хронологічні відрізки в діалозі «індивід – влада». Листи до представників владних структур розглядаються як складова частина реалій радянського суспільства. Аналізується мотивація громадян при поданні прохань. Схарактеризовано основні теми, що висвітлювали автори листів. Звертається увага на використання «радянських символів» у зверненнях до вищого партійно-радянського керівництва.

Ключові слова: листи, влада, тоталітарна система, радянське суспільство, терор, репресії, «ворог народу».

Доля жертв каральної радянської машини відома: заслання або смерть. Проте загальні відомості, наведені в архівно-кримінальних справах на репресованих осіб, не дають уявлення про душевні переживання громадянина, котрий отримав тавро «ворога народу». Відповідь на питання, що відчувала людина, вилучена з суспільства та позбавлена громадянських прав, можна знайти в листах, адресованих до представників органів влади. Лише такі документи в повній мірі передають всі поневіряння, яких зазнали репресовані. Особливості лексики та стилю, наявні в них факти дозволяють ширше поглянути на трагедію радянського суспільства та окремої людини. Як влучно зазначила О. Делія, постійне доведення політичної благонадійності, відданості режиму стало невід'ємною атрибутикою діалогу у системі «індивід–влада»:

«Оволодіння особливою манерою спілкування, таким собі “виправдовуючим” стилем мови, використання політичних кліше, визначених більшовицькою догматикою, у зверненнях до пред-

* Аскерова Людмила Суліддівна – кандидат історичних наук, молодший науковий редактор Комунального закладу «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів “Книга Пам'яті” та “Реабілітовані історією”» Чернігівської обласної ради.

ставників влади та апелювання до пролетарських символів стали масовими формами виживання, одним із шляхів адаптації до нових соціально-політичних умов»¹.

Потрапивши до виправно-трудоного табору, людина втрачала будь-які права, навіть звернення «товариш» до неї більше не застосовувалося, і це також додавало нових страждань. Репресовані в більшості випадків уважали, що «помилка» сталася внаслідок недбалості або й злого умислу місцевих органів НКВС, та сподівалися, що шляхом написання скарг до вищого партійно-державного керівництва «справедливість переможе».

Практика написання листів, скарг, прохань із різних питань була загальноприйнятою в радянському суспільстві. Влада позитивно ставилася до цього феномену, адже, по-перше, мала можливість дізнатися думку громадськості, а по-друге – це створювало ілюзію уваги до голосу «маленької людини»². Крім того, незадоволення людей, висловлене в письмовій формі, розцінювалося як безпечне «випускання пари» та навіть заохочувалося. Н. Верт трактував це як своєрідну стратегію режиму³. Це стосувалося індивідуальних звернень. До групових скарг ставилися з підозрою, як наслідок – колективні звернення радше виняток, аніж правило. Листи до представників влади були своєрідним каналом зв'язку народу та держави. Тому, природно, що людина, опинившись у скрутному становищі (в'язниця, виправно-трудогий табір), намагалася «достукатися» до вищого керівництва саме шляхом подання клопотань.

Попри існування великої кількості наукових студій, присвячених різним аспектам сталінського терору, ця історіографічна лакуна ще залишається незаповненою. Побіжно питань ментальності громадян «країни Рад», схильних як до написання

¹ Делія О.В. «...Відмовтесь від батьків в пресі...»: стратегії виживання у 20–30-х роках ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 150.

² Повеенна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. – Кн. 1, ч. 1/2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 154, 158.

³ Верт Н. Террор и беспорядок: Сталинизм как система. – М., 2010. – 447 с.

доносів, так і клопотань, торкалися Р. Конквест⁴, Н. Верт⁵, Ш. Фіцпатрик⁶. Особливе місце в дослідженнях останньої займали аспекти повсякденного життя людей у радянському суспільстві, для яких страх арешту та заслання був невід'ємним атрибутом щоденних практик. Е. Епплбаум⁷ детально розглянула функціонування таборів і постійні труднощі, з якими стикалися репресовані, що дає краще уявлення про психологічну напругу, в якій вони перебували.

Серед вітчизняних дослідників слід виокремити працю Т. Вронської⁸, присвячену питанням репресій проти родин «ворогів народу», де авторка, зокрема, торкнулася проблематики написання звернень жертвами терору. Аспекти адаптаційного процесу радянських людей до соціально-економічного та суспільно-політичного життя 1920–1930-х рр. дослідила О. Делія⁹, зупинившись на вивченні стратегій виживання різних груп населення в реаліях СРСР. Н. Гогохія¹⁰ висвітлила проблему виховання радянських дітей, формування «нової генерації», що цікаво у зв'язку з дослідженням листів дітей «ворогів народу».

Звернення жертв репресій розширюють інформаційний простір періоду радянського терору, дають змогу відтворити психологічну атмосферу тих часів, передати напругу людей. Можна виділити декілька періодів подання клопотань: 1) 1920-ті – перша половина 1930-х рр.; 2) кінець 1930-х – 1940-ві рр.; 3) дру-

⁴ Конквест Р. Большой террор. – Рига, 1991. – 413 с.

⁵ Верт Н. Террор и беспорядок: Сталинизм как система. – М., 2010. – 447 с.

⁶ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – 335 с.

⁷ Эпплбаум Э. ГУЛАГ: Паутина Большого террора. – М., 2006. – 608 с.

⁸ Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009. – 42 с.

⁹ Делія О.В. «...Відмовтесь від батьків в пресі...»: стратегії виживання у 20–30-х роках ХХ ст. – С.149–151.

¹⁰ Гогохія Н. Суспільство і діти // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2012. – С. 751–785.

га половина 1950-х – 1960-ті рр. Ця періодизація обумовлена еволюцією радянської каральної системи.

Політ'язні 1920 – початку 1930-х рр. мали дещо більше прав, про що свідчить хоча б діяльність Московського політичного Червоного Хреста, роботу якого було відновлено 1918 р. З цього часу, згідно з декретом наркома юстиції, ця організація набула офіційного статусу. В її статуті зазначалося, що створено її

«з метою моральної й матеріальної допомоги особам, позбавленим волі за політичними мотивами, без уваги на їхні партійну належність та сповідувані переконання»¹¹.

З червня 1922 р. назва цієї організації змінилася, відтепер це була Допомога політичним ув'язненим. На прохання родичів її працівники займалися пошуком місцезнаходження в'язнів, надавали їм матеріальну підтримку, подавали клопотання щодо звільнення. У 1937 р. її було ліквідовано.

Скарги 1920 – середини 1930-х рр. були нечисельними. Можемо припустити, що це пояснюється незначними термінами покарання, як правило, обвинувачені отримували до 3-х років заслання, часто умовно. Крім того, ще одним фактором, який впливав на процес подання клопотань, була невелика частка грамотного населення, а отже людині, щоб подати прохання, спершу треба було знайти освічену особу. Інтерес становлять групові архівно-кримінальні справи, в яких містяться клопотання одразу щодо декількох осіб. Характерно, що часто текст цих звернень дублювався. Із цього можна зробити висновок, що люди (як правило, мешканці одного села) або ж збиралися на «нараду» і разом писали прохання, або ж їх писала одна людина на замовлення¹². Для листів цього періоду характерна певна свобода висловлювань, що зникає вже наприкінці 1930-х рр.

Масове подання клопотань від репресованих та членів їхніх сімей припадає на період 1939–1940 рр., тобто після «Великого

¹¹ «Дорогая Екатерина Павловна...»: Письма женщин и детей: Письма в их защиту: 1920–1936: По документам фондов: «Московский Политический Красный Крест», «Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным» / Сост. Л. Должанская, И. Осипова. – СПб., 2005. – С. 24.

¹² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108.

терору». З початком німецько-радянської війни ця тенденція, з об'єктивних причин, ущухла. І лише з середини 1950-х рр. – новий сплеск подачі листів до влади. Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) уся відповідальність за терор покладалася одноосібно на Й. Сталіна, а відтак і акценти в листах було розставлено по-іншому. Так, одна жінка писала М. Хрущову (тут і далі збережено правопис та стиль оригіналів):

«Много вреда нашему народу принес и культ личности Сталина. Тогда и у нас случилось большое горе!»¹³.

Усі звернення за змістом можна поділити на дві групи: *перша* – клопотання про повернення людини із заслання (зверталися як самі засуджені, так і члени їхніх родин); *друга* – прохання про зняття судимості вже після відбуття покарання. За стилем написання – улесливі, в яких чітко проступає бажання догодити адресатові, а отже й собі не нашкодити, та звернення з чіткими аргументами на свою користь, з вимогами поновити справедливість, із доріканнями, ледь уловимим протестом проти свавілля влади. Проте, слід зазначити, протест авторів листів не виходив за межі звинувачень місцевих апаратів правоохоронних органів у «перевищенні службових повноважень» та норм законності, прояву обурення та образ за власне становище тощо. В умовах тоталітарного режиму інший варіант був неможливим.

Форми звертання до адресатів були в переважній більшості схожими, люди вдавалися до гіперболізованих прославлянь здобутків і чеснот чиновника, аби отримати його прихильність. Звертаючись до вищого партійно-радянського керівництва, громадяни часто послуговувалися загальноприйнятими доброзичливими фразами, бажали здоров'я та довголіття. Свого апогею хвалебні оди досягали у зверненнях безпосередньо до Й. Сталіна.

Листи, як правило, мали такі складові: біографія, короткий виклад справи, іноді з аргументацією (захистом) щодо кожного пункту обвинувачення, описання умов перебування у засланні й, насамкінець, прохання допомогти – переглянути справу, ух-

¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4889, арк. 40–41 зв.

валити «справедливе» рішення. Важливим уважалося наголосити на «відданості радянській Батьківщині», підкресливши чи то участь у громадянській війні на боці більшовиків, чи то роботу з розбудови колгоспів, або просто вчасно сплачені податки й т. п. Стиль листів, сама їх конструкція дозволяє створити типологію авторів, в якій можна виділити освічених та малописьменних. Першій групі притаманна краща орієнтація у соціально-політичних реаліях та вміння користуватися конкретними риторичними формулами радянського лексикону.

Часто люди в повсякденному житті змушені вдаватися до адаптивного способу поведінки, аби, з метою виживання, пристосуватися до встановлених вимог, приписів та норм суспільства. На нашу думку, саме такі прояви соціальної мімікрії можемо простежити в листах жертв радянського терору до представників влади. Описуючи своє життя, автори звернень намагалися відгородитися від «класово ворожих елементів», натомість підкреслювали походження «з пролетаріату»¹⁴. А якщо все ж таки визнавався родинний зв'язок, наприклад, із куркульською сім'єю, то прагнули всіляко пом'якшити цей факт:

«Преданной работой в колхозе, я думаю, что искупил вину, смысл пятно твердоздавца»¹⁵.

Зазначалася участь у громадянській війні на боці більшовиків, служба у лавах Червоної армії. Така героїзація свого минулого використовувалася як ще один доказ відданості радвладі. Як аргумент для помилування вказувався факт наявності поранень або ж набутої людиною інвалідності під час бойових дій. Ще один доказ боротьби за радянську владу – перебування у ворожому полоні. Інші вказували на загрозу смертних вироків, що ухвалювалися «кулаками и деникинской бандой»¹⁶ та спроби замаху на їхнє життя з боку односельців. Таким чином, пережиті страждання «борців за владу Рад» мали послужити їм пом'якшуючою обставиною.

¹⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

¹⁵ Там само, спр. 9379, арк. 14.

¹⁶ Там само, спр. 11466, арк. 38–39.

Використання знакових дат і подій (революція, колективізація тощо) як «другого народження» людини була улюбленим прийомом у радянській риторичі¹⁷. Не дивно, що цю тему розвивали автори листів, ілюструючи свій перехід від «старого» життя до «нового»:

«Только октябрьская революция дала нам на жизнь, уничтоживши эксплуататоров и угнетателей трудящих»¹⁸.

Неодмінно підкреслювалася вдячність державі. Саме з приходом більшовиків до влади люди асоціювали початок свого повноцінного життя.

У зверненнях зустрічаємо непоодинокі випадки ототожнення індивіда з радянською країною, коли людина сприймала себе як частину чогось великого, грандіозного («как сын своей родины»¹⁹, «советская власть это есть наша власть трудящих»²⁰, «вести агитацию против своей по плоти и крови Советской Власти будь где я не вел, и вести не мог»²¹).

Одним з аргументів була лояльність до радянської влади. У листах вказувалася робота на селі під час колективізації, активна участь репресованого в антирелігійних кампаніях. «Червоною лінією» проходить бажання працювати на користь радянського суспільства. І це не дивно, оскільки однією з провідних тем радянської пропаганди була праця як засіб перевиховання людини. Праця в радянських умовах уважалася силою, що здатна змінити будь-кого, оскільки була колективною та мала спільну мету. За соціалізму саме праця наповнювала життя сенсом²². Ця тема обговорювалася на шпальтах газет, періодично друкувалися історії трудового перевиховання порушників законності. Тиражувалася ідея, що кожна людина має шанс виправи-

¹⁷ *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – С. 93.

¹⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11466, арк. 40–41.

¹⁹ Там само, спр. 1602, арк. 27–30 зв.

²⁰ Там само, спр. 11466, арк. 40–41.

²¹ Там само, спр. 1602, арк. 27–30 зв.

²² *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – С. 94.

тися, незалежно від її минулого, тому автори листів так наполегливо зверталися до цієї рятівної тематики. Важливим було наголосити на бажанні повернутися до лав трудящих («возвратиться в семью рабочего класса, и остаток своих сил вложит в общее дело построения коммунизма в нашей стране»²³). У кожному зверненні зустрічаємо детальний опис трудової діяльності, з наголосом на виконанні завдань, отриманні премій, стажі роботи тощо. Не менш важливим було вказати на таку ж сумлінну працю й у виправно-трудовах таборах, що мало засвідчити: людина не затаїла образи за своє ув'язнення, а продовжує плідно трудитися на благо держави.

Спільним для всіх клопотань було апелювання до «соціалістичної справедливості»²⁴. Не менш популярним стало підкреслювання віри в радянську законність. Дописувачі зверталися до положень Конституції 1936 р., що формально гарантувала громадянські права, зокрема свободу слова та зібрань, посилалися на інші норми тогочасного законодавства. Поряд із цим автори дорікали на бездіяльність та байдужість до їхніх звернень, а також відзначали бюрократичну тяганину при розгляді клопотань. Наприклад, якщо скарга подавалася на ім'я прокурора СРСР, то, як правило, її направляли до спецвідділу того регіону, де було засуджено людину, і її розгляд іноді міг тривати декілька років. Авторі листів, аби довести свою правоту, цитували, зокрема, і такі широко розтиражовані слова Й. Сталіна, як «сын за отца не отвечает»²⁵.

Серед осіб, що скаржилися на свавілля органів НКВС, окрему групу становлять священнослужителі, до яких, унаслідок специфіки їхньої діяльності, застосовували взагалі абсурдні формулювання обвинувачень. Так, Хома Новицький зазначав:

«В тюрьме мне начальник НКВД просто сказал: “За то, что ты молился и пел, мы тебе споем вечную память”»²⁶.

Засуджені священнослужителі, посилаючись на слова Й. Сталі-

²³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3032, арк. 43–44 зв.

²⁴ Там само, арк. 40–41.

²⁵ Там само, арк. 43–44 зв.

²⁶ Там само, спр. 9415, арк. 41–44.

на, намагалися довести, що лише за фактом наявності духовного сану не можна автоматично зараховувати їх до контрреволюціонерів. Йосип Преображенський²⁷, засуджений 1938 р., писав:

«Не все священники – контрреволюционеры, как сказал дорогой наш Вождь Сталин в проекте Сталинской Конституции»²⁸.

Далі автор листа висловив гіперболізовану надію:

«Надеюсь на справедливый Советский Суд, который больно бьет, но в то же время, где следует, и милует»²⁹.

Можна лише уявити душевний стан людей, доведених до відчаю несправедливими вироками та змушених писати такі листи. Священнослужителі у зверненнях намагалися відстояти легальність своєї діяльності. Із цього приводу Х. Новицький писав:

«По разъяснению Совнаркома от 1932 г., если служитель платит налоги, зарегистрирован, хотя и закрыта церковь, имеет право совершать требы»³⁰.

Священик указував на лояльне ставлення до колективізації. Як доказ наводив своє бажання вступити до колгоспу, у чому йому відмовили, виставивши умову відмовитися від релігії та повідомити про це через пресу³¹. Відкидаючи звинувачення в ледарстві, своє звернення автор підсумував словами:

«Я не думаю, чтобы советская власть за религию судила, да еще на 10 лет»³².

У листах відчувається образа за безправне становище, за несправедливість, яку чинила влада. Жертви репресій постійно

²⁷ Преображенський Йосип Георгійович, 1880 р. н., м. Новозибков Новозибковського р-ну Брянської обл., росіянин, освіта середня. Проживав у смт Радуль Ріпкинського р-ну, без певних занять. Заарештований 27 листопада 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 29 листопада 1937 р. за «проведення контрреволюційної агітації» ув'язнений до ВТТ на 8 років. Реабілітований 15 травня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1605).

²⁸ Там само, арк. 25–25 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, спр. 9415, арк. 41–44.

³¹ Там само.

³² Там само.

зверталися з розпачливими питаннями, за що їх покарано? Репресований Борис Онопко³³ намагався це з'ясувати:

«В чем моя ответственность, в чем мои преступления перед Советской властью, до сих пор для меня являются неизвестными. Врагом Революции никогда не был, я верил в силу, в прогресс рабочего класса, в его Мировую революцию. И с самого возникновения Советской власти в нашей стране я был на ее стороне»³⁴.

Репресовані аналізували причини, що стали приводом для арешту. Дехто вбачав корінь своїх поневірянь у

«родственной связи с чуждым для советской власти элементом».

Але одразу ж виправдовувався:

«эта родственная связь нисколько не оказала влияния на мои мировоззрения»³⁵.

Інші вказували на можливі помилки в роботі³⁶. Своє небажання вступати до колгоспу також розцінювали як імовірний привід до арешту. Засуджені вже як належне сприймали факт ув'язнення через належність до «куркульського стану». Ув'язнений Петро Помісячний³⁷ писав:

«Кулаком, при всем желании, я бы не мог быть, таким образом получается: политического преступления я не совершил. За что

³³ Онопко Борис Антонович, 1901 р. н., с. Велика Дівиця Малодівицького (нині Прилуцького) р-ну, українець, освіта середня. Проживав у м. Прилуки, касир. Заарештований 4 листопада 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 21 листопада 1937 р. за «проведення антирадянської агітації» ув'язнений до ВТТ на 10 років. Реабілітований 23 березня 1957 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3032).

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, спр. 3211, арк. 41–41 зв.

³⁶ Там само, спр. 8108, арк. 213.

³⁷ Помісячний Петро Олексійович, 1895 р. н., с. Жовідь Щорського р-ну, українець, малописьменний. Займався теслярством. Заарештований 22 серпня 1937 р. Того ж дня за постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. за «проведення контрреволюційної діяльності» ув'язнений на 10 років. Відбував покарання в Біломоро-Балтійському ВТТ. Реабілітований 30 серпня 1991 р. (див.: Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11828).

же я так сурово наказан? За старую судимость? По существующим законам, за одну вину двух наказаний не бывает»³⁸.

Люди писали про відсутність мотиву злочину. Дехто навіть зазначав, що «по своєму низкому культурному уровню»³⁹ не міг скоїти злочинів, котрі б підпадали під дію ст. 54 Кримінального кодексу УРСР, що передбачала відповідальність за «контрреволюційну діяльність», «зраду Батьківщини».

Якщо більшість засуджених повністю відкидали факт будь-якої «контрреволюційної діяльності» або ж агітації, то були й такі, що визнавали факт злочину, але трактували його інакше. Ось один з яскравих прикладів: обвинувачений Іван Рудик⁴⁰ визнавав факт «терористичних висловлювань» на адресу Й. Сталіна, але пояснював їх побутовою сваркою з дружиною та бажанням від неї «відірватись»⁴¹. А тому, зустрівши на вулиці міліціонера, розповів про свої «терористичні наміри»:

«В тюрьме меня называли добровольцем, и мне было стыдно признаваться за что я попал в тюрьму, и что минутным своим настроением испортил свою жизнь»⁴².

Звертаючись до представників влади, дописувачі намагалися якомога конструктивніше подати суть справи, аби досягти бажаного результату. Такі звернення містили чіткі аргументи за кожним пунктом обвинувачення, як правило, вони належали освіченим людям, котрі добре знали особливості бюрократичної системи радянської держави. Так, колишній партієць, голова Носівського райвиконкому Костянтин Пузиревський⁴³

³⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11828, арк. 42–43 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Рудик Іван Давидович, 1904 р. н., м. Прилуки, українець, освіта вища. Без постійного місця проживання, безробітний. Заарештований 2 березня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 8 червня 1937 р. за «висловлювання терористичних настроїв» ув'язнений у ВТТ на 5 років. Реабілітований 25 березня 1965 р. (див.: Там само, спр. 12453).

⁴¹ Там само, арк. 85 зв. – 86.

⁴² Там само, арк. 88.

⁴³ Пузиревський Костянтин Адамович, 1898 р. н., м. Гродно, Білорусь, росіянин, освіта вища. Член ВКП(б) до 1937 р. Проживав у м. Носівка Носів-

скрупульозно підійшов до написання клопотань. Він указував кількість поданих ним скарг та зазначав, що почав їх писати ще в період слідства, яке

«велось неправильно, явно тенденциозно, с извращением фактов и объективной действительности, в процессе следствия грубо нарушались элементарные права обвиняемого»⁴⁴.

Репресований скаржився, що жодної відповіді на заяви не отримав. Далі йшов детальний опис звинувачень та контраргументи на свій захист. Автор намагався показати всю абсурдність ситуації, в яку потрапив:

«На митинге в Носовке, состоявшемся по поводу смерти Серго Орджоникидзе, я выступил в прениях. Говоря о том, что троцкисты, шпионы, диверсанты и вся эта контрреволюционная банда – не сможет остановить победоносного шествия социализма, я сказал, что как бы они не маскировались, они все равно будут разоблачены, что их работа в кавычках будет разоблачена»⁴⁵.

К. Пузиревський підкреслював, що саме з цими «кавычками» пов'язані всі його подальші поневіряння, адже слідчий зробив висновок, що у цьому «заключается уже целая троцкистская концепция»⁴⁶. Автор листа наводив ще один факт, який було використано проти нього слідством. Виступаючи на зібранні безпартійного активу райцентру з доповіддю про лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., він, говорячи про насиченість радянської держави «шпигунами» та «диверсантами», удався до приказки:

«Ну что ж, с волками жить, по-волчьи выть»⁴⁷.

Як далі пояснив автор:

ського р-ну, голова райвиконкому. Заарештований 19 жовтня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 21 вересня 1938 р. ув'язнений у ВТТ на 10 років за підозрою у «шпиунстві». Реабілітований 19 травня 1956 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2144).

⁴⁴ Там само, арк. 94–95.

⁴⁵ Там само, арк. 96–97.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

«Этим хотел сказать, что с этой фашистской агентурой надо расправляться, как с волчьей стаей, по их же волчьим законам, беспощадно»⁴⁸.

Ці два дріб'язкових випадки лягли в основу кримінальної справи та стали приводом для звинувачення в «антирадянській агітації». Далі автор листа доходить висновку, що

«не за конкретные преступления против партии, против советского народа репрессирован»⁴⁹.

Про свою невинуватість та безпідставність звинувачень К. Пузиревський писав й до дружини:

«Мне стало ясно, что так жестоко должен поплатиться только за то, что мать моя была полька и что я родился в Гродно»⁵⁰.

Розуміючи всю безвихідь ситуації, що склалася, автор із боєм підсумовував:

«[...] только в этом заключается все мое преступление перед Советской страной»⁵¹.

Паралельно прохання переглянути цю справу подавала і його дружина. Цікаво, що у приватному листуванні з дружиною К. Пузиревський рекомендував, що та як треба писати. Отже, люди сподівалися бути почутими, тож розробляли стратегію подання клопотання. Утім, так і не дочекавшись вирішення своєї справи, К. Пузиревський помер у таборах. Лише 1955 р. його син – Юрій – поновив спроби добитися справедливості. У зверненнях він традиційно вказував на необхідність реабілітації батька для свого власного майбутнього:

«Для меня, человека, воспитанного ленинским комсомолом и моей матерью, являющейся членом КПСС, совершенно очевидно, что пересмотр дела моего отца, и, если окажется возможным, восстановление его доброго имени, имеет очень важное значение в моей дальнейшей жизни»⁵².

⁴⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2144. арк. 96–97.

⁴⁹ Там само, арк. 98 зв. – 99 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 142–143 зв.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само, арк. 149–151 зв.

Іноді у сім'ях виникали розбіжності щодо доцільності звернень до влади. На небажання чоловіка подавати заяву його дружина в листі до нього реагувала вкрай емоційно. Зворушливими були й слова маленької донечки, яка чи то з власної волі, чи за підказкою матері зробила власний припис до листа, в якому також прохала батька подати клопотання про помилування⁵³. Подібні листи датуються 1929 р., коли репресії ще не досягли свого апогею, і люди сподівалися на пом'якшення вироків.

Ще одне звернення належить молодому викладачеві Ніжинського інституту народної освіти Петрові Одарченку⁵⁴, якого 1930 р. було вислано до Казахстану на 3 роки. Перш за все він наголошував на безпідставності звинувачень:

«Мне было предъявлено тяжелое, незаслуженное обвинение в принадлежности к контрреволюционной организации, “ставящей себе целью свержение Советской Власти и восстановление самостийной Украины”»⁵⁵.

Категорично відкидаючи це, як аргумент на свій захист, наводив плідну наукову та громадську діяльність, використовуючи традиційну радянську лексику:

«В то время, когда я, вооруженный марксистско-ленинской методологией и проникнутый искренним желанием все свои силы, всю свою энергию, все свои знания и приобретенный опыт отдать научно-педагогической работе в педагогическом ВУЗе, приступил к исполнению своей ответственной работы – неожиданного ареста внезапно прервал мою деятельность на фронте культурного строительства»⁵⁶.

⁵³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 12387, арк. 126.

⁵⁴ *Одарченко Петро Васильович*, 1903 р. н., с. Римарівка Гадяцького р-ну Полтавської обл., українець, освіта вища. Проживав у м. Ніжин, викладач. Заарештований 1 жовтня 1929 р. За постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 1 лютого 1930 р. як «антирадянський елемент» висланий до Казахстану на 3 роки. За постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 11 січня 1931 р. звільнений достроково. Заборонено проживання в м. Ніжин на термін, що залишився. Реабілітований 24 серпня 1989 р. (див.: Там само, спр. 10092).

⁵⁵ Там само, арк. 40–41 зв.

⁵⁶ Там само.

Заявник звертав увагу й на свій молодий вік та на бажання всі сили віддати на благо держави. Уже 1931 р. заслання йому було замінено на заборону проживання в місті Ніжині та інших визначених місцевостях. Ця людина уникнула подальших репресій, емігрувала до США та не змогла забути реалій радянського минулого. Вже в поважному віці (94 роки) він звернувся із проханням ознайомитися з копіями протоколів допитів, постанов, власних праць та інших документів, наявних в архівно-кримінальній справі, які автор означив так: «дорогі моєму серцю архівні матеріали»⁵⁷.

Нині загальновідомі факти кричущого порушення прав заарештованих, до яких застосовувалися протизаконні методи ведення слідства. Не оминали цю тему в листах і автори клопотань. Характерним для реалій радянського суспільства кінця 1930-х рр. було наступне зауваження ув'язненого:

«Под репрессивными мерами воздействия написал заявление, полное нелепости, подобное детскому лепету, и подписал протокол в редакции, преподнесенной мне следователем. Так из меня сделали преступника»⁵⁸.

Протоколи допитів свідчать, що людині, яка опинялася під слідством, постійно нагадували про існування так званих «матеріалів», що нібито «викривали» її перед радянською владою. Проте з цими документами заарештований не міг ознайомитися. На всі спроби виправдатися він отримував шаблону відповідь:

«Вы лжете, нужно сознаться»⁵⁹.

І такий сценарій ведення слідства спрацьовував, люди не витримували. Ось як це описав у листі Петро Огієнко⁶⁰:

⁵⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 10092, арк. 67.

⁵⁸ Там само, спр. 3211, арк. 63–64.

⁵⁹ Там само, арк. 34–37.

⁶⁰ *Огієнко Петро Миколайович*, 1892 р. н., м. Ніжин, українець, освіта вища. Проживав у Ніжині, викладач. Заарештований 3 жовтня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 1 грудня 1937 р. ув'язнений у ВТТ на 10 років за «проведення антирадянської агітації». Відбував покарання в Онезькому ВТТ. Загинув 28 листопада

«От морального и физического переутомления на допросах я ко всему стал относиться безразлично. Чтобы закончить следствие и прекратить вызовы, нужно было сказать – да, я виновен»⁶¹.

В результаті тиску під час допитів він підписав «зізнання», що в період 1918–1919 рр. мав «націоналістичні настрої». Як далі пояснив автор листа:

«Если бы я даже и был виновен, то это дело уже далекого прошлого и моя девятнадцатилетняя работа честная и добросовестная будет доказательством, что я не националист, не враг, а друг народа»⁶².

У листах указувалося на упередженість органів розслідування. Так, заарештований Семен Позняк⁶³ на свої аргументи щодо непричетності до «антирадянських висловлювань» отримав відповідь слідчого:

«Говорил ли ты или нет, это меня не интересует»⁶⁴.

Далі автор листа робив висновок:

«Из этого видно, что не допрос производился, а лишь спешное оформление акта на лишение меня свободы, на лишение меня жизни, как человека»⁶⁵.

Репресії 1930-х рр. набирали обертів, а отже від органів НКВС вимагалась оперативна робота з оформлення справ підозрюваних, винесення вироків та подальшого їх виконання. Конвеєр-

1945 р. Реабілітований 19 жовтня 1957 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3211).

⁶¹ Там само, арк. 34–37.

⁶² Там само.

⁶³ Позняк Семен Григорович, 1884 р. н., с. Красилівка Олишівського (нині Козелецького) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у смт Козелець Козелецького р-ну, чорнороб. Заарештований 27 листопада 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 29 листопада 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підризу колгоспного будівництва», ув'язнений на 10 років. Відбував покарання у Волзькому ВТТ. Реабілітований 16 травня 1989 р. (див.: Там само, спр. 1602).

⁶⁴ Див.: Там само, арк. 27–30 зв.

⁶⁵ Там само.

ний метод ведення слідства описав у листі засуджений 1938 р. Федір Нечай⁶⁶:

«Следствие было закончено одним допросом в течении четверти часа, и меня отправили в тюрьму»⁶⁷.

Репресований Зіновій Пирковський⁶⁸ так розмірковував над усією системою ведення слідства:

«Удивляться приходится тому обстоятельству, как это можно обвинить человека в том, в чем он совсем не повинен. Как можно так неряшливо обвинять человека без указания факта, без указания свидетелей?»⁶⁹.

Авторів листів обурював той факт, що часто протоколи допитів навіть не зачитувалися обвинуваченим, а одразу пропонувалося їх підписати⁷⁰. На думку репресованих, такий швидкий розгляд справ і спричиняв «помилки». Піддавалася сумніву й законність винесення вироків, оскільки більшість їх у 1930-ті рр. ухвалювали позасудові органи («трійки», «двійки», «особливі

⁶⁶ Нечай Федір Антонович, 1910 р. н., с. Нова Рудня Любецького (нині Ріпкинського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Нова Рудня, колгоспник. Заарештований 9 грудня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 10 грудня 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підризу колгоспного будівництва», ув'язнений на 8 років. Відбував покарання в Онезькому та Архангельському ВТТ. Реабілітований 18 серпня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 9379).

⁶⁷ Там само, арк. 15.

⁶⁸ Пирковський Зіновій Юхимович, 1882 р. н., с. Прохори Комарівського (нині Борзнянського) р-ну, українець, малописьменний. Проживав у с. Прохори, одноосібник. Заарештований 22 жовтня 1930 р. За постановою судової «трійки» при колегії ДПУ УСРР від 6 листопада 1930 р., за ст. 54-10 КК УСРР висланий до Північного краю на 5 років. Заарештований 4 вересня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 7 жовтня 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підризу заходів партії», ув'язнений на 10 років. Відбував покарання у Локчимському ВТТ. Реабілітований за обома справами – 13 червня 1989 р., 26 травня 1989 р. (див.: Там само, спр. 2902, 1744).

⁶⁹ Там само, спр. 1744, арк. 35–35 зв.

⁷⁰ Там само.

наради») без участі обвинуваченого. Часто лише прибувши на місце відбуття покарання людина дізнавалася свій вирок і термін ув'язнення.

Методи слідства не змінилися й після періоду «Великого терору». Як влучно зазначав Р. Конквест, якщо єжовщина була надзвичайною операцією проти народу, то потім Л. Берії вдалося впорядкувати каральну систему та, у дещо пом'якшеному вигляді, терор став постійним методом управління⁷¹. У листі викладача-історика Петра Сміяна⁷², засудженого в 1951 р. за «антирадянську агітацію» до 10 років виправно-трудоих таборів, бачимо все ті ж нарікання на фальсифікацію справи:

«Следствие прикрепило к делу только лишь ложные, фальшивые “материалы” и “выводы”»⁷³.

Він уже традиційно пояснив згоду підписати протокол:

«За полтора года заключения и незаконного следствия, с большим здоровьем я еще больше заболел и физически так ослаб, что согласился на все»⁷⁴.

Під час підписання арештантом останніх документів слідства, йому було обіцяно розгляд справи у судовому порядку, але, як пише автор:

«И в этом отношении, и здесь меня снова обманули»⁷⁵.

Справедливо зауважив:

⁷¹ Конквест Р. Большой террор: В 2 т. – Рига, 1991. – Т. 2. – С. 168.

⁷² Сміян Петро Кіндратович, 1918 р. н., м. Борзна Борзнянського р-ну, українець, освіта вища. Проживав у м. Красноярськ Красноярського краю, доцент Красноярського педінституту. Заарештований 27 травня 1950 р. За постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 19 травня 1951 р., за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР позбавлений волі на 10 років. Відбував покарання в Усольському ВТТ. За постановою Центральної комісії з перегляду справ осіб, які засуджені за контрреволюційні злочини, від 16 травня 1955 р. справу закрито (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2687).

⁷³ Там само, спр. 2687, т. 2, арк. 225.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

«Чтобы не разоблачают себя на суде, они не подали мои “материалы”, даже усердно ими состряпанные, на суд, а подали их на особое совещание, чтобы осудить меня заочно»⁷⁶.

П. Сміяна було реабілітовано в 1955 р.⁷⁷

Особливу групу репресованих становлять члени сімей «зрадників Батьківщини». Російська аббревіатура «ЧСИР» («член семьи изменника Родины») з'явилася в добу «Великого терору» та стала реальністю життя радянського суспільства. Коло людей, що потрапили під це визначення, було доволі широким, але найбільше все ж страждали найближчі родичі, серед яких, звісно, дружини та діти «зрадників». Дружин без будь-яких конкретних обвинувачень карали тільки за те, що вони мешкали під одним дахом зі своїми чоловіками. Т. Вронська для пояснення цього феномену, використовує поняття «сімейне заручництво», коли шляхом погроз та репресій державні органи намагались добитися від людей тих або інших моделей суспільної поведінки⁷⁸. Початок цьому процесу поклато включення 8 червня 1934 р. до кримінальних кодексів РСФРР і союзних республік статей про «зраду Батьківщини» та встановлення карної відповідальності для членів родин військовослужбовців⁷⁹. А вже наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. детально регламентував репресії проти дружин та дітей «зрадників»⁸⁰.

Ця категорія репресованих найбільш повно відчувала всю несправедливість ситуації, в якій опинилася. У зверненнях жінки підкреслювали, що їм особисто не було пред'явлено жодних звинувачень, що вони засуджені лише як члени сімей «зрадників Батьківщини»⁸¹. Традиційно вказували на сором та бажання повернутися до сім'ї:

⁷⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2687, т. 2, арк. 225.

⁷⁸ Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009. – С. 18.

⁷⁹ Там само. – С. 32.

⁸⁰ Там само. – С. 21.

⁸¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2860, арк. 24–25.

«Как советская гражданка и советская мать, я рассматриваю мою изоляцию от общества и отрыв от сына как величайший и незаслуженный позор»⁸².

Вони намагалися використати на свій захист будь-які аргументи, зокрема зазначали й короткочасність перебування у шлюбі, а в разі відсутності офіційно зареєстрованих відносин указували й на цей факт, як такий, що повинен їх реабілітувати. Утім усе було марно, каральні органи не зважали на жодні обставини. Так, із матеріалів архівно-кримінальної справи дізнаємося про випадок, коли вагітну жінку було засуджено як члена сім'ї «зрадника Батьківщини» на 9 років, і дитина, народжена у в'язниці, фактично відбувала покарання в таборі разом із матір'ю⁸³.

Цікава архівно-кримінальна справа репресованої жінки-лікаря Марії Плєскач⁸⁴, засудженої як член сім'ї «зрадника Батьківщини». Знаходимо тут клопотання адміністрації виправно-трудового табору про зменшення терміну ув'язнення. Керівництво давало детальну характеристику роботи ув'язненої. Зокрема зазначалося, що прибувши на місце відбуття покарання в 1938 р., засуджена почала працювати в дитячому містечку лікарем і добре себе зарекомендувала⁸⁵. Указувалося й на наявність нагород за сумлінну працю. У 1944 р. Особлива нарада при НКВС СРСР переглянула цю справу й було ухвалено рішення «за высокие производственные показатели и отличное поведение в быту» зменшити термін покарання на 10 місяців. М. Плєскач, отримавши свободу, чекала реабілітації до 1956 р.

Під час Другої світової війни та після її завершення репресії не вщухали, за звинуваченням у «співробітництві» з німцями

⁸² Держархів Чернігівської обл., ф Р-8840, оп. 3, спр. 2860, арк. 24–25.

⁸³ Там само, спр. 2997, арк. 40.

⁸⁴ *Плєскач Марія Леонтіївна*, 1902 р. н., с. Терешківка Сумського р-ну Сумської обл., українка, освіта вища. Проживала у м. Чернігів, лікар. Заарештована 28 жовтня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 27 грудня 1937 р. як «член сім'ї зрадника Батьківщини» ув'язнена у ВТТ на 8 років. За постановою від 14 жовтня 1944 р. термін покарання знижено на 10 місяців. Реабілітована 6 січня 1956 р. (див.: Там само, спр. 2388).

⁸⁵ Там само, арк. 28.

на окупованій території було засуджено нових жертв радянської системи. Тривала й практика покарання дружин «зрадників Батьківщини». Ніна Пархоменко⁸⁶, котру як дружину поліцейського на 5 років із дворічною дитиною було вислано до Казахстану, серед аргументів на свій захист наводила нетривалість перебування у шлюбі та непричетність до будь-яких дій свого чоловіка, а рішення вийти заміж пояснювала погрозами з боку останнього. Жінка намагалася виправдатися:

«Сознавая свою вину как жена полицейского, и чувствуя гнет пятна, которое морально лежит и давит меня, но учитывая свою молодость, и глупость, и трусость перед полицейским, я надеюсь на милость Советского Правительства»⁸⁷.

Обіцяла в подальшому бути чесною громадянкою та працювати на благо суспільства.

Окремий інформаційний пласт становлять звернення родичів репресованих осіб. Вони, як правило, дублювали основні моменти біографії, знакові події з життя репресованого, які традиційно озвучували й самі засуджені. Автори прохань, мабуть, не мали впевненості, що з їхніми зверненнями принаймні ознайомляться, оскільки в деяких листах зустрічаємо прохання читати заяву до кінця. У клопотаннях люди намагалися подати повний спектр інформації («Я ничего не скрыла, рассказала все как есть»⁸⁸), сподіваючись, що така відвертість допоможе швидше вирішити питання. Для дружин та батьків головним було показати людину з найкращої сторони – вказувалося на «правильне» виховання «в духе большевизма»⁸⁹. Родичі засуджених повсякчас висловлювали переконання, що особи, які зі зброєю

⁸⁶ *Пархоменко Ніна Пилипівна*, 1921 р. н., с. Волосківці Менського р-ну, українка, освіта початкова. Проживала у с. Волосківці, колгоспниця. 29 квітня 1944 р. взята на підписку про невиїзд. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 15 лютого 1946 р. як «член сім'ї зрадника Батьківщини» вислана до Північно-Казахстанської обл. на 5 років. Реабілітована 23 липня 1991 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11765).

⁸⁷ Там само, арк. 19–19 зв.

⁸⁸ Там само, спр. 1475, арк. 52–52 зв.

⁸⁹ Там само, спр. 11466, арк. 40–41.

в руках «відстоювали» інтереси радянської держави, не могли бути «ворогами», а отже людей, котрі «горою» стояли за радянську владу⁹⁰, тримати у в'язниці неприпустимо. Намагалися виправдати рідних. Так, дружина засудженого за «контрреволюційне трактування» Основного закону так пояснювала дії чоловіка:

«Непонимание духа и социалистической сути конституции, но признаков контрреволюционной агитации, безусловно, здесь не было»⁹¹.

Рідні використовували й сюжети з власного життя, ілюструючи свою безпорадність та зубожіння унаслідок втрати одного з членів сім'ї (чоловіка, сина, доньки). Так, мати засудженої писала, що ані квартири, ані будь-яких засобів до існування не має, і єдина надія на забезпечену старість – це повернення доньки з таборів⁹². Жінки часто вказували на свою невизначену ситуацію:

«Я у разбитого корыта: не вдова, не имею мужа»⁹³, –

писала Євгенія Потапова, чийого чоловіка⁹⁴ репресували у 1938 р.

Чи не в кожному листі зустрічаємо звинувачення в наклепах та задрощах. Не дивно, що у суспільстві, де викриття «ворогів народу» стало майже «спортивним змаганням», родичі осіб, які отримали терміни за звинуваченням у «контрреволюційних діяннях», намагалися в листах указати на «справжніх ворогів»:

«Могло быть, враги народа старались озлобить такую революционную семью, как наша, и сослать человека, совсем невиновного, и этим самым озлоблять народ, но они просчитались»⁹⁵.

⁹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

⁹¹ Там само, спр. 3032, арк. 40–41.

⁹² Там само, спр. 8033, арк. 50 зв.

⁹³ Там само, спр. 887, арк. 185–186.

⁹⁴ *Потапов Григорій Іванович*, 1901 р. н., м. Київ, росіянин. Член ВКП(б). Проживав у м. Чернігів, завідувач культпропвідділу. Заарештований 31 серпня 1938 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 29 жовтня 1939 р., за «участь у діяльності антирадянської правотроцькістської організації» ув'язнений у ВТТ на 8 років. Реабілітований 25 червня 1955 р. (див.: Там само, спр. 887).

⁹⁵ Там само, спр. 11466, арк. 38–39.

Найбільш емоційні, по-юнацькому наївні звернення дітей репресованих. Це було вже зовсім інше покоління «радянських людей», вихованих у найкращих традиціях комунізму, які вірили у «справедливість» тоталітарної системи. У радянському суспільстві діти позиціонувались як «нові люди»⁹⁶, а отже – головна мета політичного виховання полягала в переконанні зростаючого покоління щодо правильності та справедливості більшовицької політики⁹⁷. Діти зазначали, що саме репресовані батьки заклали в них підвалини комуністичної свідомості:

«Он прививал нам честность и правдивость, любовь к своей Родине, к рабоче-крестьянской власти. Он всегда желал, чтобы мы, дети, прошли пионерскую закалку, готовились стать комсомольцами. В этом отношении его мечты полностью сбылись»⁹⁸.

Уже традиційно звертались до героїчних сторінок із життя батьків. У листі син репресованого Степана Росола⁹⁹ згадував службу батька з відомим героєм того часу:

«Мой отец был активным участником гражданской войны. Мне вспоминается, как наш отец рассказывал нам, детям, о гражданской войне, о встречах с Щорсом, в дивизии которого он воевал»¹⁰⁰.

У зверненнях діти намагалися виправдати батьків, звертали увагу на найменші дрібниці біографії. Так, донька Степана Підвербного¹⁰¹ зазначала:

⁹⁶ *Гогохія Н.* Суспільство і діти. – С. 753.

⁹⁷ Там само. – С. 763.

⁹⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

⁹⁹ *Росол Степан Наумович*, 1892 р. н., с. Жабчичі (нині с. Полісся) Городнянського р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Жабчичі, продавець. Заарештований 18 лютого 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 19 квітня 1938 р., за «проведення антирадянської агітації» застосовано вищу міру покарання. Розстріляний 9 травня 1938 р. у м. Чернігів. Реабілітований 7 березня 1959 р. (див.: Там само, спр. 4022).

¹⁰⁰ Там само, арк. 32–34.

¹⁰¹ *Підвербний Степан Митрофанович*, 1883 р. н., с. Лукашівка Чернігівського р-ну, українець, малописьменний. Проживав у м. Чернігів. Заарештований 21 вересня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС

«Он ни в чем не был повинен, неграмотный человек, ни в каких организациях не участвовал. Найманым трудом не пользовался, даже были такие времена, ходил сам на заработки»¹⁰².

У листах до представників влади діти «ворогів народу» обирали довірливий, дружній стиль спілкування, ніби зверталися до добрих знайомих, але шанованих та авторитетних людей. Саме таким було звернення сина репресованого Володимира Мороза¹⁰³, студента Київського медичного інституту Михайла, датоване 1940 р.:

«Дорогой Никита Сергеевич! Нужда и горе заставили меня обратиться к Вам за помощью»¹⁰⁴.

Далі йшов короткий виклад справи. Головний акцент листа – скрутне становище родини:

«Мать работать в колхозе не в силах, надеяться не на кого и жить не с чего. А ведь мы с сестрой учимся и хотим учиться. Вскоре мне придется бросить институт и идти работать, чтобы прокормить себя, мать и сестру. Очень тяжело у меня на сердце, Никита Сергеевич»¹⁰⁵.

Свого листа хлопець завершував словами:

«Простите мне, моей пылкой юношеской страсти к правде, Никита Сергеевич, ибо только горе заставило меня обратиться к Вам»¹⁰⁶.

по Чернігівській обл. від 21–28 вересня 1937 р., за «проведення контрреволюційної агітації» ув'язнений у ВТТ на 10 років. Реабілітований 22 лютого 1964 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1741).

¹⁰² Там само, арк. 26.

¹⁰³ Мороз Володимир Трифонович, 1891 р. н., с. Стольне Березнянського (нині Менського) р-ну, українець, освіта вища. Проживав у с. Стольне, учитель. Заарештований 28 лютого 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 23 квітня 1938 р., за «участь у діяльності контрреволюційної есерівської організації» передбачено вищу міру покарання. Реабілітований 24 серпня 1988 р. (див.: Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108).

¹⁰⁴ Там само, арк. 213.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само.

Як свідчать документи, у перегляді справи було відмовлено, а батька, за якого клопотав юнак, розстріляли ще в 1938 р.¹⁰⁷ Справедливості у цій справі родичам довелося чекати аж до 1957 р.

Усі листи дітей «ворогів народу» об'єднує почуття сорому. Син Василя Охріменка¹⁰⁸ писав:

«Из рассказов матери, отец был как будто бы невиновен, работал и все. Но для меня, молодого человека, пятно, как говорится, черное и на сегодняшний день не стерто. Мне стыдно быть сыном отца – изменника Родины»¹⁰⁹.

Звертаючись із проханням переглянути справи батьків, люди намагалися якомога ширше описати заслуги, свої та рідних, перед радянською державою. Так, Микола Росол, подаючи клопотання генеральному прокуророві СРСР у 1958 р., зазначав, що сам він – учасник Великої Вітчизняної війни, майор, член партії, має нагороди, крім того, усі члени родини «честно трудятся на различных участках народного хозяйства»¹¹⁰. Далі автор писав:

«Никто из нашей большой семьи ни малейшим образом, за все время, не запятнал звания советского гражданина. Однако все-таки иногда приходится ощущать, что случившееся с нашим отцом бросает тень на наше имя. Пусть за это нас никто не презирает, нам не ставят в вину, но сама жизнь нет-нет, да и напоминает об этом, и неприятная горечь постоянно омрачает нашу жизнь. Нам всем хочется верить, что наш отец был честным, а

¹⁰⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108, арк. 197.

¹⁰⁸ Охріменко Василь Олексійович, 1901 р. н., с. Стольне Березнянського (нині Менського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Стольне, одноосібник. Заарештований 8 січня 1933 р. за ст. 54-10 КК УСРР. 31 січня 1933 р. справу припинено. На час другого арешту – робітник радгоспу Данилівської сільради Менського району. Заарештований 22 вересня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 17 листопада 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підризу колгоспного будівництва», ув'язнений у ВТТ на 10 років. Реабілітований за обома справами – 27 лютого 1998 р., 8 лютого 1960 р. (див.: Там само, спр. 4320; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), м. Чернігів, спр. 9734-п;).

¹⁰⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4320, арк. 22–23.

¹¹⁰ Там само, спр. 4022, арк. 32–34.

не врагом Советской власти, и если это при расследовании установится, то с нас будет навсегда смыто неприятное и горькое для каждого из нас пятно позора за нашего отца»¹¹¹.

Серед документів архівно-кримінальних справ зустрічаються й поодинокі колективні клопотання. Таке звернення односельців одного з червоноармійців, заарештованого 1927 р., містить ряд аргументів у безпідставності звинувачень. Зокрема вказувалося, що, перебуваючи на селі, Леонід Овчаренко¹¹² роз'яснював «правильність» радянської політики, завжди брав участь у громадських зборах, на яких виступав із закликами «стати на захист робітничо-селянського уряду»¹¹³. Цю людину було звільнено достроково за амністією. Проте так легко своїх жертв каральна машина радянської влади не відпускала: уже 1937 р. Л. Овчаренка засудили до вищої міри покарання.

Гаврила Резніченка¹¹⁴, направленою 1921 р. колегією губернської НК за службу в гетьманських військах до концентраційно-

¹¹¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

¹¹² *Овчаренко Леонід Григорович*, 1894 [1895] р. н., с. Калюжинці Варвинського (нині Срібнянського) р-ну, українець, освіта середня. Командир Севастопольського 7 відділення батальйону ОВ. Проживав за місцем служби. Заарештований 20 вересня 1927 р. за ст. 58-13 КК РСФРР. 4 листопада 1927 р. взятий на підписку про невиїзд. 1 грудня 1927 р. справу припинено. На час другого арешту – командир 123 сп 41 сд, полковник. Заарештований 23 травня 1937 р. За вироком ВК ВС СРСР від 14 вересня 1937 р. за ст.ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР засуджений до вищої міри покарання. Позбавлений військового звання. Розстріляний 15 вересня 1937 р. у м. Дніпропетровськ. Реабілітований за обома справами – 27 листопада 1997 р., 15 червня 1957 р. (див.: Там само, спр. 4920; ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 6530-п).

¹¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4920, арк. 77–78.

¹¹⁴ *Резніченко Гаврило Дмитрович*, 1889 р. н., с. Хрещате Козелецького р-ну, українець. Проживав у с. Хрещате, одноосібник. Заарештований 19 квітня 1920 р. За постановою колегії Чернігівської губНК від 2 березня 1921 р., за службу в гетьманських військах направлений до концентраційного табору на 3 роки. За постановою колегії Чернігівської губНК від 15 червня 1921 р., прийнявши до уваги клопотання громади, застосовано амністію, звільнений із-під варти достроково. Реабілітований 19 грудня 1994 р. (див.: Там само, спр. 12172).

го табору на 3 роки, було достроково звільнено тією ж колегією з наступним формулюванням: «Принимая во внимание ходатайство общества, применить амнистию, освободить из-под стражи досрочно»¹¹⁵. Серед документів цієї справи знаходимо й те саме клопотання сільської громади. Це звернення оформлене як витяг із протоколу сходу села, в якому взяли участь 232 особи. На цих зборах було вирішено «ходатайствовать об освобождении т. Резниченко из концентрационного лагеря»¹¹⁶. Документ має підписи голови та секретаря зібрання. Таким чином, це колективне звернення належить усій сільській громаді, яка на початку 1920-х рр. ще мала старі традиції, коли всі питання села вирішувалися на сходах.

Як відомо, каральна радянська машина не оминала й самих співробітників НКВС. Природно, що в листах їхніх рідних увага адресата, перш за все, спрямовувалася на послужний список вірного «агента» радянської системи: спочатку служба у Червоній армії, потім безпосередньо в органах держбезпеки. Як і тисячі інших жінок, їхні дружини нічого не знали про долю своїх чоловіків.

«Уйдя с совещания на обед, больше не вернулся, и стало известно, что он арестован, вот все, что мне известно и до настоящего времени о судьбе своего мужа»¹¹⁷, –

писала дружина засудженого Михайла Редька¹¹⁸, яка після арешту останнього залишилася без квартири та роботи.

Під час та після «Великого терору» рідні не завжди мали інформацію щодо того, де утримували репресованого. Родичам

¹¹⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 12172, арк. 22.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само, спр. 12450, арк. 182–183 зв.

¹¹⁸ *Редько Михайло Михайлович*, 1900 р. н., смт Короп Коропського р-ну, українець. Член ВКП(б) з 1921 р. Проживав у м. Ленінакан (нині Гюмрі) Ширакської обл., Вірменія. Заступник начальника особливого відділу 20 ксд, ст. лейтенант держбезпеки. Заарештований 2 червня 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 9 жовтня 1938 р., за «участь у діяльності антирадянської організації» визначено вищу міру покарання. Реабілітований 24 грудня 1957 р. (див.: Там само, спр. 12450).

осіб, до яких було застосовано вищу міру покарання, повідомляли, що їх засуджено до 10 років без права листування. Таке формулювання вироків практикувалося з 1939 р. Із цього приводу дружина засудженого Дмитра Холявка¹¹⁹ обурювалася:

«Это наказание не только для них, а еще больше для родных.
Вот уже 4 месяца я не имею сведений о нем, жив ли, здоров ли.
А ведь таких, как я, тысячи»¹²⁰.

Пізніше родичам видавали довідку із загсу з інформацією, що смерть ув'язненого настала в таборі від загального захворювання. Ці нововведення було офіційно закріплено 1955 р. вказкою № 108сс, ухваленою Комітетом держбезпеки.

Деякі зміни для «ворогів народу» та членів їхніх родин відбулися після того, як з'явилася спільна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка засуджувала практику масових репресій¹²¹. Це ознаменувало нові надії для репресованих. Крім того, із призначенням Л. Берії наркомом внутрішніх справ СРСР у листопаді 1938 р. розпочалося згортання «Великого терору», що також спричинило короткочасну ілюзію відновлення справедливості для безпідставно засуджених і висланих. Саме на 1939–1940 рр. припадає найбільша частка клопотань.

У цей період невелика кількість людей отримала пом'якшення вироків, із формулюванням обмежитись строком відбутого покарання, що для них означало довгоочікуване звільнення. Але це ще була не повна реабілітація. Проте набагато частіше в архівно-кримінальних справах містяться відмови на клопотання:

¹¹⁹ Холявко Дмитро Олексійович, 1901 р. н., с. Березна Менського р-ну, українець, освіта середня. Проживав у с. Березна, інспектор Держбанку. Заарештований 29 березня 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 23 квітня 1938 р., за «участь у діяльності української контрреволюційної націоналістичної організації» застосовано вищу міру покарання. Розстріляний 10 травня 1938 р. у м. Чернігів. Реабілітований 7 грудня 1957 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108).

¹²⁰ Там само, арк. 213.

¹²¹ Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.). – С. 24.

«жалобу как не заслуживающую внимания отклонить»¹²²,
«в жалобе осужденного, как безосновательной, отказать»¹²³.

В архівно-кримінальній справі Степаниди Сахно¹²⁴ міститься цікавий документ – висновок заступника начальника слідчої частини УНКВС по Чернігівській області, датований 1939 р., в якому вказується, що після подання засудженою прохання було здійснено перегляд справи, у ході якого з'ясувалося, що один свідок ув'язнений, а інший пояснив свої показання тиском із боку органів розслідування¹²⁵. Таким чином, у зв'язку з відсутністю достатньої кількості доказів жінку відпустили.

Лист Юрія Пернеровського¹²⁶, звільненого 1939 р., містить, поряд зі звинуваченнями «органів» у перевищенні службових повноважень, і своєрідну хвалебну оду на адресу «радянської справедливості». Для повноцінного життя в тодішньому суспільстві самого факту припинення справи було замало. У подальших зверненнях автор намагався домогтися зняття судимості та повного виправдання. Утім, цього йому довелося чекати не одне десятиріччя.

¹²² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1732.

¹²³ Там само, спр. 1502, арк. 36.

¹²⁴ Сахно Степанида Михайлівна, 1901 р. н., с. Вересоч Куликівського р-ну, українка, освіта початкова. Проживала у м. Чернігів, без певних занять. Заарештована 1 жовтня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 14 листопада 1937 р., за «розповсюдження провокаційних чуток» ув'язнена на 8 років. Покарання відбувала в Онезькому ВТТ. Звільнена 15 вересня 1939 р. Реабілітована 30 березня 1998 р. (див.: Там само, спр. 12455).

¹²⁵ Там само, спр. 12455.

¹²⁶ Пернеровський Юрій Петрович, 1889 р. н., с. Балинці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., українець, освіта середня. Проживав у м. Остер Остерського (нині Козелецького) р-ну, юрист. Заарештований 28 серпня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1937 р. за «проведення контрреволюційної діяльності» ув'язнений у ВТТ на 10 років. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 29 листопада 1939 р. термін покарання знижено до фактично відбутого. Реабілітований 30 квітня 1958 р. (див.: Там само, спр. 3347).

Якщо в 1930–1940-х рр. головним проханням, з яким зверталися до органів влади, було звільнення засудженого, то у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр. це були клопотання про зняття судимості, реабілітацію. Їх подавали як самі репресовані, так і їхні родичі – зазвичай дружини та діти. Колишні в'язні, повернувшись із таборів, не полишали надії поновити своє добре ім'я. Поодинокі кроки у цьому напрямі здійснювали ще на початку 1950-х рр. Так, Клеопатра Окопна¹²⁷ в листі (1951 р.) прохала зняти з неї судимість, оскільки її наявність заважала поїхати зі своїм колективом у відрядження на будівництво, тобто жити повноцінним життям. Свого листа жінка завершувала словами:

«Снимите с меня судимость, которая приносит мне много моральных страданий. Разве не достаточно того горя и позора, что я перенесла»¹²⁸.

Проте якісно новий етап в історії подання клопотань було пов'язано з ухваленням 27 березня 1953 р. Президією Верховної Ради СРСР указу про амністію, що стало початком масової реабілітації. Утім, вона не торкнулася осіб, ув'язнених за «контрреволюційні злочини». Для жертв політичного терору точкою відліку на шляху відновлення справедливості стала постанова ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. Тоді почали створюватися обласні комісії, що наглядали за ходом перегляду справ на осіб, засуджених саме за «контрреволюційними статтями». Правовою основою діяльності обласних комісій став спільний наказ генерального прокурора, міністрів юстиції та внутрішніх справ, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р. Природно, це подало надію на реабілітацію сотням тисяч засуд-

¹²⁷ *Окопна Клеопатра Олексіївна*, 1906 р. н., с. Сміле Роменського р-ну Сумської обл., українка, освіта початкова. Проживала у смт Козелець Козелецького р-ну, бібліотекар. Заарештована 29 січня 1938 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 7 липня 1938 р. як «член сім'ї зрадника Батьківщини» ув'язнена на 5 років. Відбувала покарання в Карагандинському ВТТ. Звільнена 29 січня 1943 р. Реабілітована 7 червня 1958 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3437).

¹²⁸ Там само, арк. 32.

жених¹²⁹. Володимир Савицький¹³⁰, маючи поважний вік, до останнього намагався отримати таке бажане рішення:

«Мне исполнилось 60 лет. И близится конец моей жизни. Я хотел бы умереть человеком не с арестантским прошлым, чтобы дети мои никогда не думали о том, что их отец – преступник перед государством, так как я не был таким»¹³¹.

Дружини засуджених упродовж багатьох десятиліть продовжували вірити в невинуватість своїх чоловіків. Так, дружина Олександра Кислого¹³² писала:

«Я с ним прожила 14 с лишним лет и не только не замечала за ним никакой контрреволюционной деятельности, а, наоборот, видела всегда самое преданное отношение к советской власти»¹³³.

Таких жінок гнітило становище «дружин ворогів народу». Як аргумент на свою користь вони традиційно наводили приклади сумлінної праці та відданості радянському суспільству¹³⁴.

¹²⁹ *Коваленко О., Подкур Р* Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (кінець 1930-х – 1980-ті рр.) // Реабілітовані історією: У 27 т.: Чернігівська область. – Кн. 2. / Упор. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. – С. 31–32.

¹³⁰ *Савицький Володимир Казимирович*, 1894 р. н., Галичина, освіта середня. Проживав у с. Калинівка Бахмацького р-ну, завідувач приймального пункту. Заарештований 3 грудня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 26 грудня 1937 р., за «проведення контрреволюційної діяльності» ув'язнений на 10 років. Відбував покарання в Усть-Вимському ВТТ. Звільнений 3 червня 1947 р. Реабілітований 19 червня 1956 р. (див.: Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2113).

¹³¹ Там само, арк. 46.

¹³² *Кислий Олександр Іванович*, 1902 р. н., смт Березна Менського р-ну, українець, освіта вища. Проживав у смт Березна, учитель. Заарештований 29 березня 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 23 квітня 1938 р., за «участь у діяльності української контрреволюційної націоналістичної організації» застосовано вищу міру покарання. Розстріляний 10 травня 1938 р. у м. Чернігів. Реабілітований 7 грудня 1957 р. (див.: Там само, спр. 8108).

¹³³ Там само, арк. 217–217 зв.

¹³⁴ Там само.

Листи жертв терору не можна оцінювати однозначно. З одного боку – це спроба висловити протест проти свавілля влади. З іншого – пристосуванство до радянських реалій. Звертаючись до представників влади з проханням скасувати вирок, більшість в'язнів таборів сподівалися відновити справедливість. Ними керувало, у першу чергу, бажання повернутися до рідних, до сімей. Не менш суттєвим для людей було відновлення своїх громадянських прав, можливість позбутися дискримінації, зняти з себе тавро «ворога народу» або «ЧСИР». Ці листи – своєрідний феномен радянської країни. Із метою завоювання довіри адресата люди змушені були вдаватися до соціальної мімікрії, повсякчас використовуючи у соціальній комунікації маскувальні словесні коди.

Порівнявши листи хронологічно, за тематикою та стилем написання, доходимо наступних висновків: усім їм, незважаючи від часу написання, притаманна наповненість «правильними» радянськими моментами, у той час як аргументи захисту особи, присутні в більш ранні періоди, зникають у листах 1950–1960-х рр. Це можна пояснити кількома факторами. *По-перше*, мало хто з ув'язнених пережив роки заслання та повернувся додому, головними авторами клопотань ставали їхні родичі, які могли й не знати всіх нюансів справи; *по-друге*, через об'єктивні причини з плином часу така аргументація ставала менш актуальною. Водночас період «відлиги» наклав свій відбиток на листи, вони стали більш «вільними» за стилем висловлювання, а виклад суті прохань був стриманішим, лаконічнішим. Звичайно, за традицією, сформованою роками жорсткого комуністичного виховання, люди продовжували використовувати у своїх зверненнях радянські символи, запевняючи в лояльності до влади.

Можна впевнено стверджувати, що процес реабілітації не був пов'язаний з інтенсивністю та кількістю поданих прохань. Так, наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр. перегляд справ здійснювався формально, клопотання в більшості випадків відхилялися. Проте це не охолоджувало бажання людей писати листи до органів влади. Нові можливості для реабілітації відкрилися навесні 1953 р. У цей час активізувалися сподівання на перегляд справ засуджених за «контрреволюційні злочини».

У 1956–1959 рр. в УРСР було реабілітовано понад 250 тис. осіб¹³⁵. Нова хвиля реабілітації жертв політичних репресій розпочалася з ухваленням 1989 р. указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості до жертв репресій, які мали місце в період 1930–1940-х і початку 1950-х років»¹³⁶. Процес реабілітації постраждалих від тоталітарної системи продовжився й на початку 1990-х рр. ухваленням Верховною Радою УРСР 17 квітня 1991 р. закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹³⁷. Він триває до сьогодні.

Аскерова Л. Письма к власти жертв политических репрессий как проявление социальной мимикрии (на примере Черниговской области)

В статье исследуется практика подачи прошений жертвами террора, проанализированы происходившие в различные хронологические отрезки изменения в диалоге «индивид – власть». Письма представителям властных структур рассматриваются как составная часть реалити советского общества. Анализируется мотивация граждан при подаче ходатайств. Охарактеризованы основные темы, освещаемые авторами писем. Обращается внимание на использование «советских символов» в обращениях к высшему партийно-советскому руководству.

Ключевые слова: письма, тоталитарная система, советское общество, террор, репрессии, «враг народа».

Askerova L. Letters from Victims of Totalitarian System Repressions to Authority as a Demonstration of Social Mimicry (Based on the Example of Chernihiv Region)

The author studies the characteristic features of petitions written by victims of terror, she analyses the changes taken place at different chronological periods of time through the dialogue «individual – authority». The letters to the authorities are considered to be a part of the reality of the Soviet society. The motivation of people presenting petitions is analysed. The main items covered by the authors of the letters are characterized.

¹³⁵ Коваленко О., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (кінець 1930-х – 1980-ті рр.). – С. 33.

¹³⁶ Там само. – С. 40.

¹³⁷ Там само. – С. 43.

The attention is paid to the use of «Soviet symbols» in petitions to the Supreme Party and Soviet Leadership.

Key words: letters, authority, totalitarian system, Soviet society, terror, repressions, «enemy of the people».

З ІСТОРИЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 351.746.1((47+57)-87)«19410/1945»(09)

*Дмитро ВЕДЕНЄВ**

Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР)

На основі широкого кола маловідомих або не залучених до наукового обігу документів розкривається діяльність радянських органів держбезпеки з організації й провадження розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи на окупованій території України й під час вигнання нацистських окупантів із країн Центрально-Східної Європи. Досліджується роль спецпідрозділів НКВС–НКДБ УРСР в оперативному забезпеченні партизанського руху. Висвітлюється становлення органів зовнішньої розвідки НКДБ Української РСР.

Ключові слова: органи держбезпеки, НКВС, НКДБ, розвідка, контррозвідка, партизанський рух, диверсії.

* *Веденєв Дмитро Валерійович* – доктор історичних наук, професор.

Розвідувально-диверсійна та оперативно-бойова діяльність за лінією фронту («зафронтена діяльність», «оперативна робота на окупованій території») з перших днів війни організовувалася й розвивалася як самостійний напрям зусиль радянських органів державної безпеки, спрямованих на відсіч агресорові. Завдання здобуття розвідданих на зайнятих противником територіях (а також на території Німеччини та її сателітів, подеколи й у формально нейтральних державах), усебічної дестабілізації ворожого тилу потягло за собою необхідність створення спеціальних функціональних підрозділів із керівництва, координації та безпосереднього розгортання зафронтеної роботи.

Історіографію теми можна розподілити на декілька груп. Перша з них – це спеціальні праці, створені на основі врахування досвіду розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи 1941–1945 рр. для вдосконалення підготовки особового складу до відповідних дій у разі глобального воєнного протистояння або в локальних конфліктах періоду «холодної війни». До другої групи відносяться загальнодоступні наукові праці, до третьої – науково-популярні й пропагандистські твори, написані до 1991 р. Останню ж групу становлять дослідження військових істориків і теоретиків країн НАТО, переважно створені для розробки стратегії й тактики антипартизанських дій, або інспірування протиурядових повстанських рухів, адже ці завдання ставали вельми актуальними за доби розпаду колоніальної системи та міжблокового протистояння, що включало й опосередковане суперництво наддержав у країнах «третього світу».

У 1969 р. на режимному об'єкті в Підмосков'ї розпочали роботу Курси вдосконалення офіцерського складу, головним завданням яких було навчання співробітників КДБ до дій у складі оперативно-бойових груп на території противника. Тоді у складі радянських органів держбезпеки не було підрозділів, здатних виконувати розвідувально-диверсійні акції «в особливий період». Ініціаторами створення курсів та комплектування їх змінним складом виступили І. Старинов, П. Брайко (Герой Радянського Союзу, командир загону в партизанському з'єднанні С. Ковпака), В. Андріанов та Г. Бояринов – автори спеціальних досліджень досвіду зафронтеної діяльності. Одночасно сформо-

ваний у середині 1970-х рр. 8-й відділ управління «С» (нелегальна розвідка) 1-го головного управління (зовнішня розвідка) КДБ СРСР виконував інформаційні та науково-дослідні функції у сфері вивчення розвідувально-диверсійних дій сил спеціального призначення та готуючи спецрезервістів на воєнний час¹.

Таким чином, із метою підготовки до зафронтених дій «в особливий період» по лінії 1-го головного управління та прикордонних військ КДБ СРСР, Головного розвідувального управління (ГРУ) генштабу (ГШ) збройних сил СРСР, інших профільних структур (зокрема з підготовки у СРСР командних і спеціальних кадрів для національно-визвольних та колоніальних рухів в афро-азіатських країнах) вийшло чимало монографічної й навчальної літератури, де серйозна увага приділялася вивченню, акумулюванню досвіду розвідувально-диверсійної роботи органів НКВС–НКДБ, ГРУ ГШ у період війни, а також поважне місце відводилося дослідженню уроків «малої війни» саме на теренах України². Праці В. Андріанова, П. Брайка, В. Боярського, Г. Сечкі-

¹ Дроздов Ю.И. Записки начальника нелегальной разведки. – М.: ОЛМА-Пресс, 2000. – С. 194.

² Див., напр.: Андріанов В.Н. Партизанская борьба в современных войнах. – М., 1988. – 214 с.; *Его же*. Зафронтеная работа органов государственной безопасности. – М., 1989. – 248 с.; *Его же*. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ при СМ СССР, 1971. – 167 с.; *Его же*. Контрразведывательное обеспечение партизанских формирований в условиях современной войны. – М., 1989. – 232 с.; *Его же*. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1990. – 116 с.; Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М.: Краснознаменный ин-т повышения квалификации офицерского состава Пограничных войск КГБ СССР, 1991. – Ч. 1. – 291 с.; Ч. 2. – 243 с.; Брайко П.Е., Старинов И.Г. Партизанская война. – М.: В/ч 64510, 1983. – Ч. 1. – 335 с.; Зафронтеная работа оперативных групп органов государственной безопасности. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1989. – 217 с.; Сечкин Г.П. Советские пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и возможные их действия в современных операциях. – М.: Воениздат, 1976. – 976 с.; Старинов И.Г. Мины ждут своего часа. – М.: Воениздат, 1964. – 235 с.; *Его же*. Подготовка партизанских кадров: Науч.-практ. пособ. – М.: В/ч 33965, 1989. – 116 с. та ін.

на, І. Старинова, адресовані суто професіоналам, мали мінімальну ідеологічну акцентуацію й містили, зокрема, фаховий аналіз організації, форм і методів зафронтаної роботи спецгруп НКВС–НКДБ, спеціальної діяльності партизанів, структуру розвідувально-диверсійних підрозділів, а також немислимий для «наукових» видань критичний аналіз певних табуйованих сторінок «малої війни». Так, навіть у книзі П. Брайка та І. Старинова «Партизанська війна» (тоді мала гриф «Таємно») редактори попереджали, що «окремі висновки» авторів – лише їхні (йшлося про волонтаристське згортання підготовки «професійних партизанів» з середини 1930-х рр., суттєві прорахунки в підготовці до війни в тилу ворога та обумовлені цим великі втрати 1941–1942 рр., фактичне окузамилювання результатів диверсійних операцій «Рейкова війна» та «Концерт» тощо).

Наукова творчість визначного організатора та дослідника спеціальних зафронтанових заходів професора Іллі Старинова (1900–2001 рр.) заслуговує на окрему згадку. Під час війни він служив помічником начальника Центрального штабу партизанського руху із диверсій, заступником начальника Українського штабу партизанських руху (із травня 1943 р.)³. У 1963–1973 рр. викладав у навчальних закладах КДБ. Автор і співавтор до 150 монографічних та інших наукових праць. Зауважимо, що за радянських часів принципові оцінки прорахунків в організації партизанської війни та інші його «дисидентські» судження з проблем розвідувально-диверсійної роботи, що не узгоджувалися з офіційною оцінкою суперечливих сторінок партизанського руху 1941–1944 рр., із цензурних міркувань перешкоджали творчому пошуку й публікаторській роботі «диверсанта СРСР № 1». Окремі праці І. Старинова побачили світ лише після розпаду СРСР⁴.

Після введення радянських військ в Афганістан (1979 р.) і загострення міжблокової конфронтації у світі постала необхід-

³ Див. докл.: Попов А., Цветков А. Бог диверсии: Профессор российского спецназа Илья Старинов. – М.: Молодая гвардия, 2004. – 176 с.; Старинов И. Записки диверсанта. – М.: Альманах «Вымпел», 1997. – 348 с.

⁴ Див.: Отряд специального назначения «Каскад»: Факты. Воспоминания. Свидетельства. Судьбы. – Одесса, 2000. – С. 46–48.

ність створення у складі Вищої Червонопрапорної школи (ВЧШ) КДБ СРСР у Москві окремої кафедри з викладання тактики дій органів держбезпеки «в особливий період», що отримала назву спецкафедри «М». Її очолив учасник війни, доктор історичних наук, професор А. Цветков, котрий підвищену увагу приділяв організації кафедральних НДР у тісному зв'язку з потребами навчального процесу⁵. У 1989 р. видали профільний курс лекцій. У 1981–1990 рр. захищено 18 кандидатських дисертацій, а в 1990 р. – першу докторську (А. Соловйова). Наукові праці кафедри стали солідним доробком у сфері дослідження агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки «в особливий період» (передовсім на матеріалах Великої Вітчизняної війни), застосування ними специфічних партизанських та інших зафронтанових методів роботи, розробки шляхів протидії розвідувально-диверсійним заходам противника, історії партизансько-повстанських рухів⁶.

Солідний історико-спеціальний доробок належить дослідникам із ВЧШ КДБ СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського (де функціонувала профільна спецкафедра № 9 з історії радянських спецслужб), а також Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві. Згадаємо про дисертаційну працю В. Коровіна, присвячену історії зафронтанової роботи органів держбезпеки⁷. Згаданий аспект оперативної діяльності поглиблено вивчався автором у наступних його студіях з історії участі НКВС–НКДБ у війні⁸.

⁵ Див., напр.: Цветков А.И., Петренко П.Е. Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными и бандитскими формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1985. – № 34. – С. 65–79.

⁶ Академия ФСБ России: 80 лет. – М.: Межрегиональный фонд поддержки Академии ФСБ РФ, 2001. – С. 142–145.

⁷ Коровин В.В. Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны и использование их опыта в будущей войне: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1964. – 18 с.

⁸ Коровин В.В. Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М.: ВКШ при СМ СССР, 1983. – 48 с.; Его же. Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ

Серед спеціальних досліджень слід назвати розробку Я. Семенова з вивчення агентурної розвідки спецформувань НКВС–НКДБ за кордоном⁹, а також публікації співробітників КДБ з історії військової контррозвідки, прикордонних військ та територіальних органів держбезпеки, котрі також удавалися до розвідувальної роботи за лінією фронту¹⁰. Із-поміж представників Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві виділяються праці О. Іванкова, який певною мірою узагальнив дослідження провідних напрямів оперативної роботи органів держбезпеки в радянській Україні, включаючи боротьбу за лінією фронту¹¹.

Що стосується відкритих наукових праць з порушеної проблеми, то чимало згадок про зафронтову роботу НКВС–НКДБ із

СССР. – 1985. – № 35. – С. 42–54; *Дорошенко І.А., Коровин В.В.* Боевые подвиги советских чекистов в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1965. – 64 с.; *Детинин В.И., Дорошенко І.А., Коровин В.В.* Чекисты в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1967. – 90 с.

⁹ *Семёнов Я.Ф.* Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1985. – № 35. – С. 70–84.

¹⁰ Див., напр.: *Федорчук В.* Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ при СМ СССР. – 1970. – № 1. – С. 26–32; *Никитченко В.Ф.* Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ при СМ СССР. – 1971. – № 2. – С. 66–82; *Калиниченко О.Н.* Боевая и политическая деятельность пограничных войск на территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1980. – 24 с.; *Душин Н.* Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ СССР. – 1985. – № 106. – С. 7–16; Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. юбил. науч.-практ. конф. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1986. – 100 с. та ін.

¹¹ *Иванков А.В.* Деятельность органов государственной безопасности Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: ВКШ КГБ при СМ СССР, 1983. – 26 с.; *Его же.* Из опыта работы чекистов Украины в период борьбы с немецко-фашистскими оккупантами // Сборник Высших курсов (Киев). – 1985. – № 13. – С. 14–23; *Его же.* В грозные годы // Сборник КГБ СССР. – 1986. – № 113. – С. 65–70 та ін.

позицій партизанських формувань можна знайти в межах значної української радянської історіографії народного опору агресорам (хоча на організуючій ролі структур держбезпеки в ньому намагалися не акцентувати увагу)¹². Водночас з'явилася новаторська спеціальна праця Г. Мігрини та Г. Міщенко з історії розвідувальної роботи партизансько-зафронтових сил в Україні, де подавався (в межах дозволеного на той час та за доступними авторам документами) аналіз сил і засобів, форм, методів здобуття в тилу противника значущої інформації в інтересах фронту¹³. Виділяються й монографія А. Кентія та І. Кураса з історії Українського штабу партизанського руху (на солідному архівному матеріалі дослідники висвітлили, зокрема, розвідувально-диверсійну роботу УШПР у взаємодії зі органами держбезпеки)¹⁴, праця М. Старожилова, в якій при дослідженні організації

¹² Див., напр.: *Война в тылу врага.* – М.: Политиздат, 1974. – Кн. 1. – 447 с.; *Україна партизанська: Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945):* Наук.-довід. видання. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.; *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941–1944:* В 3 кн. – К.: Наукова думка, 1985; *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.* – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 2. – 518 с.; *Сабуров А.Н.* Силы неисчислимые. – М.: Воениздат, 1967. – 287 с.; *Григорович Д.Ф.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 225 с.; *Старожилов Н.В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 237 с.; *Борьба трудящихся западных областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.* – К.: Наукова думка, 1984. – 235 с.; *Зинченко Ю.И.* Боевое взаимодействие партизан с частями Красной армии на Украине: 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1982. – 186 с.; *Военные грозы над Полесьем.* – К.: Политиздат Украины, 1985. – 229 с.; *Войцехович В.О.* Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975. – 430 с.; *Нем'ятий В.В.* Партизанська боротьба на території Південної України (1941–1944 рр.). – К.: Знання, 1998. – 287 с.; *Федоров О.Ф.* Остання зима. – К.: Політвидав України, 1963. – 327 с. та ін.

¹³ *Мищенко Г.П., Мигрин Г.П.* Задача особой важности (Партизанская разведка: 1941–1945 гг.). – К.: Выща школа, 1985. – 206 с.

¹⁴ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.

партизанських з'єднань порушено й аспект їх спеціальної діяльності¹⁵. Відсутність належних відкритих праць щодо засекречених моментів зафронтної діяльності НКВС–НКДБ певної мірою компенсувалася виходом монографії Г. Куманьова й А. Чайковського, присвяченої провідним напрямом оперативно-бойової діяльності органів держбезпеки в Україні¹⁶.

Із-поміж загальнодоступних видань доцільно згадати й солідну групу науково-популярних та мемуарних праць, присвячених глорифікації роботи чекістів республіки (а інколи – свідомому спотворенню обставин тих чи інших подій з оперативних або пропагандистських міркувань творення позитивного образу органів держбезпеки), що видавалися на союзному, республіканському та обласному рівнях, особливо з нагоди ювілейних дат (не кажучи вже про значну кількість статей у популярних виданнях та місцевій пресі)¹⁷. Зрозуміло, що до таких книг навряд чи повною мірою можуть застосовуватися науково-історіографічні критерії, хоча заперечувати їх інформаційне навантаження теж буде неправомірно.

Зрозуміло, що науково-пізнавальну вартість відкритих праць значно поменшували й фігура замовчання (з ідеологічних та гіпертрофованих режимно-секретних міркувань) навколо серйозних прорахунків і втрат в організації та провадженні зафронтної роботи, розгортанні органами держбезпеки партизанського руху (особливо в перший, трагічний період війни). Практично або майже повністю обходилися такі аспекти проблеми, як агентурно-оперативна робота (у тому числі серед на-

¹⁵ Старожилів Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 237 с.

¹⁶ Куманёв Г.А., Чайковский А.С. Чекисты стояли насмерть. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 237 с.

¹⁷ Див., напр.: Ваш ход, генерал. – К.: Украина, 1991. – 278 с.; Верность долгу: Сб. – М.: Воениздат. 1973. – 96 с.; Герои незримого фронта: Сб. – Ужгород: Карпати, 1978. – 228 с.; Из когорты отважных: Сб. – Ужгород: Карпати, 1987. – 253 с.; Со щитом и мечём: Очерки и статьи. – Л.: Каменяр, 1988. – 205 с.; Безопасность Родины храня: Очерки. – Л.: Каменяр, 1988. – 246 с.; Шляхами чекістської долі: Зб. – К.: Політвидав України, 1988. – 271 с. та ін.

родів Східної Європи), протиборство з українським й польським націоналістичними рухами, збройними формуваннями з представників народів СРСР на службі в агресорів, «небажані» моменти терористичної діяльності проти колабораціоністів або осіб, які підпали під це визначення у вирі жорстокого протистояння та жаги помсти загарбникам (хоча при цьому не можна не враховувати справедливе бажання уникнути роз'ятрювання ворожнечі в поствоєнному багатонаціональному радянському суспільстві), порушення радянської законності в діяльності спецформувань НКВС–НКДБ, підконтрольних їм партизанських загонах, а також проблемні моменти у стосунках самих чекістів із партизанською «вольницею».

Проблема спеціальної діяльності радянських органів держбезпеки в тилу противника знайшла поважне висвітлення у працях військових спеціалістів та істориків з країн-членів НАТО¹⁸. Піонерами в науковому дослідженні стратегії й тактики партизансько-повстанських рухів у післявоєнний період можна вважати англійського генерала Ч. Діксона та німецького доктора історії О. Гейльбрунна. Їхні дослідження про діяльність комуністичних партизанських рухів з'явилися в 1954 р. Автори відверто сформулювали основний прагматичний мотив своїх праць – навчити власну армію методам боротьби з партизанами, створити антипартизанський бойовий статут, «учитися на помилках німців та видобувати користь з їхнього досвіду». У центрі дослідження опинилася боротьба радянських партизанів і підпільників проти нацистських окупантів, форми й методи їхньої роботи, інструктивні документи німецьких антипартизанських сил, а також роль спецслужб у розгортанні зафронтної боротьби.

«Пора вже зрозуміти, – пишуть згадані автори, – значення партизанських дій. Тим більше, що комуністи довели методи ведення партизанської війни до досконалості, і в будь-якій май-

¹⁸ Курносів А.А., Лагутин Е.С. Как и почему Пентагон изучает опыт советского партизанского движения // История СССР. – 1965. – № 4. – С. 183–187; Секреты специальных служб США. – М.: Политиздат, 1973. – С. 108–109; Силы специальных операций армий капиталистических государств. – М., 1990. – С. 261.

бутній війні нам доведеться боротися проти партизанів у нашому запіллі»¹⁹.

Професор Віконсинського університету Дж. А. Армстронг у виданій за його редакції колективній праці²⁰ підбиває підсумки тривалої післявоєнної наукової програми з дослідження «радянських нерегулярних збройних сил». Праця побудована на вельми солідному масиві архівних документів, переважно вермахту та каральних структур нацистської Німеччини. У ній багато місця відведено розгортанню партизанського руху й на теренах України, окремим партизанським з'єднанням. В центрі уваги дослідників – питання організаційної побудови, управління партизанськими силами, їх стратегія й тактика, зміни залежно від етапу війни, найбільш масштабні операції зафронтового опору. У рамках зазначеної тематики автори звертаються до розвідувально-диверсійних дій партизанів, проте не виділяють їх студіювання у самостійний напрям дослідження. Виокремлюючи такий аспект проблеми, як «радянські агенти та партизанський рух», роль органів НКВС–НКДБ у розвідувальному й контррозвідувальному забезпеченні партизанства висвітлено, однак, украй поверхово.

Дальше вивчення радянського партизанства закономірно привело науковий колектив на чолі з Дж. А. Армстронгом до виокремлення проблеми його розвідувальної діяльності та взаємодії у цій сфері з органами держбезпеки²¹. У розділі «Партизани й радянська розвідка» докладно висвітлено роль військової розвідки та органів НКВС в організації розвідувальної роботи партизанів, проаналізовано основні форми, методи збору ними інформації в інтересах Червоної армії (з наголосом на агентурній розвідці) та ефект від цього сприяння, висвітлено політичну й економічну розвідку партизанів, досліджуються ха-

рактерні з погляду взаємодії з інформаційною мережею серед місцевого населення розвідувальні акції тощо.

На сьогодні одним із найбільш ґрунтовних зарубіжних досліджень ролі НКВС в організації партизанського руху вважаємо написані на основі широкого масиву документів із російських архівів, наукових та мемуарних публікаціях праці О. Попова²². Автор зосередив увагу на таких аспектах спеціальної діяльності партизанів, як розвідка, диверсійна війна, контррозвідувальне забезпечення партизанських формувань. Дослідник акцентував увагу на побудові розвідувального апарату та організаційно-управлінських аспектах налагодження розвідки, творенні агентурно-інформаційної мережі, конспіративному зв'язку, організації диверсійної роботи.

Серед наукових здобутків останніх років у царині узагальнення уявлень про стратегію й тактику партизансько-повстанських рухів та антипартизанських заходів слід, насамперед, назвати ґрунтовну монографію В. Боярського²³. У ній на підставі широкого фактичного матеріалу розглянуто функції спецслужб з організації зафронтової боротьби на основі партизанських формувань. Висвітлюється досвід радянських партизанів із ведення розвідувально-диверсійної боротьби, важливість взаємодії у цій сфері з органами держбезпеки. Автор чимало уваги приділив організаційно-тактичним основам та методам здійснення розвідувально-диверсійних операцій, виходячи із досвіду партизанів радянської України.

Зафронтова розвідувально-диверсійна робота знайшла відображення у працях керівника Архівного управління ФСБ РФ В. Христофорова, який має особливі можливості з опрацювання документальної спадщини НКВС–НКДБ²⁴. Зафронтова робота

²² Попов А.Ю. НКВД и партизанское движение. – М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – 383 с.; *Его же*. Диверсанты Сталина: Деятельность органов госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. – М.: ОЛМА-Пресс, 2004. – 405 с.

²³ Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. – М.: Граница, 2003. – 479 с.

²⁴ Христофоров В.С. Деятельность Особой группы НКВД СССР по организации партизанской войны: Мат. Всерос. науч. конф., М., 27 мая 2009 г. –

¹⁹ Диксон Ч.О., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. – М.: Изд-во иност. л-ры, 1957. – С. 28.

²⁰ Армстронг Дж. Партизанская война: Стратегия и тактика: 1941–1943. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. – 429 с.

²¹ Армстронг Дж. Советские партизаны: Легенда и действительность: 1941–1943. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. – 493 с.

військової контррозвідки «Смерш» висвітлюється у сучасних узагальнюючих студіях, зокрема продуктивних авторів К. Дягтерева та О. Колпакіді²⁵. Операції розвідувальних груп і резидентур НКВС–НКДБ, що діяли в Києві й індустріальних містах, а також розвідувальне забезпечення міжнародно-правового врегулювання соборності українських земель розглядається у праці з історії зовнішньої розвідки²⁶. Нарешті, належне місце розвідувально-диверсійним діям за лінією фронту відведено у 6-му томі (присвяченому спецслужбам) фундаментальної багатотомної історії Великої Вітчизняної війни²⁷.

Нові горизонти в дослідженні проблеми з'явилися в українських фахівців після відкриття відповідних архівних фондів, усунення згаданих вище прогалин у вивченні цієї непростої у суспільно-психологічному плані теми. Передовсім згадаємо монографію знаних дослідників історії партизанства та повстанських рухів в Україні А. Кентія (1937–2010) та В. Лозицького²⁸. На основі великого масиву розсекречених архівних матеріалів неупереджено подано не лише панораму партизанського руху, але й справедливо виокремлено такі аспекти, як розвідувальна, диверсійна робота партизанів, гострі проблеми законності та контррозвідувального забезпечення партизанських формувань із боку органів держбезпеки, терористична практика стосовно колабораціоністів тощо. Роль НКВС–НКДБ УРСР, ГРУ ГШ Червоної армії в розгортанні та оперативному забезпеченні парти-

М.: Маска, 2009. – С. 85–93; *Его же*. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. – М.: ГАУ г. Москвы, 2011. – С. 219–252; *Его же*. История страны в документах архивов ФСБ России: Сб. ст. и мат. – М.: Главархив Москвы, 2013. – 960 с. та ін.

²⁵ Дягтерев К., Колпакиди А. Непобедимый СМЕРШ и его «волкодавы». – М.: ЭКСМО; Яуза, 2012. – 736 с.

²⁶ Очерки истории российской внешней разведки. – Т. 4. – М.: Международные отношения, 2007. – 728 с.

²⁷ Великая Отечественная война 1941–1945 годов. Т. 6: Тайная война: Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – М.: Кучково поле, 2012. – С. 274–278, 387–390, 566–613.

²⁸ Кентий А., Лозицкий В. Война без пощады и милосердия: партизанский фронт у тылу вермахту в Украине (1941–1945). – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

занського руху, роботу із забезпечення правопорядку та захисту партизанів від підричних спрямувань противника висвітлено у монографії російського автора О. Гогун²⁹ та суголосному науково-документальному виданні, підготовленому ним разом із А. Кентієм³⁰.

Вивчення теми «НКВС–НКДБ і партизанський рух», роботи зафронтових оперативних груп органів держбезпеки УРСР у роки війни А. Чайковський продовжив в узагальнюючій праці з історії органів внутрішніх справ та спецслужб³¹. Низку праць, де основні аспекти проблеми висвітлюються на основі документальної спадщини, підготував і автор цієї статті³².

Мета статті полягає в комплексному дослідженні організації, форм і методів розвідувально-диверсійної, контррозвідувальної діяльності зафронтових формувань радянських органів держбезпеки та здійснення ними оперативного забезпечення партизанського руху на основі документів НКВС–НКДБ УРСР та спеціальних праць.

²⁹ Гогун А. Сталинские командос: Украинские партизанские формирования: Малоизученные страницы истории. – М.: Центрполиграф, 2008. – 477 с.

³⁰ «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и матер. / Авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий. – К.: Укр. издат. союз, 2006. – 430 с.

³¹ Чайковский А.С. Айсберг: 3 истории органов внутренних дел и государственной безопасности. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – С. 453–505.

³² Веденєєв Д.В. 3 історії діяльності зафронтових опергруп органів державної безпеки під час визволення України від нацистських загарбників // Державна безпека України. – 2005. – № 3. – С. 165–169; *Його ж*. Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 279–310; *Його ж*. Зафронтена діяльність радянських спецслужб з позицій партизанських формувань // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Корюківка, 14 грудня 2011 р.). – Чернігів, 2011. – С. 31–38; *Його ж*. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.) // Нариси военно-політичної історії України. – Острого: НУОА, 2014. – С. 318–340 та ін.

Організаційне оформлення зафронтового напрямку розвідувально-диверсійної роботи

Першим подібним органом на рівні союзного Центру стала Особлива група при народному комісарі внутрішніх справ СРСР, створена наказом останнього № 00882 від 5 липня 1941 р.³³ Основу цього спецпідрозділу становили співробітники 1-го (розвідувального) управління НКВС СРСР, котрі мали досвід розвідувально-диверсійної діяльності за межами країни (зокрема під час громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр.). Група негайно розпочала формування резидентур, агентури (у тому числі агентів-одинаків) для виконання спеціальних завдань за лінією фронту, а також для залишення їх в окремих містах і місцевостях, котрим загрожувала окупація. При цьому на підставі постанов Президії Верховної Ради СРСР за клопотаннями НКВС СРСР повернули з таборів сотні репресованих оперативних співробітників, котрі одразу ж направлялися в розпорядження відповідних структур наркомату внутрішніх справ.

У жовтні 1941 р. військові підрозділи при згаданій Особливій групі НКВС об'єднали в Окрему мотострілецьку бригаду особливого призначення (ОМСБОП) у складі двох полків, саперно-підривної роти, роти зв'язку, окремих загонів спецпризначення, школи молодшого командного складу та спеціалістів, в яких служили винятково добровольці. По суті, ОМСБОП (до 25 тис. учасників, серед яких до 800 відомих спортсменів, 2 тис. іноземців-антифашистів із країн Західної та Східної Європи, Балкан, США, Китаю, Індокитаю) перетворилася на велику навчально-бойову частину, покликану сприяти розгортанню партизанського руху, широких диверсійних дій на комунікаціях противника, веденню стратегічної й тактичної агентурної розвідки³⁴.

³³ Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія ще 16 червня 1941 р. розпорядився створити підпорядковану йому особисто особливу групу з досвідчених розвідників і диверсантів для недопущення провокацій на кордоні з Німеччиною, що могло б бути використаним як привід для розв'язування війни.

³⁴ Христофоров В.С. Органи госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. – М.: Главархив Москвы, 2011. – С. 220–221.

Водночас певним негативом було те, що учасники оперативних груп нерідко підбиралися без перевірки їхньої стійкості, придатності до суворих зафронтових умов, не отримували належної спецпідготовки, навичок конспірації, слабо проводилося й попереднє вивчення ситуації в місцях висадки зафронтових груп, контррозвідувально-поліцейського режиму противника, бракувало засобів зв'язку далекої дії, спеціального обладнання, амуніції тощо. Спецслужбам Німеччини й Румунії вдалося створити агентурні позиції в радянському підпіллі, були випадки добровільної зради або фізичного зламання захоплених ворогом учасників підпілля. Так, зрада серед співробітників та агентів розвідувально-диверсійних резидентур у Києві, Одесі, Миколаєві під час війни призвела до розгрому нелегальних резидентур НКВС, загибелі їхніх керівників³⁵.

Серйозні втрати системі підпільної роботи на окупованій території завдала зрада низки керівних партійних та комсомольських працівників, які безпосередньо й у взаємодії з органами держбезпеки займалися організацією опору нацистам. Імовірно, найбільший масив інформації видав противникові колишній помічник секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистенка (котрий відповідав від ЦК за організацію партизансько-підпільного руху й загинув в оточенні 20 вересня 1941 р.) – Іван Сірик³⁶. Із грудня 1941 р. він добровільно пішов на агентурне співробітництво зі спецслужбами Німеччини, видавши все, що йому було відомо про апарат ЦК КП(б)У та його керівників, систему організації підпілля й партизанського руху, персональний склад і структуру низки обласних партійних підпільних організацій (за створення яких він безпосередньо відповідав), партизанських формувань, повідомив про ряд шкіл із підготовки розвідувально-диверсійних кадрів та їх курсантів, конспіративні квартири, паролі, систему виготовлення документів для підпілля тощо. Його направляли до учасників підпілля як «представника під-

³⁵ Христофоров В.С. История страны в документах архивов ФСБ России. – С. 373–374.

³⁶ Кримінальну справу на І. Т. Сірика див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 5, спр. 52153.

пільного партійного Центру», він виявляв підпільників, чимало з яких було захоплено та страчено³⁷.

Уже наприкінці серпня 1941 р. Особлива група та ОМСБОП розпочали формування спеціальних опергруп і загонів для відправлення в тил ворога (від 3 до 20 учасників з радіостанціями, мінно-вибуховими засобами, документами прикриття). Їх керівниками призначалися кваліфіковані оперативні працівники, командири прикордонних військ, найбільш досвідчені оперативники ставали заступниками командирів груп із розвідки й контррозвідки.

Важливе місце відводилося розгортанню зафронтової роботи в УРСР, куди Особлива група, зокрема, направила в липні 1941 р. оперативні групи «Форт» В. Молодцова (Одеса), «Місцеві» В. Лягіна (Миколаїв), у вересні до Києва попрямувала резидентура І. Кудрі тощо. Важливою місією групи стала розробка у серпні 1941 р. положення й структури «зафронтових» 4-х відділів НКВС союзних республік та обласних управлінь наркомату внутрішніх справ, про які йтиметься нижче³⁸. Із літа 1942 р. ОМСБОП особливу увагу почала приділяти направленню спецгруп на Полісся та Придніпров'я. Серед них відома група «Переможці» Д. Медведєва, укомплектована бійцями 1-го та 2-го полків ОМСБОП і спеціалістами з підривної справи. Загалом до кінця 1943 р. на базі бригади сформували 134 зафронтових спецзагони та спецгрупи (2575 учасників)³⁹.

³⁷ І. Сірика розстріляли 4 квітня 1946 р. згідно з вироком військового трибуналу військ НКВС Українського округу. У грудні 1998 р. в реабілітації відмовлено. На допитах він стверджував, що до зради його підштовхнула «незгода з лінією партії», яка зародилася з 1930 р. на ґрунті внутрішнього протесту проти жорсткої кампанії колективізації, «ліквідації куркульства як класу», форсованої індустріалізації «за рахунок погіршення матеріального доброту трудящих мас».

³⁸ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – М.: РИО КГБ СССР, 1985. – Т. II. – С. 117.

³⁹ Зевелев А.И., Курлат Ф.Л., Козицкий А.С. Ненависть, спрессованная в тол. – М.: Мысль, 1991. – С. 130–131, 140–141.

Створення й еволюція спеціалізованих органів керівництва зафронтовою розвідувально-диверсійною роботою

У міру збільшення окупованої території та масштабів розвідувально-диверсійної діяльності в тилу ворога, на основі Особливої групи наказом НКВС СРСР № 001435 від 3 жовтня 1941 р. створили 2-й відділ НКВС СРСР із безпосереднім підпорядкуванням главі відомства. Він складався з 16 відділень, 14 з яких були регіональними підрозділами з організації розвідувально-диверсійної роботи за кордоном у регіонах, котрі безпосередньо примикали до театру бойових дій, а також у районах можливого нападу потенційного ворога (передовсім Японії, Туреччини).

Водночас 10 листопада 1941 р. у складі відділу запровадили прифронтове відділення із завданням координації спеціальної діяльності за лінією фронту 4-х відділів республіканських НКВС та окремих обласних УНКВС. 18 січня 1942 р. 2-й відділ НКВС СРСР реорганізували в 4-те управління (зафронтова робота) НКВС СРСР на чолі з генералом П. Судоплатовим (із відтворенням наркомату державної безпеки СРСР у 1943 р. цей підрозділ перейшов до складу НКДБ СРСР і союзних республік)⁴⁰.

«Руйнування тилів ворога та організація агентурної розвідки на окупованій противником території», –

так у службових документах стисло визначалася місія зафронтового управління⁴¹.

Згадані 4-ті підрозділи НКВС–УНКВС–НКДБ–УНКДБ та їх зафронтові формування впродовж війни слугували провідним інструментом таємного протиборства агресору (у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР було реорганізовано у 4-те управління). Наказ НКВС СРСР № 001151 від 25 серпня 1941 р. покладав на 4-ті відділи НКВС–УНКВС, зокрема, організацію партизанського руху (цей напрям діяльності розглянемо окремо), завдання керівництва діяльністю диверсійних груп, та затвердив Положення про роботу 4-х відділів НКВС–УНКВС прифронтових об-

⁴⁰ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. II. – С. 258; Т. III. – С. 117.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 1.

ластей. 4-ті відділи було створено в п'ятнадцяти обласних управліннях НКВС УРСР, а невеликі оперативні групи від 4-го управління запроваджувалися при штабах 6-ї, 38-ї, 40-ї, 12-ї, 18-ї та 56-ї армій, що діяли на Південному напрямі радянсько-німецького фронту.

Відповідно до нормативного документа, 4-ті підрозділи НКВС–УНКВС мали здійснювати організацію агентурної та військової розвідки в районах вірогідних дій партизанських загонів і диверсійних груп у тилу противника, керувати діяльністю диверсійних груп, проводити розвідувальне опитування військовополонених, взаємодіяти при цьому з органами військової контррозвідки НКВС, армійським командуванням, партійними організаціями та органами влади⁴².

Після утворення 4-го управління НКВС СРСР було уточнено завдання спецпідрозділу із зафронткової роботи та визначено функціональну спрямованість його апарату. Затверджене наказом НКВС СРСР № 001124 від 1 червня 1942 р. «Положення про роботу 4-х відділів НКВС–УНКВС республік, країв та областей» покладало на них функцію «організації й керівництва агентурно-розвідувальною та диверсійною діяльністю в тилу противника», збирання військово-політичної інформації про становище на окупованій території. Встановлювалося, що здобута інформація про розвідувальні та інші спеціальні органи противника, антиурядову («антирадянську») діяльність політичних організацій, становище в релігійній сфері та інші значущі відомості мала передаватися до контррозвідувального та секретно-політичного відділів НКВС–УНКВС.

Серед провідних завдань спецпідрозділу визначалися:

- створення нелегальних резидентур у населених пунктах на окупованій території та забезпечення надійного зв'язку з ними;
- відновлення взаємодії з найбільш цінною та перевіреною агентурою на окупованій території;
- запровадження агентури в розвідувальні, адміністративні органи противника, антирадянські організації;

⁴² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. II. – С. 257–258.

- підбір та перекидання за лінію фронту кваліфікованої агентури й просування її до Німеччини, інших європейських країн;
- формування та направлення за лінію фронту розвідувально-диверсійних груп, маршрутної агентури;
- забезпечення зафронткових формувань зброєю, матеріалами для диверсій, засобами зв'язку тощо.

Пропонувалася типова функціональна структура апарату 4-х підрозділів (відділів):

- *1-ше відділення*: запровадження й керівництво діяльністю агентури в розвідувальних та адміністративних органах противника, антирадянських організаціях, підбір негласних оперативних джерел для виведення на територію ворожих держав;
- *2-ге відділення*: створення нелегальних резидентур у важливих населених пунктах на окупованій території, відновлення зв'язку з раніше залишеною там агентурою НКВС, агентурна робота на найбільш потенційно загрозливих напрямках;
- *3-тє відділення*: формування й керівництво роботою розвідувально-диверсійних і спеціальних груп;
- *4-тє відділення*: матеріально-технічне забезпечення розвідувально-диверсійної роботи, оперативна техніка тощо;
- секретаріат, облікова група⁴³.

Безпосередньо у складі 4-го управління НКВС УРСР *перший відділ* займався розвідувально-диверсійною роботою на теренах країн-сателітів Німеччини або окупованих нею держав Східної Європи; *другий* організував зафронткову роботу на тимчасово окупованій території; *третій відділ* займався розгортанням партизанських формувань (до передачі їх у підпорядкування Українського штабу партизанського руху в липні 1942 р.) та їх оперативним забезпеченням⁴⁴.

⁴³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 45, оп. 1, спр. 102, арк. 67–69 зв.

⁴⁴ Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – М.: ВКШ КГБ при СМ СССР, 1964. – С. 320.

Позитивні зміни у становищі на фронтах, міжнародній та військово-політичній обстановці, поступове звільнення окупованої території призводили й до корегування функцій і структури 4-го управління – тепер уже у складі Наркомату державної безпеки УРСР. Відповідно до затвердженого очільником НКДБ УРСР С. Савченком 16 жовтня 1943 р. положення, функції відділів управління (начальник – майор держбезпеки Сидоров) визначалися таким чином:

- *перший відділ*: керівництво оперативними групами в тилу противника, запровадження агентури в розвідувальні й контррозвідувальні органи, адміністративно-політичні установи ворога на окупованій території, створення оперативних позицій у підпіллі ОУН, у Російській визвольній армії («власівці»), робота у середовищі «церковників і сектантів»;
- *другий відділ*: організація диверсійно-терористичної роботи («Д» і «Т», як ці заходи позначалися у відомчих документах), ведення розслідування за фактами зради агентури 4-го управління, допит військовополонених, керівництво 4-ми підрозділами УНКДБ;
- *третій відділ*: матеріально-технічне забезпечення агентурно-оперативної роботи, оперативний облік, інформаційна робота, оперативна техніка та виготовлення документів прикриття⁴⁵.

До кінця війни функціональна структура 4-го управління зазнавала нових змін (для їх детального дослідження поки що бракує виявлених документів). До дня перемоги управління підійшло зі штатом у 124 одиниці. Він включав начальника та двох його заступників, секретаріат, чотири функціональних відділи. Судячи з наявних звітних матеріалів⁴⁶, на завершальному етапі війни організацією та виведенням спецформувань у тил противника (переважно вже – за кордон) займався 3-й відділ (начальник – майор Єфремов, три відділення, 28 штатних посад), а 4-й відділ зосередив функції радіозв'язку, оперативного перекладу та матеріального забезпечення⁴⁷.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83529, ч. 1, арк. 18–21.

⁴⁶ Там само, спр. 86751, т. 15.

⁴⁷ Там само, ф. 8, оп. 12 (1985 р.), спр. 3, т. 1, арк. 9–10.

До основних видів власне зафронтових оперативних формувань НКВС–НКДБ відносилися:

- *агентурно-оперативні групи*, або ж *спецгрупи* (3–5 агентів органів держбезпеки, що пройшли певну підготовку для дій у близькому тилу з розвідувальними завданнями);
- *оперативно-чекістські*, або ж *розвідувально-диверсійні групи* (5–8 кадрових співробітників держбезпеки, які виводилися за лінію фронту для організації розвідувально-диверсійної роботи з позицій, як правило, партизанських загонів);
- *оперативно-чекістські групи спеціального призначення* (10–15 і більше співробітників НКВС–НКДБ, виведених на територію іноземних держав для виконання спеціальних розвідувально-диверсійних завдань);
- *оперативно-чекістські бази* або *загони* (озброєні формування з кадрових співробітників, агентів органів держбезпеки, партизанів, чисельністю до 100 й більше осіб, які вели активну диверсійно-терористичну боротьбу на комунікаціях, проти важливих об'єктів противника, слугували основою для формування партизанських сил тощо)⁴⁸. Крім того, на бази зафронтових (або закордонних) спецгруп виводилися агенти-одинаки (невеличкі групи) – кваліфіковані негласні помічники, що отримали спеціальні розвідувальні чи терористичні завдання.

Опергрупи, як правило, включали командира, його заступника з розвідувально-диверсійної роботи, комісара, 1–2 радистів-шифрувальників, медика, оперативних працівників, перевірених агентів. Загалом НКВС–НКДБ УРСР за роки війни створили 135 подібних формувань (7500 учасників)⁴⁹.

Серед провідних завдань зафронтових оперативних формувань можна визначити:

- *у сфері розвідувальної роботи*: збирання та передача командуванню Червоної армії інформації про дислокацію, чисель-

⁴⁸ Національна академія СБ України, од. зб. № 128, с. 21–22.

⁴⁹ *Иванков А.В.* Материали к лекции по истории советских органов госбезопасности. – К., 1974. – С. 138.

- ність, озброєння, штаби військ противника, систему постачання, а також про спеціальні, каральні, адміністративні органи окупаційного режиму, формування колабораціоністів тощо;
- *щодо диверсійної роботи*: порушення нормальної роботи прифронтових і тилкових комунікацій ворога, виведення з ладу військових та промислових об'єктів, запасів стратегічних матеріалів, організація спецпропаганди тощо;
 - *у ділянці контррозвідальної роботи*: виявлення та вивчення форм і методів роботи органів розвідки й контррозвідки агресорів, їх карально-поліцейських структур, запровадження в них власної агентури, розклад зсередини пронімецьких формувань колабораціоністів, контррозвідальний захист партизанських формувань тощо⁵⁰.

Розгортання розвідувально-диверсійних заходів у тилу противника

На першому етапі війни наголос було зроблено на розгортанні агентурної мережі, що мала діяти в тилу агресорів, котрі до кінця 1941 р. окупували більшу частину території УРСР. У 1941–1942 рр. на залишених теренах осіло 12 726 оперативних джерел республіканського НКВС, у тому числі 43 резиденти та 644 агентів, 41 диверсійна група (502 особи), 1367 розвідників-одинаків, 1901 утримувач конспіративних квартир, 77 зв'язкових (до 1944 р. загальна кількість залишених і виведених за лінію фронту негласних помічників досягла майже 17 тис. осіб)⁵¹. Із більшістю з них зв'язок відновити не вдалося, адже жорсткий контррозвідальний режим та інші обставини не дозволи багатьом з негласних помічників розпочати роботу за призначенням.

Поступово виявлялися, аналізувалися прорахунки в організації зафронтової роботи, уживалися заходи щодо їх усунення.

⁵⁰ *Коровин В.В.* Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ, 1968. – С. 7; *Его же.* Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 14.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 26–27.

Так, директива НКВС СРСР № 48 від 10 лютого 1943 р. вказувала, що основними вадами в організації підготовки та закидання агентури за лінію фронту є незадовільна перевірка та поверхова підготовка оперативних джерел; нестача радіозасобів, унаслідок чого з більшістю зафронтових джерел не існувало обміну інформацією; постановка агентурі надто масштабних, нереалістичних для виконання завдань; відсутність належної централізації у виведенні негласних помічників на окуповану територію. Тож пропонувалося зосередити роботу з виведення агентури в тил противника винятково у 4-х підрозділах НКВС (виведення агентури іншими оперативними підрозділами мало б здійснюватися 4-м управлінням – 4-ми відділами НКВС). Уточнювалися основні завдання зафронтової розвідувальної діяльності, що ставилися перед негласним складом НКВС:

- збір інформації про агентуру спецслужб агресора, закинуту в радянський тил або залишену на радянській території при відступі;
- запровадження перевіреної агентури НКВС у розвідувальні, контррозвідальні, адміністративні органи окупаційної влади, антирадянські організації тощо;
- вивчення контррозвідального режиму противника, здобуття зразків документів, перепусток тощо для легалізації радянських агентів на окупованій території;
- вербування на окупованих теренах конфіденційних джерел серед персоналу окупаційної адміністрації, – проникнення в агентурний апарат спецслужб ворога та підконтрольні їм формування колабораціоністів тощо⁵².

Залишені на окупованій території розвідувальні групи вдалися до творення резидентур та підпільної мережі з метою збору значущої інформації й дестабілізації тилу противника, перешкождали йому використовувати економічний потенціал України.

Широко відоме ім'я кадрового розвідника Івана Кудрі (до війни – начальника відділу розвідувального підрозділу НКВС–НКДБ УРСР), який створив у Києві нелегальну резидентуру «Максима». Патріоти здобули цінні розвіддані про пункт абве-

⁵² ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83529, ч. 2, арк. 1–2.

ру, дислокацію німецьких частин, будівництво польової ставки А. Гітлера під Вінницею, здійснили диверсію на залізничному вузлі Дарниця, пустили під укіс військовий ешелон. Особисто «Максим» уклав список на 87 колабораціоністів, які активно допомагали окупантам. Фольксдойче Н. Грюндвальд (агент СД «Нанетта») видала І. Кудрю (заарештований 5 липня 1942 р.) та інших учасників групи. Усі вони загинули від рук нацистів.

Підпільна група капітана Володимира Молодцова («Бадаєва», співробітника розвідувального управління НКДБ СРСР) із липня 1941 р. в окупованій Одесі створила дві розвідувально-диверсійні групи, на бойовому рахунку яких декілька підірваних ешелонів (в одному загинуло й постраждало до 300 німецьких і румунських чиновників, що їхали для заміщення посад окупаційної адміністрації, в іншому загинуло до 250 вояків противника). Зухвалою акцією став підрив військової комендатури під час наради керівного складу окупантів, було знищено до 140 офіцерів, включаючи генералів – військового коменданта міста та префекта поліції. За даними підпільників, радянська авіація завдала чимало результативних бомбових ударів. Інформація від групи доповідалася Державному комітету оборони та генштабу Червоної армії. Румунській контррозвідці пощастило заарештувати «Бадаєва». 29 травня 1942 р. В. Молодцова та двох його соратниць стратили. 5 листопада 1944 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу⁵³.

У Миколаєві діяла підпільна розвідувально-диверсійна група Миколи Гефта. Її учасникам удалося зібрати чималий обсяг розвідувальної інформації, здійснити 15 диверсій на суднобудівних підприємствах міста⁵⁴. Офіцер науково-технічної розвідки Віктор Лягін («Корнєв») очолив розвідувальну-диверсійну групу «Форт», члени котрої здійснили низку відчутних диверсій на миколаївських суднобудівних заводах, нафтобазах, аеродро-

⁵³ Очерки истории российской внешней разведки. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 4. – С. 35–42.

⁵⁴ Коровин В.В. Деятельность оперативных групп... – С. 68, 73–76; Андрианов В.Н. Зафронтовая работа оперативных групп органов государственной безопасности. – М., 1989. – С. 34–39.

мі, пустили під укіс три ешелони, здобули цінну розвідувальну інформацію. 17 липня 1943 р. окупанти стратили В. Лягіна⁵⁵.

Зрозуміло, що чимало радянських резидентур або не спромоглися розгорнути результативну роботу через потужний контррозвідувальний режим противника, або стали жертвами зрадників і провокаторів. Доля частини агентів, захоплених німецькою контррозвідкою, невідома (як-от диверсійної резидентури Ф. Євтушенка («Тараса») в Києві)⁵⁶.

У ході війни та залежно від зміни стратегічної й оперативної обстановки розпорядчими документами корегувалися завдання 4-го управління НКВС–НКДБ УРСР. Так, перехід Червоної армії у стратегічний наступ викликав необхідність активізації диверсійної роботи в тилу противника. Тому 4-те управління НКДБ СРСР 20 серпня 1943 р. наказало 4-му управлінню НКДБ УРСР посилити диверсійну роботу на окупованій території. Зокрема, пропонувалося у 45-ти підрозділах республіканського НКВС–УНКВС створити групи з 2–3 співробітників для організації диверсій на важливих залізничних комунікаціях, промислових, військових об'єктах.

Ставилося завдання вербування спеціально підготовлених, рішучих агентів та агентурних груп для їх виведення в тил противника. Наголошувалося на необхідності підбору агентів-вербувальників зі зв'язками серед персоналу залізниць та промислових підприємств, здатних виводити з ладу комунікації, мости, ешелони, склади, бази паливно-мастильних матеріалів, заводи тощо. У розпалі битви за Дніпро диверсанти вивели з ладу чимало військових об'єктів противника, активно діяли на комунікаціях, полегшуючи наступ на фронті.

Зрозуміло, що протиборство із досвідченими, кваліфікованими спецслужбами ворога, з урахуванням певних прорахунків в організації зафронтової роботи, негативного впливу передвоєнних репресій та кадрових «чисток» в органах держбезпеки, давалося дорогою ціною. Так, із виведених на окуповану територію у 1941–1942 рр. 4-м управлінням НКВС УРСР 595 розвіду-

⁵⁵ Очерки истории российской внешней разведки. – Т. 4. – С. 46–51.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 13. спр. 507, арк. 7.

вальних груп та 2027 розвідників-«одинаків», на «Велику землю» повернулося лише 34 групи та 400 «одинаків»⁵⁷.

Значними були і втрати під час відчайдушних рейдів по ворожих тилах. Відомо, наприклад, що загін, сформований на базі спецгрупи НКДБ УРСР «Волинці» капітана держбезпеки П. Форманчука, під час походу територією Закарпаття та Угорщини втратив убитими і полоненими (здебільшого страчені ворогом) у боях з угорськими військами чимало бійців: із 127 учасників із рейду повернулися 35. Проте група «Волинці», незважаючи на значні втрати, здобула важливу для наступаючих військ інформацію про карпатські перевали, сили та укріплені райони угорської армії, прикордонний режим⁵⁸. Загалом упродовж війни загинули 489 (із них 42 радисти) та зникли безвісті 271 кадрових співробітників та агентів 4-го управління НКВС–НКДБ УРСР⁵⁹.

Про розмах агентурної роботи свідчить така статистика: опергрупа «За Батьківщину», що діяла на базі партизанського з'єднання О. Сабурова, створила мережу зі 152 негласних помічників, третина з яких збирала розвідувальну інформацію, частина – входила до 5 диверсійних резидентур, що вели ефективну підривну роботу в районі Олевського залізничного вузла⁶⁰.

Наведемо промовистий приклад результативності дій диверсантів. 20 січня 1944 р. в німецький тил для проведення спецзаходів НКДБ УРСР вивів розвідника М. Порай-Кошиця («Мельник»). Йому вдалося влаштуватися при автоколоні, що прямувала у Вінницю з вантажем мін і боєприпасів, установити місце знаходження складу з 10 тоннами вибухівки і 7 тоннами мін, призначених для знищення міста. 31 січня пополудні Вінниця здригнулася від сильного вибуху. У результаті диверсії «Мельника», відзначалося у спецповідомленні наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, ворог втратив мінно-вибухову техні-

⁵⁷ Національна академія СБ України, од. зб. № 6437, с. 93.

⁵⁸ Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 28442 (група «Волинці»); ф. 13, спр. 507, арк. 4.

⁵⁹ Там само, спр. 86751, т. 46, арк. 36, 41.

⁶⁰ Сборник Высших курсов КГБ СССР. – № 1. – К., 1977. – С. 21–22.

ку, загинуло до 100 німецьких військовослужбовців, включаючи всю команду саперів, що прибула зруйнувати місто⁶¹.

Діапазон спеціалізації зафронтових формувань НКВС–НКДБ був широким. Так, спецзагін ім. Чапаєва І. Іщенка з жовтня 1943 р. розрісся в лісах Житомирщини до 150 бійців. Провів 110 бойових акцій, постійно приймаючи поповнення, і до жовтня 1944 р. знищив до 1300 ворогів, 37 мостів, здійснив рейд на територію Польщі. Згодом частина учасників загону стали кадровими співробітниками держбезпеки. Існували й невеличкі резидентури з конкретним специфічними завданнями. Відомо, що спецгрупа НКДБ УРСР «Тайга» В. Соловйова (ядро – 5 співробітників та агентів із числа поляків), яку особисто контролював генерал П. Судоплатов, займалася вербуванням агентури в керівних ланках польського національного підпілля⁶².

Підготовка, злагодження, спорядження, виведення за лінію фронту, адаптація до діяльності в тилу противника, налагодження зв'язку й поточне керівництво роботою оперативних формувань, постачання, їх подальше виведення на «Велику землю» являло собою складний комплекс заходів, який забезпечувався силами 4-го управління НКВС–НКДБ УРСР. Зміцнювалася й матеріально-технічна база зафронтової роботи – підготовлено понад 150 кваліфікованих радистів, відкрито потужні радіовузли з модернізованою технікою в Києві та Львові для далекого зв'язку⁶³.

Розглянемо організацію діяльності зафронтового формування на прикладі оперативно-розвідувальної групи 4-го управління НКДБ УРСР «За Батьківщину», закинута в тил ворога 20 вересня 1943 р. Керівником її став начальник відділу цього ж управління майор Віктор Храпко («Орел»; уродженець Херсона, в органах держбезпеки працював із 1920 р.). Крім нього, до складу групи ввійшли три оперативних працівники та дві ра-

⁶¹ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1 (Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом / Упор.: Веденєєв Д., Козенюк В., Сердюк С.: Спецвипуск). – С. 69.

⁶² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 507, арк. 7–10.

⁶³ Там само, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 41.

дистки. Група мала діяти на базах партизанського з'єднання О. Сабурова у Житомирській області (7 загонів, 2260 бійців) під легендою «представників Українського штабу партизанського руху». При інструктажі учасників групи особливу увагу приділяли питанням конспірації та особливостей дій із позицій партизанського формування. Основними завданнями визначалися:

- виявлення дислокації та агентурна розробка розвідувально-диверсійних шкіл спецслужб противника в Києві (групі передавалися раніше здобуті дані на ці школи) з метою виявлення каналів проникнення їхніх випускників у радянський тил, встановлення осіб, що їх німецька розвідка готує до закидання за лінію фронту;
- відновлення зв'язку із цінною агентурою НКДБ, залишеною в Києві та Житомирі;
- вербування оперативних джерел у керівних органах Російської визвольної армії (РВА) генерала А. Власова з метою подальшого їх просування в еміграцію;
- організація диверсій на залізничних комунікаціях противника в районі Житомир–Бердичів–Коростень–Київ, промислових об'єктах, створення там підпільних диверсійних груп;
- сприяння іншим опергрупам НКДБ, що виводяться в тил ворога;
- опитування військовополонених із метою збору відомостей про агентуру противника, його режимні заходи та адміністрацію на окупованій території, політичні й економічні заходи тощо⁶⁴.

У лютому 1944 р. група В. Храпка (який став заступником командира партизанського з'єднання з агентурної розвідки, був нагороджений орденом Червоного прапора) завершила свою діяльність та прибула до Києва без втрат. За період оперативної роботи чотири оперпрацівники групи мали на зв'язку до 150 негласних джерел, створили резидентури в містах Єльську, Овручі та Мозирі, диверсійні підпільні групи в Єльську, Білокозовичах, Олевську (розрослася до 30 осіб) та Словечному. Вони

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 28461, т. 1, арк. 3–7; ф. 13, спр. 492, арк. 227–228. Низку документів про діяльність групи «За Батьківщину» опубліковано (див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 161–189).

провели низку диверсій, вивели з ладу десятки одиниць рухомого складу залізниці. Виявили 8 агентів німецьких спецслужб, 23 активних колабораціоністів, захопили ряд секретних наказів німецького командування, здобули дані про будівництво укріплень по р. Західний Буг, опорних пунктів у районі Мозир–Коростень–Житомир тощо. Група сприяла просуванню в тил ворога опергруп «Унітарці», «Дружба», «Розгром» та інших формувань 4-го управління НКДБ УРСР, а також агентури у глибокий тил противника.

Значну допомогу в організації розвідки й налагодженні контррозвідувального захисту надали партизанам опергрупи 4-го управління НКДБ УРСР «За Батьківщину», «Дружба», «Розгром», «Удар», «Волинці», «Невловимі», «Задністровці», «Унітарці», «Зайцева» та ін.⁶⁵

Роль органів державної безпеки в організації та оперативному забезпеченні партизанського й підпільного руху на території України

Одним із провідних та результативних напрямів діяльності радянських органів держбезпеки стала участь в організації партизансько-підпільного руху та його розвідувальне й контррозвідувальне забезпечення. На першому етапі розгортання партизанського руху (1941 – середина 1942 рр.) мали місце серйозні прорахунки, що призвело до значних людських втрат та низької ефективності боротьби в тилу ворога. У перші місяці бойових дій бракувало централізації в розгортанні партизансько-підпільного руху, адже такі формування паралельно створювали органи держбезпеки, військова розвідка, 8-мі відділи армійських політичних органів, партійні та комсомольські структури. Особи, призначені командирами та учасниками партизанських загонів, отримували вкрай недостатню підготовку (2–3 тижні, а нерідко й кількаденну). Кандидати на роботу в нелегальних умовах не проходили ретельної перевірки, належним чином не оцінювалася їх психолого-професійна придатність до дій в екстремальних умовах. Відбір кадрів здійснювався пере-

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83510, т. 10, арк. 7–8.

важно за ознакою політичної лояльності з числа функціонерів партійно-комсомольського апарату.

Не дивно, що за умов поразок на фронтах поширилися й випадки зрадництва зі сторони залишених НКВС для організації партизанського опору партійних та комсомольських функціонерів. Наприклад, як показало слідство у справі резидента німецької розвідки М. Глухова, його у вересні 1941 р. НКВС УРСР призначив командиром з'єднання партизанських загонів. Утім, уже 28 вересня він добровільно прибув до німецької комендатури в м. Яготин (Київська обл.) та видав місця базування своїх загонів, тайники зі зброєю, вибухівкою й продовольством, а також дав цінні свідчення про систему організації партизанського руху. Наступного ж дня в Ічнянських лісах окупанти ліквідували за його даними партизанський загін у складі 60 осіб, згодом нейтралізували партизанські формування на Полтавщині, підпільні групи у Харкові та інших містах. Залишений на посаді першого секретаря Запорізького обкому КП(б)У К. Мосієвич, будучи затриманий гестапо, став агентом німецької спецслужби, видав структуру та систему зв'язку підпілля, районні комітети партії, німці арештували 13 підпільників⁶⁶.

Доводилося нашвидкуруч шукати організаційні форми партизанського руху. Зокрема в липні–серпні 1941 р. НКВС УРСР сформував з оперативних працівників та прикордонників два «партизанських» полки 5-батальйонного складу загальною чисельністю 2296 багнетів. Ці частини здійснювали рейди по тилах ворога. Однак під Олевськом (Житомирська обл.) окупантам удалося розбити 1-й партизанський полк НКВС, загинув його командир О. Чехов. Майже весь 2-й полк поліг в Ірдинських болотах, його командира В. Щедрина німці повісили у Черкасах. У результаті, незважаючи на певні втрати, завдані противникові та відтягнення на себе деяких німецьких сил, така форма оперативно-бойового застосування виявилася у цілому неефективною. Урешті-решт довелося переходити до розвідувально-диверсійних дій групами по 20–25 осіб. До грудня 1941 р. полки припинили своє існування. На основі залишків 2-го полку

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 375, арк. 6–7, 64.

створили 12 партизанських загонів (437 бійців). Було переформовано й 3-й партизанський полк НКВС⁶⁷.

Керівництво органів держбезпеки змушено було неодноразово констатувати незадовільну роботу своїх регіональних структур із розгортання партизанства. Так, наказ НКВС УРСР № 00125 від 7 вересня 1941 р. визнавав, що управління наркомату в Полтавській області так і не провадить належного виконання директиви щодо організації партизанського руху, за місяць не вивело жодного партизанського загону або диверсійної групи⁶⁸. Наказ НКВС УРСР № 0012 від 5 лютого 1942 р. відзначав, що УНКВС у Сталінській області залишило при відході військ 166 партизанських загонів, значна частина яких розсіялася, відійшла разом з армією і лише 80 залишилися на окупованій території, про 46 із них відсутні будь-які відомості, зв'язок існує лише з 6 загонами⁶⁹.

Загалом прорахунки в організації руху опору, ефективна система антипартизанських заходів, налагоджена противником з активним залученням колабораціоністів та ворогів радянської влади, призвели до трагічного перебігу партизанського руху в 1941–1942 рр. Із залишених до літа 1942 р. на території України 1565 партизанських загонів і груп (майже 35 тис. осіб) до 10 червня 1942 р. на зв'язку перебувало 110 загонів, із перекинутих у тил ворога в 1941 р. партизанських формувань вижило до 7%⁷⁰.

Взаємодію з партизанами вельми ускладнювало незадовільне забезпечення засобами радіозв'язку. У перший рік війни на території України лише до 1,5% партизанських формувань мали зв'язок із «Великою землею», контакти забезпечувалися кур'єрами-зв'язковими, що за умов відступу Червоної армії ставало неефективним, розвідувальні дані втрачали значення⁷¹. Зазначимо, що вже до травня 1942 р. вдалося отримати 100 портатив-

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83501, ч. 1, арк. 134–135.

⁶⁸ Див.: ГДА МВС України, ф. 46, оп. 10, спр. 49.

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 52, арк. 1–4.

⁷⁰ Там само, ф. 13, спр. 507, арк. 2; *Понов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. – М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – С. 47, 51.

⁷¹ *Понов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. – С. 43.

них радіостанцій (ними було забезпечено партизанські формування з 10 тис. бійців), створити три потужних радіостанції для зв'язку з партизанами (дві – у Ворошиловграді (Луганську) та у Воронежі)⁷².

Організацію й управління партизанським рухом на першому етапі війни здійснювали 4-ті відділи НКВС–УНКВС УРСР, котрі стали основним інструментом таємного протиборства з агресором (у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР було реорганізовано в 4-те управління). Наказ НКВС СРСР № 001151 від 25 серпня 1941 р. покладав на 4-ті відділи НКВС–УНКВС, зокрема, організацію партизанського руху.

Станом на початок вересня 1941 р. 4-й відділ НКВС УРСР вивів у тил противника 63 партизанських загони (4855 бійців), підготував до зафронтової роботи ще 80 (2409 осіб), а 434 формування (12 561 особа) вважалися готовими для осідання в разі приходу окупантів. Крім того, підготовку пройшло 285 окремих партизанських і диверсійних груп (1460 учасників). До жовтня ж загалом удалося вивести в тил противника 122 партизанських загони (5809 бійців)⁷³. Для організації зафронтової боротьби та взаємодії з органами держбезпеки оперативні групи з числа співробітників НКВС було створено при штабах 6-ї, 38-ї, 40-ї, 12-ї, 18-ї, 21-ї та 56-ї армій, які вели бойові дії на території України. До середини січня 1942 р. українські радянські партизани (на той час існували відомості про 163 загони, із 10 з них підтримувався зв'язок), за неповними даними НКВС УРСР, ліквідували 1 генерала, 164 офіцери, 5348 солдатів противника, 135 службовців окупаційної адміністрації, знищили 18 штабів, 14 залізничних ешелонів, 33 мости, 2 літаки, 24 танки, 272 автомашини, 2 склади боєприпасів, іншу техніку та озброєння противника, захопили трофеї⁷⁴.

Попри значні втрати та серйозні організаційні ускладнення, партизанський рух поступово перетворювався на помітний

⁷² З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 150.

⁷³ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83501, ч. 1, арк. 38; З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 84;

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83501, ч. 2, арк. 419–420.

чинник протиборства з агресором. Підсумовуючі бойові здобутки створених органами держбезпеки партизанських формувань станом на 10 травня 1942 р. (до березня 1942 р. на обліку НКВС УРСР перебувало 696 загонів (25 тис. бійців)), республіканський наркомат оперував даними про знищених 2 генералів, 287 офіцерів та майже 15 тис. солдатів противника, 1448 шпигунів і зрадників, 34 ешелони, 127 танків і бронемашини, 376 автомашин, 59 складів і баз, 154 мости, 24 штаби тощо⁷⁵.

До 30 травня 1942 р. поточне керівництво партизанськими силами радянської України здійснювало 4-те управління НКВС УРСР, відколи постановою Державного комітету оборони при Ставці верховного головнокомандувача створили Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при військовій раді Південно-Західного напрямку – Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з колишнім заступником народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строчаком (29 червня 1942 р. ДКО СРСР надав УШПР статус республіканського органу, до його складу ввели начальників розвідвідділів Південного та Південно-Західного фронтів)⁷⁶. Територією дій УШПР визначалися згадані fronti, Крим (з осені 1942 р. створили Кримський ШПР, підпорядкований УШПР), Західна Україна, Молдова. До липня 1942 р. НКВС УРСР передав у підпорядкування УШПР 1017 партизанських формувань (25 264 особи)⁷⁷.

Відповідно, 4-ті підрозділи органів НКВС–НКДБ переорієнтували винятково на оперативну роботу, у тому числі – на допомогу партизанам у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи та налагодженні контррозвідувального захисту своїх формувань. Представництва УШПР із власними розвідувальними відділеннями згодом відкрили при військових радах відповідних фронтів, оперативні групи – при військрадах армій. Опергрупам та обласним штабам партизанського руху підлягали диверсійні та розвідувальні групи загонів.

⁷⁵ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. III. – С. 393–394.

⁷⁶ Див. прим. 14.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 507, арк. 3.

Конкретні завдання органам держбезпеки щодо оперативного забезпечення партизанського руху визначалися в наказі верховного головнокомандувача № 00189 від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху», який мав концептуальне значення для подальшого розгортання боротьби в тилу ворога. Зокрема, приписувалося формувати широку агентурну розвідку, насаджувати оперативні джерела в органах окупаційної влади, на підприємствах, комунікаціях. Відповідно, УШПР на виконання цих указівок розпочав планування та підготовку кадрів організаторів партизанського руху, маючи на увазі нові загони, рейди на Правобережжя України, створення так званих «партизанських країв», налагодження взаємодії з партизанами інших союзних республік. Ішлося також про необхідність перенесення зафронтової діяльності у Центрально-Східну Європу⁷⁸.

У середині 1942 р. наркомат оборони СРСР затвердив структуру та штати УШПР (63 одиниці, з середини 1943 р. – 143), які включали й розвідувально-інформаційний (з 26 листопада – розвідувальний) відділи⁷⁹.

Діяльність **розвідувального відділу УШПР** становить особливий інтерес із погляду висвітлення внеску органів держбезпеки у протидію агресорам на території України, адже розвідувальний відділ (РВ) УШПР фактично став *різновидом спеціального підрозділу НКВС–НКДБ з організації та керівництва розвідувальною й контррозвідувальною роботою у середовищі та з позицій партизанського руху*. Сам РВ і відповідні підрозділи в партизанських формуваннях здебільшого укомплектовувалися кадровими співробітниками НКВС, НКДБ, а також Головного розвідувального управління генштабу Червоної армії.

Станом на середину вересня 1942 р. *організаційно-функціональна структура РВ УШПР* передбачала такі посади:

⁷⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, спр. 219, арк. 1, 128–129; спр. 1733, арк. 5–6; Україна партизанська: Наук.-довід. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 37; *Брайко П.Е., Старинов И.Г.* Партизанская война. – М.: В/ч 64510, 1983. – Ч. 1. – С. 67.

⁷⁹ *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1945). – С. 91.

- начальник відділу (на той час – підполковник держбезпеки Ф. Коваленко), який, окрім загального керівництва оперативною роботою підрозділу та заступників командирів партизанських формувань (ПФ) із розвідки, мав розробляти заходи з активізації розвідувальної роботи, відповідати за підбір і підготовку кадрів та агентури для розвідувальних підрозділів партизанів, виведення їх за лінію фронту;
- старший помічник начальника відділу, котрий за посадою безпосередньо займався доборою і підготовкою заступників командирів ПФ із розвідки й агентури за цією лінією, організацією виведення їх за лінію фронту, розробляв завдання для постановки перед згаданою категорією розвідувальних кадрів, підтримував з ними зв'язок та узагальнював досвід розвідувальної роботи в інтересах її вдосконалення в ПФ;
- старший помічник начальника відділу з інформації, на якого покладалося узагальнення результатів розвідки, підготовка розвідувальних та оглядових довідок, зведень, ведення робочої карти РВ; вивчення об'єктів розвідування та диверсій, а також тактики антипартизанських операцій противника;
- помічник начальника відділу з обліку, який вів оперативні обліки агентури РВ, об'єктів розвідки і диверсій, кадрів розвідників у ПФ тощо;
- помічники начальника відділу зі спеціальної техніки (дві посади), котрі опікувалися здобуванням оригінальних документів, що перебували в обігу на окупованій території, або виготовленням фальшивих документів прикриття для агентів; вивчали поліцейсько-адміністративний режим та обстановку за лінією фронту, готували відповідні інформаційні зведення; аналізували повідомлення зарубіжних радіостанції щодо становища на окупованих землях;
- перекладач (обробка трофейних та інших документів противника, допит полонених);
- допоміжний персонал (картотетниця, секретар-друкарка тощо)⁸⁰.

Особовий склад РВ комплектувався насамперед кваліфікованими оперативниками, направленими 4-м управлінням НКВС

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 178, арк. 42–44.

УРСР. Їх відряджали в тил противника, де вони допомагали налагоджувати партизанську розвідку, вивчення близького й глибокого заплілля ворога.

У перші місяці існування РВ УШПР підлягали розвідувальні підрозділи 7 великих партизанських з'єднань та 6 великих загонів. Розвідувальний підрозділ УШПР курирував і роботу фронтових оперативних груп УШПР при 40-й, 21-й, 28-й, 60-й арміях Південно-Західного фронту, 6-й, 9-й, 12-й, 18-й, 39-й арміях Південного фронту, 56-й, 57-й арміях Кавказького фронту. До 1943 р. РВ УШПР підпорядковувалися 22 заступники командирів із розвідки великих партизанських з'єднань та загонів. Загалом у 1942–1944 рр. РВ УШПР підготував і направив за лінію фронту 68 заступників командирів партизанських формувань із розвідки (практично всі вони були кадровими співробітниками органів держбезпеки). Своєю чергою, вони очолювали «оперативні частини» партизанських з'єднань (куди входили агентурна, військова розвідка й контррозвідувальна агентура), а в партизанських загонах існували посади заступників командира з розвідки⁸¹.

Основні орієнтири здобування розвідувальної інформації РВ УШПР та розвідувальними органами спецслужб із позицій партизанського руху визначалися загальними пріоритетами розвізбезпечення діючої армії, інтересами воєнної перемоги над агресорами. Зокрема, 27 жовтня 1942 р. начальник розвідувального управління (РУ) ЦШПР генерал-майор Аргунов затвердив «Приблизну схему розвідувального зведення» для штабів партизанського руху, яке мало укладатися кожні три дні, а 4 листопада – «Перелік питань, розроблених за темами» відділення військової інформації РУ ЦШПР. Серед важливих проблем, що потребували посиленого розвідувального забезпечення й торкалися України, у документі визначалися відомості про стан мостів і переправ через Дніпро, хід робіт противника з укріплення західного берега ріки, про стан залізничної мережі, націоналістичні формування⁸².

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 5, 127, 146–147.

⁸² Там само, спр. 178, арк. 93–95.

Важливо й те, що, окрім власне військової та військово-політичної інформації, до обов'язків *партизанської розвідки* було віднесено широке коло адміністративних, соціально-економічних, соціально-психологічних, кримінально-процесуальних та духовно-культурних проблем, вивчення яких давало рельєфну картину буття окупованих земель та політики агресорів на захопленій території, створювало передумови для визначення першочергових заходів радянської влади після вигнання окупантів і належного покарання військових злочинців. Про це, зокрема, свідчить затверджений 16 жовтня 1942 р. начальником РУ ЦШПР «Перелік питань, розроблених за темами, відповідно до плану роботи відділу політичного інформування»⁸³ Кожне з основних питань, своєю чергою, поділялося на декілька конкретних підпунктів. У переліку визначалися такі основні групи пріоритетів щодо збору інформації:

- адміністративне управління та режим на окупованій території;
- стан промисловості, сільського й комунального господарства, торгівлі, постачання, характер експлуатації окупантами населення, податкова політика;
- культура, освіта, преса й видавнича справа, охорона здоров'я;
- становище релігійних конфесій і політика окупаційних органів влади у цій сфері;
- політичні настрої населення, ставлення німців до різних соціальних груп та націоналістичного руху;
- тактика противника в боротьбі з партизанством, формування ним каральних «добровольчих» підрозділів, поліції з місцевих мешканців;
- звірства, грабунки, утиски цивільного населення з боку окупантів тощо⁸⁴.

Відповідно до цих завдань формувався план «насадження» та категорії зафронтової агентури, до якої відносилися учас-

⁸³ Центральний штаб партизанського руху мав у структурі інформаційно-розвідувальне управління з розвідувальним відділом (відділення військової та політичної інформації), контррозвідувальний відділ, відділ диверсійної техніки.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 178, арк. 82–86.

ники розвідувальних резидентур, організатори диверсійно-терористичної діяльності, кваліфікована агентура з вивчення політико-економічної ситуації, агентура для занурення в розвідувальні школи противника, націоналістичні формування⁸⁵.

Про основні завдання поточної діяльності розвідки УШПР дає уявлення, зокрема, календарний план роботи 2-го (розвідувального) відділу на серпень 1942 р. Відповідно до нього, спецпідрозділ УШПР (який базувався на той час під Сталінградом) вів відбір, підготовку та інструктаж учасників груп агентурної розвідки (що мали діяти на території Ворошиловградської, Дніпропетровської, Сталінської (Донецької) областей), проводити заняття з розвідувальної справи з 8 групами командирів і комісарів партизанських загонів, заступниками командирів загонів із розвідувальної роботи, провадити допит військово-полонених, організувати радіоперехоплення, вести карти, «таблицю-аналіз» результатів бойової діяльності партизанських формувань тощо⁸⁶.

У перші місяці існування РВ УШПР налагодженню його роботи перешкоджали часті передислокації штабу (Сталінград, Саратов, Москва), нестача підготовлених для зафронтної спеціальної діяльності кадрів, практично цілковита відсутність кваліфікованих спеціалістів із розвідки та контррозвідки в партизанських формуваннях. Із 20 червня до 1 жовтня 1942 р. вдалося підготувати й направити за лінію фронту 11 заступників командирів ПФ із розвідки, 3 диверсійно-розвідувальні групи (28 осіб), 28 розвідників-кур'єрів⁸⁷.

Згідно з наказом народного комісара оборони СРСР № 00189 від 5 вересня 1942 р., запроваджувалися посади заступників командирів партизанських загонів із розвідки, і для їх заміщення направляються за лінію фронту 367 осіб, переважно операцівників НКВС. Необхідність посилити розвідувальні апарати партизанів досвідченими кадрами з органів держбезпеки підкреслювалась у наказі Ставки верховного головнокоманду-

⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 178, арк. 73.

⁸⁶ Там само, арк. 34–37.

⁸⁷ Там само, спр. 275, арк. 9.

вача № 0073 від 19 квітня 1943 р., який ставив перед оперативниками задачу «відбирати людей, здатних вести приховану розвідувальну роботу і впроваджувати їх на службу в місцеві управління, установи, створені німцями, депо, аеродроми, у гестапо і його школи». Приписувалося поширити агентурну мережу на всі без винятку населені пункти та окуповану територію.

Практично в усіх партизанських формуваннях запроваджувалися посади заступників командирів із розвідки (до травня 1943 р. всі посади вдалося замінити підготовленими кадрами), які водночас керували агентурним апаратом із контррозвідувального захисту. Від травня 1943 й до початку 1944 рр. у партизанських загонах на території України внутрішня мережа безпеки зроста вдвічі, сягнувши 2 тис. негласних помічників контррозвідки⁸⁸. У великих партизанських з'єднаннях заступник командира з розвідки мав оперативну частину. До неї входили агентурна розвідка, контррозвідувальна агентура, польова розвідка. Так само заступник із розвідки командира партизанського загону мав розвідників-агентуристів, контррозвідувальну агентуру та військових розвідників⁸⁹.

У партизанському з'єднанні С. Малікова, зокрема, оперативна частина охоплювала контррозвідувальний сектор (з агентурою в полках та підрозділах), сектор близької агентурної розвідки (агентура у селах зони дислокації), сектор далекої агентурної розвідки (агентура в окупованих Києві, містах Рівненської та Житомирської областей). Як правило, партизанські загоны (чисельністю до батальйону) мали заступників командира з розвідки (із розвідувальним взводом) та з диверсійної роботи (диверсійний взвод). Заступник командира мав на зв'язку резидентів (кваліфікованих агентів), кожен з яких утримував на зв'язку від 3 до 10–12 агентів із-поміж партизанів або місцевих мешканців.

⁸⁸ Попов А.Ю. НКВД и партизанское движение. – С. 101.

⁸⁹ Андрианов В.Н. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ, 1971. – Схема № 16; *Его же*. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990. – С. 47–49; *Боярский В.И.* Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М., 1991. – Ч. 1. – С. 95.

Оперативна частина з'єднання О. Сабурова мала агентурну, військову (польову) розвідку та контррозвідку (в їхніх інтересах працювало 184 негласних помічників, з яких 22 – у далекій розвідці, 19 – у гарнізонах противника, 74 – серед населення, 69 – у самих партизанських загонах). Партизанське з'єднання В. Бегми запровадило й резидентури на важливих об'єктах розвідувальних спрямувань. Житомирська партизанська дивізія імені Щорса, як приклад, створила резидентури в місцевому генерал-комісаріаті, у житомирській поліції, на важливому Коростенському залізничному вузлі, в Овручі⁹⁰.

Поширеною була практика застосування агентів-маршрутників (які пересувалися під певною легендою окупованою територією) та агентів-статистів для стеження за рухом військ і бойової техніки противника на залізницях.

Посилена співробітниками держбезпеки, партизанська розвідка надала значний обсяг інформації, корисної фронту. Опергрупи НКВС–НКДБ (із дотриманням легендування й конспірації) базувалися безпосередньо в партизанських загонах, що дозволяло їм протистояти карателям та маскувати свою роботу в загальній розвідувальній діяльності партизанів, полегшувало зв'язок з агентурою, що працювала у зоні діяльності партизанських формувань.

Поступово зростав обсяг і глибина партизанської розвідки, удосконалювався механізм її координації зі стратегічними завданнями Червоної армії. Наприклад, у березні 1944 р. начальник розвідувального управління генштабу генерал-лейтенант Ф. Кузнєцов просив Т. Строкача про постановку завдань агентурній розвідці УШПР щодо залізничних комунікацій, виявлення місць концентрації військ противника, великих штабів, складів та аеродромів, розташування укріплених районів, вивчення морально-політичного стану ворога. Ішлося і про збір відомостей про УПА та польське підпілля. Відповідним чином

⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 24–25, 33–35, 149–151; Андрианов В.Н. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны... – Схема № 17.

було сформульовано й завдання з розвідувальної роботи партизанським формуванням, затверджені начальником УШПР⁹¹.

Із жовтня 1942 до квітня 1943 рр. підпорядковані УШПР з'єднання та загони здобули до 800 «цінних розвідувальних даних»⁹². Загалом за 1942–1944 рр. розвідка УШПР підготувала 3625 розвідповідомлень, з яких про концентрацію військ противника – 151, їх перегрупування – 453, гарнізони та штаби – 1013, військові укріплення – 362, аеродроми – 218, транспортну інфраструктуру – 429, злочини окупантів – 429, склади, бази – 151, спецслужби й каральні органи гітлерівців – 88 тощо. Для вищих органів військового управління підготували 36 спецповідомлень, 67 тематичних довідок, 37 доповідних записок⁹³.

До квітня 1943 р. завдяки зусиллям РВ УШПР удалося зміцнити оперативні частини партизанських формувань та досягти «повного розвитку всіх видів розвідки в партизанському русі на Україні»⁹⁴. Значно зросла ефективність партизанської розвідки з літа 1943 р. внаслідок закріплення за з'єднаннями та загонами оперативних груп НКВС–НКДБ УРСР (наркомат держбезпеки відновлено 14 квітня 1943 р.). Кваліфікованими співробітниками підсилили розвідвідділ УШПР. Достатньо сказати, що розвідниця «Аня» зі з'єднання Б. Шангіна влаштувалася секретарем генерал-губернатора дистрикту Галичина О. Вехтера, особисто контактувала й збирала конфіденційну інформацію від інших високих чиновників окупаційної адміністрації. До осені 1943 р. лише при з'єднаннях С. Ковпака, М. Наумова та

⁹¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 277, арк. 1–2; спр. 297, арк. 45–46.

⁹² Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны... – Ч. 2. – С. 29–30. Про діяльність партизанської розвідки див. докл.: Старожилев Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. Див. також: Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Задача особой важности (Партизанская разведка: 1941–1945 гг.). – К.: Выща школа, 1985; Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994.

⁹³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 74, 116–118.

⁹⁴ Там само, арк. 149.

О. Сабурова діяло 9 резидентур органів держбезпеки, що мали на зв'язку 572 агентів⁹⁵.

При здійсненні розвідувальної та контррозвідувальної роботи з позицій партизанського руху органи держбезпеки спиралися на мережу негласних добровільних помічників. До кінця 1944 р. партизанська розвідка мала безпосередньо у загонах 39 резидентів, 2098 агентів та секретних інформаторів, серед населення – 11 резидентів і 1296 агентів⁹⁶.

Удосконалення методів розвідувальної роботи, збільшення підготовлених кадрів та необхідність ретельного інформаційного забезпечення стратегічного наступу Червоної армії призвели до появи шести «особливих розвідувальних загонів», які утворювалися на основі окремих партизанських формувань (загони організовувалися розвідувальними групами УШПР, перекинутими літаками на бази ПФ). Зокрема, в березні 1944 р. створили розвідзагін (50 бійців) на базі партизанського з'єднання генерал-майора М. Наумова, доручивши йому проведення «воєнно-політичної розвідки» в районі Жовква – Янів – Рава-Руська. Загін здобув важливу для наступаючих військ інформацію стосовно системи оборони німців на Львівщині, гарнізонів й резервів противника, сил підрозділів УПА та політичної лінії українських націоналістів, морально-політичного стану, економічної ситуації, настроїв польської та чеської громад⁹⁷.

У 1943 р. вдалося налагодити якісну й усебічну підготовку (3–4 місяці замість 3–4 тижнів) командирів партизанських загонів і спецгруп. Так, підготовка «офіцерів розвідувальної та контррозвідувальної служби» при РВ УШПР передбачала вивчення оперативної обстановки на окупованій території (включаючи форми й методи контррозвідувальної та каральної діяльності противника), стану об'єктів агентурної, військової розвідки (штабів, аеродромів, комунікацій тощо), способів агентурної, польової, технічної розвідки тощо⁹⁸. До травня 1943 р. лише

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 490, арк. 121; *Войцехович В.О.* Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 31, 39.

⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 125.

⁹⁷ Там само, арк. 49–50.

⁹⁸ Там само, арк. 59–61.

спецшколи УШПР підготували 379 командирів партизанських загонів та їх заступників, 660 інструкторів мінно-підривної справи, 185 радистів, інших спеціалістів (загалом за лінію фронту відправили 951 особу)⁹⁹. Командирів диверсійних груп готувала за тримісячною програмою й Вища оперативна школа особливого призначення ЦШПР.

У партизанські школи почали зараховувати бойових офіцерів, командирів із вищою інженерною освітою. В Україні «лісові академії» випустили 5 тис. диверсантів, здатних навіть з асортименту аптек і фотомагазинів виготовити мінно-вибуховий пристрій. Це одразу позначилося на результатах. Половина вбитих солдатів і три чверті знищеної техніки супротивника за лінією фронту – на рахунок партизанів. При здійсненні диверсій партизанські втрати склали не більш 5% від їх загальних. При цьому шкоди ворогові завдавала кожна четверта міна, установлена партизанами, тоді як в армійських саперів на один підбитий танк приходилося чотири тисячі мін. За десять місяців 1943–1944 рр. тільки Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання пустило під укіс 500 ешелонів, втративши лише 15 бійців¹⁰⁰.

Удосконалення спеціальної підготовки дозволяло навіть невеликим диверсійним групам добиватися відчутних бойових результатів. Групу партизанів Тищенка (7 чол.) перекинули в Угорщину. Опинившись на незнайомій території, без зв'язку та не знаючи мови (перекладачі втекли), партизани не розгубилися й через Румунію вирушили в Югославію, де пустили під укіс ешелон. Група цілий місяць імітувала повноцінне партизанське з'єднання, проводячи диверсії на комунікаціях, і, тільки витративши всі мінно-вибухові засоби, успішно вийшла до своїх¹⁰¹.

Окремим напрямом спеціальної діяльності УШПР та спецпідрозділів партизанів стала диверсійна робота. Для її коорди-

⁹⁹ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокорённых... – С. 71–72.

¹⁰⁰ *Брайко П.Е., Старинов И.Г.* Партизанская война... – Ч. 1. – С. 74. До 95% успішних підривів було здійснено особами, які пройшли спеціальну диверсійну підготовку.

¹⁰¹ *Старинов И.Г.* Диверсии и противодиверсионная защита. – С. 39.

нації у квітні 1943 р. у складі УШПР запровадили технічний відділ (із підпорядкуванням йому контрольно-технічної групи складів мінно-вибухового майна, навчально-дослідну майстерню) на чолі з колишнім начальником штабу 42-ї окремої інженерної бригади спецпризначення Воронежського фронту підполковником І. Кондрашовим¹⁰². Було запроваджено посаду заступника начальника УШПР із диверсій. Почалося їх централізоване планування в рамках загальних планів бойової діяльності УШПР та виходячи з інтересів армії. Зокрема, планом бойової діяльності УШПР на весняно-літній період 1943 р. передбачалося виведення з ладу важливих залізничних вузлів Правобережної України, великих залізничних і шосейних мостів.

Наказом УШПР від 14 липня 1943 р. в кожному партизанському формуванні запроваджувалася «спеціальна служба» з 3–10 інструкторів для планування й підготовки диверсій, навчання підривників. Загалом через спецшколи УШПР та інструкторами було підготовлено до 4000 партизанів-диверсантів¹⁰³. У загонах створювалися посади заступників командирів із диверсій, спеціалізовані підрозділи – диверсійні групи при штабах, окремі диверсійні роти та взводи, що позначилося на результативності підривної роботи. Так, у з'єднанні В. Бегми до створення диверсійної служби підірвали 13 ешелонів, а після – 56, відповідно у формуваннях О. Сабурова 25 і 137, І. Бовкуна – 1 і 23 тощо¹⁰⁴. Загалом у 1943 р. кількість підірваних ешелонів противника (3726) зроста порівняно з 1942 р. у 16 разів.

На високий рівень піднялося планування масштабних диверсійних кампаній, узгоджених і з наступальними завданнями діючої армії. Як приклад можна згадати підготовлений УШПР та затверджений начальником генштабу Червоної армії О. Василевським «План руйнування залізничних мостів через Дніпро, Десну і Стир» (1943 р.), спрямований на одночасне знищення мостів на провідних магістралях, що мало призвести до ускладнень руху потягів у східному напрямку на 30 діб¹⁰⁵.

¹⁰² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1251, арк. 18–19.

¹⁰³ Там само, арк. 21–22, 39–30.

¹⁰⁴ Курас І.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорєнних... – С. 135–140.

¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1639, арк. 1–2.

Щоправда, офіційна історіографія післявоєнних часів ретельно оминала «незручні» сторінки партизанської війни, одночасно та штучно збільшивши реальну кількість активних партизанів в Україні у три рази. До всіх підручників історії ввійшли диверсійні операції «Концерт» і «Рейкова війна», суть яких полягала в масовому підриві залізничних рейок під час битви на Курській дузі й наступальної операції 1944 р. в Білорусії («Багратіон»). 120 тис. партизанів від Карелії до Дніпра здійснили величезну кількість підривів. Проте заступник начальника УШПР із диверсій полковник І. Старинов аргументовано довів – реального збитку противникові ці кампанії майже не завдали, вантажопотік вермахту зменшився незначно, підриви на дугорядних магістралях призвели до розпилення сил і витрат вибухівки. У той час, як наказ верховного головнокомандувача вимагав знищувати мости, віадуки, рухомий склад, стрілочні переводи, станційні споруди, партизани заходилися підривати легковідновлювані рейки. Зрозумівши, що наступаючій стороні комунікації потрібніші, німці не заважали й самі розбирали залізничне полотно, вивозячи метал на переплавку. Грамотно спрацювали тільки партизани України, тимчасово вивівши з ладу залізничні вузли Сарн, Здолбунова, Ковеля – окупанти недодержали 129 ешелонів¹⁰⁶.

Для знищення командного складу та військових спеціалістів противника, представників окупаційної адміністрації в партизанських формуваннях створили окрему «агентуру з терору». Відомий випадок, коли 25 травня 1943 р. агенти загону В. Ушакова в Коростені отруїли їжу у частині люфтваффе, унаслідок чого постраждали 237 офіцерів-пілотів, з яких 57 померли¹⁰⁷.

Серед функцій партизанської розвідки та контррозвідки **боротьба з повстанськими формуваннями націоналістичного руху та їх спецпідрозділами** (у вказівках партизанам вона часто йменувалася «особливим завданням») посідала друге за значенням після «нацистського напрямку» місце. Уже на-

¹⁰⁶ Див.: Старинов І.Г. Записки диверсанта. – М., 1999; Брайко П.С., Старинов І.Г. Партизанская война. Ч. 1. – М., 1983.

¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1639, арк. 45.

прикінці 1942 р. начальник розвідувального управління ЦШПР генерал-майор Аргунов висунув серед основних завдань партизанської розвідки на зиму 1942–1943 рр. насадження агентури у середовищі націоналістичних формувань. 11 січня 1943 р. начальник ЦШПР П. Пономаренко затвердив план посилення партизанського руху в Україні шляхом передислокації туди ряду з'єднань, у тому числі «для проведення низки заходів із розкладу поліції й націоналістичних формувань противника». З листопада 1943 р. заступник начальника УШПР С. Бельченко та начальник розвідвідділу УШПР М. Анісімов надіслали до партизанських з'єднань директиву № 3762, що зобов'язувала виявляти та брати на облік націоналістичні формування, створювати в них агентурні позиції, через агентурні можливості з'ясовувати чисельність, структуру, склад повстанських підрозділів, їх ідеологічні настанови, дані про керівний склад та взаємовідносини з німцями.

У період наступу Червоної армії у Правобережній і Західній Україні перед розвідувальними підрозділами партизанів ставилися завдання:

«вступивши до смуги активної дії українських націоналістів, вести всебічну розвідку наявності їхньої збройної сили, місця дислокації, структур управління, зв'язків із розвідувальними органами інших держав, прізвища командирів і політичних керівників, стосунки з окупантами й населенням».

Відчутно дошкуляла повстанцям діюча агентура партизанської розвідки у націоналістичному середовищі¹⁰⁸.

Важливим напрямом оперативного забезпечення партизанського руху виступав його **контррозвідувальний захист**, спрямований у цілому на відсіч зусиллям спецслужб противника створити у ПФ власні агентурні позиції, за їх допомогою збирати розвідувальну інформацію, зривати акції партизанів,

¹⁰⁸ *Войцехович В.О.* Партизани ідуть на захід. – К.: Політвидав України, 1982. – С. 126; *Иванков А.В.* Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов в годы Великой Отечественной войны и борьба с ней органов государственной безопасности. – М., 1982 – С. 38; *Андрянов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – С. 111.

розкладати їх зсередини, підводити під удари каральних загонів, а також на підтримку внутрішнього ладу та дисципліни у зафронтових формуваннях. При цьому енергійно використовувалися зрадники, агентура з місцевих мешканців. Окупанти широко вдавалися й до створення псевдопартизанських загонів та фіктивних підпільних груп, покликаних входити в довіру до справжніх партизансько-підпільних формувань, сприяти їх знешкодженню та компрометувати партизанів протиправними діями проти населення. Крім того, активну розвідувальну роботу проти партизанів вела Українська повстанська армія, інші формування українських, а також польських націоналістів.

Основні контррозвідувальні заходи в партизанському русі зводилися до:

- своєчасного отримання інформації про розвідувально-підривні наміри й заходи спецслужб противника, спрямовані на знищення партизанського руху;
- виявлення та нейтралізації агентури спецслужб агресорів та антирадянських іррегулярних формувань;
- забезпечення конспіративності й режимності навколо районів дислокації ПФ, захист військової таємниці;
- перевірки поповнення, яке прибувало до партизанів, біженців, інших осіб, що потрапляли на територію, підконтрольну ПФ;
- контррозвідувальних заходів серед цивільного населення контрольованих партизанами територій, прилеглих місцевостей;
- створення власних агентурних позицій в окупаційній адміністрації, поліцейських структурах, спецслужбах противника, допоміжних підрозділах, набраних із колабораціоністів, на важливих об'єктах інфраструктури, транспорті тощо;
- дезінформування ворога, розкладу його допоміжних формувань, перетягування їх на свою сторону;
- нейтралізації псевдопартизанських загонів;
- фізичного захисту і гарантування безпеки командного складу, партизанських штабів тощо¹⁰⁹.

¹⁰⁹ *Андрянов В.Н.* Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – С. 102, 184.

Для виконання згаданих завдань застосовувалося оперативне спостереження за підозрілими особами, оперативний пошук і перевірка, агентурне проникнення до спецслужб та каральних органів противника, допоміжних, антирадянських повстанських формувань, захоплення й допит кадрових співробітників спеціальних служб, агентури ворога, фізична ліквідація зрадників та осіб, що скоювали військові злочини тощо. Рішучих заходів потребувала ліквідація псевдопартизанів, серед яких було чимало небезпечних кримінальних злочинців. Лише загін Д. Медведєва за 1942 р. знищив три таких загони, які грабували, убивали місцевих мешканців, намагалися «влитися» до партизанів за завданням німців. Бійці О. Сабурова отримували інформацію про «перевертнів» від своєї агентури в поліції та гебітскомісаріаті, знищили озброєні псевдопартизанські групи в районі Мозир–Овруч. Навесні 1944 р. партизанський загін Тканка під Хотиним на Буковині розбив псевдопартизанський «5-й кубанський козацький полк» (майже 300 багнетів)¹¹⁰.

Організація контррозвідальної роботи покладалася на заступників (помічників) командирів ПФ із розвідки, інколи контррозвідальні осередки діяли самостійно, не входячи до складу розвідальної служби партизанських формувань і маючи статус особливого відділу НКВС.

За даними РВ УШПР, контррозвідка ПФ загалом виявила 9883 шпигунів та активних колабораціоністів, з яких 1998 – агенти німецьких спецслужб¹¹¹. Не було допущено жодного теракту проти командирів партизанських формувань (і це незважаючи на наявність численної ворожої агентури з подібними завданнями). За умов воєнного часу та з огляду на масовий терор окупантів, жорстокі методи застосовувалися й стосовно тих, хто став на шлях співробітництва з агресорами. За даними РВ УШПР, радянські партизани на окупованій території розстріляли 1089 агентів спецслужб противника та 2799 активних колабораціоністів¹¹².

¹¹⁰ Андрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе... – С. 114; Его же. Контрразведывательное обеспечение партизанских формирований в условиях современной войны. – М., 1989. – С. 64.

¹¹¹ Андрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе... – С. 103.

¹¹² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 121–122.

Попри згадані прорахунки вага партизанського руху як чинника розгрому агресорів зростала. У переломному для вигнання окупантів 1943 р. в Україні противник змушений був залучати для охорони комунікацій до 100 тис. вояків, кинути в каральні експедиції проти партизанів понад 180 тис. і стільки ж залишити гарнізонами¹¹³.

Особливу роль взаємодія партизанів та органів держбезпеки відіграла при розгортанні визвольного руху у зайнятих гітлерівцями країнах Центрально-Східної Європи. У червні 1944 р. Т. Строкач затвердив план організаційних та оперативних заходів УШПР із посилення бойових дій партизанів України щодо надання допомоги партизанському руху у Чехословаччині, Угорщині, Румунії та Польщі з метою зриву вивезення промислового обладнання та стратегічної сировини з цих держав до Німеччини, а також руйнації комунікацій, по яких здійснювалося перекидання резервів до лінії фронту. План передбачав передислокацію низки радянських ПФ для активізації партизанського руху за кордоном, ударів по тилах противника та розгортання диверсійних акцій на стратегічних шосе, залізницях у суміжних з УРСР районах згаданих країн, а також на Дунаї. Планувалося створити організаційно-диверсійні загони по 25 осіб кожний, укомплектовані досвідченими партизанами, а також (на 40–50%) представниками народів країн Центрально-Східної Європи із числа курсантів Школи особливого призначення (ШОН) УШПР (12 загонів – до Чехословаччини, 17 – до Румунії, 7 – до Угорщини)¹¹⁴. Значні сили (до 2000 партизанів) передавалися Польському штабу партизанського руху, йому ж направлялися 4 диверсійні групи та диверсійний загін у 150–200 партизанів. Ставилося завдання «розгортання широкого партизанського руху шляхом формування самостійних загонів із місцевого населення», передбачалося перекидання літаками 2000 одиниць вогнепальної зброї, 25 тон вибухівки, великої кількості боєприпасів і продовольства. Розпочиналася й розвід-

¹¹³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 134–135.

¹¹⁴ Станом на 1 серпня 1944 р. у ШОН навчалось 967 радянських і 507 іноземних курсантів.

ка території Німеччини (Східної Пруссії) з метою виявлення можливостей організації там партизанського руху¹¹⁵.

До грудня 1944 р. лише у Чехословаччині та Угорщині УШПР мав 2 партизанських з'єднання, 6 бригад, 23 загони загальною чисельністю майже 18 тис. бійців¹¹⁶. Суттєве значення для піднесення розвідувально-диверсійної та бойової діяльності зарубіжних антифашистів мала розпочата з травня 1944 р. підготовка у ШОН УШПР організаторів партизанських груп з іноземців (загалом на листопад 1944 р. до школи прибуло 930 угорців, чехів, словаків, румунів, югославів, українців Закарпаття). До 1 листопада завершило підготовку 764 особи. Основою навчання за профілем «мінер-диверсант» була чотиритижнева програма на 240 навчальних годин. Велику увагу приділяли двостороннім навчанням, наближеним до бойових умов, мінно-підривної, вогневої і топографічній підготовці, азам пропаганди, на основі реального досвіду партизанів велася тактична підготовка. Як зазначалося в документах,

«випущений школою склад здатний самостійно навчати мінно-підривної справі людей для диверсійної роботи в тилу противника, формувати й керувати операціями груп і загонів з організації диверсій на комунікаціях та у промисловості»¹¹⁷.

Як результат, зростала бойова ефективність партизанських сил, котрі лише у Чехословаччині за серпень – вересень 1944 р. вивели з ладу 6620 вояків противника, підірвали 26 ешелонів, знищили 9 літаків, 40 одиниць бронетехніки, 281 автомашину, 36 мостів тощо. Вдалося захопити військового міністра Словаччини Ф. Чатлоша та командувача сухопутних військ Й. Туранця. Німці були змушені кинути туди дві нові дивізії з танками та авіацією¹¹⁸. Не зайвим буде згадати і про те, що в 1944 р. радянські партизани та їхні колеги у Центрально-Східній Європі скували на себе до 20 дивізій вермахту, 6–10 дивізій військ СС, 8 угорських, по 4 румунських і хорватських дивізії, кавалерійсь-

¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 133, арк. 529–533.

¹¹⁶ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 46, арк. 3–4.

¹¹⁷ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 133, арк. 115–120.

¹¹⁸ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 46, арк. 159–161.

кий та охоронний корпуси (загалом – до 48 дивізій, окремі батальйони), що становило до чверті живої сили агресорів на Східному фронті¹¹⁹.

23 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про розформування УШПР, керівництво партизанським рухом в Європі передавалося спеціальній комісії при ЦК КП(б)У. При прийомі справ УШПР констатовалося, що підпорядкованими штабу партизанськими формуваннями (до 1 березня 1944 р. – 35 804 бійця) з листопада 1942 і до 1945 рр. знищено 6 генералів, 47,6 тис. солдатів та офіцерів противника, узято в полон 3382. Знищено 23 штаби, 25 літаків, 167 танків, 2328 автомашин, 79 складів, 371 ешелон тощо¹²⁰.

Роль органів НКДБ УРСР у визволенні країн Центрально-Східної Європи

Інтереси забезпечення стратегічного наступу Червоної армії обумовили передислокацію навесні 1944 р. 28 опергруп, що діяли на території УРСР, на захід – для розвідувально-підривної роботи в тилу противника й сприяння наступаючим військам. Як правило, до групи під командуванням досвідченого кадрового офіцера або кваліфікованого службовця органів держбезпеки входило 10–12 співробітників (агентів) НКДБ–НКВС, що пройшли школу партизанського руху та зафронтових завдань, 2–3 радисти. Групи швидко обростали волонтерами з місцевих мешканців, вели вербувальну роботу, створювали на своїй базі партизанські загони. Так, група «Ракета» до березня 1945 р. розрослася до 700 бійців, провела 103 диверсійні та бойові акції¹²¹.

Згадана вище група «Волинці», незважаючи на значні втрати, здобула інформацію про зручні для проходження військ перевали Карпат і сили угорської армії, фортифікаційні лінії противника¹²². У жовтні 1944 р. бригада, утворена на базі оперативної

¹¹⁹ Кизя Л.Е. Правди не затьмарити. – К.: Знання, 1965. – С. 68.

¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 48; оп. 2, спр. 1, арк. 248.

¹²¹ Борисов Н. Оперативные группы во вражеском тылу // Сборник КГБ СССР. – 1968. – № 4. – С. 126–127.

¹²² Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 28442.

групи «Мисливці» та поповнена партизанами – чехами і словаками, упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту¹²³. На прохання командування 1-го Українського фронту опергрупи сприяли захопленню Сандомирського плацдарму для розвитку наступу на територію Польщі. Оперативна група «Вісла» встановила зв'язок із польськими патріотами-антифашистами та передавала отриману від них цінну розвідувальну інформацію штабу 1-ї гвардійської армії. Згодом, на прохання командування 1-го Українського фронту, опергрупи зосередили зусилля на диверсійних акціях: із липня 1944 до січня 1945 рр. лише в Польщі було здійснено 114 підривів залізничних мостів та 5 військово-промислових об'єктів¹²⁴.

На базі окремих оперативних груп шляхом поповнення патріотами-антифашистами країн Центрально-Східної Європи виростили партизанські бригади, спроможні вести результативні бойові дії. У 1944 р. частину сил спеціального призначення НКДБ УРСР – 53 опергрупи (780 бійців), а також 759 агентів-одинаків вивели на терени Польщі, Чехословаччини, де вони допомагали патріотичним силам боротися проти гітлерівців (і розрослися до 4000 учасників)¹²⁵. Зокрема, 19-річний офіцер НКДБ УРСР М. Радул відзначився як командир багатонаціональної партизанської бригади на території Чехословаччини, відчутних ударів ворогу завдавало формування О. Святогорова «Зарубіжні». Обидва офіцери після війни плідно працювали по лінії зовнішньої розвідки. Опергрупа М. Осипова виросла до партизанського загону в 1 тис. бійців, знищивши понад 600 вояків противника, 26 ешелонів, 17 мостів тощо¹²⁶.

¹²³ Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны... – С. 126–127; Иванков А.В. Из опыта работы чекистов Украины в период борьбы с немецко-фашистскими оккупантами // Сборник Высших курсов КГБ СССР. – К., 1985. – С. 89.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83510, арк. 83–84; спр. 86704, т. 2, арк. 169–176.

¹²⁵ Там само, ф. 13, спр. 507, арк. 4; Андрианов В.Н. Зафронтовая работа оперативных групп... – С. 7.

¹²⁶ Андрианов В.Н. Основы партизанской борьбы. – М.: ВКШ КГБ, 1989. – С. 28.

Під час виконання завдань у країнах Центрально-Східної Європи 34 зафронтові формування НКДБ СРСР та УРСР здобули значний масив інформації. Було відправлено 167 зведень, з яких 50% – в інтересах Центру, 32% – армії, 13% повідомлень містили цінні політичні дані, а також декілька десятків зведень контррозвідувального характеру. Серед винятково важливих з військово-політичного погляду повідомлень – здобута опергрупою «Вірні» інформація про затримання у Словаччині англо-американської розвідувальної групи з 18 осіб, закинутої сюди зі спецзавданням¹²⁷. Загалом за роки війни на основі здобутих 4-м управлінням НКВС–НКДБ УРСР розвідувальних відомостей було підготовлено 355 інформаційних документів, якими користувалися у НКДБ СРСР та генеральному штабі Червоної армії¹²⁸.

Зрозуміло, що головним інструментом здобуття цінних відомостей слугували створені зафронтовою розвідкою агентурно-інформаційні мережі. Так, співробітники спецгрупи О. Святогорова «Зарубіжні» у Чехословаччині залучили до співпраці з числа місцевих антифашистів 9 резидентів, 89 агентів, 12 інформаторів (67 негласних джерел продовжили співробітництво й після завершення війни)¹²⁹.

Окремі оперативні групи та агенти-одинаки отримували специфічні завдання, пов'язані зі збором політичної інформації. Група «Вісла» підготувала доповідь про діяльність Армії крайової-НСЗ, Селянських батальйонів, політичних партій Польщі¹³⁰. Спецгрупа «Слов'яни», виведена в Болгарію, збрала інформацію про воєнізовані білоемігрантські організації, Партію монархічного об'єднання, Військово-монархічний союз¹³¹. Значними здобутками відзначилася у цій царині спецгрупа «Дружба»

¹²⁷ Семёнов Я.Ф. Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов госбезопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1985. – № 35. – С. 72–74, 81–82.

¹²⁸ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 35.

¹²⁹ Там само, т. 18, арк. 60, 138.

¹³⁰ Там само, т. 8, арк. 48.

¹³¹ Там само, т. 15, арк. 26.

М. Оніщука («Баглія»). Агенти завербували понад 30 оперативних джерел і підготували цінні інформаційні зведення стосовно армії А. Власова, Війська Донського на службі в німців, Білоруської Центральної Ради, польських націоналістичних організацій, УПА, підпілля ОУН та кривавого українсько-польського протистояння на Волині тощо¹³². Спецгрупа «За Батьківщину» (яка мала на зв'язку 152 інформатора) здобула цілий комплекс документів, направлених до Москви: про зміну стратегії ОУН(б) восени 1943 р., настанови бандерівської пропаганди, директивні документи оунівців та УПА, міжфракційне протистояння в націоналістичному русі тощо¹³³.

НКДБ УРСР ставив також завдання щодо ліквідації представників німецького командування, окупаційної адміністрації, колабораціоністів, важливих фігур антирадянських політичних організацій за кордоном. Зокрема, спецгрупу 4-го управління НКДБ УРСР «Валька» (окрім завдання з ліквідації німецького генерал-губернатора Польщі Г. Франка) було скеровано на виявлення й розробку емісарів польського еміграційного уряду¹³⁴. Агенти «Північна» та «Віолетта» (псевдоніми змінено. – Д. В.), виведені в Німеччину, отримали завдання ввійти в оточення та знищити «Ворона» (імовірно очільника Російської визвольної армії А. Власова). Окремі агенти працювали по вірменських колабораціоністах (відомо про невиконане завдання з ліквідації керівника німецького розвідоргану «Дромедар», колишнього військового міністра уряду дашнакської Республіки Вірменія Дро Канаяна), провідниках білокозачих організацій тощо¹³⁵.

До 9 травня 1945 р. тільки у Чехословаччині діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів, створених органами держбезпеки УРСР. У Празькому повстанні травня 1945 р. брало участь 7 опергруп – «Шквал», «Ураган», «Уперед» та ін. Через 16 радіостанцій вони передавали важливі відомості до генштабу Червоної армії та НКДБ СРСР. Група «Смолоскип» відзначи-

¹³² Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 13.

¹³³ Див.: Там само, т. 19.

¹³⁴ Там само, т. 7, арк. 4.

¹³⁵ Там само, арк. 14–15, 22–23.

лася в Добржинському та Пржибранському антифашистських повстаннях. Спецгрупа «Грім» Г. Степового залучила до співробітництва групу словацьких офіцерів на чолі з полковником Я. Волеком, начальником гарнізону м. Пршибрам. Під час повстання 2–5 травня 1945 р. патріоти змусили німців капітулювати й передали місто Червоній армії¹³⁶. Група «Вперед» 9 травня 1945 р. вступила в переговори та схилила до капітуляції й роззброїла відступаючі 16-ту, 24-ту угорські дивізії. Їхні колеги зі «Смолоскипу» захопили начальника штаба РВА генерал-майора Ф. Трухіна¹³⁷.

У цілому під час виконання завдань на теренах Центрально-Східної Європи (у жовтні 1944 – січні 1945 рр.) опергрупи НКДБ УРСР знищили та вивели з ладу 7729 вояків противника, 16 командирів високого рангу та чиновників окупаційної адміністрації, знищили 4 військових заводи, 71 міст, 109 ешелонів, 103 автомашини тощо¹³⁸.

Збиралися відомості про військових злочинців, активних колабораціоністів, агентуру спецслужб противника. Одна лише група «Вірні» виявила 90 німецьких, 78 агентів словацького пронімецького режиму Й. Тісо, 207 активних карателів тощо. Інформатори групи «Зарубіжні» допомогли знешкодити 18 агентів гестапо, залишених у Чехословаччині при відступі вермахту, 28 активних пособників окупантів, 16 інших колабораціоністів¹³⁹.

Загалом за роки війни органи держбезпеки вивели за лінію фронту 2222 оперативних групи (з них НКВС–НКДБ УРСР сформували 677). Від них було отримано 4418 розвідувальних повідомлень, з яких 1358 направили до генштабу Червоної армії, 420 – штабам фронтів, 629 – командуванню авіації далекої дії

¹³⁶ Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 12.

¹³⁷ Там само, т. 46, арк. 20–21; 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 1. – С. 17–18.

¹³⁸ Семёнов Я.Ф. Деятельность оперативных групп советских органов госбезопасности по развёртыванию и активизации партизанской борьбы в Чехословакии и Польше в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1977. – № 12. – С. 83.

¹³⁹ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 18, арк. 124.

для завдання бомбових ударів¹⁴⁰. Щоб рельєфніше представити ефективність зафронтової роботи, наведемо такі дані: з початку 1944 р. й до кінця війни бійці спеціальних підрозділів республіканського НКДБ знищили або поранили 22,5 тис. гітлерівців, узяли в полон до 10 тис., висадили в повітря 20 військових підприємств, 18 складів, 9 бронепоездів, 100 гармат, 207 армійських ешелонів, 110 мостів, знищили 106 танків і 675 автомашин¹⁴¹.

Загальний внесок у перемогу над гітлеризмом опергруп, спеціальних загонів та інших формувань 4-го управління НКВС–НКДБ УРСР за роки війни становив: 26 тис. убитих і пораних, 3329 полонених, 6747 роззброєних вояків ворога, 25 знищених генералів і високих чиновників окупаційної адміністрації, 121 співробітник спецслужб Німеччини та її союзників. Було виведено з ладу 15 військових заводів і 23 підприємства, 6 електростанцій, 27 складів, 92 залізничних і 41 шосейний міст. Підірвано 242 ешелони (311 паровозів, до 2500 вагонів), 5 бронепоездів і платформ, знищено 43 літаки, 135 танків, 115 гармат і мінометів противника¹⁴².

Організація зовнішньої розвідки

На завершальному етапі війни серйозні завдання зафронтової роботи припали на відтворений підрозділ зовнішньої розвідки Наркомату державної безпеки УРСР. У його структурі (згідно з директивою НКДБ УРСР № 1395/С від 28 липня 1944 р.) було запроваджено 1-ше управління (на той час очолював полковник Ф. Цветухін). Станом на 1 лютого 1945 р. воно мало 48 штатних посад і складалося з секретаріату, трьох функціональних відділів та відділення «А» (облікового)¹⁴³. Показово, що на укомплектування оперативних підрозділів розвідки

¹⁴⁰ Федорчук В. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ при СМ СССР. – 1970. – № 1. – С. 90.

¹⁴¹ Никитченко В.Ф. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ при СМ СССР. – 1971. – № 2. – С. 80; Національна академія СБ України. – Од. зб. 1985. – С. 23; Борисов И. Оперативные группы во вражеском тылу. – С. 129.

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 43–45.

¹⁴³ Там само, ф. 13, спр. 490, арк. 122; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2433;

направили групу досвідчених співробітників саме 4-го управління НКДБ УРСР.

Функціональна структура 1-го управління свідчила про якісне зростання не тільки оперативно-військового, а й геополітичного значення українських земель, забезпечення післявоєнних політичних процесів і територіального переустрою, впливу СРСР у Центрально-Східній Європі, яку в рамках перемовин «великої трійки» консенсусно було передано у зону впливу Москви. У складі 1-го управління (63 штатні одиниці) *перший відділ* (13 посад) вів розвідку на території Чехословаччини та у середовищі української й іншої політичної еміграції. *Другий відділ* (14 штатних одиниць) зосереджувався на роботі по Польщі та Німеччині, *третій* (15 посад) – у зборі інформації в Румунії, Угорщині та балканських країнах¹⁴⁴. У ряді управлінь НКДБ прикордонних областей створили розвідувальні відділи. Так, у Львівському УНКДБ останній (17 посад) опікувався Польщею, Чехословаччиною та українською еміграцією, в Одеському УНКДБ – Румунією, Болгарією, балканськими країнами¹⁴⁵.

Основним завданням зовнішньої розвідки визначалася робота на території Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Німеччини. Крім того, передбачалося врахувати й визначені директивою НКДБ СРСР № 24 від 24 червня 1943 р. завдання розвідувальної роботи щодо Великої Британії, США, Туреччини¹⁴⁶. Як зазначалося у директиві НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р., для налагодження оперативної роботи належало виявляти на території республіки осіб, котрі мали зв'язки за кордоном (передовсім евакуйованих мешканців Західної України), відбирати з числа агентів НКДБ та громадян надійних, політично лояльних людей, що знають іноземні мови, мають відповідні психологічні риси, комунікабельність та високий інтелект для роботи за кордоном.

Окремо йшлося про доцільність використання з розвідувальною метою закордонних відряджень науковців, художньої,

¹⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 8, оп. 12 (1985 р.), спр. 3, т. 1, арк. 3–4.

¹⁴⁵ Там само, арк. 131–131 зв., 152.

¹⁴⁶ Там само, ф. 9, спр. 75, арк. 32.

творчої інтелігенції, а також перевербування «ворожої агентури» з метою проникнення у зарубіжні спецслужби, антирадянські еміграційні організації. Приписувалося передавати до 1-го управління НКДБ СРСР здобуті агентурним шляхом відомості про внутрішню й зовнішню політику іноземних держав, їх державні установи та політичні організації, спецслужби, політичну еміграцію з території СРСР, відомих державних і політичних діячів, вищих офіцерів тощо¹⁴⁷.

У 1943–1944 рр. зовнішня розвідка спромоглася набути низку перспективних оперативних джерел у Німеччині, Австрії й інших європейських державах¹⁴⁸. При цьому завдання розвідувальної діяльності 1-го управління НКДБ УРСР відповідали вирішенню серйозних військово-політичних та міжнародних питань, забезпеченню соборності українських етнічних земель у контексті післявоєнного врегулювання у світі, яке невпинно наближалось разом зі стратегічними перемогами Червоної армії та її союзників по Антигітлерівській коаліції. Про це, зокрема, свідчать пріоритети розвідувальної роботи НКДБ УРСР у Польщі. При їх визначенні враховувалися спрямування польського еміграційного уряду та його потужного нелегального збройного формування – Армії крайової (АК) до відновлення Польщі в кордонах 1939 р., тісне співробітництво та залежність польських антирадянських сил від Великобританії та її спецслужб, намагання підготувати повстання для повалення прорадянського польського уряду тощо. Тож при роботі на теренах Польщі ставилося завдання виявляти підпільні організації АК, їх нелегальну інфраструктуру, збирати відомості про підготовку повстання, набувати перспективну агентуру та просувати її до резидентур англійської розвідки в Польщі й інших державах¹⁴⁹.

¹⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 75, арк. 33–35.

¹⁴⁸ Сборник материалов конференции «Ленинские принципы и чекистские традиции в работе органов государственной безопасности Украины». – К., 1970. – Вып. 3. – С. 89; *Гавяз М.І.* Нова доба органів держбезпеки // Борис Шульженко: Особистість і час: Документи, спогади, матеріали / Упор. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2006. – С. 364.

¹⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 89, арк. 156–162.

Розвідувальна інформація сприяла справі відновлення соборності українських земель, входження України до світового співтовариства. Так, конфіденційні відомості щодо позиції партнерів по Антигітлерівській коаліції використовувалися при визначенні долі західних кордонів України та вступу її до ООН на відомих Ялтинській і Потсдамській міжнародних конференціях, де питання західних кордонів Української РСР розглядалося в межах так званого «польського питання»¹⁵⁰.

Не можна не відзначити патріотизм українців – представників «трудової еміграції», що опинилися у країнах Латинської Америки. Деякі з них увійшли до складу резидентур, створених в Аргентині, Уругваї, Чилі радянським агентом Й. Григулевичем («Максом»). Ризикуючи життям, українці допомагали звільненню Батьківщини, закладаючи міни у вугільні бункери суден, що везли з Буенос-Айреса в Німеччину стратегічну сировину (селітру) та продовольство. Усього впродовж 1942–1944 рр. було закладено понад 150 мін – вони спрацьовували у відкритому морі. А. Гітлер особисто розпорядився підібрати інший порт для транспортування вантажів¹⁵¹.

Можливості органів держбезпеки використовувалися для полювання на діячів української національної державності та культури в еміграції. Уже 26 травня 1945 р. очільник НКВС СРСР Л. Берія санкціонував відправку до Праги оперативної групи генерал-майора Горшкова для «вилучення активних українських націоналістів» із підпорядкуванням їй відповідальних працівників НКДБ УРСР¹⁵². Було захоплено й вивезено до СРСР президента Карпатської України А. Волошина, дипломатів і громадських діячів М. Славинського, М. Галагана, інших патріотів-

¹⁵⁰ Див.: *Очерки истории российской внешней разведки.* – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 4. – С. 458–472.

¹⁵¹ *Байдаков А.* Разведка органов госбезопасности СССР в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990. – С. 42; «Украинский фронт» советской разведки (1920–1940-е годы) // *Веденев Д.* Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К.: К.И.С., 2008. – С. 86–88.

¹⁵² Див.: ГДА СБ України, ф. 2, оп. 75, спр. 11, т. 1.

державників. Їхня доля склалася трагічно – смерть під слідством або тривалі терміни заслання¹⁵³.

Слід зазначити, що «активні заходи» проти активістів антирадянської еміграції готувалися заздалегідь. У 1944 – першій половині 1945 рр. для розробки політичних організацій еміграції було виведено за кордон 759 (!) агентів 4-го управління НКДБ УРСР, з яких 345 працювали у Чехословаччині – головному суспільно-політичному й культурно-освітньому осередку української еміграції міжвоєнного періоду. У результаті «взяли на облік» понад 1700 емігрантів-«антирадянщиків». У травні 1944 р. із літака десантували й вивели до Відня кваліфікованого агента «Василька» (псевдонім змінено. – Д. В.), який зміг увійти в довіру керівників Українського національного об'єднання. За даними іншого агента (від контррозвідки «Смерш») згодом було затримано до «30 активних українських націоналістів»¹⁵⁴.

Водночас навряд чи припустиме притаманне окремим сучасним публікаціям (виступам у ЗМІ, художнім творам) легко-важне або кон'юнктурне ставлення до проблеми переслідувань військовополонених, депортованих осіб за кордоном (зокрема твердження про репресування ледве не більшості з цих категорій громадян). Проведені за архівними матеріалами ретельні дослідження спростовують такі крайні судження. Із понад 4,2 млн осіб, депортованих у СРСР до 1 березня 1946 р. – 2,66 млн становили цивільні особи. З цієї категорії 80,68% було направлено до місць попереднього проживання, 9,9% зараховано до робітничих батальйонів, 5,34% призвано в армію, 2,31% перебували на збірно-пересильних пунктах і тільки 1,76% (46 740 осіб) передано в «розпорядження НКВС». Із майже 1,54 млн військовополонених 42,8% призвали до війська, 22,37% зарахували до робітничих батальйонів, 18,31% направили до

¹⁵³ Див. докл.: *Веденєєв Д.В.* Микола Галаган: маловідомі сторінки життя і діяльності // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 214–218; *Веденєєв Д., Шевченко С.* Судьба полпреда УНР, или «Пражская осень» национального возрождения // Зеркало недели. – 2000. – № 37.

¹⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 33–34.

місць проживання, органам НКВС передали 14,69% (226 тис. осіб). Слід урахувати, що серед останньої категорії було чимало вояків гітлерівських військових формувань (власівці), співробітників каральних, охоронних та адміністративних структур противника, агентури спецслужб тощо. У 1946–1947 рр. на спецпоселення прибули 148 тис. колабораціоністів (до 1952 р. більшість із них звільнили, зарахувавши відбутий термін у трудовий стаж)¹⁵⁵.

Діяльність зафронтових оперативних груп під час війни сприяла розвідувальному забезпеченню Червоної армії, розгортанню партизанського руху (насамперед організації його розвідроти та контррозвідувального захисту), підриву військово-економічного потенціалу противника, проведенню інших важливих оперативних заходів, у тому числі формуванню агентурної мережі за кордоном. Налагоджена органами державної безпеки система розвідувальної та контррозвідувальної роботи з позицій партизанського руху в Україні стала помітним чинником бойових успіхів на фронті. За оцінками начальника Головного розвідувального управління Червоної армії генерал-лейтенанта І. Іллічова (вересень 1944 р.), здобуті партизанською розвідкою відомості щодо збройних сил противника кваліфікувалися як «вельми цінні», такі, що в більшості випадків підтверджувалися ходом подій¹⁵⁶.

Наведені у статті матеріали ще раз підкреслюють не тільки вагу таємного протиборства в досягненні перемоги над агресором, але й непересічне значення українського відтинку протистояння народів СРСР та Об'єднаних націй гітлерівському Райху, розгром якого заклав історичні передумови для досягнення державної соборності українських земель, входження Української РСР в ООН.

¹⁵⁵ *Земсков В.Н.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 6.

¹⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 102.

Веденєєв Д. Разведывательно-диверсионная и контрразведывательная деятельность органов государственной безопасности за линией фронта в 1941–1945 гг. (по документам НКВД–НКГБ Украинской ССР)

На основе широкого круга малоизвестных или не введенных в научный оборот документов раскрывается деятельность советских органов госбезопасности по организации и осуществлению разведывательно-диверсионной и контрразведывательной работы на оккупированной территории Украины и во время изгнания гитлеровских оккупантов из стран Центрально-Восточной Европы. Исследуется роль спецподразделений НКВД–НКГБ УССР в оперативном обеспечении партизанского движения. Освещается становление органов внешней разведки НКГБ Украинской ССР.

Ключевые слова: органы госбезопасности, НКВД, НКГБ, разведка, контрразведка, партизанское движение, диверсии.

Vedeneeyev D. Reconnaissance and Sabotage and Counterreconnaissance Activity of State Security Services Behind the Front Line (on the Documents of NKVD–NKGB of the UkrSSR)

Based on a wide range of little-known or not involved in the scientific circulation documents the activity of Soviet security organs on the organization and proceedings reconnaissance and sabotage and counter-intelligence work on the occupied territory of Ukraine and during the expulsion of the Nazi invaders from the countries of Central and Eastern Europe has been analyzed. The role of special forces of the NKVD–NKGB in operational ensuring guerrilla movement has been overviewed. Author also deals with the problem of establishing of the Foreign Intelligence of NKVD of Ukrainian SSR.

Key words: state security organs, NKVD, NKVD, intelligence, counterintelligence, guerilla, sabotage.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

УДК 329.733УПА(092)

*Олександр ІЩУК**

Василь Порплиця («Байда») – зв’язковий головного командира УПА Василя Кука

Досліджується життєвий шлях та діяльність Василя Порплиці («Байди») – зв’язкового головного командира УПА Василя Кука в 1946–1953 рр. Особливу увагу приділено справі його розшуку органами МГБ–МВД упродовж 1951–1953 рр.

Ключові слова: політичні репресії, підпільники, чекісти, ОУН, УПА, НКВД, НКГБ, МГБ, МВД.

Одним з актуальних напрямів сучасних вітчизняних історичних досліджень стало висвітлення біографій керівників ОУН та УПА. Упродовж радянського періоду історії України компартійні агітатори називали членів націоналістичного підпілля винятково «бандитами», а каральні органи ГПУ–НКВД–НКГБ–

* Іщук Олександр Степанович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру дослідження визвольного руху.

МГБ–МВД–КДБ максимально утаємничили подробиці їхніх біографій. Якщо учасника визвольного руху заарештовували й засуджували до виправно-трудоих таборів або розстрілу, то матеріали його кримінальної справи ховали «за сімома замками» у відомчих архівах. Якщо ж підпільник гинув під час військової операції чи був розстріляний за вироком військтрибуналів чи Особливої наради – чекісти робили все, аби ніхто не міг навіть знати, де його могила.

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. ситуація кардинально змінилася. Поступово стали доступними раніше засекречені матеріали. Особливу роль в оприлюдненні архівів колишніх радянських органів держбезпеки відіграли укази Президента України В. А. Ющенка, згідно з якими всі документи про український визвольний рух розсекречувалися¹.

Василь Порплиця («Байда») в 1946–1953 рр. був зв'язковим головного командира УПА Василя Кука, одним із найбільш довірених його помічників. Про його життя досі було відомо дуже мало, хоча він відіграв важливу роль в українському визвольному русі. Відсутні також детальні біографічні дослідження. Проте інколи про цю особу згадували у працях, присвячених В. Куку та іншим членам Проводу ОУН на українських землях, адже він був їхнім зв'язковим упродовж тривалого часу. Зокрема про В. Порплицю згадано у працях Д. Веденеєва², В. В'ятровича³, О. Іщука⁴, В. Манзуренка⁵, Н. Ніколаєвої⁶, В. Сергійчука⁷ та

¹ Укази Президента України № 37/2009 від 23 січня 2009 р. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»; № 946/2009 від 19 листопада 2009 р. «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ ст.»; № 5/2010 від 6 січня 2010 р. «Про заходи з відзначення, всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення діяльності українських січових стрільців»; № 75/2010 від 28 січня 2010 р. «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст.».

² *Веденеєв Д.В.* Одиссея Василия Кука: Военно-политический портрет последнего главнокомандующего УПА. – К.: «К.И.С.», 2007. – 208 с.

³ *В'ятрович В.* Історія з грифом «секретно»: Таємниці українського минулого з архівів КГБ. – К.; Львів: ЦДВР, 2011. – 328 с.; *Його ж.* Історія з грифом «секретно»: Архіви КГБ розповідають (нові сюжети). – Львів:

ін. Інформація про діяльність В. Кука та його оточення міститься в узагальнюючих виданнях з історії ОУН і УПА, підготовлених А. Русначенком⁸, А. Кентієм⁹, І. Патриляком¹⁰, О. Гогуним¹¹ та іншими дослідниками. Деякі подробиці про діяльність В. Порплиці можна почерпнути зі спогадів членів ОУН В. Галаси¹², М. Савчин¹³, інтерв'ю В. Кука¹⁴.

Часопис, 2012. – 240 с.; *В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П.* Українська повстанська армія: Історія нескорених. – 3-тє вид. – Львів: ЦДВР, 2011. – 352 с. та ін.

⁴ *Іщук О.* Підпільниця ОУН із Дніпропетровщини Уляна Крюченко // *Українки в історії ХХ–ХХІ століття.* – К., 2012. – С. 123–129; *Його ж.* Життя та доля Уляни Крюченко. – К., 2008. – 50 с.; *Іщук О., Ніколаєва Н.* Життєвий шлях Уляни Крюченко – дружини Головного командира УПА Василя Кука – «Леміша» // *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: Мат. Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 25.05.2011 р., м. Дніпропетровськ.* – К., 2011. – С. 411–423.

⁵ *Манзуренко В., Іщук О.* Василь Кук – Головний командир УПА. – Рівне: О. Зень, 2008. – 80 с.

⁶ *Ніколаєва Н.* Уляна Крюченко – «Оксана». – Торонто; Львів: Літопис УПА (серія «Події і люди», кн. 23), 2013. – 128 с.

⁷ *Сергійчук В.* Як ловили останнього командира УПА // *Українознавство-2003.* – К.: Укр. видав. спілка, 2002. – С. 224–225.

⁸ *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – 519 с.

⁹ *Кентій А.В.* Збройний чин українських націоналістів: 1920–1956: Історико-архівні нариси. – Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів: 1942–1956. – К., 2008. – 415 с.

¹⁰ *Патриляк І.К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.

¹¹ *Гогун А.* Между Гитлером и Сталиным: Украинские повстанцы. – Санкт-Петербург: Нева, 2004. – 416 с.

¹² *Галаса В.* Наше життя і боротьба: Спогади. – Львів: МС, 2005. – 270 с.

¹³ *Савчин М.* Тисяча доріг // *Літопис Української повстанської армії / За ред. Є. Штендери.* – Торонто; Львів, 1995. – Т. 28. – 600 с.

¹⁴ *Горишняк В.* О своей непростой судьбе размышляет последний главнокомандующий ОУН-УПА Василий Кук // *Факты и комментарии.* – 2002. – 18 сент. – С. 13; *Кук В.* 9 мая праздником не считаю // *Комсомоль-*

При підготовці цього дослідження, окрім наукових праць і спогадів, використовувались архівні матеріали, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Щоправда, ця інформація в основному стосується розшуку В. Порплиці чекістами, і не завжди подає точні дані про його діяльність.

У фонді 2 (Управління боротьби із бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4 Управління МГБ–КГБ УРСР) ГДА СБ України збереглися доповідні записки, спецповідомлення та звіти співробітників органів держбезпеки про розшук В. Кука і його оточення (в т. ч. і В. Порплиці) впродовж 1944–1954 рр.; указівки НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ щодо розшуку В. Кука і його бойовиків та зв'язкових за 1944–1954 рр.; оригінали фотографій В. Кука та його бійців, вилучені під час проведення чекістсько-військових операцій та інших оперативних заходів; оригінали документів ОУН і УПА тощо.

Важливим історичним джерелом стали архівні кримінальні справи, порушені проти заарештованих у 1939–1960 рр. членів ОУН та УПА. У них також згадано про діяльність В. Порплиці. Нині вони зберігаються у ф. 5 (Кримінальні справи на nereабілітованих осіб) та ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб) ГДА СБ України. Інформація в подібних документах вимагає перевірки й підтвердження іншими джерелами. Зокрема В. Кук¹⁵, У. Крюченко¹⁶ та В. Охримович¹⁷ після арешту на допитах детально охарактеризували В. Порплицю як зв'язкового Проводу ОУН.

Указівки чекістів щодо розшуку В. Кука і його оточення зберігаються у ф. 9 (Накази та нормативно-розпорядчі документи)

ская правда. – 2005. – 12 апреля. – С. 8, 17; Муратов О. Про УПА – від першої особи: Про юнацьке загартування у «Пласті», гімназійний вишкіл і, головне, про боротьбу на чолі проводу Української повстанської армії розповідає останній головнокомандувач УПА Василь Кук // Дзеркало тижня. – 2007. – 10 лютого. – С. 14.

¹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 51895-фп.

¹⁶ Там само, спр. 51896-фп.

¹⁷ Там само, ф. 5, спр. 445.

ГДА СБ України. Це указівки НКВД–КГБ УРСР – НКВД–КГБ СРСР про діяльність Проводу ОУН на українських землях. Вони демонструють динаміку поглядів чекістського керівництва на боротьбу з українським визвольним рухом.

Інформація про В. Порплицю міститься й у ф. 13 (Колекція друкованих видань) ГДА СБ України. У першу чергу – у матеріалах обширної справи № 372 про діяльність ОУН і УПА в Україні в 1944–1954 рр.¹⁸, а також у багатотомних додатках до неї – справах № 376 та № 398¹⁹. Їх було створено на початку 1960-х рр. у рамках реалізації задуму КГБ УРСР щодо увічнення пам'яті про загиблих чекістів, а також систематизації інформації про діяльність ОУН і УПА для її подальшого використання з навчальною метою²⁰. У справі № 372 приділено чимало уваги аналізу заходів чекістів із розшуку В. Кука та його оточення в 1944–1954 рр. Зокрема, у т. 54 містяться копії свідчень В. Кука за 1954–1955 рр., у т. 70 – матеріали про його розшук. Саме тут збереглися копії документів про розшук УМГБ–УМВД по Тернопільській обл. В. Порплиці в 1952–1953 рр. Розрізнена інформація про оточення В. Кука є й в інших томах цієї справи. У спр. 398 збереглися фотографії В. Порплиці²¹.

У ф. 16 (Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР) ГДА СБ України зберігаються спеціальні повідомлення НКВД–КГБ УРСР до ЦК КПУ, зокрема, про розшук і знищення підпільників ОУН та УПА, у тому числі стосовно В. Кука, В. Порплиці.

У ф. 65 (Справи оперативного обліку КГБ УРСР) ГДА СБ України зберігаються агентурні справи НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ УРСР на керівництво ОУН і УПА в Україні. Центральною

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372 (у 103 т.). У т. 54 містяться копії свідчень В. Кука, у т. 70 – матеріали про його розшук чекістами в 1950–1954 рр.

¹⁹ Там само, спр. 376 (у 88 т.), спр. 398 (у 53 т.).

²⁰ Див.: Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 87–119.

²¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 12 (пакет з фотографіями бойовиків В. Кука).

серед них є багатотомна справа «Берлога» на членів Проводу ОУН на українських землях. Вона датується 1944–1960 рр., збереглося 8 основних томів та 64 додатки²². Важливо зауважити, що розробка цієї справи проводилася як у Києві, так і в усіх обласних управліннях НКВД–НКГБ–МГБ Західної України. До сьогодні збереглися також матеріали львівської (53 томи), рівненської (4 томи) та дрогобицької (24 томи) справ.

Також у фонді № 65 збереглися багатотомні агентурні справи та справи-формуляри з розшуку керівників ОУН і УПА Р. Шухевича²³, Р. Кравчука²⁴, В. Кука²⁵, П. Федуна²⁶, В. Сидора²⁷, В. Охримовича²⁸, В. Галаси²⁹, Д. Клячківського³⁰, Я. Бусла³¹, У. Крюченко³² та ін. У деяких із них також трапляються згадки про В. Порплицю. Щоправда, агентурні донесення інформаторів НКВД–КГБ про нього не завжди відзначаються точністю, адже до 1952 р. чекісти не могли встановити місця його перебування.

Одним із важливих джерел для дослідження біографії В. Порплиці є контрольно-наглядова справа за діяльністю «бандгрупи «Байди»», порушена МГБ УРСР наприкінці 1952 р.³³ Вона збереглася в матеріалах відділу 2-Н УМГБ по Тернопільській обл. У справі відкриті вказівки та плани роботи з розшуку В. Порплиці, спецповідомлення й доповідні записки про виконання намічених заходів, доповідні записки, агентурні донесення, переклади російською мовою листів підпільників та інші важ-

²² ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079.

²³ Там само, спр. С-7448.

²⁴ Там само, спр. С-7447.

²⁵ Там само, спр. С-7736.

²⁶ Там само, спр. С-9112.

²⁷ Там само, спр. С-7443.

²⁸ Там само, спр. С-7765.

²⁹ Там само, спр. С-9108.

³⁰ Там само, спр. С-8467.

³¹ Там само, спр. С-7439.

³² Там само, спр. С-8198.

³³ Там само, ф. 73, спр. 488.

ливі матеріали. Крім того, у матеріалах фонду № 73 ГДА СБ України за 1944–1960 рр. міститься й інша інформація про В. Порплицю – переклади підпільних документів, листів, спецповідомлення, доповідні записки, звіти, довідки, плани роботи відділу 2-Н УМГБ по Тернопільській обл. Уцілили також матеріали про роботу районних відділів НКВД–КГБ на Тернопільщині за період 1944–1960 рр.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше детально досліджено життя й діяльність В. Порплиці («Байди»), уводиться в науковий обіг чимало маловідомих широкому загалові архівних матеріалів НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ УРСР. Саме з їх допомогою вдалося встановити основні етапи життя та діяльності В. Порплиці.

За даними органів держбезпеки, зібраними в 1944–1952 рр., Василь Олексійович Порплиця народився 1922 або 1923 рр. у с. Хоростець (тоді – Козівського р-ну Тернопільської обл.), українець, із селян-середняків. У підпіллі ОУН перебував щонайменше з 1943 р., використовував псевдоніми «Байда», «Славко» та ін.

Згідно з донесеннями агентів МГБ «Яр», «Мишук», «Петро», «Адамчук», «Олійник» та інших, В. Порплиця в 1942 р. навчався у Львівській торговельній школі, а потім начебто виїжджав до Німеччини (щоправда, документальних підтверджень цього немає, і ця інформація поки що доволі сумнівна). У 1944 або 1945 рр. він повернувся в Тернопільську область, уже будучи зв'язаним із підпіллям ОУН. Чекісти від заарештованих підпільників (зокрема, від керівника Бродівського надрайонного проводу ОУН Степана Бутинського «Оріха») отримали дані, що В. Порплиця в 1943–1944 рр. діяв на території Львівщини, забезпечував лінії зв'язку підпілля, у тому числі між Галичиною й Волиню, був особисто знайомим із багатьма провідниками. Він діяв на території тогочасних Бродівського, Підкамінського та Заболотцівського районів. Із 1946 р. В. Порплиця став членом боївки, які забезпечували лінії зв'язку В. Кука на Тернопільщині. Після загибелі підпільника «Плугатора» – одного з керівників зв'язкових ліній В. Кука, В. Порплиця фактично змінив його. Через певний час він опинився серед керівників зв'язку В. Кука з організаційними ланками ОУН на території Львівської,

Тернопільської та Станіславської (нині – Івано-Франківської) областей. Однак подробиць про цей період його діяльності збереглося вкрай мало, у першу чергу через суворе дотримання підпільниками конспірації.

В. Порплиця мав широке коло знайомих на Зборівщині та Козівщині, які допомагали підпіллю ОУН. Більшу частину часу він переховувався у селах та лісах саме на території цих районів, адже чимала частина місцевого населення активно підтримувала підпілля, допомагала йому матеріально.

У 1951 р. Козівський районний відділ МГБ завів на В. Порплицю справу-формуляр № 18545. Як бачимо, у поле зору чекістів він потрапив доволі пізно, і його активний розшук розпочався лише на сьомий рік після повернення радянської влади. Хоча про підпільника «Байду» співробітники місцевого апарату держбезпеки знали раніше і навіть мали його фотографію, але до 1952 р. не могли ідентифікувати³⁴. Про причетність В. Порплиці до ОУН свідчили заарештовані МГБ Степан Іванович Кругляк, Текля Миколаївна Штокало та ін. За їхніми словами, В. Порплиця, починаючи з 1945 р., перебував у боївці УПА, яку очолював «Май». Цей підрозділ діяв на території тогочасних Козівського та Зборівського районів Тернопільської обл.

Із найближчого оточення В. Порплиці в 1952 р. в підпіллі ОУН чекістам удалося встановити таких осіб:

1) *Заєць Михайло Миколайович*, 1921 р. н., народився у с. Берлин Бродівського р-ну Львівської обл., українець, у підпіллі ОУН перебував щонайменше з 1944 р., у 1945–1950 рр. був охоронцем головного командира УПА Романа Шухевича «Тура». Із березня 1950 р. перебував в охороні члена Проводу ОУН, керівника Львівського крайового проводу ОУН Осипа Дяківа «Горнового». Із 1951 р. став зв'язковим Василя Кука на Тернопільщині. Умів вправно підробляти печатки, підготував до друку спогади. У чекістів була інформація, що після загибелі 23 травня 1952 р. керівника Тернопільського окружного проводу ОУН «Олеся» В. Кук улітку 1952 р. хотів призна-

чити замість нього М. Зайця. Останній уважався в підпіллі одним із найбільш довірених осіб В. Кука³⁵.

2) *Кузів Василь Андрійович «Орач»*, 1921 р. н., народився у с. Кліщівна Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., в ОУН перебував щонайменше із 1944 р., із 1946 р. у складі боївок, що забезпечували діяльність В. Кука.

3) *Колесник Михайло Іванович*, 1915 р. н., народився у с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл., в ОУН перебував принаймні з 1944 р.

Уперше про те, що В. Порплиця керує кур'єрською групою В. Кука, чекістам стало відомо від затриманого 6 жовтня 1952 р. члена Проводу ОУН Василя Охримовича. Він же розповів про приблизні місця його базування: тодішні Зборівський, Березанський та Козівський р-ни Тернопільської обл. У результаті проведених оперативних заходів 3 грудня 1952 р. М. Заєць та В. Кузів були вистежені й загинули під час чекістсько-військової операції у с. Конюхи Тернопільської обл.³⁶

Після цього було організовано розшук В. Порплиці у селах Конюхи, Розгадів, Годів, Юзефівка, Хоростів, Жабиня та ін. Співробітники держбезпеки вважали, що він переховувався з В. Куком. Але пошуки результатів не принесли. Зате чекісти виявили брата В. Порплиці – Петра, близьких знайомих Федора Сушника, Йосифа Холондовича, Марію Чаловську та ін. Вони розповіли, що В. Порплиця взимку 1950–1951 рр. переховувався у криївці в господарстві Марії Процик у с. Конюхи. Цю криївку чекісти відкрили, а господарку змусили свідчити про вояків УПА. Як виявилось, восени 1951 р. підпільники всі речі з бункера забрали й перенесли до лісу, запечатали його та наказали господарям хати нікому нічого не розповідати. Улітку 1952 р. агентура МГБ епізодично фіксувала появу В. Порплиці у селах Розгадів та Годів, але ці дані мало у чому допомогли чекістам.

³⁵ Див.: Іщук О., Ніколаєва Н. Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця – «Зенка». – К., 2007. – 50 с.; Стрільчук В. Михайло Зайць – охоронець Романа Шухевича // Український визвольний рух. – 36. 5. – Львів, 2005. – С. 203–208.

³⁶ Іщук О., Ніколаєва Н. Спогади охоронця Романа Шухевича Михайла Зайця – «Зенка» // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – С. 58.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 1–3.

28 листопада 1952 р. підпільниця ОУН Марія Іванівна Кренцель під тиском співробітників МГБ змушена була повідомити, що В. Порплиця використовує псевдонім «Байда». Також вона впізнала його за пред'явленою їй фотокарткою. М. Кренцель сказала, що їй відомо про В. Порплицю від її чоловіка, колишнього провідника Зборівського районного проводу ОУН у період до 1946 р. «Кия» (справжнє ім'я в документах не зазначено, він загинув у бою).

Від своїх агентів чекісти дізналися, що «Байда» разом із двома підпільниками в 1951–1952 рр. регулярно з'являвся у селах Хоробрів, Хоростець на межі тодішніх Козівського та Зборівського районів Тернопільської області.

У результаті оперативних заходів чекістам удалося встановити наступних родичів В. Порплиці:

- 1) мати – *Порплиця Марія*, проживала в с. Хоростець Козівського р-ну Тернопільської обл.;
- 2) сестра – *Турок Анна Олексіївна*, 1918 р. н., проживала разом із чоловіком в с. Хоростець Козівського р-ну Тернопільської обл.;
- 3) сестра – *Руда Анастасія Олексіївна*, 48 р., проживала в с. Хоростець Козівського р-ну Тернопільської обл.;
- 4) сестра – *Порплиця Марія Олексіївна*, близько 50 років, проживала в с. Юзефівка Зборівського р-ну Тернопільської обл.;
- 5) брат – *Порплиця Петро Олексійович*, 40 р., проживав у с. Хоростець Козівського р-ну Тернопільської обл.;
- 6) брат – *Порплиця Михайло Олексійович*, 1908 р. н., проживав у с. Цицівка Зборівського р-ну Тернопільської обл.;
- 7) двоюрідний брат – *Порплиця Микола Степанович*, 1910 р. н., проживав у с. Цицівка Зборівського р-ну Тернопільської обл.;
- 8) двоюрідний брат – *Порплиця Василь Степанович*, проживав у с. Хоростець Козівського р-ну Тернопільської обл.;
- 9) двоюрідна сестра – *Порплиця Анна Степанівна*, 1924 р. н., проживала у с. Глинна Козівського р-ну Тернопільської обл.;
- 10) двоюрідна сестра – *Стукало Марія Степанівна*, 1922 р. н., проживала в с. Хоростець Козівського р-ну Тернопільської обл.;

11) дядько – *Королевич Іван Казимирович*, віком прибіл. 55 р., проживав у с. Августівка Козівського р-ну Тернопільської обл.³⁷

Після опитування мешканців сіл Козівського та Зборівського районів чекісти встановили особисті прикмети В. Порплиці, а також деяких осіб, з якими він підтримував контакти. Було складено приблизний словесний портрет розшукуваного: вище середнього зросту, міцної статури, брюнет, очі карі, обличчя кругле, ніс прямий і широкий, підборіддя пряме з ямкою, має кілька вставних зубів із жовтого металу. Озброєний автоматом ППШ, пістолетом, гранатами.

На допитах дружина В. Кука Уляна Крюченко свідчила, що зиму 1952–1953 рр. її чоловік та В. Порплиця («Байда») провели в бункері в господарстві селянина Ткачука у с. Пліхів³⁸. За іншими даними, В. Порплиця зимував сам в окремій криївці і згодом розповідав, що якби не радіо, то збожеволів би. Він важко переживав загибель М. Зайця та В. Кузіва. Як завжди, узимку підпільники читали літературу, а також робили власні нотатки щодо перспектив подальшої роботи³⁹.

Збереглися також цікаві подробиці про те, як функціонували зв'язкові лінії В. Кука в 1949–1953 рр. і які саме обов'язки виконував В. Порплиця. Про це свідчила 14 липня 1954 р. У. Крюченко:

«В цей час у В. Кука діяв основний зв'язок з півдня на північ, що йшов через пункти «Байди» – «Вишневого» – «Дуба». Побічний зв'язок був на Тернопільщину через «Чалого», до окружного провідника Тернопільщини «Олеся». Також до окружного провідника «Олеся» на Золочівщину – через «Вишневого». Але ці два зв'язки перервалися в 1952 р., коли загинули люди, які тримали зв'язки. До 1952 р. В. Кук діставав пошту як з півдня, так і з півночі. Це були записки, а також підпільна література, яку він казав переписувати на машинці, а деяку відразу віддавав до архіву, як непотрібну. Архіви зберігалися закопані в банках у лісі... Люди, що були на зв'язках, діставали від Леміша гроші на убрання і взуття, а також на інші необхідні особисті речі. Харчі

³⁷ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 1–3.

³⁸ Там само, ф. 6, спр. 51896-ФП, т. 2, арк. 116.

³⁹ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 70.

організовувалися в терені. Зерно спочатку брали у магазинерів колгоспу, а потім, щоб не розконспіруватися, купували. Так само свині... Пошту він приготував на південь або на північ сам. Записки писав олівцем на папіросному папері, частину шифрував. Приготовлення однієї пошти у нього забирало кілька днів, часами цілий тиждень. На машинці писалося тільки загальні інструкції, що не підлягали конспірації. Напр[иклад], щоб покращити конспірацію; щоб на зиму кожна підпільна група обов'язково робила базу (криївку), а не ходили по стришках цілу зиму, бо це веде до провалу; щоб в криївках не дармували, а вчилися; щоб не ходили без потреби до дівчат у селах, бо це також веде до провалу і т. п.»⁴⁰.

Як бачимо, крім функцій зв'язкового, В. Порплиця та інші підпільники з оточення В. Кука виконували також завдання охоронців, заготовляли у селах продукти, купували або збирали необхідні речі (одяг, взуття, книги, газети, посуд тощо). Уся ця діяльність проводилася з дотриманням максимально можливих заходів конспірації.

Для підготовки листів керівництво підпілля розробило окремі інструкції⁴¹. Листи (як їх ще називали – «грипси») писалися переважно на тонкому цигарковому папері, їх скручували у дрібну трубочку, або ж складали вдесятеро, щоб вони займали якомога менше місця. Зазвичай підпільники в листах намагалися бути максимально лаконічними. Якщо лист передавався на далеку відстань, то він запаковувався так, щоб його не пошкодили вода чи сніг. На обгортці писалася адреса (зазвичай пункт зв'язку, псевдонім або цифрове зашифрування адресата). У тексті листів нерідко використовувалися шифри та коди. Якщо кур'єрів заарештовували, то вони мали завдання будь-що знищити «грипс» (спалити, утопити, викинути, інколи навіть з'їсти).

Зв'язкові лінії підпілля ОУН було побудовано дуже конспіративно. Часто «грипси», що направлялися з однієї адреси на

іншу, проходили через декілька зв'язкових пунктів на різних територіях. Причому нерідко зв'язкові лише передавали пошту, і навіть не знали один одного особисто. Крім того, зустрічі зв'язкових зазвичай відбувалися вночі, у заздалегідь обумовлених місцях, за умовними знаками розпізнавання. Нерідко для передачі пошти застосовувались так звані «мертві пункти»: листи клали в дупло дерев чи під певний камінь, а потім інші підпільники їх забирали й передавали наступному зв'язковому.

Головним завданням В. Порплиці після отримання листів від В. Кука було забезпечити їх передачу адресатам по лініях зв'язку. Так само від різних зв'язкових ліній він отримував пошту, що направлялася на адресу В. Кука, систематизував її та передавав особисто йому.

Листування В. Кука в період 1944–1954 рр. вивчали В. Ковальчук та В. Огороднік⁴². Його адресатами були переважно члени Проводу ОУН на українських землях Роман Шухевич («Тур»), Василь Сидор («Шелест»), Роман Кравчук («Петро»), Олекса Гасин («Лицар»), Яків Бусел («Галина»), Петро Федун («Север»), Осип Дяків («Горновий»), Василь Охримович («Грузин»), Василь Галаса («Орлан») та інші, а також крайові провідники Іван Литвинчук («Дубовий»), Микола Козак («Смок»), Степан Янишевський («Далекий»), Іван Прокопишин («Бурлан») та багато інших провідників підпілля.

У 1944 р. В. Кук мав багато організаційних зустрічей та вів жваве листування. Із роками дедалі більше підпільних керівників гинули в боях із чекістами або потрапляли під арешт. Тому в 1952–1953 рр. масштаби листування В. Кука зменшилися.

Відповідно, обов'язки В. Порплиці поступово змінювалися – він почав менше приділяти увагу зв'язку. Основна його робота полягала в господарському забезпеченні криївок, дотриманні

⁴² Літопис Української повстанської армії: Нова серія. – Т. 16: Волинь і Полісся в невідомій спадщині ОУН і УПА: 1944–1954 рр. / Упор. В. Ковальчук, В. Огороднік. – К.; Торонто, 2011. – 1024 с.; Ковальчук В., Огороднік В. Листування керівництва ОУН(б) і УПА на українських землях // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1. – С. 147–168; Їх же. Листування керівництва підпілля ОУН(б) на Волині і Поліссі // Там само. – № 2. – С. 236–331.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 51896-ФП, т. 2, арк.33–38 зв.

⁴¹ Див.: Іщук О., Ніколаєва Н. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та її розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1955 рр. – К., 2007. – 38 с.

заходів конспірації, підтримуванні контактів із довіреними людьми у селах, ознайомленні з пресою та підпільною літературою.

На початку 1950-х рр. співробітникам держбезпеки вдалося ліквідувати організаційну мережу ОУН. У 1952–1953 рр. підпільники вже не могли скласти серйозної загрози комуністичному режиму. Але здаватися В. Куку та його оточення не бажали, розуміючи, що їх обов'язково засудять або й розстріляють.

Навесні 1953 р. В. Кук, У. Крюченко та В. Порплиця після виходу з зимових криївок попрямували на зустріч до керівника Рогатинського надрайонного проводу ОУН Олексія Демського («Шувара»)⁴³. Він у 1944–1950 рр. був одним із найбільш довірених підпільників ОУН, наближених до керівництва підпілля, постійно допомагав членам Проводу ОУН Р. Шухевичу та Р. Кравчуку, криївки яких знаходилися на Рогатинщині. Спроби зв'язатися з ним наприкінці березня та на початку квітня 1953 р. виявилися невдалими. Однак із третього разу їм удалося зустрітися неподалік с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. з бойовиками О. Демського – «Лесем», «Сірком» та «Солов'єм». Ті привели В. Кука, У. Крюченко та В. Порплицю до О. Демського у Стратинський ліс⁴⁴. Там вони пробули впродовж двох тижнів, очікуючи зв'язку з керівником Букачівського районного проводу ОУН «Данилом», який ще раніше повідомив про наявність пошти від керівника Карпатського проводу ОУН Василя Охримовича та матеріалів із-за кордону для В. Кука⁴⁵. Про те, що В. Охримович був заарештований органами держбезпеки, В. Кук тоді ще не знав. Після цього В. Порплиця повернувся на Тернопільщину, а В. Кук із дружиною залишився на Рогатинщині.

У першій половині 1953 р. В. Порплиця отримав останнє важливе завдання – підтримувати зв'язок між членами Проводу ОУН на українських землях В. Куком і В. Галасою. Вони в листах обговорювали ситуацію в підпіллі та потребу перебазуватися східніше (наприклад у Кам'янець-Подільську обл.). Їм здавало-

⁴³ Іщук О. Життя та доля Уляни Крюченко... – С. 17.

⁴⁴ Іщук О., Ніколаєва Н. Життєвий шлях Уляни Крюченко... – С. 419–420.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 51896-ФП, т. 1, арк. 290–292.

ся, що там чекістські операції проти підпільників проводяться з меншим розмахом, і працювати буде легше. Проте, як згодом виявилось, інформацію про «легші умови роботи на Сході» інспірували агенти МГБ, які в 1952–1953 рр. намагалися виманити В. Кука й В. Галасу на базу легендарного «проводу ОУН» на Поділлі. Зрештою, їм це частково вдалося, адже В. Галаса після переходу з Волині був заарештований 11 липня 1953 р. саме на Поділлі⁴⁶.

Керівництво УМГБ по Тернопільській обл. у 1952–1953 рр. постійно отримувало грізні вказівки з Києва й Москви посилювати розшук В. Порплиці, щоб через нього вийти на місця базування В. Кука. Розшук останнього вважався одним із головних завдань чекістів. Вони завербували чимало нових агентів у різних селах Тернопільщини, опитували місцевих мешканців, установили спостереження за людьми, які раніше підтримували контакти з ОУН тощо.

10 січня 1953 р. начальник УМГБ по Тернопільській обл. полковник В. Шевченко затвердив план агентурно-оперативних заходів із розшуку керівника підпілля ОУН В. Кука та його кур'єра – В. Порплиці⁴⁷. Передбачалося вербувати нову агентуру для розшуку підпільників, активно працювати з наявними інформаторами, провести серію заходів, які могли б допомогти виявити місця перебування підпільників. Не аналізуватимемо тут усі заходи докладно. Зауважимо лише, що співробітники органів держбезпеки максимально детально опрацювали план роботи, зазначивши всі можливі варіанти, які можуть допомогти виявити В. Порплицю.

Через місяць після смерті Й. Сталіна та зміни чекістського керівництва в УРСР, 12 квітня 1953 р. новий начальник УМВД по Тернопільській обл. генерал-майор В. Трубников затвердив оновлений план заходів із розшуку боївок «Байди» та «Залізняка»⁴⁸. Розлогий документ містив 27 пунктів. Серед іншого також передбачалося продовжувати вербувати нову агентуру

⁴⁶ Див.: Галаса В. Наше життя і боротьба: Спогади; Савчин М. Тисяча доріг.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 171–194.

⁴⁸ Там само, арк. 244–262.

для розшуку підпільників, працювати з інформаторами, які могли б допомогти виявити місця їх перебування.

Уже 20 квітня 1953 р. виконуючий обов'язки начальника 1-го управління МВС УРСР генерал-майор М. Поперека листом № 2/10/740 поінформував керівника УМВС по Тернопільській обл. генерал-майора В. Трубникова, що загалом із представленим планом дій щодо розшуку «Байди» він згоден. Але при цьому М. Поперека наголосив, що МВС УРСР проводить спеціальні заходи з розшуку та затримання В. Порплиці, тож до особливих указівок із Києва слід утриматися від проведення запланованих дій. М. Поперека запропонував проводити агентурно-оперативну роботу проти «Байди» в напрямі виявлення його зв'язків.

Також важливим було набути необхідну агентуру, котра могла б посприяти вийти на місця перебування підпільників. Крім того, М. Поперека констатував, що територія тодішніх Заложцівського та Зборівського районів Тернопільської обл. мала винятковий оперативний інтерес для МВС у справі розшуку керівника ОУН в УРСР В. Кука. Він пропонував подумати про створення тут легендарного «підпілля» з метою перехоплення каналів зв'язку В. Кука. Про хід виконання запланованих заходів М. Поперека пропонував інформувати оперативну групу МВС УРСР кожні 10 днів⁴⁹.

Виконуючи наказ Києва, 22 квітня 1953 р. начальник УМВС по Тернопільській обл. генерал-майор В. Трубников затвердив оновлений план агентурно-оперативних заходів із розшуку боївки «Байди»⁵⁰. Це було пов'язано ще й з тим, що кількома днями раніше (16 квітня) підпільник «Залізник» та його бойовики «Терен» і «Богданко» загинули в бою зі співробітниками МВС у с. Юзефівка на Тернопільщині. Про їх появу тут чекістам повідомив місцевий мешканець агент «Десятий». Зважаючи на зміну ситуації та на нові вказівки з МВС УРСР, попередні плани суттєво змінилися. У документі зазначалося, що, скоріше за все, «Байда» і його люди діють на території сіл Бишки, Потік, Августівка, Куропатники та Жуків Тернопільської області. Копію

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 263.

⁵⁰ Там само, арк. 267–273.

цього плану було направлено до оперативної групи МВС УРСР, яка базувалася у Львові.

26 квітня 1953 р. міністр внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант П. Мешик⁵¹ листом № 1223/м повідомив начальника УМВС по Тернопільській обл. генерал-майорові В. Трубникову, що відомство проводить спеціальні заходи з розшуку В. Порплиці. Зважаючи на це, він зажадав виключити будь-яку ймовірність фізичного знищення «Байди», а заплановані заходи УМВС – тимчасово не проводити. Водночас П. Мешик запропонував активізувати роботу з виявлення близьких зв'язків членів боївки В. Порплиці, набути кваліфіковану агентуру з числа місцевих мешканців, щоб створити необхідні умови для знищення підпільників у потрібний момент. Про результати вжитих заходів пропонувалося доповідати⁵².

У березні 1953 р. у с. Травотолоки Зборівського р-ну Тернопільської обл. чекісти завербували одну з місцевих мешканок, котра з 1949 р. добре знала В. Порплицю, користувалася його довірою. Іноді він заходив, щоб відпочити, поїсти та дізнатися новини. Завербована отримала псевдонім «Люба». Уночі 26 квітня В. Порплиця разом зі ще одним підпільником справді з'явився в її хаті, розпитував про ситуацію у селі. Згідно з оперативною інформацією, він міг навідуватися сюди й надалі. Але у травні 1953 р. цього так і не сталося.

Зате 4 червня 1953 р. «Люба» повідомила заступникові начальника 4-го відділу УМВС по Тернопільській обл. Красникову, що в ніч на 2 червня до її будинку заходили двоє підпільників, у тому числі й «Славко» (під цим псевдонімом В. Порплиця був відомий «Любі»). Посидівши хвилин 40, вони пили молоко та розпитували про ситуацію у селі, новини, дії внутрішніх військ. Також поговорили з матір'ю й сестрою «Люби». «Славко» дав їй

⁵¹ Мешик Павло Якович (1910–23.12.1953) народився в м. Конотоп у родині службовця. Українець. В органах радянської держбезпеки з 1932 р. Із 26 травня 1943 р. – генерал-лейтенант. Упродовж 16 березня – 30 червня 1953 р. – міністр внутрішніх справ УРСР. Заарештований 30 червня 1953 р. в Києві. Засуджений 23 грудня 1953 р. до вищої міри покарання. Розстріляний у Москві. Нереабілітований.

⁵² ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 264–265.

завдання купити свіжі випуски газет «Известия» та «Радянська Україна», цукор, консерви і видав на це все гроші. Потім підпільники зібралися й пішли, пообіцявши зайти знову завтра вночі.

Дочекавшись ранку, агент «Люба» потай зустрілася у селі з оперативником Чернієнком та розповіла йому про нічний візит. Він дав їй указівку придбати все, про що просили «гості», і на наступній зустрічі передати. Також просив виконувати всі їхні доручення, щоб не зруйнувати довіру. У ніч на 3 червня 1953 р. до «Люби» знову прийшли троє підпільників і забрали в неї газети, цукор, консерви. В. Порплиця («Славко») подякував жінці і дуже просив допомогти отримати документи – паспорт і військовий квиток. Пропонував навіть викрасти їх, причому бажано у чоловіка його віку й комплекції. Потім підпільники пішли, нічого не сказавши про дату свого наступного візиту⁵³.

Про появу «гостей» у с. Травотолоки та про інформацію, надану «Любою», керівництво УМВС по Тернопільській обл. негайно поінформувало львівських і київських колег. Після обговорення ситуації, в якому брали участь І. Шорубалка та інші досвідчені оперативники, було вирішено розробити окремий план заходів щодо використання «Люби» з метою затримання В. Порплиці живим. 10 червня 1953 р. начальник УМВС по Тернопільській обл. В. Трубников затвердив план захоплення «Байди» за допомогою агента «Люби» й надіслав його міністрові внутрішніх справ УРСР П. Мешкику⁵⁴. 12 червня копію цього плану він також відправив заступникові міністра М. Попереці у м. Львів⁵⁵. Загальний задум був таким: «Люба» отримала завдання скористатися довірою підпільників до неї та забезпечити арешт В. Порплиці. Для цього її ретельно проінструктували, як діяти в таких випадках, і вручили спецпрепарати «Нептун-47-а», «Нептун-47-б» та «Нептун-80». Це було сильне снодійне без жодного смаку, призначене для підмішування в їжу. Після потрапляння препарату в організм людини вона втрачала можливість чинити опір і засинала на 15–20 год.

⁵³ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 287–290.

⁵⁴ Там само, арк. 294–306.

⁵⁵ Там само, арк. 307–319.

Усвідомлюючи важливість затримання В. Порплиці, адже це давало змогу вийти на місця перебування В. Кука, 23 червня 1953 р. заступник начальника 4-го відділу УМВС по Тернопільській обл. Красников склав детальне завдання для агента⁵⁶. Було передбачено різні варіанти дій у випадку приходу підпільників до «Любиної» хати. 24 червня 1953 р. Красников наказав оперативним співробітникам лейтенантові Чернієнку, заступникові начальника відділення УМВС капітанові Комарову та старшому оперуповноваженому УМВС старшому лейтенантові Ковирзину взяти В. Порплицю живим⁵⁷. Розроблений план затвердив начальник УМВС по Тернопільській обл. полковник С. Хорсун. 25 червня план направили на затвердження заступникові міністра внутрішніх справ УРСР генерал-майорові М. Попереці⁵⁸. Заходи було схвалено.

У ніч на 27 червня 1953 р. В. Порплиця разом із побратимом знову прийшов до хати «Люби». Підпільники розпитали її про ситуацію у селі, випили молока та пішли, пообіцявши зайти за день і попросивши приготувати для них гарячу їжу. Наступного дня агент поінформувала про це оперативника Чернієнка, і він запропонував їй застосувати спецзасіб «Нептун» під час наступного візиту «гостей». Але коли вони прийшли в ніч на 29 червня 1953 р., то їсти їм готувала мати «Люби», тож підмішати «Нептун» можливості не було. Під час відпочинку у хаті, В. Порплиця попросив «Любу» дістати йому інструкції з фінансів та бюджету, мотивуючи це потребою ознайомитися з оплатою праці колгоспників. Цілком можливо, що про ці матеріали його просив В. Кук, який уважався в підпіллі фахівцем із сільського господарства і був автором книги «Колгоспне рабство»⁵⁹. Наприкінці зустрічі В. Порплиця повідомив, що він, можливо, знайде ще приблизно за два тижні.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 231–237.

⁵⁷ Там само, арк. 224–230.

⁵⁸ Там само, арк. 216–223.

⁵⁹ Див.: Кук В. Колгоспне рабство / Передм. В. В'ятровича. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005. – 264 с.

Зважаючи на це, чекісти вжили всіх можливих заходів, щоб наступного разу таки досягти успіху. Оперативники ретельно готувалися до проведення задуманої операції. Інформація постійно систематизувалася й аналізувалася. 17 липня 1953 р. заступник начальника відділення 4-го управління МВС УРСР капітан Строкін склав інформаційну довідку про В. Порплицю та його кур'єрську групу. Він навів усі основні дії підпільників, відомі чекістам за останній період⁶⁰.

У червні–липні 1953 р. агент «Люба» та оперативні співробітники Чернієнка й Ковирзін, під виглядом місцевих працівників міліції, терпляче очікували на появу В. Порплиці у с. Травотолоки. І 23 липня він таки прийшов до своєї, як йому здавалося, надійної людини. Подобиці спецоперації викладено у записці начальника відділу 4-го управління МВС УРСР полковника Данилова на ім'я начальника 4-го управління МВС УРСР В. Майструка від 24 липня⁶¹.

Отже, 23 липня 1953 р. о 3-й год. В. Порплиця («Байда») та підпільник «Дуб»⁶² зайшли до хати агента «Люби». Їй уранці вдалося сходити до села під легендою «розвідати ситуацію» і повідомити про майбутній візит оперативного співробітника Чернієнка, який виступав у ролі місцевого вповноваженого міліції. Він ще раз проінструктував «Любу». Приблизно між 15-ю й 16-ю год. «Люба», використавши «втемну» рідну сестру, підсипала в їжу підпільникам спецзасіб «Нептун». Але «Дуб», скуштувавши борщу, сказав «Байді», що туди щось намішано. Другу страву (локшину) гості їсти не стали. Спустились із горища до кімнати. «Дуб» став звинувачувати сестру «Люби», що вона щось досипала в їжу, а потім, заклавши пальці в рот, викликав блювання. Його приклад наслідував і В. Порплиця. Незважаючи на запевнення останнього, що ця родина надійна, «Дуб» вимагав негайно залишити хату, тож підпільники швидко зібрали речі й подалися городами до поля в напрямку лісу. Про це

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 238–240.

⁶¹ Там само, арк. 241–242. Також див.: ф. 13, спр. 372, т. 70.

⁶² Ідеться про *Василя Івановича Палчата*, 1918 р. н., уродженця с. Берлин Бродівського р-ну Львівської обл.

«Люба» о 16-й год. 25 хв. повідомила Чернієнка, а той передав інформацію оперативникам Котенкові та Красникову, які перебували в урвищі за селом. Група Котенка негайно взяла підпільників під спостереження, маючи завдання захопити їх живцем.

Як зазначено у звітах, поведінка підпільників свідчила, що останні частково перебували під дією «Нептуна». Це підтверджується тим, що вони не втікали (мабуть, не вистачало сил), але все ж добре орієнтувалися на місцевості. Проїшовши приблизно 2 км від села, підпільники помітили оперативників, які за ними стежили, і відкрили по них вогонь. Потім почали знищувати й розкидати в полі наявні документи, зокрема записні книжки (їх згодом підібрали чекісти). Подолавши приблизно ще 1 км, підпільники ввійшли у поле пшениці, де й залягли. Оперативна група за ними спостерігала. О 17-й год. 10 хв. чекісти почули два постріли. Коли вони прибули на місце, то побачили, що «Дуб» застрелився у скроню, а В. Порплиця поранив себе у живіт. Він був доставлений до лікарні Тернополя, де й помер о 19-й год. 15 хв.

Чекісти вилучили два автомати, два пістолети, 1100 руб., документи, у тому числі дві записних книжки з датами зустрічей, а також лист від члена Проводу ОУН В. Галаси («Орлана») до «МКЛ» (В. Кука). 25 липня 1953 р. всі ці матеріали полковник Данилов надіслав до 4-го управління МВС УРСР в м. Києві⁶³. Згодом було зроблено переклад записів російською мовою.

Пізніше у звітах констатовалося, що спецзасіб «Нептун» не відповідає вимогам, адже жертви відчували його смак, що й унеможливило захоплення їх живими. Оскільки керівництво держбезпеки УРСР надавало великого значення арешту В. Порплиці, про що неодноразово наголошувалося на інструктажах для оперативників⁶⁴, його загибель було розцінено як провал спецоперації.

31 липня 1953 р. начальник УМВС по Тернопільській обл. полковник С. Хорсун надіслав заступникові міністра внутрішніх справ УРСР М. Попереці спецповідомлення № 4/3653 про реалі-

⁶³ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 243.

⁶⁴ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 70.

зацію заходів, проведених у 1953 р. з розшуку кур'єрської групи Проводу ОУН під керівництвом В. Порплиці («Байди»)⁶⁵. У документі детально викладалися обставини знищення боївки «Залізняка» 16 квітня 1953 р. та наслідки спецоперації проти «Байди» у червні–липні 1953 р. С. Хорсун пропонував нагородити оперативних працівників, які брали участь у заходах, додавши проект відповідного відомчого наказу⁶⁶. Утім, керівництво держбезпеки було невдоволене загибеллю В. Порплиці, тож жодної інформації про відзначення в архівах поки що не виявлено.

На цьому розшук В. Порплиці припинився. Справу завершує показовий документ. 11 листопада 1953 р. начальник УМВС по Тернопільській обл. полковник С. Хорсун ще раз повідомляв запискою по ВЧ міністрові внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенантові Т. Строкачу подробиці та результати операції проти В. Порплиці («Байди»)⁶⁷. Цілком можливо, що ця інформація була потрібна київському керівництву для подальшого планування заходів із розшуку В. Кука, який на той час усе ще залишався на волі.

Отже, В. Порплиця, опинившись у підпіллі ОУН та УПА ще в молодому віці, виконував обов'язки зв'язкового, діяв у різних районах Західної України, а найбільше – на Львівщині та Тернопільщині, знав багатьох провідників. Судячи з документів, він чітко виконував указівки керівництва, суворо дотримувався принципів конспірації, що й дозволило йому так довго продовжувати боротьбу. У 1946–1953 рр. В. Порплиця був довіреною особою, а згодом керівником зв'язків В. Кука. У 1949–1953 рр. до нього сходилися всі лінії підпільних зв'язків останнього. Фактично йому постійно доводилося одночасно виконувати декілька завдань: бути охоронцем В. Кука, забезпечувати його господарські потреби, дбати про підготовку криївок тощо. Упродовж 10 років він брав участь у забезпеченні роботи зв'язкових ліній підпілля, здобувши великий досвід цієї роботи. Після загибелі В. Порплиці у В. Кука, який, наприклад, 1944 р. мав не

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 73, спр. 488, арк. 324–335.

⁶⁶ Там само, арк. 336–338.

⁶⁷ Там само, арк. 339–342.

менше 100 довірених осіб, фактично не залишилося зв'язкових. Він змушений був у 1953 р. взяти у О. Демського («Шувара») двох бійців: М. Феніна («Назара») та В. Задвірного («Довбуша»). Саме з ними 23 травня 1954 р. його й захопили чекісти в лісі біля с. Кругів Золочівського р-ну Львівської обл.

Життєвий шлях Василя Порплиці, як і багатьох інших українців тієї епохи, свідчить: вони віддали свою молодість, сили, життя боротьбі за створення незалежної держави. Чимало їхніх рідних і близьких людей постраждали та загинули. Сподіваємося, що долі цих людей стануть предметом подальших досліджень українських істориків.

Ищук А. Василий Порплица («Байда») – связной главного командира УПА Василя Кука

Рассматриваются жизненный путь и деятельность Василия Порплицы («Байды») – связного главного командира УПА Василя Кука в 1946–1953 гг. Особое внимание уделено его розыску органами МГБ–МВД в 1951–1953 гг.

Ключевые слова: политические репрессии, подпольщики, чекисты, ОУН, УПА, НКВД, НКГБ, МГБ, МВД.

Ishchuk O. Vasyl' Porplytsia («Baida») – Postman UPA's Commander Vasyl' Kuk

Life and activity of Vasyl' Porplytsia («Baida») – postman UPA's commander Vasyl' Kuk, are analyzed in this article. Special attention is devoted to his activity in the Organization of the Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army in 1946–1953. Author analyzed why and how he was killed by NKVD in 1953.

Key words: political repressions, OUN, UPA, NKVD, NKGB, MGB, MVD.

*Кирило ГОРБУРОВ**

Валентин Радін-Уцехівський (1890-1937) - останній директор Польського педагогічного інституту у Києві

У статті йдеться про українські сторінки біографії Валентина Радіна-Уцехівського (1890–1937) – останнього директора (1934–1935) Польського педагогічного інституту у Києві, згодом керівника Польського відділення Київського педагогічного інституту (1935–1936). Він був чи не єдиним компартійним функціонером, який чинив спротив згортанню «польської комуністичної роботи» у республіці.

Ключові слова: польська національна меншина в УСРР, Польський педагогічний інститут у Києві, Валентин Радін-Уцехівський (1890–1937), репресії.

У поданому дослідженні у ширшому суспільно-політично-му й культурно-освітньому контексті середини й другої половини 1930-х років реконструйовано та проаналізовано українські сторінки біографії Валентина Радіна-Уцехівського (1890–1937) – останнього директора (1934-1935) Польського педагогічного інституту у Києві, згодом керівника Польського відділення Київського педагогічного інституту (1935-1936). Він був чи не єдиним компартійним функціонером, який чинив спротив згортанню «польської комуністичної роботи» у республіці. З'ясовано обставини, за яких він став жертвою репресій тоталітарного режиму, перебуваючи вже на доволі скромній посаді керівника відділу мовлення для національних меншин Радіокомітету УРСР.

Валентин Радін-Уцехівський народився 24 листопада 1890 р. у містечку Василькові - «заштатному місті» Сокольського повіту Гродненської губернії (нині містечко Wasilków поблизу Білостока у Підляському воєводстві /Польща/) - у єврейській родині місцевого аптекаря. Васильков (2909 мешканців на 1889 р.)

* Горбуров Кирило Євгенович – кандидат історичних наук, докторант відділу по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ при Головні редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

розташовувався на білорусько-польському прикордонні й за етнічним складом городян був польсько-єврейським населеним пунктом. Отже, змалечку Валентин опанував не лише рідною, а й польською та державною російською мовами.

Завдяки батьківським грошам він отримав можливість навчатися за кордоном, закінчивши Медичний університет у Женеві (Швейцарія) й отримавши фах хірурга. Поділяючи модне тоді захоплення соціалістичними ідеями, юний Валентин Уцехівський упродовж 1911–1914 рр. у Женеві був членом соціал-демократичної групи «Вперед»; згодом (травень–листопад 1918 р.) належав до РСДРП(меншовиків) й лише наприкінці 1918 р. став членом РКП(б)¹. Саме тоді родинне прізвище, інтелігентськом'якотіле, він змінив на виразніший, на його думку, псевдонім «Радін».

На початку Першої світової війни він повернувся додому й упродовж 1914–1918 рр. працював фельдшером й лікарем у лазареті Червоного Хреста у Олександрівську (нині Запоріжжя), старшим лікарем лазарету Румунського фронту в Одесі; 1918–1919 рр. – лікарем місцевої лікарняної каси, помічником комісара комісії охорони здоров'я в Олександрівську; 1919 р. – завідувачем відділу Наркомату охорони здоров'я УСРР. Після вигнання більшовиків з української території 1919 р. опинився у Москві, де був помічником завідувача медчастини ЦК Червоного Хреста; головою Червоного Хреста (Серпухов, 1919–1920). 1920–1921 рр. В. Радін дрейфував між більшовицькою «столицею» України Харковом й Мінськом та Смоленськом, обіймаючи керівні посади у Наркомздорв'ї УСРР та Санітарних управліннях Південного та Західного фронтів у червоних. 1921–1924 рр. Валентин Петрович послідовно переїздив з Харкова (завідувач лікувальним відділом НКОЗ УСРР) до Одеси (заступник завідувача губернського відділу охорони здоров'я) й Чернігова (завідувач губернським відділом охорони здоров'я – завідувач агітпропу губкому КП(б)У). Відтоді він залишив УСРР й був «перекинутий» на керівну роботу до Росії, упродовж 1924–1934 рр.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 6–6 зв.

обіймаючи послідовно номенклатурні посади завідувача крайового відділу охорони здоров'я й заступника голови крайової Планової комісії у Хабаровську (1924–1928); завідувача Вороного облздороввідділу (1928–1931); керівника облздороввідділу Московської області (1931–1932); у розпорядженні Військово-санітарного управління РСЧА у Москві (1932–1933); заступника начальника Санітарного управління Наркомату шляхів сполучення СРСР у Москві (1933–1934). Нарешті, у травні 1934 р. Валентин Петрович Радін-Уцехівський повернувся в Україну, отримавши призначення на посаду директора республіканського медичного видавництва – «Медвидаву» Наркомату охорони здоров'я УСРР².

На підставі рішення Секретаріату ЦК КП(б)У й за особистим дорученням П. П. Постишева у жовтні – на початку листопада 1934 р. відбулася ревізія видавництв «Радянська школа», «ЛІМ» («Література і мистецтво») та «Медвидав». 6 листопада 1934 р. нарком фінансів УСРР О. О. Рекіс доповідав секретареві ЦК КП(б)У П. П. Постишеву підсумки цієї перевірки, яка, мовляв, виявила «явища безгосподарності, зловживань, збитковості й т. ін.»³.

У розгорнутому меморандумі за результатами ревізії трьох видавництв діяльності республіканського медичного видавництва, яке лише упродовж півроку очолював В. П. Радін (з травня 1934 р.), приділялося порівняно менше уваги, аніж значно потужнішим «Радянській школі» й «ЛІМ». Однак й щодо відомчого наркомздоровівського видавництва стверджувалося, що стан у ньому

«свідчить про безгосподарність, відсутність керівництва з боку наркомату (Наркомздоров'я), що спричинило 1933 р. збитки й не лише не виправлено 1934 р., але, за усіма даними, у поточному році стан справ ще більше погіршився»⁴.

Констатувалося, що промфінплан 1933 р. «Медвидав» виконав лише на 59,8 %, а загальні збитки за той самий рік становили

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 433, арк. 87.

³ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 132.

⁴ Там само, арк. 136.

256 тис. руб.; у першому півріччі 1934 р. план був виконаний на 54 %, що становило 24,7 % річного завдання; зросла собівартість книжкової продукції, збільшилися невиробничі витрати, невиправдано, на думку ревізорів, додатково фінансово заохочувався редакційний апарат⁵.

За підсумками вищезгаданої ревізії Олександр Олександрович Рекіс пропонував Секретаріату ЦК КП(б)У (адресуючись персонально до П. П. Постишева)

«накласти суворе стягнення за безгосподарність й порушення фінансової дисципліни на керівника видавництва “Медвидав” – Радіна»⁶.

Втім, наскільки можна зрозуміти, враховуючи нетривале перебування В. П. Радіна на посаді директора медичного видавництва (неповні півроку), він відбувся лише зауваженням, й партійне стягнення на нього не накладалося. Тим більше, що у тому ж листопаді 1934 р. Валентин Петрович змінив місце праці, очоливши Польський педагогічний інститут у Києві (КППІ)⁷.

Рішення про його призначення на цю посаду визріло у апараті ЦК КП(б)У ще наприкінці літа 1934 р., коли з подачі енкаведистів завідувач відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК М. М. Кіллерог адресував секретарям ЦК КП(б)У таємний меморандум у «справі» тодішнього керівника КППІ Юрія Бодняка-Грабського, у якому стверджувалося:

«По материалам НКВД установлено, что директор Польского педагогического института в Киеве – Бодняк – является одним из активных руководителей “ПОВ” на Украине [...]».

Завершувався меморандум традиційною пропозицією «зміцнити керівництво» Польського педагогічного інституту:

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 137.

⁶ Там само, арк. 141.

⁷ Докладніше про цей вищий навчальний заклад див., напр.: Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / Janusz M. Kupczak. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 236–238, 321–322; Двірна К.П. *Створення та ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка)* / Катерина Петрівна Двірна // Волинські історичні записки. – 2011. – Т. 6. – С. 149–155; та ін.

«Директором Польпедінститута в Києве предлагаю назначить т. Радина, ныне работающего директором Медиздата»⁸.

Після усунення з посади, а невдовзі й арешту Ю. Бодняка тимчасовим виконувачем обов'язків керівника КППІ був призначений завідувач навчальною частиною Польського педінституту Яків Тай, який не спромігся налагодити навчального процесу, а відзначався найбільше інтригами, які лише збурювали колектив. Пропозиція щодо його усунення з керівного становища також була підготовлена у культпропвідділі ЦК КП(б)У:

«Тов. ТАЙ, тво директора Польського Педінституту у Києві, знімається з роботи через хворобливий стан, який не дає йому можливості упоратися з надзвичайно важкою й складною обстановкою у Польпедінституті, яка склалася внаслідок шкідницької діяльності колишнього директора Інституту, нині арештованного БОДНЯКА»⁹.

16 листопада 1934 р. опитом членів Секретаріату ЦК КП(б)У було ухвалено рішення «Про Київський польський педагогічний інститут», у якому йшлося:

«1. Затвердити т[ов]. Радина на директора Київського Польського педагогічного інституту. 2. Звільнити т[ов]. Тая з роботи зав[ідувача] учбової частини інституту. НКО протягом двох днів добрати кандидатуру на зав[ідувача] учбової частини інституту, погодивши її з Культпропом ЦК»¹⁰.

Відповідно до законів функціонування компартійно-радянського режиму, наступного дня, 17 листопада 1934 р., В. П. Радін був призначений директором Київського польського педагогічного інституту наказом наркома освіти УСРР В. П. Затонського. Й, нарешті, до виконання посадових обов'язків Валентин Петрович безпосередньо приступив згідно з власноручно підписаним наказом по КППІ № 111 від 21 листопада 1934 р.¹¹

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 84–85; Горбуров К. *Юрій Бодняк-Грabsький (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві* / К. Є. Горбуров // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 307–309.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 369, арк. 217.

¹⁰ Там само, спр. 349, арк. 85.

¹¹ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. Р-920, оп. 13, спр. 39, арк. 74.

Новопризначеному керівникові проблемного вищого навчального закладу доводилося вирішувати безліч складних проблем як організації навчального процесу, так і не менш важливих питань матеріально-технічного забезпечення життєдіяльності КППІ.

Проблемою, як і раніше, залишалося питання забезпечення викладання польською мовою усіх дисциплін у цьому «польському» ВНЗ. Особливо це стосувалося професорсько-викладацького складу з українців або росіян, які залучалися до навчального процесу, не маючи належного (або взагалі ніякого) знання польської мови. Валентин Петрович, який вочевидь польською володів на рівні польсько-єврейсько-українського суржика свого рідного містечка (додаткове тому підтвердження – українська мова директорських наказів по КППІ), втім, усіляко заохочував опанування польською мовою викладацьким складом очолюваного ним ВНЗ.

Так, наприклад, у підписаному ним наказі № 67 по Польському педінституту від 10 квітня 1935 р., зокрема, йшлося:

«§ 6. Відвідування лекцій 3 квітня акад. [М. П.] Кравчука й 10 квітня проф. [І. Б.] Селіхановича комісією по наданню права викладати польмовою показало великі досягнення професури в боротьбі за вивчення польмови. На основі встановлення комісією повної можливості вищезазначених товаришів перейти на польську мову викладання дозволити акад. Кравчуку і проф. Селіхановичу викладати польмовою. § 7. Оголошую подяку тт. Кравчуку і Селіхановичу, що дали дійсно більшовицькі темпи в праці над опануванням польмови, і ставлю їх в приклад цілому колективу педагогічному, адмін[істративно]-тех[нічному] персоналу, як і студентам. § 8. Вважаю за потрібне для вищезгаданих товаришів для дальнішого удосконалення знань систематично відвідувати семінар польмови [...]»¹².

¹² ДАК, ф. Р-920, оп. 13, спр. 52, арк. 83.

5 липня 1935 р. директор КППІ подав НКО УСРР кандидатуру (серед двох інших) керівника кафедри математики акад. М. П. Кравчука на персональну ставку. У додатку долучався життєпис ученого і його здобутки як викладача Польського педінституту: «Акад. КРАВЧУК М.П. Керівник Кафедри математики, багато працює над налагодженням роботи Кафедри математики, бере участь у громадському житті Інсти-

Традиційними проблемами Польського педагогічного інституту у Києві були низька загальноосвітня підготовка його слухачів (втім, характерна для загалу «нового радянського студентства»), неналежне знання (або й незнання) ними польської мови, перманентний брак кваліфікованого професорсько-викладацького складу (проблем додавали систематичні енкаведистські «чистки» й арешти), незадовільне матеріальне забезпечення, брак навчально-лабораторних приміщень й навчальної літератури, відсутність органічного зв'язку з «материковою» Польщею, табуваною більшовицькою пропагандою. До речі, на ці особливості КППІ неодноразово звертали увагу представники дипломатичного корпусу II Речіпосполитої у Києві¹³.

Характерне у цьому відношенні звернення директора Польського педінституту у Києві В. П. Радіна до заступника наркома освіти УСРР А. А. Хвилі, датоване тим самим 10 квітня 1935 р. У листі йшлося:

«З огляду на те, що студенти нинішнього III курсу мовно-літературного факультету прийшли до інституту переважно з освітою за семирічку, не знаючи польової, їх сьогодні ще 30 % студентів – мають “незадовільно” з орфографії і стилістики, що основної профільюючої дисципліни – польської літератури – не слухали за відсутністю викладачів, не закінчили курсу теоретичного мовознавства (знято викладача) та взагалі підготовка ще недостатня настільки, що більшість студентів не зможуть писати

туту. Внаслідок наполегливої праці над опануванням польової, з початку II семестру перейшов на викладання польовою, був відзначений за це ухвалою Трикутника Інституту і наказом Директора.

Соцпоходження – син службовця (землеміра), українець, рік народж. 1892, в арміях ні в жодній не служив, має вищу освіту (Київський Університет), працює над питаннями математики з 1904 р., у вищій школи працює з 1917 р., має понад 130 наукових праць і статтів, не рахуючи великої кількості рецензій і дрібних заміток. З 1929 р. – дійсний член УАН. [М. КРАВЧУК]» (ДАК, ф. Р-920, оп. 11, спр. 4, арк. 164–165).

¹³ Див., напр.: *Informacja Konsulatu Polskiego w Kijowie na temat kształcenia nauczycieli w Polskim Instytucie Pedagogicznym i działalności innych polskich instytucji kulturalnych w Kijowie*, 3 stycznia 1933 r. // Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. – Т. I. – S. 260–262.

дипломові праці. Подібний стан ми маємо на курсах хемічному та біологічному, де програмовий матеріал буде до повного 4-х річного курсу пройдено лише відсотків на 72. Рівень студентів низький. На хемічному курсі за відсутністю кваліфікованого методиста методики викладання хемії не пройдено.

Просимо дозволити III курс мовно-літерат[урного] фак-ту, хеміч[ного] та біологічного в 1934/35 р. не випускати.

Вважаємо, що для задовільної підготовки вчителів з вищезазначених фахів потрібно продовжити строк навчання на один рік. Просимо це санкціонувати»¹⁴.

Однією з студенток Польського педагогічного інституту у Києві була Олена Станіславівна Ейсмонт, згодом відомий вітчизняний історик О. С. Компан (1916–1986)¹⁵. До київського ППІ Олену Ейсмонт привела необхідність – уродженка м. Єнакієво у Донбасі, вона закінчила у рідному місті семирічку й дворічний педагогічний технікум. Отримавши (як на той час) середню спеціальну освіту, О. Ейсмонт поїхала до Києва й вступила одразу на другий курс Українського інституту лінгвістичної освіти (УІЛО) (англійське відділення). Завершити навчання й отримати диплом з англійської філології їй завадило урядове рішення 1934 р. про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва. Нова/стара українська столиця очікувала напливу чиновництва з Харкова, яке треба було терміново розмістити у місті над Дніпром. Відтак «зайві» й «другорядні» навчальні заклади (принаймні частково) були відправлені до Харкова, куди помандрував й київський УІЛО. О. Ейсмонт вирішила залишитися у Києві, тим більше, що з'явилася відповідна нагода.

28 вересня 1933 р. директор Польського педагогічного інституту у Києві Ю. Бодняк звернувся з листом до сектору кадрів НКО УСРР та культпропвідділу (КПВ) ЦК КП(б)У, оскільки у ввіреному йому ВНЗ утворився «кадровий прорив» у професорсько-викладацькому й студентському складі. Попри усі намагання керівництва інституту, йому не вдалося цілковито

¹⁴ ДАК, ф. Р-920, оп. 11, спр. 4, арк. 115.

¹⁵ Докладніше про неї див., напр.: *Історик Олена Компан: Матеріали до біографії* / Упоряд. Я. Компан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 532 с.: іл.

укомплектувати перший курс ППІ, а насамперед – поповнити другий й третій курси, які зазнали численних втрат студентського складу внаслідок перманентних партійно-політичних й оперативно-чекістських «чисток», постійних народногосподарських мобілізацій й перекидання недовчених педагогів на вакантні учительські посади у польській школі республіки¹⁶. Юрій Дмитрович просив «керівні органи» дати директиву щодо поповнення ППІ студентами-поляками з інших вищих навчальних закладів республіки гуманітарного профілю. У його листі, зокрема, йшлося:

«Найвний склад польського студентства в ідеологічних українських вузах значний. Можна було б лише у самому Києві, жартуючи, поповнити розбиті чисткою групи на II-му й III-му курсах за рахунок поляків – студентів відповідних профілів, не кажучи вже про вузи інших міст. Однак ми тут зустрілися з впертим небажанням дирекцій цих вузів не лише допомогти нам у цьому, а й прямиим небажанням відпустити цих студентів»¹⁷.

Втручання КПВ ЦК КП(б)У й НКО УСРР допомогло переломити (принаймні тимчасово) ситуацію у Польському педінституті. Так, зокрема, 9 квітня 1934 р. секретар УІЛО інформував керівництво КППІ:

«Укр[аїнський] Ін[ститу]т Лінгвістич[ної] Освіти при цьому надсилає справи тт. Ейсмонт та Зіневич, які відряджені до В[Ін]сти[ту]ту на навчання згідно ухвали НКО»¹⁸.

¹⁶ Див. докладніше: Горбуров К. *Переддень «Великого Терору» у Польському педагогічному інституті у Києві* / Кирило Горбуров // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 90–106; Горбуров К. *Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві* // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 294.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 335, арк. 21; Горбуров К. *Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві*. – С. 295.

¹⁸ ДАК, ф. Р-920, оп. 2, спр. 36 (особова справа студентки Ейсмонт Олени Станіславівни), арк. 3.

Відтак Олена Ейсмонт стала студенткою третього курсу гуманітарного факультету (історичного відділу) Польського педагогічного інституту у Києві.

Попри частково польське походження (батько – залізничний технік Станіслав Йосипович Ейсмонт – поляк; мати – Любов Миколаївна Назарова – росіянка) й анкетне декларування себе полькою¹⁹, Олена Ейсмонт (типово для багатьох русифікованих поляків) польською мовою володіла незадовільно. Однак навчалася вона старанно й, зокрема, прагнула опанувати батьківською мовою. Принаймні у наказі № 48 по ППІ від 8 березня 1935 р. за підписом директора вищого навчального закладу В. Радіна про преміювання «до дня 8-го березня за кращі показники виробничої та громадської роботи» згадувалася й «студентка-ударниця» О. Ейсмонт:

«1) *Ейсмонт О.* – студ[ентка] III [курсу] іст[оричного відділу], чл[ен] ЛКСМУ, по соцстану службовець. Оцінки з усіх дисциплін добрі, польмова “зд.” [“задовільно”]. Зліквідувала “нз.” [“незадовільно”] з польмови. Здала повністю військово-технічний екзамін, – преміювати матерією на шовкову блузку [...]»²⁰.

Була відзначена О. Ейсмонт серед «студентів-ударників» й у наказі В. Радіна по ППІ № 84 від 9 травня 1935 р. –

«До дня ударника – 1-го Травня, за гарні показники в виробничій та громадській праці»²¹.

Після ліквідації восени 1935 р. Польського педагогічного інституту у Києві (його трансформування у Польське відділення при Київському (українському) педінституті) О. Компан завершила своє навчання на історичному факультеті Київського державного університету (1936 р. вступила на третій курс, отримала диплом 1939 р.), а з вересня 1947 р. стала аспіранткою Інституту історії України АН УРСР, згодом захистила докторську дисертацію, стала старшим науковим співробітником й 1972 р.

¹⁹ ДАК, ф. Р-920, оп. 2, спр. 36, арк. 1.

²⁰ Там само, оп. 13, спр. 52, арк. 53.

²¹ Там само, арк. 100, 104.

була звільнена як «неблагонадійна» з Інституту історії «за скороченням штатів»²².

20 вересня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У у таємному рішенні «Про польські школи» ухвалило, по суті вже підбиваючи підсумки кампанії по скороченню мережі польських шкіл у республіці:

«1. У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах з переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою [...], запропонувати комісії у складі тт. Попова М.М. (скликання), Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка й Карпова розробити проект пропозицій щодо реорганізації штучно створених польських шкіл й переведення їх на українську мову. Залишити польські школи лише у тих селах, де основна маса населення за походженням є польською; створити польські комплекти в українських школах тих сіл, де є компактні маси польського населення [...]. 2. Доручити тт. Попову М.М. та Балицькому замінити усіх учителів-націоналістів у польських школах й польських комплектах українських шкіл радянськими

²² В особовому листку з обліку кадрів (5 березня 1969 р.) Олена Станіславівна зазначала, що вільно володіє українською, російською та польською мовами, читає й перекладає з чеської, болгарської, англійської (Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1-ос, спр. 866 [особова справа старшого наукового співробітника Компан Олени Станіславівни], арк. 5).

На початку вересня 1972 р. О. С. Компан була «скорочена за штатним розписом», згідно наказу № 152 від 12 вересня 1972 р. по Інституту історії АН УРСР за підписом його директора акад. АН УРСР А. Д. Скаби, у відповідності, мовляв, «з Постановою Бюро Президії Академії наук Української РСР від 31 липня 1972 р. № 294 «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР» – пункту 3 – про скорочення бюджетного фонду заробітної плати на 4 проценти та рішення Місцевого комітету Інституту історії АН УРСР від 12 вересня, протокол № 18 [...]» (НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1-ос, спр. 866, арк. 1); див. також: *Компан Олена Станіславівна* (нар. 19.03.1916, м. Єнакієве Донець обл. – пом. 17.07.1986, м. Київ) – історик. Учасник укр. нац.-культ. відродження, укр. правозах. руху // *Рух опору в Україні: 1960–1990: Енциклопедичний довідник. – 2-ге вид., доповн. / Редкол.: Осип Зінкевич (голов. ред.) та ін.; передмова Осипа Зінкевича, Олеси Обертаса; [Музей-архів і документальний центр українського самвидаву при вид-ві «Смолоскип»]. – К.: Смолоскип, 2012. – С. 360–361.*

учителями [...]. 3. Доручити комісії т. Попова М. М. – у зв'язку з реорганізацією польських шкіл, що намічається, – внести пропозиції щодо реорганізації Київського польського педагогічного інституту»²³.

Нарешті 29 вересня 1935 р. вищезгадана комісія на чолі з третім секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим запропонувала проект рішення ЦК «Про польський педагогічний інститут», затверджений опитуванням членів Політбюро ЦК КП(б)У як постанова Політбюро. Документ був виконаний рідною мовою ініціатора антипольських (й насамперед антиукраїнізаційних) заходів – другого секретаря ЦК КП(б)У, сталінського намісника України П. П. Постишева:

«1. Учитывая потребность существующих польских школ на Украине в педагогах, считать нецелесообразным иметь специальный педагогический польский институт с количеством обучающихся в нём до 700 чел.

Ликвидовать польский педагогический институт, создав вместо него отделение при Киевском педагогическом институте на 100 чел., что полностью удовлетворит потребность в подготовке учителей для школ на польском языке.

2. Для ликвидации польского педагогического института и отбора из 700 чел., обучающихся в ликвидируемом польском педагогическом институте, ста человек для польского отделения при Киевском педагогическом институте – создать комиссию в следующем составе: тт. Дитюк (председатель), Карпов, Геплер. Срок работы комиссии – 10 дней»²⁴.

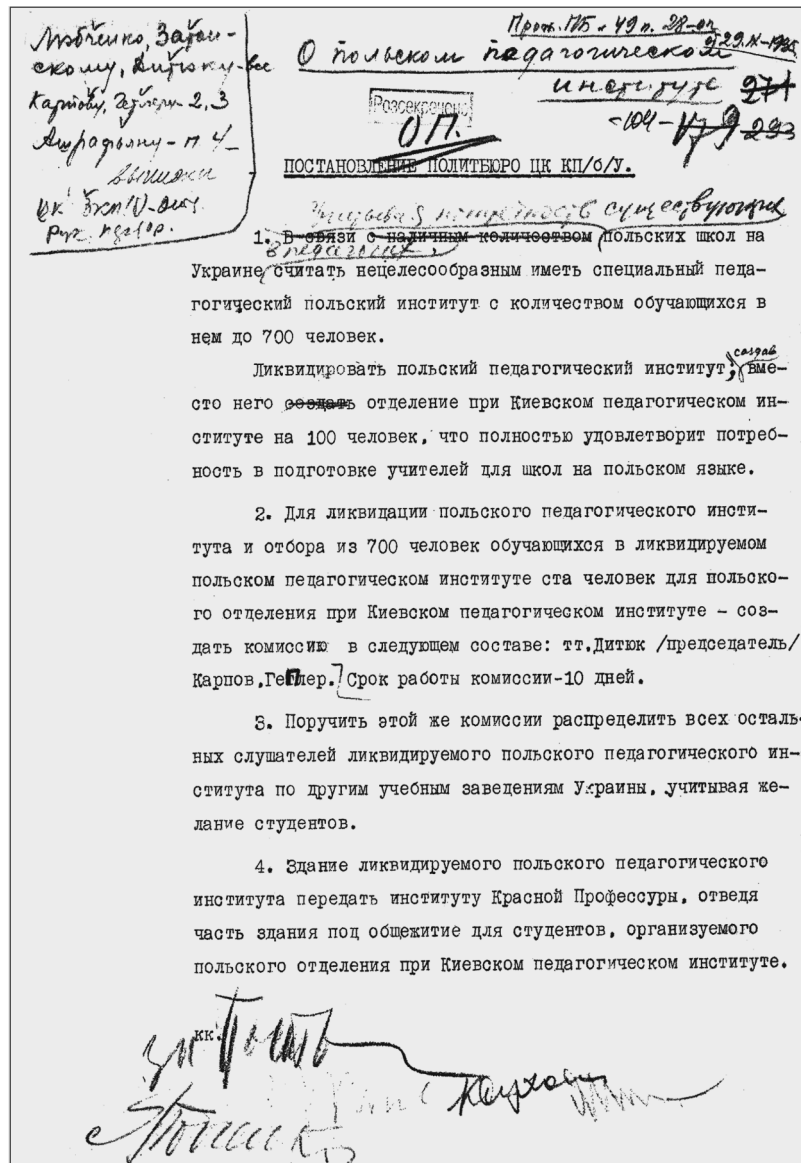
Ця ж комісія мала розподілити решту студентів КППІ, який ліквідовувався, по інших навчальних закладах УРСР – «з урахуванням бажання студентів». Будинок Польського педагогічного інституту передавався Інституту червоної професури, а його частина віддавалася під студентський гуртожиток Польського відділення Київського педагогічного інституту²⁵.

17 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У повернулося до справи розподілу нерухомого майна КППІ, розглянувши питан-

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 25, арк. 89–89 зв.

²⁴ Там само, арк. 104.

²⁵ Там само.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію Польського педагогічного інституту у Києві, 29 вересня 1935 р.

ня «Про розподіл приміщень ліквідуемого польського педагогічного інституту». Зокрема, новозбудоване приміщення гуртожитку КПІ на вул. Обсерваторній передавалося ІЧП

«для розміщення слухачів нового набору на основне відділення і для слухачів підготовчого відділення, що переводяться з Харкова».

Закінчення добудови корпусу покладалося на ІЧП. Недобудований навчальний корпус Польського педагогічного інституту у Києві по тій же вулиці передавався УАМЛІН (18 кімнат) й Наркомосвіти (18 кімнат). Ці ж установи зобов'язувалися добудувати корпус до кінця 1935 р.²⁶

Ситуацію у Польському педагогічному інституті у Києві напередодні його ліквідації виразно (принаймні частково) передає наказ № 165 по КПІ, підписаний його директором 29 вересня 1935 р., тобто того ж дня, коли Політбюро ЦК КП(б)У вирішило ліквідувати цей національний вищий навчальний заклад. Дев'ятий параграф цього наказу характеризував незадовільний стан з дисципліною у стінах навчального закладу:

«Підсумувавши стан дисципліни серед студентів інституту за вересень місяць, встановлено: а) неприпустиме ставлення студентів до відвідування лекцій (прогули без поважних причин), особливо на природничому факультеті [...]; б) студенти запізнюються на лекції (входять до аудиторії разом з викладачами); в) неввічливо-грубо поводяться як між собою, так і з викладачами [...]; г) під час лекцій бігання та спів по коридорах, а також псування соціалістичного майна (писання на столах, вивішування об'яв на стінках тощо). Все це свідчить про низьку дисциплінованість, а також культурність нашого студентства»²⁷.

Констатувавши незадовільний стан навчальної й побутової дисципліни студентів, Валентин Петрович наказував:

«1. Деканам факультетів проробити протягом трьох днів на факультетах питання дисципліни та культурного поведіння студентства [...]. 3. Довести до відома студентства, що пропуск лекцій можна робити лише за дозволом деканів факультетів, без зазначеного дозволу пропуск лекцій вважати за прогул.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 376, арк. 77.

²⁷ ДАК, ф. Р-920, оп. 13, спр. 50, арк. 1 зв. – 2.

4. Заборонити студентам під час лекцій ходити та співати по коридорах. 5. Попередити студентів, що за порушення елементарних правил, встановлених по інституту, до винних будуть вжиті найрішучіші заходи аж до виключення з інституту. 6. Просити парткомітет, КСМ та профорганізації розгорнути відповідну роботу навколо зміцнення дисципліни та піднесення культури серед студентів»²⁸.

На початку жовтня 1935 р. рішення Політбюро ЦК КП(б)У щодо ліквідації КППІ було доведено його директору. Перші ознаки такої поінформованості керівника Польського педінституту зустрічаємо у наказі по ВНЗ № 168 від 8 жовтня 1935 р., у § 4 якого йдеться:

«В зв'язку з реорганізацією Польського педінституту оголошую до відому всього адміністративно-технічного персоналу, що з 19 жовтня з роботи їх звільнюється»²⁹.

Цей параграф наказу, щоправда, згодом, було перекреслено, а звільнення технічного персоналу – відтерміновано. Тим не менше, увесь жовтень й листопад Валентин Петрович постійно підписував накази про звільнення професорсько-викладацького складу (26 жовтня 1935 р. – звільнення 46 лекторів ВНЗ) й допоміжного персоналу Польського педінституту. Нарешті, наказом № 182 від 25 листопада 1935 р. були звільнені працівники бухгалтерії (4 особи, завідувач господарством й секретарка інституту)³⁰.

5 грудня 1935 р. опитуванням членів Секретаріату ЦК КП(б)У В. П. Радін був затверджений завідувачем Польського відділення Київського педагогічного інституту³¹.

Вже наприкінці своєї директорської каденції на посаді очільника КППІ В. П. Радін-Уцехівський був додатково обтяжений цензорськими обов'язками. Так, 28 вересня 1935 р. на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У було заслухано інформацію секретаря ЦК П. П. Постишева «Про регулярний перегляд польських і німецьких газет». Було ухвалено наступне рішення:

²⁸ ДАК, ф. Р-920, оп. 13, спр. 50, арк. 2.

²⁹ Там само, арк. 4 зв.

³⁰ Там само, арк. 8–9, 10 зв.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 385, арк. 201.

«Визнати за потрібне регулярний перегляд центральних, обласних і районних польських, німецьких, єврейських, болгарських і інших нацменгазет – відділом друку й видавництва ЦК КП(б)У, доручивши т[ов]. [К. І.] Топчієву періодично інформувати секретарів ЦК КП(б)У про наслідки перегляду цих газет.

Затвердити для щоденного перегляду польських газет т[ов]. Радіна (директор Польського педінституту) і Хінчину (інструктор відділу шкіл і ВИШів ЦК КП(б)У) та німецьких газет – т[ов]. [Л. А.] Гіттеля й Кете Поль.

Запропонувати т[ов]. Гіттелю, Кете Поль, Радіну та Хінчині негайно повідомляти відділу друку й видавництва ЦК КП(б)У про всі недоліки, що вони їх знайдуть в газетах»³².

Цензорські доручення Валентин Петрович виконував й наступного року. Так, наприклад, 2 березня 1936 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про уповноваженого Головліту для контролю за польською газетою “Глос Радзецькій”», ухваливши:

«Затвердити тов. РАДІНА В. П. уповноваженим Головліту для контролю за газетою “Глос Радзецькій” по сумісництву з роботою в Педінституті»³³.

4 березня того ж року той самий Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про перегляд і вилучення забороненої іноземної літератури». Відповідним рішенням декретувалося упродовж місяця

«вилучити з бібліотек та книгосховищ, де є іноземна література, всі книги, журнали і газети, що заборонені до розповсюдження в СРСР».

Перевірку й вилучення забороненої літератури мали здійснювати органи Головліту та НКВД. У переведенні цієї роботи Головліту «для допомоги» виділялася група осіб, серед них й В. П. Радін-Уцехівський. Насамкінець у рішенні йшлося:

«4. Обкомам відібрати перевірених членів партії, які знають іноземні мови, на допомогу обллітам для переведення очистки та перевірки бібліотек області, де є іноземна література. 5. Від перевірки і вилучення звільняються бібліотеки: ЦК КП(б)У, Раднарком УССР, Уповнаркомзаксправ, УАМЛІН та НКВС УССР»³⁴.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 385, арк. 21.

³³ Там само, спр. 429, арк. 191.

³⁴ Там само, спр. 421, арк. 201.

Головлітівські повноваження щодо контролю за республіканською польськомовною газетою «Głos Radziecki» мали для Валентина Петровича дещо несподівані наслідки. Службові контакти з її редактором А. Д. Зільбербергом, а через нього й з численною кореспонденцією цього польськомовного часопису, а відтак й інформацією «з місць», дозволили колишньому директору КППІ скласти собі виразніше уявлення про ситуацію на «фронті» радянського будівництва серед «польських трудящих мас» УСРР (вірніше – про занепад, а то й крах цієї роботи).

9 березня 1936 р. завідувач Польського відділення Українського педагогічного інституту у Києві В. Радін адресував секретарям ЦК КП(б)У П. П. Постишеву та М. М. Попову доповідну записку «Щодо стану окремих ділянок польської роботи»³⁵.

Автор меморандума вважав за свій обов'язок довести до керівництва ЦК КП(б)У занепокоєння ситуацією на «фронті» «польської роботи» в УСРР, оскільки, на його думку, «ділянка ця не має повсякденного керівництва, й усі недоліки використовуються ворогом»³⁶:

«Вважаю за необхідне довести до Вашого відома щодо стану на окремих ділянках польської роботи.

Ділянка ця не має повсякденного керівництва, й усі недоліки використовуються ворогом:

1. За даними Наркомосу, в областях, крім Київської й Вінницької, потрібно для польських початкових шкіл 37 учителів.

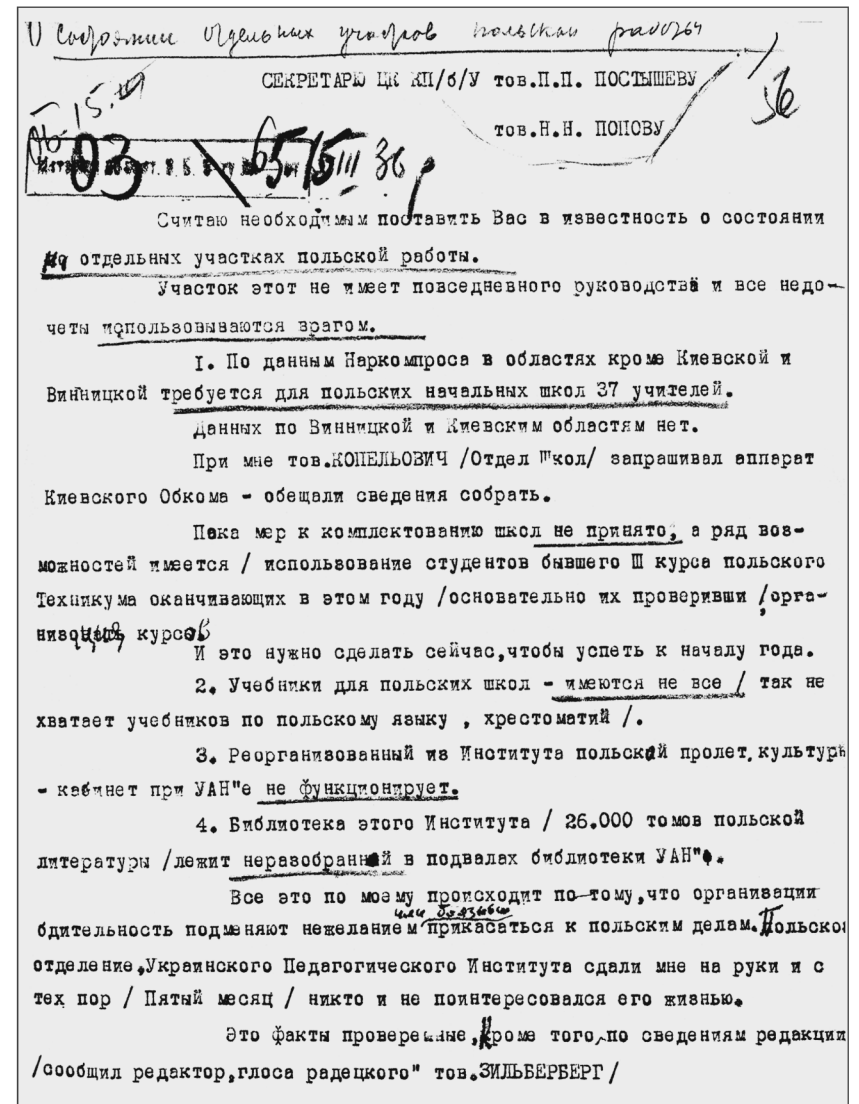
Даних по Вінницькій й Київській областях немає.

При мені тов. КОПЕЛЬОВИЧ (Відділ шкіл [ЦК КП(б)У]) запитував апарат Київського обкому – обіцяли відомості зібрати.

Поки заходів щодо комплектування шкіл не вжито, а низка можливостей є (використання студентів колишнього третього курсу [Київського] польського Технікуму, які закінчують цього року /грунтовно їх перевірили/, організація курсів). І це слід зробити зараз, щоби встигнути до початку [навчального] року.

³⁵ Уперше на цей документ В. Радіна звернув увагу О. С. Рубльов у статті 1995 р. Див.: Рубльов О. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* / О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 142.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 431, арк. 56.

Меморандум В. Радіна «Щодо стану окремих ділянок польської роботи», 9 березня 1936 р.

2. Підручники для польських шкіл – є не усі (так, бракує підручників з польської мови, хрестоматій).

3. Реорганізований з Інституту польської пролет[арської] культури кабінет при УАНі не функціонує.

4. Бібліотека цього Інституту (26 000 томів польської літератури) лежить нерозібраною у підвалах бібліотеки УАНу»³⁷.

Валентин Петрович подавав й власне тлумачення такого ставлення до «польської роботи» у республіці, притлумлено натякаючи на низку сфабрикованих республіканськими енкаведистами «справ» «польського антирадянського підпілля», у вир яких було втягнуто упродовж 1933–1935 рр. сотні громадян УСРР польської національності, в тому числі студентів польських педтехнікумів, Київського Польського педагогічного інституту, Науково-дослідного Інституту польської пролетарської культури у Києві, численні педагоги польських шкіл УСРР³⁸. Відтак, навчання у польськомовних навчальних закладах, участь у «радянській польській роботі» дедалі більше у масовій свідомості асоціювалося з приналежністю до «групи ризику» – кола осіб, які з великою вірогідністю мали потрапити до категорії жертв репресій за національною ознакою.

Отже, у листі В. Радіна наголошувалося:

«Усе це, по-моєму, відбувається тому, що організації пильність підмінюють небажанням або й острахом доторкатися до польських справ. Польське відділення Українського педагогічного інституту здали мені на руки, й з того часу (п'ятий місяць) ніхто й не поцікавився його життям.

Це факти перевірені. Крім того, за відомостями редакції [“Głos Radziecki”] (повідомив редактор “Глоса радецького” тов. ЗІЛЬБЕРБЕРГ), мали місце наступні факти:

1. Поширення польської газети зустрічає спротив в окремих районах з боку РПК.

2. У одній із Сільрад було вивішене гасло польською мовою (вирізане з [московської] “Трибуни Радецькой”), а потім було зняте за розпорядженням Парткомітету.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 431, арк. 56.

³⁸ Див., напр.: Горбуров К. *Переддень «Великого Терору» у Польському педагогічному інституті у Києві*. – С. 90–106.

3. Уже після перегляду мережі польських шкіл, нещодавно закрили [польську] школу у Казатині. У Вінниці зайняли приміщення польської школи»³⁹.

Підсумовуючи меморандум «Щодо стану окремих ділянок польської роботи», його автор висував тезу щодо вірогідної «доцільності й потрібності» вищезгаданих заходів компартійної номенклатури республіки різного рівня у царині згортання «політики коренізації» стосовно польського населення УСРР. Однак особиста думка Валентина Петровича лунала виразною антитезою вищезгаданих «доцільності й потрібності» перерахованих «ліквідаційних заходів»:

«Можливо, це – небажання мати установи, що вимагають ретельної уваги й турбот, або пряме викривлення нашої національної політики.

Ворог використовує й помилки наші, до них додає свої вигадки й усе це широко розносить.

Ці розмови й серед наших студентів, й серед колишніх працівників і студентів Польського інституту.

Вважаю за необхідне Ваше втручання й вказівки щодо організації цієї роботи.

Я стикаюся з цими питаннями, інформую зав[ідувачів] від[ділами] ЦК, але не бачу руху»⁴⁰.

На це звернення В. П. Радіна керівництво ЦК КП(б)У, принаймні спершу, відреагувало доволі мляво. Так, 15 березня 1936 р. Оргбюро ЦК КП(б)У «взяло до відома» повідомлення третього секретаря ЦК М. М. Попова, який інформував присутніх щодо «записки т. Радіна від 9.III.1936 р.»,

«що з цих питань, які порушені в листі т. Радіна, вжито відповідних заходів»⁴¹.

До цього питання Оргбюро ЦК КП(б)У змушене було повернутися влітку 1936 р. Так, 25 липня 1936 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про стан партійної роботи й культурне обслуговування у районах і селах з німецьким та польським населенням». Тоді, заслухавши інформацію з місць компактного

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 431, арк. 56–57.

⁴⁰ Там само, арк. 57.

⁴¹ Там само, спр. 422, арк. 42.

проживання німецького й польського населення республіки, Оргбюро ЦК визнало

«цю роботу Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів незадовільною й роботу обкомів комсомолу цих областей недостатньою».

Одночасно констатовалося, що й

«відділи ЦК КП(б)У цілком недостатньо займаються цією роботою, не надають практичної допомоги місцевим парторганізаціям у справі постановки роботи серед німецького й польського населення»⁴².

Відтак ЦК КП(б)У зобов'язував міськкоми і райкоми партії,

«не послаблюючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття та ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської й німецької національностей»,

а також запропонував здійснити низку «практичних заходів»⁴³.

Вірогідно, Валентину Петровичу вже не було відомо про вищезгадану ухвалу Оргбюро ЦК КП(б)У від 25 липня, оскільки 11 червня 1936 р. він виїхав на кількомісячну перепідготовку до Медичної академії у Ленінграді, маючи, вочевидь, намір повернутися до свого фаху хірурга. Вже під час арешту колишній директор Польського педінституту у Києві свідчив, що упродовж 1934–1935 рр. у розмовах з завідувачем культпропу ЦК КП(б)У М. М. Кіллерогом⁴⁴ неодноразово порушував питання про своє повернення на роботу за спеціальністю, висловлюючи обґрунтоване невдоволення ставленням до себе керівних партійних органів як до фахівця й старого члена партії⁴⁵. Після повернення з Ленінграда Валентин Петрович мав розмову з третім секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, якому також вис-

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 443, арк. 62.

⁴³ Там само, арк. 62–66.

⁴⁴ Докладніше про нього див., напр.: Наберухін А. *Один з псевдо-троцькістів*: [М. М. Кіллерог] / Аркадій Наберухін // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 341–355.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 12.

ловив своє наполегливе бажання повернутися до системи охорони здоров'я й працювати за фахом. Однак Микола Миколайович з'ясував співбесіднику, що той має лише дві альтернативи – або залишатися працювати керівником Польського відділення Київського педінституту або ж перейти до республіканського Радіокомітету. Валентин Петрович віддав перевагу останній пропозиції⁴⁶.

2 листопада 1936 р. ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У В. П. Радін-Уцехівський був призначений начальником сектору мовлення мовами національних меншин (нацменмовлення) Українського комітету радіомовлення із одночасним звільненням його «від інших робіт»⁴⁷.

Українські сторінки біографії В. П. Радіна-Уцехівського давали можливість репресивним органам інкримінувати йому декілька «серйозних» обвинувачень. Найвірогіднішою, здавалось би, виглядала «польська лінія» – тобто віртуальна приналежність до «Польської військової організації» («ПОВ») або ж потурання «контрреволюційним елементам» у керованому Валентином Петровичем Польському педінституті у Києві (тобто торований шлях його попередника Ю. Бодняка-Грабського). Однак не менш «перспективною» виглядала й «троцькістська лінія», під прикриттям якої у республіці 1935–1936 рр. відбувся ряд гучних арештів представників партійної й наукової номенклатури.

16 липня 1937 р. Валентин Петрович був виключений з партії «за зв'язок з контрреволюційним троцькізмом». Лише через місяць – 11 серпня 1937 р. – був підписаний «польський наказ» НКВД СРСР № 00485.

Антитроцькістську кампанію у республіканському Радіокомітеті ініціювала Москва. Упродовж 9–28 липня 1937 р. у центральному партійному органі – «Правде» – з'явилося вісім замовних публікацій, які закликали навести «більшовицький лад» у республіканському радіомовленні⁴⁸. У першовитоків кам-

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 17.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 433, арк. 85.

⁴⁸ Див.: Певзнер Гр. *Кто руководит радиовещанием на Украине*: От специального корреспондента «Правды» // Правда. – 1937. – 9 июля. –

панії стояв якийсь позапартійний «громадянин Шухман» – співробітник київської «Пролетарської правди», настійливі «сигнали» якого, приглушені, на його думку, у Києві, нарешті були сприйняті у Москві⁴⁹.

Публікація спеціального кореспондента «Правды» Григорія Певзнера дала старт цій кампанії. «Обвинувальний висновок» правдиста на адресу республіканських радіомовників формулювався таким чином:

«Деятельность Всеукраинского радиокомитета должна привлечь к себе самое пристальное внимание. Вот уже год как не прекращаются сигналы о вражеской работе в радиовещании. Странно только, что из этих сигналов не делают большевистских выводов.

Обратимся к фактам.

24 августа прошлого года в Киеве транслировался из Москвы приговор Военной коллегии Верховного суда СССР над троцкистско-зиновьевской бандой. Вслед за передачей приговора

№ 187. – С. 6; *Собрание киевского партийного актива* // Правда. – 1937. – 13 июля. – № 191. – С. 4; Фоменко Е. *Ещё раз об украинском радиовещании: От киевского корреспондента «Правды»* // Правда. – 1937. – 15 июля. – № 193. – С. 6; *Странное бездействие: [Дважды уже в последнее время «Правда» писала о вражеской работе в радиокomiteтах на Украине]* // Правда. – 1937. – 17 июля. – № 195. – С. 4; Глазов Л. *Только ли беспечность?: [В радиовещании на Украине неблагополучно]* // Правда. – 1937. – 20 июля. – № 198. – С. 4; *Навести большевистский порядок в радиовещании: [Редакционная]* // Правда. – 1937. – 22 июля. – № 200. – С. 1; Гикало, секретарь Харьковського обкома КП(б)У. *О радиовещании в Харьковской области: По следам материалов «Правды»* // Правда. – 1937. – 22 июля. – № 200. – С. 6; Крашаныця. *Как поставлено радиовещание в Чернигове* // Правда. – 1937. – 28 июля. – № 206. – С. 6.

⁴⁹ Редакційна стаття «Правди» повчально стверджувала з цього приводу: «В радиовещании пора навести твердый большевистский порядок [...]». Большую помощь в этом деле оказывают [...] массы радиослушателей, партийных и непартийных большевиков, своими замечаниями, советами, сигналами. Добивался же упорно разоблачения вражеских элементов в радиовещании Украины беспартийный гражданин Шухман. Он не мог добиться этого в Киеве – мешала глухота местных газет и организаций. Тогда он поехал в Москву, и здесь его сигналы были приняты [...]» (див.: *Навести большевистский порядок в радиовещании: [Редакционная]* // Правда. – 1937. – 22 июля. – С. 1) (виділення у тексті статті).

студия Всеукраинского радиокомитета, под видом общеобразовательного концерта, стала передавать траурную музыку.

Какие выводы сделали украинские руководящие организации из этого факта? Никаких. Всё ограничилось приказом по радиокомитету. Виновные в этой преступной передаче [...] отделались кое-какими формальными взысканиями [...]. 31 января [1937 р.], после передачи приговора Военной коллегии Верховного суда СССР над троцкистской бандой Пятакова и других⁵⁰, Харьковская радиостанция РВ-4 передала траурный марш. Одновременно этот же марш передала студия Молдавского радиокомитета [...]. Совсем недавно, 12 июня текущего года, во время трансляции из Москвы “Последних известий”, в которых сообщался текст приговора над шпионами Тухачевским, Якиром и другими, радиостанция имени Косиора в Киеве была неожиданно выключена на всё время передачи приговора, якобы по техническим причинам.

Этот перечень вражеских проделок далеко не полный. Можно ли после всего этого сомневаться, что в радиокomiteтах Украины действует вражья организация?! [...] Нынешнее состояние радиовещания на Украине требует немедленного и серьёзного вмешательства ЦК КП(б)У⁵¹.

Змушені реагувати на цю критику з Центру, 19 липня 1937 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитом ухвалили рішення «Про стан Радіокомітету УРСР». Постанова ЦК розпочиналася з грізної констатації:

«ЦК КП(б)У встановлює, що матеріали, вміщені в “Правде” 9-го, 15-го і 17-го липня 1937 р. про стан радіомовлення на Україні, цілком підтвердились.

Перевіркою встановлено, крім того, ряд нових фактів використання радіомовлення ворожими елементами як в Радіокомітеті УРСР, так і в ряді обласних радіокомітетів.

Радіокомітет УРСР і обласні радіокомітети засмічені ворожими елементами. В складі працівників цих апаратів є також чима-

⁵⁰ Йшлося про сфабриковане судилище у Москві у «справі» так званого «Паралельного антирадянського троцькістського центру» (23–30 січня 1937 р.).

⁵¹ Певзнер Гр. *Кто руководит радиовещанием на Украине: От специального корреспондента «Правды»* / Гр. Певзнер // Правда. – 1937. – 9 июля. – № 187. – С. 6.

ло випадкових людей і осіб, що зовсім не відповідають своєму призначенню [...]. Колишній голова Радіокомітету Кулик І.Ю.⁵² не тільки не вжив заходів до очищення Радіокомітету від ворожих елементів, але припустив дальніше його засмічення. Нинішній голова Радіокомітету Грекун І.М. не вжив заходів по зміцненню роботи Радіокомітету й очищенню його апарату, не реагував на ворожі вихватки при пересиланні важливіших повідомлень. Колишній завідувач культурно-освітнього відділу ЦК КП(б)У Червоний [С.Л.], під головуванням якого працювала комісія по перевірці й зміцненню апарату Радіокомітету, нічого не зробив щодо викриття ворогів, які орудували в Радіокомітеті [...]⁵³

За преамбулою, у якій констатувався «розвал роботи» Радіокомітету УСРР й «засміченість» його апарату «ворожою агентурою», слідували оргвисновки:

«ЦК КП(б)У ухвалює:

1. Кулику І.Ю. – кол[ишньому] голові Радіокомітету УСРР – за те, що він за час своєї роботи не тільки не вжив заходів до очищення Радіокомітету від ворожих елементів, але припустив поновлення на роботі людей, усунутих за ворожі вихватки (Сопелкін, Родкіна), і дальніше засмічення апарату Радіокомітету, – оголосити сувору догану з попередженням.

Зняти Кулика І.Ю. з роботи директора Партвидаву ЦК КП(б)У.

2. Голову Радіокомітету Грекуна І.М. за те, що не вжив заходів по налагодженню роботи й очищенню апарату Радіокомітету, не реагував на контрреволюційні вихватки при пересиланні важливіших повідомлень та за приховання від партії своїх троцькістських виступів у 1923 р. – з роботи зняти і з лав партії виключити»⁵⁴.

Позбулися посад й керівники структурних підрозділів Радіокомітету УСРР:

⁵² Докладніше про нього див., напр.: Рубльов О. *Іван Кулик (1897–1937): український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі* / О. Рубльов // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – С. 45–62.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 440, арк. 20–21.

⁵⁴ Там само, арк. 21.

«3. За припущення ворожих вихваток при пересиланні важливіших матеріалів – зняти з роботи таких працівників Радіокомітету: *Завідувача сектору радіомовлення для національних меншостей – Радіна В.П.*

Завідувача відділу музичних пересилань – Губермана П.М.

Завідувача відділу літературно-драматичних пересилань – Спектора Б.М. [...]»⁵⁵ (виділення наше. – К. Г.).

Окремою постановою Політбюро ЦК КП(б)У «негайно усувалися» з роботи у Радіокомітеті «за протягування ворожої контрабанди, непридатність для виконання дорученої роботи» такі його співробітники: редактор «Останніх вістей» П. М. Фельдман; завідувач сектору випуску Б. Л. Бенін; завідувач відділу пропаганди й самоосвіти Б. М. Гріншпун; керівниця дитячого відділу П. Д. Загорська; завідувач бюро масової роботи А. М. Хмелевський; завідувач сектору кадрів М. В. Коваль; завідувач відділу радіофікації І. Г. Більдюков; завідувач сектору актуальних передач М. Є. Жерновський та завідувач бюро технічного обслуговування В. А. Грохольський⁵⁶.

Властиво, «провина» Валентина Петровича (якщо вона й була), одного з функціонерів середньої ланки Радіокомітету УСРР, принаймні виглядала мінімальною. У публікації у «Правді» його стосувалося хіба що єдине речення. У ширшому контексті обвинувачення на адресу завідувача сектору радіомовлення для національних меншостей формулювалося так:

*«В Києве в передаче на немецком языке обвинительной речи прокурора Вышинского по делу троцкистского центра были вычеркнуты места о связи троцкистов с Гестапо [...]»*⁵⁷ (виділення наше. – К. Г.).

Ймовірно, у даному випадку йшлося про елементарне перестрашування й небажання наражатися на дипломатичний скандал – відверто згадувати про «німецький/фашистський слід» у «справі» «троцькістських змовників» могли собі дозволити у Москві (тим паче патронований радянським диктатором А. Вишинський),

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 440, арк. 21.

⁵⁶ Там само, арк. 22.

⁵⁷ Певзнер Гр. *Кто руководит радиовещанием на Украине: От специального корреспондента «Правды» // Правда. – 1937. – 9 июля. – С. 6.*

натомість на республіканській «периферії» були значно обережнішими (не маючи, вочевидь, виразних директив з Центру).

23 липня 1937 р. виключений з партії й вже безробітний В. Радін був заарештований у Києві у своєму помешканні по вул. Обсерваторній, 11⁵⁸.

Вже через тиждень енкаведисти звичними для себе методами подолали опір в'язня, який спершу заперечував інкриміновані йому «злочини» – «активну участь у контрреволюційній троцькістській терористичній організації». 29 липня, очевидно, під диктовку слідчого Валентин Петрович написав покайну заяву на ім'я наркома внутрішніх справ УСРР І. Леплевського:

«Заперечуючи свою участь у контрреволюційній троцькістській організації, я давав слідству брехливі покази⁵⁹.

Я вирішив розповісти усю правду щодо своєї підлої контрреволюційної діяльності.

Дійсно я був до останнього часу учасником контрреволюційної троцькістської організації, до якої втягнув мене колишній завідувач культпропвідділом ЦК КП(б)У Кіллерог. Організація поклала собі за мету активну боротьбу з керівництвом партії та уряду й захоплення у країні командних висот у свої руки⁶⁰.

Заявник стверджував, що з 1936 р. він, мовляв,

«організаційно був зв'язаний з одним з керівників [контрреволюційної троцькістської] організації на Україні М. М. Поповим (колишнім секретарем ЦК КП(б)У)»,

який спрямував його на роботу до Українського радіокомітету з завданням провадити там «шкідницьку роботу» й вербувати нових спільників. Завершувалася заява традиційною обітницею:

«Докладні покази щодо усього відомого мені про діяльність й склад контрреволюційної троцькістської організації, а також щодо моєї практичної роботи у цій організації подам додатково⁶¹.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 6–6 зв.

⁵⁹ Ці «брехливі покази», тобто правдиві свідчення В. П. Радіна за перший тиждень його ув'язнення, «слідством» звично не фіксувалися, а тому й не відклялися у його архівно-слідчій «справі».

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 8–9.

⁶¹ Там само, арк. 9–10.

31 серпня 1937 р. керівництвом НКВД УСРР та помічником Прокурора СРСР М. Рогінським було затверджено обвинувальний висновок у «справі» В. П. Радіна-Уцехівського, в якому стверджувалося, що Управлінням державної безпеки НКВД УСРР

«виявлена й ліквідована контрреволюційна троцькістська терористична організація, що поклала собі за мету боротьбу з партією й радвладою та підготовку терористичних актів проти керівників партії й радянського уряду»⁶².

Валентин Петрович атестувався «активним учасником цієї організації» з 1935 р., до якої був завербований, мовляв, колишнім завідувачем відділу ЦК КП(б)У М. М. Кіллерогом й керувався у своїй «контрреволюційній шкідницькій роботі у галузі радіомовлення» також вказівками колишнього секретаря ЦК М. М. Попова:

«Виконуючи вказівки Попова, обвинувачений Радін-Уцехівський з шкідницькою метою припинив передачі по радіо на нацменмовах, а також скоротив передавання найбільш важливих заходів партії й уряду»⁶³.

1 вересня 1937 р. у Києві відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР, яке тривало п'ятнадцять хвилин (18-30–18-45). На пропозицію Головуючого диввоєнюриса А. М. Орлова секретар засідання воєнний юрист I рангу А. А. Батнер оголосив обвинувальний висновок. Головуючий запитав Валентина Петровича, чи розуміє він, що йому інкримінується, й чи визнає себе винним. Підсудний відповів ствердно й підтвердив свої «покази» на попередньому «слідстві», а в останньому слові висловив щире каяття у (не)скоєних «злочинах»⁶⁴.

У вироку стверджувалося, що

«попереднім й судовим слідством встановлено, що підсудний Радін-Уцехівський був активним учасником контрреволюційної троцькістської терористичної організації, до якої був втягнутий 1935 р. активним троцькістом-терористом Кіллерогом».

⁶² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 36.

⁶³ Там само, арк. 37.

⁶⁴ Там само, арк. 42–42 зв.

Крім того, мовляв, В. Радін-Уцехівський

«був організаційно пов'язаний з одним з керівників контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні Поповим, за завданнями якого залучав до контрреволюційної троцькістської терористичної організації нових осіб й провадив шкідницьку діяльність у галузі радіомовлення».

Вирок був не лише заздальгідь передбачуваним – вища міра покарання, а й остаточним, оскарженню не підлягав й на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. мав бути виконаним негайно. У ніч на 2 вересня 1937 р. В. П. Радіна-Уцехівського стратили⁶⁵.

Посмертну реабілітацію Валентина Петровича ініціювала його дружина – Клавдія Іванівна Радіна, заарештована невдовзі після ув'язнення чоловіка й засуджена Особливою нарадою при НКВД СРСР до восьми років позбавлення волі як «член родини зрадника Батьківщини» (так звані «ЧСИР» /рос./ – «члены семей изменников Родины»)⁶⁶. У листопаді 1952 р. розпочалося оформлення матеріалів на зняття судимості щодо неї – відповідно до директиви МГБ СРСР № 27 від 29 лютого 1952 р. Відтак виявилось необхідним з'ясувати долю й справедливість вироку щодо самого «зрадника Батьківщини» й «ворога народу» – Валентина Радіна-Уцехівського⁶⁷.

З листопада 1955 р. свідок Вікентій Адамович Грохольський, колишній завідувач бюро технічного обслуговування Радіокомітету УРСР, звільнений з посади вищезгаданим рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 19 липня 1937 р.⁶⁸, на запитання слідчо-

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 43–44.

⁶⁶ Докладніше див.: Вронська Т. *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)* / Тамара Вронська. – К.: Темпора, 2013. – С. 142–245 (розділ 2. Каральна політика стосовно жінок та дітей у добу Великого терору /1937–1938 рр./).

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 157.

⁶⁸ В. А. Грохольський був заарештований УГБ НКВД УРСР 23 жовтня 1937 р. 27 жовтня йому було висунуто обвинувачення у приналежності до «агентури іноземної розвідки» й проведенні «шпигунської та контрреволюційної роботи проти СРСР». Під час попереднього слідства ув'язнений не визнав себе винним. Рішенням Особливої наради при НКВД

го, чи спостерігалися будь-які «шкідницькі дії» у республіканському радіомовленні 1936–1937 рр., відповідав:

«У період 1936–37 рр., як мені відомо, у Радіокомітеті жодних шкідницьких дій не було. Втім, повинен зазначити, що улітку 1936 чи 1937 р., точно не пам'ятаю [12 червня 1937 р.], після передачі вироку Верховного Суду про розстріл Тухачевського, Якіра та інших, Радіокомітетом була передана траурна музика. Я вважаю, що тут ніякого заміру чи шкідництва не було. Це було так: у неділю влітку 1936 або 1937 р. Радіокомітет передавав загальноосвітній концерт “Що таке сюїта?” Було передано дві частини концерту. У цей час зателефонували з Москви, щоби Радіокомітет терміново передавав вирок Верховному Суду над Тухачевським, Якіром та ін. Передача концерту “Що таке сюїта?” була припинена, й був переданий вирок.

Після закінчення передачі вироку черговий [...] зателефонував начальнику Республіканського радіомовлення Долгіню⁶⁹ й запитав, що далі передавати після вироку. На це Долгін запитав чергового, що передавали до вироку, й отримав відповідь, що передавали концерт “Що таке сюїта?” – дві частини передали, а третьої не встигли. Тоді Долгін наказав продовжувати передачу третьої частини концерту [...]. У цій частині концерту – смерть Ази й траурна музика.

Тому й трапилося таке співпадіння, що після вироку передавалася траурна музика. Мені це відомо з того, що наступного

СРСР від 28 березня 1938 р. як «соціально небезпечний елемент» був ув'язнений у таборах на п'ять років. Покарання відбував у Магадані до 1942 р.; згодом – вільнонайманий головний інженер 4-го району зв'язку Управління зв'язку Дальбуду МВД СРСР. Реабілітований. На момент свідчення – старший інженер Київського відділення Державного союзного проектного інституту «Променергопроект» Міністерства електростанцій СРСР; мешкав у Києві.

⁶⁹ Долгін Олександр Ілліч (1906–1937) – начальник управління Республіканського радіомовлення, згодом начальник сектору мікрофонних записів Українського радіокомітету. Арештований 15 липня 1937 р.; 29 липня йому висунуто обвинувачення в участі у «контрреволюційній троцькістській організації» та «використанні радіо з троцькістською метою». 2 вересня 1937 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду УРСР засуджений до страти. Розстріляний уночі того ж дня. Реабілітований посмертно.

дня Радіокомітетом розбиралося це питання, й мені як співробітнику також стало відомо»⁷⁰.

Вікентій Адамович також з'ясував причини, чому 1936–1937 рр. траплялися випадки тимчасового припинення республіканських радіотрансляцій («тоді у народі ходили пересуди, що це, мовляв, шкідництво у Радіокомітеті»). Для вивчення цих фактів була створена комісія з представників Радіокомітету УРСР, апарату Уповноваженого Міністерства зв'язку, редакції київської газети «Пролетарська правда», громадських організацій. Радіокомітет винаймав у Міністерства зв'язку радіомовні канали. Обслуговування радіостанції, розташованої тоді на ст. Бровари (25 км від Києва), здійснювалося штатом Міністерства зв'язку:

«У вечірні літні дні на дворі було спекотно, а оскільки й апаратура давала підвищену температуру, тому обслуговуючий персонал відкривав вікна приміщення апаратної станції. З вулиці на світло у вікно залітали метелики й сідали на апаратуру й, зокрема, на запобіжники. Як тільки їх сяде поряд декілька штук, вони замикають електричний ланцюг, від чого миттєво плавляться запобіжники й припиняється передача у ефір. Доки була з'ясована ця причина, перерви були частіше й довше. А коли з'ясували причину замикання й плавлення запобіжників, то поробили сітки на вікна, а також швидше замінювали запобіжники, й перерви [трансляції] припинилися»⁷¹.

Визначенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 4 лютого 1956 р., у зв'язку з виявленням «нових обставин», вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 1 вересня 1937 р. щодо Валентина Петровича Радіна-Уцехівського було скасовано, «справу» щодо нього у кримінальному порядку припинено «за відсутністю складу злочину»⁷².

Горбуров К. Валентин Радін-Уцеховський (1890–1937) – последний директор Польского педагогического института в Киеве

В статье исследуются украинские страницы биографии Валентина Радина-Уцеховского (1890–1937) – последнего директора (1934–1935)

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36980-ФП, арк. 109–110.

⁷¹ Там само, арк. 111–112.

⁷² Там само, арк. 140–142.

Польского педагогического института в Киеве, впоследствии руководителя Польского отделения Киевского педагогического института (1935–1936). Он был едва ли не единственным компартийным функционером, который оказывал сопротивление свертыванию «польской коммунистической работы» в республике.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство в УССР, Польский педагогический институт в Киеве, Валентин Радин-Уцеховский (1890–1937), репрессии.

Horburov C. Valentin Radin-Utsehivskii (1890–1937) – the last director of the Polish Pedagogical Institute in Kiev

The article refers to Ukrainian biography of Valentin Radin-Utsehivskii (1890–1937) – the last director (1934–1935) of Polish Pedagogical Institute in Kiev, then head of the Polish branch of Kiev Pedagogical Institute (1935–1936). He was not only Communist Party functionary, who did clotting resistance «of the Polish communist work» in the country.

Key words: Polish minority in the USSR, the Polish Pedagogical Institute in Kiev, Valentin Radin-Utsehivskyy (1890–1937), the repression.

УДК 351.746.1-051(092)

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ*

Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключванта-Гришина

Відтворюються основні етапи життя Г. А. Ключванта-Гришина та його діяльність на відповідальних посадах у Державному політичному управлінні й Наркоматі внутрішніх справ УРСР упродовж 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Ключвант-Гришин, ДПУ, НКВС.

За останні роки в Російській Федерації з'явилося чимало присвячених Лаврентієві Павловичу Берії (1890–1953) книг

* Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

із позитивною оцінкою його діяльності¹. Видаються навіть сфальшовані його «особисті щоденники»². Робиться це з метою створення позитивного образу органів державної безпеки в міфологізованій історії СРСР та Другої світової війни. Однією з ключових тез стало твердження, що після призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія відновив «соціалістичну законність», покаравши винних та звільнивши невинних. Доля героя цього нарису спростовує ці голосливі твердження про нібито «беріївську відлигу». Григорій Аркадійович Ключвант-Гришин зумів вистояти проти «єжовців-свавільників» та був зламаний і знищений «беріївцями-законниками».

Біографічні відомості про цього чекіста вже добре відомі дослідникам³, але в різноманітних документах зустрічаємо різне написання його прізвища (Гришин, Ключвант-Гришин, Гришин-Ключвант) та по-батькові (Аркадійович, Аронович). Причини такої плутанини пояснює свідоцтво № 42, видане Одеським ЗАГСом в останній день грудня 1934 р.:

«31 грудня місяця 1934 р. гр. [омадянин] Ключвант Григорій Аронович, що народився в м. Одесі 19 травня 1903 р., змінив своє прізвище та по-батькові й надалі буде іменуватися Ключвант-Гришин Григорій Аркадійович»⁴.

Оскільки в решті особистих документів фігурує трохи інша дата його народження – 1 червня 1903 р., то можна стверджувати, що він народився 19 травня за старим стилем. У переважній

¹ *Кремлёв С.* Берия: Лучший менеджер XX века. – М.: Эксмо; Яуза, 2008. – 864 с.; *Его же.* Великий Берия. – М.: Яуза, 2011. – 864 с.; *Мухин Ю.* СССР имени Берии. – М.: Алгоритм, 2008. – 336 с.; *Север А.* Маршал с Лубянки. – М.: Алгоритм, 2008. – 240 с.

² Берия Л.П.: Пожить бы ещё лет 20! Последние записи Берии. – М.: Эксмо; Яуза, 2012. – 224 с.; Берия: Сталин слезам не верит: Личный дневник. – М.: Эксмо; Яуза, 2011. – 300 с.

³ *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 486–487; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 156–157.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, пакет.

більшості тогочасних документів ДПУ–НКВС він проходить як Григорій Аркадійович Гришин, тож саме так ми й називатимемо цю людину в нашому нарисі.

Батько майбутнього чекіста, Арон Овсійович Ключвант, був диригентом у Новобазарській синагозі Одеси й учителем співів у школі. На свою мізерну зарплатню він не міг забезпечити нормальне існування шести власним дітям⁵. Утім, в анкеті за 1935 р. Гришин згадував про рідного брата Овсія Аркадійовича Ключванта – слухача Промислової академії, члена ВКП(б), і трьох рідних сестер: Ольгу Аркадіївну Донську – бухгалтера у Запоріжжі, Євгенію Аркадіївну Фельдман-Ключвант – секретаря Дніпрокомбінату, Анжелу Аркадіївну Ашкеназі – секретарку⁶. Отже відомості ще про одну дитину Ключвантів відсутні. Через важке матеріальне становище родини, матері, Ганні Львівні, довелося підробляти наймичкою в родинах заможних одеситів. Григорій із дитинства займався у хедері, потім в єврейській суспільно-торговельній школі, навчання в якій полишив у 3-му класі через матеріальні труднощі сім'ї. Працювати почав у чотирнадцятирічному віці – хлопчиком у конторі представника суконної фабрики С. І. Гальперина. Паралельно п'ять місяців навчався на 4-му курсі вечірніх загальноосвітніх курсів Гефтера, які знову полишив через брак коштів. У 1926 р. в автобіографії Гришин писав, що

«книжок, навіть белетристики, дуже мало читав. Або, точніше суворо кажучи, нічого не читав. У 1917 році почав читати, цікавитися лекціями, диспутами, і незабаром став уже розбиратися мало-мальськи в питаннях різних напрямків і т. п. З 1919 по 1920 рік став більше читати й останніми роками почав придбавати книги, брати участь у гуртках і школах. Читаю все ж нерегулярно. Багато читаю, але несистематично».

Пропрацювавши рік у суконній конторі, звільнився, оскільки, «будучи фізично слабким», не мав можливості суміщати цю роботу з роботою в домашньому господарстві хазяїна – носити вугілля та кошики. Провівши декілька місяців без роботи, Гри-

⁵ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 9.

⁶ Там само, т. 3, арк. 31.

горій вступив на кустарну тютюнову фабрику Блітштейна в Одесі, де майже рік трудився на перетиранні тютюну. У 1919 р. через заступництво за вагітну робітницю був звільнений і 1 травня вступив до Червоної армії⁷.

В автобіографії 1926 р. Гришин писав, що

«в період 1917–1918 року не брав прямої активної участі в революційному русі»⁸.

Утім, в «Анкеті спеціального призначення співробітника НКВС», заповненій 1935 р., він «згадав», що в 1918 р. був рядовим червоногвардійцем – членом робітничої дружини, брав «участь у роззброєнні поляків і греків в Одесі», що можуть підтвердити начальник міського кооперативу НКВС УСРР Йосиф Якович Казбек-Каплан (1901–1937) та заступник начальника управління робітничо-селянської міліції Олександр Семенович Скульський (1901–1971)⁹.

У складі 40-го піхотного полку 2-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії Червоної армії Григорій вирушив на фронт, де в бою з військами УНР під станцією Ярошенка Подільської губернії був поранений у праву руку, через що втратив мізинець із суглобом¹⁰. Після цього повернувся у зайняту білогвардійцями Одесу, де знову перетирив тютюн на фабриці¹¹.

Зі встановленням радянської влади в місті став червоноармійцем 316-го батальйону воєнізованої охорони, у складі якого брав участь у забезпеченні продрозверстки. Потім служив у 85-му та 29-му полках – як «політбоєць», був членом штабу оборони з придушення повстань у німецьких колоніях Ратбах і Вермус, служив ад'ютантом бойової ділянки з охорони Дністровського узбережжя на румунському кордоні, боровся з повстанцями Семена Федоровича Заболотного в Балтському повіті. Причому, в автобіографії він писав:

⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 9–10.

⁸ Там само, арк. 10.

⁹ Там само, т. 3, арк. 31.

¹⁰ Там само, т. 1, арк. 10.

¹¹ Российский государственный архив социально-политической истории, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0665561.

«Водночас із перебуванням червоноармійцем та ад'ютантом я був нелегальним уповноваженим Особливого відділу»¹².

Демобілізувавшись з армії, таємний співробітник НК Гришин став штатним чекістом. З 25 лютого 1921 р. він працював уповноваженим з інформації Вознесенської повітової НК Одеської губернії; з 15 червня – уповноваженим щодо боротьби з бандитизмом Тираспольської повітової НК Одеської губернії; з 24 грудня 1922 р. – т. в. о. начальника контрольно-пропускного пункту (КПП) ДПУ Одеського порту; з 13 січня 1923 р. – уповноваженим контррозвідувального відділку та за сумісництвом заступником начальника КПП ДПУ Одеського порту; з 8 лютого 1923 р. – уповноваженим контррозвідувального відділу Одеського губвідділу ДПУ; з 7 березня 1923 р. – уповноваженим секретної групи та заступником начальника Єлисаветградського окружного відділку ДПУ; з 30 жовтня 1923 р. – старшим контролером КПП ДПУ Одеського порту; з 18 березня 1925 р. – уповноваженим 1-ї групи контррозвідувального відділу Одеського губвідділу ДПУ; з травня 1925 р. – уповноваженим Очаківського прикордонного загону ДПУ.

Про конкретні чекістські справи Гришина за перші чотири роки служби майже нічого невідомо. Хіба що в атестації, складеній начальником Єлисаветградського окружного відділку ДПУ Людвігом Йосифовичем Пейзнером (1890–1938), відзначалася «розробка зв'язків» отамана Гриценка¹³ («Гонти») – командира повстанського загону імені Тараса Трясила, що діяв 1923 р. на теренах Черкаської, Олександрійської та Єлисаветградської округ¹⁴. Уже в перших атестаціях Гришина відзначалася типова риса його вдачі – «нервовість», що переходила з характеристики у характеристику.

З 11 серпня 1925 р. Г. А. Гришин працював уповноваженим секретно-оперативної групи (СОГ) управління вповноважено-

¹² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 10.

¹³ Там само, арк. 32.

¹⁴ Бондаренко В.Г. Вільне козацтво Олександрівська у повстансько-партизанському русі (1917–1923) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXX. – Запоріжжя, 2011. – С. 124.

го ДПУ УСРР при Раді народних комісарів Автономної Молдавської СРР. Відзначимо, що в переважній більшості окружних відділів ДПУ УСРР у 1925–1926 рр. за штатним розкладом не було відділків, а були групи, роботою яких керували вповноважені. Під час роботи в Балті Гришин

«ліквідував ряд шпигунських справ по Молдавії [...], придушив повстання у Балтській в'язниці»¹⁵

та характеризувався керівництвом як «хворобливий і нервовий» чекіст, котрий «добре знає та розуміє» контррозвідальну роботу, уміє керувати секретно-оперативною групою, і, не зважаючи на відсутність «систематичної політичної освіти», гідний бути висунутим на більш відповідальну роботу¹⁶.

Такою стала посада вповноваженого СОГ Сумського окрвідділу ДПУ, яку Григорій Аркадійович обійняв 3 серпня 1926 р. Начальник окрвідділу Вольдемар Якович Лея (1893–1953) охарактеризував його як «здібного працівника», котрому «по лінії» контррозвідальної роботи «у Сумській окрузі нічого робити», тож він має бути перекинутий у більшу округу «з більшим масштабом роботи по лінії контррозвідального відділку»¹⁷.

26 лютого 1927 р. Г. А. Гришина призначили начальником секретно-оперативного відділу Запорізького окружного відділу ДПУ¹⁸. Керівник окрвідділу – Михайло Костянтинович Александровський (1898–1937) – атестувався головою ДПУ УСРР Всеволодом Аполлоновичем Балицьким як чекіст, котрий «оперативну роботу знає, але керує нею недостатньо» та «до відомого ступеня переоцінює свої можливості»¹⁹, а товариші по службі відзначали, що «Александровський шукає дешевих ефектів»²⁰. Утім, на Григорія Аркадійовича новий начальник справив велике враження. Пізніше він зазначав, що «різко кидалися в очі відмінність» його попередніх керівників від Александровського –

¹⁵ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 18.

¹⁶ Там само, арк. 29.

¹⁷ Там само, арк. 32 зв. – 33.

¹⁸ Наказ ДПУ УСРР № 48 від 26 лютого 1927 р.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 12, особова спр. 2174, арк. 47.

²⁰ Там само, арк. 48.

«розвинений, культурний і доволі завзятий [...], сухий, зовні ввічливий»²¹ [...]. Він дуже захоплювався літературою. [...] Підбір літератури колосальний і зі смаком»²².

Оскільки заступник начальника адміністративно-господарського управління ДПУ УСРР Микола Станіславович Бачинський (1894–1937) та заступник начальника контррозвідального відділу ДПУ УСРР Євген Адольфович Євгенєв-Шептицький (1897–1939) охарактеризували Александровському його нового підлеглого як «перспективного молодого працівника, але капризного, важкого та склочного», то спочатку їхні стосунки були настороженими²³.

Здобувати довіру керівника довелося «ударною роботою» та розвінчанням «свого попередника» – Григорія Терентійовича Виноградного (1899 р. н.), якого Гришин називав «п'яничкою, гультьєм і неробою»²⁴. Відзначимо, що Г. Т. Виноградного в 1922 р. тричі нагороджували за активну боротьбу з повстанським рухом на Волині, зокрема

«за самовіддане проведення ліквідації “Загуба” та захоплення банди Вочковського й організації Ольшевського»²⁵.

Натомість свою першу нагороду – бойову зброю від Колегії ДПУ УСРР – Григорій Аркадійович здобув лише 20 грудня 1927 р. на честь десятиріччя органів комуністичної держбезпеки. Причому, в його атестації М. К. Александровський відзначав не лише оперативні здобутки, а й

«недостатньо розвинені адміністративні здібності, через що іноді виконує роботу апарату. Іноді виявляє надмірну запальність та тенденції “батьківщини” стосовно до своїх підлеглих (у сенсі – завинив – покарати всередині відділку, захищаючи від начальника відділу)»²⁶.

²¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 160.

²² Там само, арк. 163.

²³ Там само, арк. 160.

²⁴ Там само, арк. 160 зв.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 288, оп. 7, спр. 228, арк. 6 зв. – 7.

²⁶ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 22.

У цей час між Александровським і Гришиним уже встановилися приятельські стосунки, вони навіть почали «товаришувати родинами».

Невдовзі начальник Запорізького окрвідділу ДПУ з гордістю писав, що

«за кількістю арештованих за 1928 рік – 234 чоловіка, наш секретно-оперативний відділ залишив далеко позаду аналогічні нам окружні відділи (Миколаїв, Луганськ, Сталіно, Артемівськ, Маріуполь та інші). Інформування поставлене добре по всіх головних галузях роботи»²⁷.

Найгучнішою операцією, проведеною запорізькими чекістами 1928 р., була справа так званого «Запорізького обласного повстанського комітету», члени якого начебто підтримували зв'язок із «закордонним петлюрівським центром»²⁸. Звітуючи про неї, начальник Запорізького окружного відділку ДПУ писав:

«Нещодавно ми завершили слідчу справу “Запорізького обласного повстанського комітету”, проведеною в нас під назвою “Підозрілі”. Справа ця стисло зводиться до наступного. Група колишніх активних петлюрівців, улаштувавшись на Дніпробуд, створила там українську шовіністичну контрреволюційну організацію та через деякий час широко розгорнула роботу на теренах нашого, Дніпропетровського, Криворізького, Вінницького й Тульчинського округів, де було створено осередки та розгалуження. Організація обласного повстанського комітету неодноразово намагалася зв'язатися з диверсійною бандою отамана Бойчука, яка оперувала на теренах Вінницького та Тульчинського округів, проводила антирадянську агітацію серед селян і робітників, планувала пограбування Дніпробуду, намагалася заручитися агентурою на заводі військової промисловості (ДАЗ № 29), районах нашого округу (Гуляй-Поле та Кам'янка). Усього у справі заарештовано 27 чоловік з усіх округів, із загальної кількості фігурантів розробки – 94 чоловіка. Агентурною та слідчою розробкою й ліквідацією цієї справи були безпосередньо зайняті начальник секретно-оперативного відділу тов. Гришин Г.А. та вповноважений контррозвідувального

²⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 23.

²⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000. – С. 132.

відділу тов. Гришин Г.Й. (тобто Григорій Йосипович Гришин-Шенкман, 1903 р. н. – В. З.)»²⁹.

Справу 27 членів «Запорізького обласного повстанського комітету» розглядала Колегія ОДПУ СРСР³⁰, 9 із них розстріляли³¹. М. К. Александровський відзначав, що Г. А. Гришин

«за своє півторарічне перебування у Запоріжжі значно двинув оперативну роботу секретно-оперативного відділу, унаслідок чого було ліквідовано низку розробок:

1. “Соціалісти” – група з 3-х чоловік, з них двоє – сини колишнього голови СРП. Мали тенденцію до терору. Намагалися налагодити друкарську техніку та випускати звернення. Проводили агітаційну роботу серед робітників Дніпробуду. Віддані під суд надзвичайної сесії Верховного Суду.

2. “Наполегливі” – організація “Визволення України”. Проводила широку пораженську агітацію, готуючи виступ на випадак інтервенції та [збираючись] оголосити комуністів і комсомольців поза законом. Мали тенденцію до експропріації. Проходило 15 фігурантів, заарештовано 10. Під час обшуку вилучено шовіністичну літературу та зброю. Засуджені до різних термінів надзвичайною сесією окружного суду.

3. “Учень” – учнівська організація з п'яти чоловік “Визволення України” в педагогічному технікумі. Прагнули до втягнення комсомольців. Програма шовіністичного напрямку. Мала тенденцію до розповсюдження листівок, заготувала та віддрукувала декларацію.

4. “Дивний” – польське шпигунство. Фігурантів у справі 7 чоловік, із них 3 – перебіжчики. Засуджені особливою нарадою ОДПУ на Соловки та адміністративне заслання.

5. “Терор” – польське шпигунство. Фігурантів два чоловіки, із них один – польський шпигун та один бандит, двічі засуджений до розстрілу. Узяті, коли прямували на Дніпробуд зі зброєю та двома бомбами»³².

«Терористи» й «монархісти-терористи», згідно з обвинуваченням, намагалися налагодити друкарську техніку, розробля-

²⁹ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 38.

³⁰ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – С. 132.

³¹ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 23.

³² Там само, арк. 39.

ли плани диверсійних актів із метою висадити в повітря головну контору Дніпробуду. Після знешкодження організації двох дніпробудівців розстріляли, а п'ятьох відправили до Харкова для подальшого слідства. За «Справою польської резидентури» було заарештовано 8 осіб, 5 з яких стратили за збирання інформації та насаджування агентури³³. Вдалу роботу Г. А. Гришина помітили й у Москві – 16 грудня 1929 р. він був нагороджений пістолетом «Маузер» із написом «За нещадну боротьбу з контрреволюцією від Колегії ОДПУ»³⁴.

Розробляли у Запорізькому окрвідділі й місцеву філію «Спілки визволення України», за причетність до якої лише 17 вересня 1929 р. в окрузі заарештували 11 осіб³⁵. У доповідній записці на ім'я В. А. Балицького «Про підсумки роботи з викриття українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку зі справою “СВУ”», датованій 1 грудня 1929 р., заступник начальника секретного відділу ДПУ УСРР Ошер Йосипович Абугов (1899–1938) і начальник 2-го відділку цього ж відділу Борис Володимирович Козельський (1902–1936) писали, що під час слідства у Запорізькому окружному відділі ДПУ «викрито декілька антирадянських шовіністичних груп»³⁶. Утім довести до суду «запорізьку філію СВУ» не вдалося. Чому так сталося, зараз сказати складно. Чи то заарештовані виявилися надто вперти, чи слідчі були «некваліфікованими»... Нам видається більш вірогідною друга версія. Недаремно ж М. К. Александровський писав, що керівник слідства Г. А. Гришин

«української мови не знає та слабко віддається її вивченню, української преси майже не читає»³⁷.

³³ Ігнатуша О.М., Кирилаш Л.І., Старух О.В., Ткаченко В.П., Цокур В.Є. Під жорнами «класової боротьби»: Політичні репресії на Запоріжжі (1917–1991 рр.) // Реабілітовані історією: Запорізька область. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – Кн. 1.– С. 18.

³⁴ Наказ ОДПУ СРСР № 283 від 16 грудня 1929 р.

³⁵ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – С. 139.

³⁶ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. «Спілка визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – С. 175–176.

³⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 18.

«Реабілітувався» Г. А. Гришин під час проведення форсовано-примусової колективізації та «розкуркулення». Лише в першій партії розкуркулених сімей передбачалося виселення із Запорізької округи 472 родин³⁸. За словами Александровського, «значною мірою робота з підготовки та саме виселення лягли на плечі»³⁹ Ключванта-Гришина, який також «керував придушенням відкритих куркульських волинок на Запоріжжі»⁴⁰.

Були у Григорія Аркадійовича й інші заслуги, що не заносилися до особової справи, але якими він дуже пишався. Наприклад, підготовка «зустрічі» одного з лідерів «троцькістської опозиції» Християна Георгійовича Раковського (1873–1941) у Запоріжжі:

«У результаті правильно поставленої роботи його ледве не побили, вигнали й т. п. Тут докладено було моєї руки»⁴¹.

Улітку 1930 р. М. К. Александровського направили на навчання до Інституту червоної професури в Москві. Не залишився у Запоріжжі й Г. А. Гришин – 1 липня 1930 р. він був призначений помічником начальника Волинського окрвідділу ДПУ. Утім, у Житомирі пропрацював недовго та після ліквідації окружних відділів його перевели 20 вересня 1930 р. на посаду помічника начальника особливого відділку 4-го (Дніпропетровського) оперативного сектору ДПУ.

Тут Гришин швидко здобув довіру керівника оперативного сектору ДПУ Хоми Якимовича Леонюка (1892–1967), який уже 19 квітня 1931 р. перевів Григорія Аркадійовича на посаду начальника особливого відділку Дніпропетровського оперативного сектору ДПУ та за сумісництвом начальника особливих відділів 30-ї Іркутської стрілецької дивізії та 7-го стрілецького корпусу. В атестації Х. Я. Леонюка відзначалося, що за півроку своєї роботи Гришин швидко зумів перебудувати апарат особливого відділу та вдосконалити агентурно-оператив-

³⁸ Реабілітовані історією: Київська область. – К.: Основа, 2011. – Кн. 3. – С. 262.

³⁹ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 22.

⁴⁰ Там само, арк. 18.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 107.

ну роботу серед армійських частин, завівши цінну агентуру й інформаторів,

«у зв'язку з чим є значне поліпшення у висвітленні стану 30-ї дивізії та штабу 7-го корпусу [...]. За короткий проміжок часу викрито наявність шкідництва у частинах дивізії [...]. За його активної участі ліквідовано агентурні розробки “Підривники” та “Білі”, унаслідок чого викрито велику та широко розгалужену військово-офіцерську організацію – справа “Весна” на теренах сектору. За його участі також викрито та ліквідовано контрреволюційну організацію “Ланцюжок” на теренах кількох районів Дніпропетровської й Полтавської округ. У роботі виявляє велику ініціативу, усидливий. До вад належить: надмірна самолюбність, запальність, через що мають місце окремі випадки поспішних випадків в агентурно-оперативній роботі»⁴².

Григорій Аркадійович дуже пишався своєю роллю у справі «Весна»:

«Знає і Україна, і Москва мою особисту роботу та роботу мого апарату у справі розкриття військово-офіцерської організації у частинах 7-го стрілецького корпусу та 30-ї дивізії. Адже я був основним доповідачем у Москві. Скільки неприємностей переїс від Мессинга⁴³, Ольського⁴⁴ та інших, які не вірили у справу. Завжди був оптимістом, а не нитиком»⁴⁵.

За офіційними даними, Дніпропетровський оперативний сектор ДПУ за справою «Весна» репресував 176 осіб, 17 з яких засудили на смерть, 127 – до ув'язнення в концтаборах, 4 – перебування в будинку примусових робіт, 15 – адміністративного виселення, 3 – обмеження у правах проживання, 9 – засуджені умовно, 1 – звільнений⁴⁶. Особисті ж заслуги Гришина було відзначено знаком почесного працівника ВНК–ДПУ (V) № 730

⁴² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 20.

⁴³ Мессинг Станіслав Адамович (1897–1937) у жовтні 1929 – липні 1931 рр. був другим заступником голови ОДПУ СРСР.

⁴⁴ Ольський (Куликовський) Ян Калікстович (1898–1937) у жовтні 1930 – липні 1931 рр. – начальник Особливого відділу ОДПУ СРСР.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 107 зв. – 108.

⁴⁶ Статистичні зведення щодо осіб, рішення стосовно яких за справою «Весна» ухвалила Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР 10 червня 1931 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2. – С. 306.

та патефоном закордонного виробництва від начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1896–1938)⁴⁷.

Після утворення Дніпропетровської області Григорій Аркадійович у березні 1932 р. став начальником особливого відділу Дніпропетровського обласного відділу ДПУ та за сумісництвом начальником особливих відділів 30-ї Іркутської стрілецької дивізії й 7-го стрілецького корпусу; а 1 листопада 1932 р. – другим заступником начальника Дніпропетровського обласного відділу ДПУ. Про його роботу в ті трагічні для України часи можна дізнатися з доповідної записки від 22 листопада 1932 р. голови ДПУ УСРР Станіслава Францевича Реденса (1892–1940) на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Вікентійовича Косіора про заходи з проведення операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів», і, зокрема, сповіщав про роботу особливого відділу Дніпропетровського відділу ДПУ під керівництвом Г. А. Гришина:

«Намічено до ліквідації 18 агентурних розробок, з кількістю фігурантів 91 особа. Окрім цієї кількості, ліквідується 82 особи к[онтр]-р[еволюційних] однаків. Разом по областях по лінії ОВ (особливого відділу. – В. З.) намічається до ліквідації – 173 особи».

Дніпропетровські особисти планували «ліквідувати» по «українській контрреволюції» 7 громадян у Василівському районі, 8 – у Златопільському, 10 – Павлоградському, 10 – Солонянському. За «національною контрреволюцією» передбачалося заарештувати 3 осіб німецької національності у Запорізькому районі, 5 – Люксембурзькому, 7 – Ново-Миколаївському. За «білою контрреволюцією» підлягали арешту у Дніпропетровську 7 «вихідців з аристократичних родин»⁴⁸.

Сам же Григорій Аркадійович у цей час разом з оперуповноваженим секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Всеволодом Савичем Мартинюком (1900–1938) перебував в Оріхівському

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 141.

⁴⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. –К.: Стилос, 2007. – С. 332–334.

районі, до розслідував «саботаж хлібозаготівель» місцевим керівництвом⁴⁹. Про результати цього розслідування стало відомо Й. В. Сталіну, який 7 грудня 1932 р. надіслав таємного листа, адресованого всім членам і кандидатам у члени ЦК й ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, національних ЦК партії, усім секретарям райкомів та головам райвиконкомів, членам-партійцям колегії наркомзему СРСР, в якому орієнтував на посилення репресій щодо так званих «ворогів із партійним квитком у кишені» й вимагав негайного арешту та покарання керівників Оріхівського району шляхом тюремного ув'язнення терміном на 5–10 років⁵⁰. За вироком виїзної сесії Дніпропетровського обласного суду від 25–28 грудня 1932 р., було засуджено 13 осіб⁵¹. Пізніше, підкреслюючи свої заслуги, Гришин напише:

«Лист т. Сталіна про “дармоїдів”, пов'язаний зі змовою проти здавання хліба державі по Оріхівському району. Це відноситься до кінця [19]32 року. Хто ініціював викриття цієї справи і надіслав ці матеріали т. Реденсові? Я»⁵².

Відзначимо, що не лише Сталін власноручно визначав міру покарання – робили це й на місцях. Так, наприклад, 30 грудня 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У зобов'язало Г. А. Гришину, обласного прокурора Володимира Олександровича Кумпикевича (1893 р. н.) та суддю Румянцева виявити дійсних винуватців викидання хліба в колодязі й убиральні та

«приговорити їх до вищої міри покарання як за контрреволюційні дії проти радянської влади»⁵³.

У той час, коли мільйони українських селян гинули від голоду, у СРСР гучно відзначали п'ятнадцятиріччя органів держбез-

⁴⁹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 342.

⁵⁰ Там само. – С. 425–426.

⁵¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБ України: Анотований довідник. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 272–273.

⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 108.

⁵³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я. Пиріг. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 538.

пеки та нагороджували кращих чекістів. Повну торбу відзнак у грудні 1932 р. отримав і Гришин: бойову зброю від ВУЦВК; золотий годинник МІ від Дніпропетровського облвиконкому, золотий годинник із написом «За нещадну боротьбу з контрреволюцією» від Криворізької міської ради, золотий годинник від командування 7-го стрілецького корпусу.

У січні 1933 р. був усунутий з посади та невдовзі засуджений Колегією ОДПУ СРСР до 5 років позбавлення волі за посадові злочини, контрабанду й розпусту начальник Одеського облвідділу ДПУ Юрій Мойсейович Перцов (1894 р. н.)⁵⁴. Для наведення порядку новий голова ДПУ УСРР В. А. Балицький відправив до Одеси групу досвідчених чекістів. Начальником облвідділу ДПУ політбюро ЦК КП(б)У 21 лютого 1933 р. затвердило Х. Я. Леонюка, звільнивши його від обов'язків 2-го заступника голови ДПУ УСРР⁵⁵. Того ж дня, на прохання останнього⁵⁶, Г. А. Гришин був призначений начальником особливого відділу Одеського обласного відділу ДПУ, а з 27 лютого 1933 р. він суміщав цю посаду з посадою 2-го заступника начальника обласного відділу⁵⁷. Першим заступником начальника Одеського облвідділу ДПУ став Яків Зельманович Камінський (1891 р. н.), який у березні–вересні 1931 р. працював помічником Леонюка у Дніпропетровську.

В Одесі Гришин зосередився на «викритті контрреволюції за німецькою лінією» – агентурні розробки «Плуги», «Резидентура», «Тевтонці», «Фашисти», «Специ». Як визнавав Х. Я. Леонюк, за безпосередньої участі Григорія Аркадійовича

«як в агентурній розробці, так і в ліквідації цих справ викрито велику шпигунську фашистську організацію. Крім того, викрито низку інших контрреволюційних організації в Одесі. За час його роботи відбулося значне поліпшення агентури за основними об-

⁵⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 33032 ФП, арк. 21; спр. 37281 ФП, арк. 81.

⁵⁵ Там само, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 135.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 194.

⁵⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 19.

’ектами особливого відділу. Особисто брав участь у слідстві у справі УВО»⁵⁸.

Брав Гришин «активну участь і в ліквідації справ» Польської військової організації та Українського національного центру; «німецько-фашистської контрреволюційної організації та диверсійної мережі на Одещині й у Миколаєві»⁵⁹. Його підлеглий Мойсей Абрамович Камінер відзначав велику увагу свого начальника до роботи з агентурою:

«У кого тов. Гришин особисто не був на явках агентури? Як на мене, у всіх»⁶⁰.

Після реформування органів ОДПУ в НКВС у штатах республіканських обласних УНКВС на відміну від РРФСР залишився лише один заступник начальника управління. В УНКВС по Одеській області таким 20 липня 1934 р. затвердили Я. З. Камінського, а Г. А. Гришин тим самим наказом був призначений «лише» начальником особливого відділу управління державної безпеки (УДБ)⁶¹. 28 серпня того ж року Я. З. Камінського призначено заступником начальника УНКВС по Харківській області, а на його місце затвердили Г. А. Гришина. Причому Х. Я. Леонюк ще в 1933 р. вважав, що Григорій Аркадійовича вартий висунення на посаду першого заступника, хоч серед безлічі всіляких чеснот відзначав і самолюбство⁶². Дружній дует пропрацював разом до весни 1935 р., коли в УНКВС по Одеській області сталися якісь неприємності, після чого Х. Я. Леонюка відкликали з України⁶³.

20 березня 1935 р. начальником УНКВС по Одеській області політбюро ЦК КП(б)У затвердило Олександра Борисовича Розанова (1896–1937) (з посади начальника УНКВС по Київській області)⁶⁴. Утім, не всі одеські чекісти раділи цьому призначенню. Так, тодішній заступник начальника особливого відділу

Г. Й. Гришин (Шенкман), якого чекісти називали «Гришиним-маленьким», свідчив, що він побоювався О. Б. Розанова, «оскільки знав, що той – інтриган-склочник, і, щоб помститися Леонюкові, почне проробляти співробітників, які з тим працювали»⁶⁵.

Так воно й було – «на горіхи» дісталось «Гришину-великому» (так співробітники називали Григорія Аркадійовича), який пізніше стверджуватиме, що Розанов виживав його, щоб узяти на це місце «свою людину»⁶⁶ – Мойсея Григоровича Чердака (1900–1978). Так воно нарешті й сталося – 16 вересня 1935 р. останнього призначили заступником начальника УНКВС по Одеській області (з посади заступника начальника УНКВС по Київській області), а Г. А. Гришин став заступником начальника УНКВС по Київській області⁶⁷. У чекістському середовищі вважали, що Григорія Аркадійовича з Одеси прибрали за провали в оперативній роботі, а до столиці республіки перевели завдяки клопотанню начальника особливого відділу УДБ НКВС УСРР М. К. Александровського⁶⁸. Коли Гришин приїхав у Київ, то він із будь-якого питання телефонував Александровському, дуже часто ходив до свого покровителя, як він сам казав, «орієнтуватися»⁶⁹.

Начальником УНКВС по Київській області працював Микола Давидович Шаров (1897–1939), який лише нещодавно повернувся в Україну після майже дванадцятирічної перерви. Досвідчений чекіст, нагороджений орденом Червоного прапора за ліквідацію Волинської повстанської армії в 1923 р.⁷⁰, учасник операції із захоплення британського розвідника Сіднея Рейлі (1873–1925), запам’ятався товаришам по службі як «нервовий, важкуватий і запальний»⁷¹. Співробітники УНКВС по Київській

⁵⁸ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 67841, т. 3, арк. 34.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 210.

⁶⁰ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 228 від 16 вересня 1935 р.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 194.

⁶² Там само, арк. 193.

⁶³ Сборник лиц, награждённых орденом Красного Знамени и почетным революционным оружием. – М.: Гос. воен. изд-во, 1926. – С. 275.

⁶⁴ Петров И.М. (Тойво Вяля). С границы на приём к Менжинскому // О Вячеславе Менжинском: Воспоминания, очерки, статьи. – М.: Политиздат, 1985. – С. 184.

⁵⁸ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 19.

⁵⁹ Там само, т. 1, арк. 18.

⁶⁰ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 25468-п, т. 2, арк. 42.

⁶¹ Наказ НКВС УСРР № 17 від 20 липня 1934 р.

⁶² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова справа 7542, т. 2, арк. 19.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 194.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 373, арк. 145.

області пізніше згадували, що вони до Шарова «боялися підійти на гарматний постріл»⁷². Утім Григорій Аркадійович швидко знайшов спільну мову з Миколою Давидовичем, і вже за пару місяців отримав від нього блискучу атестацію, в якій уперше не було відзначено жодної негативної риси, та пропозицію відділу кадрів НКВС СРСР надати йому спеціальне звання майора державної безпеки⁷³. На Луб'янці заслуги Гришина оцінили скромніше та 13 грудня 1935 р. присвоїли «лише» капітана державної безпеки⁷⁴ (дорівнював армійському полковнику).

Пізніше відомий московський журналіст Олексій Миколайович Гаррі (1898 р. н.) на допитах згадуватиме свої київські зустрічі з заступником начальника УНКВС та відзначить, що той «напханий антирадянськими анекдотами»; провів півроку на курорті, лікуючи виразку, яку «вигадав санітарний відділ за його завданням». Ба більше – поставив під сумнів рекорди київського робітника-обтяжника 4-ї взуттєвої фабрики комсомольця А. Я. Гомулька – 5100 пар взуття за зміну замість нормативних 800:

«Коли Гомулька встановлює рекорди, перед цим 20 чоловік уночі все підготовлюють. Ось весь фокус!.. А ми, дурні, читаємо газети та віримо»⁷⁵.

За своїми посадовими обов'язками заступник начальника УНКВС відповідав насамперед за оперативну роботу. Про її результати можна судити з офіційної статистики. У 1936 р. УНКВС по Київській області було засуджено 2255 осіб, з них 6 – на смерть⁷⁶. Із серпня 1936 до середини травня 1937 рр. УНКВС Київської області (без урахування операцій, проведених центральним апаратом НКВС) заарештувало: за «троцькістською лінією» – 900 осіб, «за лінією української націоналістичної контрреволюції» – 811 осіб, «польсько-німецька контрреволюція» – 412, терор і диверсії – 156, членів «українських націо-

⁷² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 277.

⁷³ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова справа 7542, т. 1, арк. 18.

⁷⁴ Наказ НКВС СРСР № 823 від 13 грудня 1935 р.

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 113–114.

⁷⁶ Там само, ф. 42, спр. 35, арк. 11.

налістичних організацій», церковників і «сектантів» – близько 400 осіб⁷⁷.

27 березня 1937 р. Г. А. Гришин був призначений заступником начальника УНКВС по Харківській області⁷⁸. Його попередника на цій посаді – майора державної безпеки Я. З. Камінського – відсторонили від оперативної роботи «за приховування факту голосування за троцькістську платформу в 1923 р.» та призначили заступником начальника управління робітничо-селянської міліції (УРСМ). Скоріше за все, і тут не обійшлося без рекомендації кандидатури Гришина заступником начальника 4-го (розвідувального) управління Генерального штабу РСЧА старшим майором державної безпеки М. К. Александровським своєму особистому другові – начальникові УНКВС по Харківській області, ким тоді був комісар державної безпеки 3-го рангу Соломон Самійлович Мазо (1900–1937). Роботи у Харкові було багато – лише за перший квартал 1937 р. місцеві чекісти реалізували 583 справи та заарештували 854 особи⁷⁹.

Утім, Григорій Аркадійович був не дуже задоволений своїм становищем та скаржився приятелеві – начальникові політвідділу 256-ї авіаційної бригади бригадному комісарові Семенові Борисовичу Немировському (1898–1937), що В. А. Балицький створив у керівництві НКВС УРСР «атмосферу жорстокої замкненості, відсутності та ігнорування партійності», що республіканський нарком, довгі роки працюючи в Україні, оточив себе певною групою людей, усіх «затиснув» і не дає ходу молодим співробітникам. Але якщо він, Гришин, спробує виступити проти цієї системи, то Балицький, мовляв, загонить його «куди Макар телят не ганяв»⁸⁰.

Перспективи «кар'єрного росту» відкрилися цілком несподівано. 8 травня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило по-

⁷⁷ З промови начальника управління НКВС Київської області Шарова на III-й Київській обласній конференції КП(б)У // Реабілітовані історією: Київська область. – Кн. 3. – С. 330.

⁷⁸ Наказ НКВС СРСР № 419 від 27 березня 1937 р.

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 87.

⁸⁰ Там само, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 41.

станову про призначення комісара державної безпеки 1-го рангу В. А. Балицького начальником УНКВС по Далеко-Східному краю⁸¹. Днів за десять він прибув у Харків попрощатися з матір'ю та востаннє зустрівся з С. С. Мазом і Г. А. Гришиним⁸².

Новий нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевський відразу наблизив Г. А. Гришина до себе та відправив до Одеси очолювати обласне УНКВС. Нам досі не вдалося встановити точні дати перебування його на посаді т. в. о. начальника УНКВС по Одеській області, адже офіційно на цю посаду наказами НКВС СРСР або НКВС УРСР Г. А. Гришин не призначався, а в його особовій справі про це немає жодного слова. Згідно ж із наказами УНКВС по Харківській області, із 30 червня 1937 р. він перебував у службовому відрядженні: спочатку в Москві, а потім в Одесі⁸³.

Є підстави вважати, що спочатку як І. М. Леплевський, так і Г. А. Гришин розраховували, що офіційне призначення в Одесу – це справа часу. За свідченням начальника відділу кадрів НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Михайла Севериновича Северина (1895–1938), перед своїм від'їздом до Одеси Григорій Аркадійович говорив йому, що хотів би бачити своїм заступником старшого лейтенанта держбезпеки Г. Й. Гришина (Шенкмана), який у той час був заступником начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Одеської області, і що мав із цього приводу розмову з наркомом, котрий заявив, що не заперечує проти цієї кандидатури в майбутньому⁸⁴.

Утім кількох «своїх людей» Г. А. Гришину таки дозволили призначити в Одесу – він прибув у супроводі кількох чекістів із Харкова. Тож секретар УНКВС по Харківській області лейтенант державної безпеки Віктор Григорович Фат'янов (1904 р. н.) став інспектором при начальникові УНКВС; начальник 5-го

⁸¹ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД: 1937–1938. – М., 2004. – С. 162–163.

⁸² Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 314.

⁸³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 157.

⁸⁴ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 32460, т. 2, арк. 148.

відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області старший лейтенант держбезпеки Юхим Григорович Сквирський (1900–1971) очолив відділ кадрів УНКВС⁸⁵.

Колишній начальник УНКВС старший майор державної безпеки О. Б. Розанов ще 14 червня 1937 р. був призначений на аналогічну посаду у Воронезьку область⁸⁶, але до нового місця призначення не виїздив. Ходив пригніченим і говорив колишнім підлеглим, що йому можуть не подарувати того, що він «не викрив» уже заарештованого першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Євгена Ілліча Вегера (1899–1937) та «можуть навіть заарештувати»⁸⁷. І це справді сталося вже 11 липня 1937 р. За споминами колишнього начальника 1-го відділу (охорони) УДБ УНКВС по Одеській області старшого лейтенанта держбезпеки Петра Мойсейовича Житомирського (1900 р. н.),

«Розанов був заарештований [...] Гришиним, який заявив співробітникам, що на арешт є санкція наркома внутрішніх справ УРСР. Розанова викликали до кабінету Гришина, який за присутності відповідальних співробітників оголосив йому про арешт. Розанов спочатку розгубився, а потім заявив багатьом присутнім, що він ні у чому не винен, що він нічим нікого з нас не підвів, що він чесна людина й це буде доведено. На другий день Розанова спеціальним конвоєм відправили в Київ»⁸⁸.

Заслужують на увагу свідчення ще одного очевидця – начальника 6-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області молодшого лейтенанта державної безпеки Мойсея Абрамовича Камінера:

«Я був свідком арешту Розанова і я мав моральне задоволення бачити, що арешт його оформлював та виконав т. Гришин, який повернувся до Одеси й діяв по-більшовицькому»⁸⁹.

Так само «по-більшовицькому» Гришин боровся й з іншими «ворогами народу». Разом із начальником відділку 5-го (особ-

⁸⁵ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 264 від 7 липня 1937 р.

⁸⁶ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 965 від 14 червня 1937 р.

⁸⁷ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 25468-п, т. 2, арк. 78.

⁸⁸ Там само, спр. 25468, т. 2, арк. 14 зв. – 16.

⁸⁹ Там само, спр. 25468-п, т. 2, арк. 42.

ливого) відділу УДБ УНКВС по Одеській області лейтенантом держбезпеки Олександром Івановичем Лупаном (1902 р. н.) побив співробітника одеського обласного Тсоавіахіму Ісака Давидовича Махліна (1901–1937)⁹⁰. Утім у Москві не затвердили Григорія Аркадійовича на посаді та направили до Одеси начальника 6-го Оранієнбаумського прикордонного загону полковника Миколу Миколайовича Федорова (1900–1940).

20 липня 1937 р. Г. А. Гришина призначили начальником УНКВС по Вінницькій області – замість старшого майора державної безпеки Михайла Михайловича Тимофєєва (1896–1977)⁹¹. 1 серпня 1937 р. Г. А. Гришин рапортував наркомові І. М. Леплевському, що прийняв справи у свого попередника та приступив до виконання обов'язків начальника управління⁹². Із перших днів роботи йому довелося зіткнутися з кадровими проблемами, оскільки керівний склад УНКВС був змінений майже повністю. Ще в липні 1937 р. заступника начальника УНКВС капітана держбезпеки Володимира Івановича Окруя (1894–1937) призначили начальником Коростенського окружного відділу НКВС, тож його посада була вакантною; після призначення 13 червня 1937 р. капітана державної безпеки Гната Дмитровича Морозова (1898–1940) начальником 2-го (оперативного) відділу НКВС УРСР⁹³ порожнім було й місце помічника начальника УНКВС; 26 липня 1937 р. начальника 5-го відділу УДБ УНКВС старшого лейтенанта держбезпеки Бориса Самійловича Глузберга (1897–1938) було призначено на аналогічну посаду в УНКВС по Одеській області⁹⁴. 8 серпня 1937 р. начальник 3-го відділу УДБ УНКВС старший лейтенант державної безпеки Йосиф Борисович Фішер (1898 р. н.) і начальник 4-го відділу УДБ УНКВС старший лейтенант держбезпеки Абрам Михайлович Симхович (1902–1940) були переведені на аналогічні посади до УНКВС по Харківській області. Того ж дня і тим самим

⁹⁰ ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 17740-ФП, т. 2, арк. 106.

⁹¹ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1194 від 20 липня 1937 р.

⁹² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 3, арк. 5.

⁹³ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 233 від 13 червня 1937 р.

⁹⁴ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 291 від 26 липня 1937 р.

наказом в УНКВС по Вінницькій області було призначено: помічником начальника – капітана державної безпеки Георгія Тихоновича Донця (1899 р. н.; із посади начальника 6-го [транспортного] відділу УДБ УНКВС Чернігівської області); начальником 3-го відділу УДБ – старшого лейтенанта держбезпеки Германа Борисовича Толчинського (1895 р. н.; із посади начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області); начальником 4-го відділу УДБ УНКВС – старшого лейтенанта державної безпеки Олександра Марковича Надеждіна (1903–1955 рр.; із посади заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області); начальником 5-го відділу УДБ УНКВС – старшого лейтенанта держбезпеки Олександра Івановича Міцула (1898 р. н.; із посади начальника Краматорського міськвідділу НКВС); заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС – старшого лейтенанта державної безпеки Самуїла Абрамовича Гінесіна (1904 р. н.; із посади начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області)⁹⁵. 16 серпня 1937 р. заступником начальника УНКВС став капітан держбезпеки І. Д. Морозов⁹⁶.

Слід відзначити, що з Г. Т. Донцем Г. А. Гришин був знайомий по спільній роботі в Одесі, а з Г. Б. Толчинським – по Запоріжжю. Змолоду знав Гришин і начальника УРСМ УНКВС капітана міліції О. С. Скульського (1900–197) – під час роботи в одеському карному розшуку останній вирізнявся особистою мужністю та відчайдушністю, брав участь у затриманні особливо небезпечних злочинців, кілька разів був поранений⁹⁷. 14 серпня 1937 р. Скульського призначили начальником УРСМ УНКВС по Київській області, а його наступником став капітан міліції Никанор Іванович Верьовка (1898 р. н.; із посади т. в. о. начальника УРСМ УНКВС Донецької області)⁹⁸.

Почалися в УНКВС і «кадрові проблеми» іншого роду: було заарештовано помічника начальника особливого відділу НКВС 96-ї стрілецької дивізії старшого лейтенанта державної безпеки

⁹⁵ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁹⁶ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1443 від 16 серпня 1937 р.

⁹⁷ Барбашин Н.В. Обретение истины. – Одесса: Скайбук, 2003. – С. 366.

⁹⁸ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 314 від 14 серпня 1937 р.

Самуїла Мойсейовича Міллеровського (1897 р. н.); начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС старшого лейтенанта держбезпеки Григорія Абрамовича Островського (1899 р. н.); помічника оперуповноваженого 4-го відділу УДБ УНКВС сержанта державної безпеки Олександра Кириловича Ільїнського (1903 р. н.); полкового оперуповноваженого особливого відділу НКВС 9-ї кавалерійської дивізії молодшого лейтенанта держбезпеки Володимира Олександровича Блащука (1903–1937); помічника оперуповноваженого Чуднівського райвідділку НКВС молодшого лейтенанта державної безпеки Якова Володимировича Сосинця⁹⁹.

Першочерговим завданням для нового керівництва УНКВС було виконання оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін[ших] антирадянських елементів». Згідно з цим документом, у Вінницькій області слід було засудити 1000 осіб за 1-ю категорією (розстріл) і 3000 осіб – за 2-ю категорією (табори). Цим наказом затверджувався й персональний склад судової трійки по області: голова – Г. А. Гришин; члени – Володимир Ілліч Чернявський (1893–1937 рр.; перший секретар обкому КП(б)У) і О. Ярошевський (обласний прокурор)¹⁰⁰. Секретарем трійки став начальник 8-го відділку сержант державної безпеки Семен Григорович Гольдштейн. На першому засіданні позасудового органу, що відбулося 5 серпня 1937 р., окрім зазначених осіб, був присутній заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Лев Миколайович Бельський (1889–1941), котрий налаштував «трійку» на «безкомпромісну боротьбу» з «ворогами радянського народу». Було розглянуто 34 слідчих справи проти 34 осіб: 31 – засудили до розстрілу, а 3 – до позбавлення волі у виправно-трудових таборах¹⁰¹. Усього Г. А. Гришин головував на десяти засіданнях судової трійки – 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 17 та 19

⁹⁹ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 319 від 19 серпня 1937 р.

¹⁰⁰ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. – С. 273–281.

¹⁰¹ Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій // Реабілітовані історією: У 27 т. – Вінницька область. – Вінниця: Держ. картограф. ф-ка, 2007. – Кн. 2. – С. 9.

серпня 1937 р., на яких до страти визначено 722, до 10 років позбавлення волі – 46 осіб¹⁰².

Майже паралельно з «куркульською» в УРСР проводили «польську» операцію. І хоча офіційно остання розпочалася 20 серпня 1937 р., станом на 15 серпня УНКВС по Вінницькій області в її рамках заарештувало 670 осіб, причому 25 із них уже «зійналися» у «скоєних злочинах»¹⁰³. За процентним співвідношенням щодо виконання загального ліміту (29,7%) в «куркульській операції» на 19 серпня 1937 р. вінницькі чекісти посідали перше місце в республіці¹⁰⁴.

Але лідируюча позиція вже не тішила Григорія Аркадійовича – 20 серпня 1937 р. його заарештували¹⁰⁵ в Києві¹⁰⁶. Відзначимо, що в той день до столиці радянської України прибув Л. М. Бельський¹⁰⁷, який, можливо, і привіз наказ про арешт Гришина на підставі свідчень М. К. Александровського від 5 серпня 1937 р.:

«Я завербував свого заступника Гришина – прихованого троцькіста»¹⁰⁸.

Того ж 20 серпня відбулися обшуки на квартирах Гришина у Вінниці по вул. Дзержинського (проводили Г. Т. Донець та С. Г. Гольдштейн за присутності домогосподарки Ольги Терентіївни Ключвант-Гришиної (1904 р. н.) та понятого Овсія Ароновича Ключванта (1907 р. н.))¹⁰⁹ та у Харкові по вулиці Фрунзе,

¹⁰² Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій. – С. 15.

¹⁰³ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – Варшава; К., 2010. – С. 276.

¹⁰⁴ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 216.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 5.

¹⁰⁶ Там само, арк. 19.

¹⁰⁷ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 162.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 85 зв.

¹⁰⁹ Там само, арк. 4.

буд. 7 (проводив А. М. Симхович)¹¹⁰. Серед вилучених речей у Харкові слід відзначити віддруковану на машинці книжку Адольфа Гітлера «Моя боротьба»¹¹¹.

Постанову на арешт «учасника троцькістської організації» Гришина начальник 3-го (польського) відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки Мойсей Якович Детинко (1902–1938) склав лише 23 серпня 1937 р.¹¹² Пізніше, 14 вересня того ж року, у заяві на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Івановича Єжова, Григорій Аркадійович напише:

«25 днів тому я заарештований, і тривалі допити зводилися до одного, що причетний до троцькістської змови у Запоріжжі»¹¹³.

Оскільки Гришин усе заперечував, то перший протокол допиту, який зберігається в його кримінальній справі, датовано лише 9 вересня 1937 р. Та й того дня він заявив слідчому М. Я. Детинку, що до жодної троцькістської організації не належав і про подібну діяльність Александровського нічого не чув¹¹⁴.

Член особливої слідчої групи у справах заарештованих співробітників М. Я. Детинко був одним із найжорстокіших чекістів республіки. Колеги неодноразово бачили, «як з його кабінету виносили та виводили побитих заарештованих»¹¹⁵. Саме він «підвів під розстріл» начальника 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР майора державної безпеки Якова Вульфовича Письменного (1902–1937)¹¹⁶; заступника начальника управління прикордонної охорони НКВС УРСР комбрига Петра Васильовича Семенова (1898–1937)¹¹⁷; начальника 2-го (німецького) відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР Володимира Максимовича

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 22–25.

¹¹¹ Там само, арк. 33.

¹¹² Там само, арк. 2.

¹¹³ Там само, арк. 83.

¹¹⁴ Там само, арк. 51.

¹¹⁵ Там само, спр. 47838-ФП, арк. 363.

¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-ФП, арк. 215–217.

¹¹⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39116-ФП, арк. 27–34.

Пескера-Пискарьова (1902–1937)¹¹⁸; начальника санітарного відділу УНКВС по Харківській області Георга Кіндратовича Герекке (1894–1937)¹¹⁹.

7 вересня 1937 р. партійна організація УДБ УНКВС Харківської області виключила зі своїх лав «Клювганта-Гришина як викритого ворога народу». Бюро Кагановичівського райкому КП(б)У м. Харкова затвердило це рішення лише 1 лютого 1938 р.¹²⁰

Утім, складається враження, що в Києві Гришина допитували «без особливого ентузіазму» та без застосування «засобів фізичного впливу». Ніякого серйозного компромату проти нього знайдено не було. Хіба що заяви колишнього особистого секретаря Гришина в УНКВС по Київській області Анатолія Вікторовича Туркевича (1904–1941), нібито за завданням Григорія Аркадійовича він передав секретареві НКВС УРСР капітанові державної безпеки Олександрові Гнатовичу Євгенєву (1899–1937) для В. А. Балицького книгу Л. Д. Троцького «Сталінська школа фальсифікацій»¹²¹. Була ще заява лейтенанта держбезпеки Юрія Ханельовича Абрамського (1898 р. н.), начебто Гришин, працюючи заступником начальника УНКВС по Одеській області, «вів лінію на зрив та деморалізацію боротьби з німецьким фашизмом»¹²². Про певне «прикриття» Григорія Аркадійовича тодішнім керівництвом НКВС УРСР свідчить і відсутність реакції на рапорт начальника відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Ісака Йосифовича Соколова-Шейніса (1900 р. н.) від 15 липня 1937 р. про розстріляного родича Гришина – «троцькіста-терориста» Черткова, котрий

«використовував Гришина, утерся в довіру ДПУ, став агентом, щоб дезінформувати наші органи [...]. Чертков отримав від тов. Гришина гроші на свою роботу як агент, а ці гроші використовував троцькісти»¹²³.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 47838-ФП, арк. 359–363.

¹¹⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 031106, арк. 32.

¹²⁰ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 16, арк. 74.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 63.

¹²² Там само, арк. 96.

¹²³ Там само, арк. 65.

Тому не дивно, що 13 вересня 1937 р. у спеціальному вагоні для ув'язнених Григорія Аркадійовича відправили до Москви в розпорядження начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР комісара державної безпеки 3-го рангу Миколи Галактіоновича Ніколаєва-Журида (1897–1940) «для подальшого слідства»¹²⁴. До речі, зі всіх заарештованих у 1937 р. в УРСР чекістів допитувати на Луб'янку забрали лише сімох: заступника наркома внутрішніх справ директора міліції Миколу Станіславовича Бачинського (1894–1937); заступника начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР капітана держбезпеки Юліана Гнатовича Бжезовського (1898–1937); начальника відділу пожежної охорони капітана державної безпеки Сергія Тарасовича Каріна-Даниленка (1898–1985); співробітника резерву НКВС УРСР капітана держбезпеки Юхима Давидовича Елькіна (1895–1937); помічника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, капітана державної безпеки Соломона Соломоновича Брука (1898–1938); начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області старшого лейтенанта держбезпеки Миколу Олексійовича Григоренка (1903 р. н.) та Г. А. Гришина.

Потрапивши до Москви 14 вересня 1937 р., Григорій Аркадійович відразу написав заяву на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР, де заперечував належність до «троцькістської організації» та згадував про свої заслуги в боротьбі з «ворогами народу»¹²⁵. На Луб'янці тим часом уже отримали від колишнього відповідального секретаря Запорізького окружного комітету КП(б)У Михайла Самійловича Самойлова (Ікса; 1887–1937) свідчення щодо належності Гришина до троцькістської організації у Запоріжжі¹²⁶. Але й це він уперто заперечував.

15 жовтня 1937 р. помічник начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР майор державної безпеки Михайло Сергійович Яницький (1899–1939) та заступник начальника 2-го відділку цього ж відділу старший лейтенант держбезпеки Микола Миколайович Селивановський (1901–1997) провели очну ставку між

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 54–55.

¹²⁵ Там само, арк. 83–83 зв.

¹²⁶ Там само, арк. 86.

Александровським і Гришиним. Михайло Костянтинівич свої свідчення про вербування заступника підтвердив. А ось Григорій Аркадійович заявив, що ніколи «троцькістом» не був і не знав, що Александровський та Самойлов (Ікс) – «троцькісти»¹²⁷.

С. Т. Карін-Даниленко, який два роки провів у московських в'язницях, згадував, що його

«помістили в одну камеру з Александровським, котрий займався моєю “слідчою обробкою”. Він заявив мені: “Дайте свідчення, які вимагають від вас. Не мучте себе. Усе рівно вас покалічать і змусять дати, час такий. А якщо не дасте, то вас, перш ніж розстріляти, після вироку будуть мучити. Розстріляють хоч так, хоч так. Краще дайте свідчення, нехай розстріляють нормально!”. Александровський це говорив, як людина, що перенесла ці муки. “Я сам дав на себе і на інших вигадані свідчення”, – сказав мені Александровський. Я запитав у нього: “І на мене Ви дали свідчення?”. Александровський відповів: “Ні, на тебе я не давав свідчень, адже їх не вимагали. Але якби вони вимагали, дав би свідчення і на тебе”»¹²⁸.

Інші ж колишні покровителі Гришина обмовляти його не стали.

27 листопада 1937 р. помічник начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР майор державної безпеки Михайло Александрович Лістенгурт (1903–1939) допитав перед розстрілом В. А. Балицького про причетність Г. А. Гришина до «антирадянської змови на Україні». Всеволод Аполлонович відповів:

«Гришина я знав давно. Уважав його вельми відданою мені людиною. Він це неодноразово мені особисто підкреслював. У своїх розрахунках стосовно людей, яких я намічав для вербування у змову, я мав на увазі й Гришина. Утім я його не вербував і розмов із ним про змову не вів. Про участь Гришина у змові я ніколи та ні від кого не чув. У тому числі не чув і від змовників із числа колишніх співробітників НКВС УРСР. Знаю, що Гришин був дуже близьким до Александровського»¹²⁹.

28 липня 1938 р. помічник начальника 1-го відділення 4-го (секретно-політичного) відділу 1-го управління (державна без-

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 89.

¹²⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 45886-ФП, арк. 318.

¹²⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 89.

пека) старший лейтенант держбезпеки Віктор Миколайович Кондратик рапортував керівництву про результати допиту заарештованого начальника 3-го (транспортного) управління НКВС СРСР І. М. Леплевського:

«Гришина-Клювганта той знає зовсім мало. До числа людей, близьких до нього – Леплевського – він не належав, і чи проводив він яку-небудь ворожу роботу – не знає»¹³⁰.

«Єжовці» так і не зуміли зламати Гришина, і тут за справу взялися «беріївці». 29 березня 1939 р. старший слідчий слідчої частини НКВС СРСР старший лейтенант державної безпеки Ізраїль Львович Пінзур (1907 р. н.) підписав постанову про прийняття справи Г. А. Гришина у провадження, де відзначалося, що той був заарештований за

«активну участь в антирадянській змовницькій організації в органах НКВС [...]. Допитувався всього кілька разів».

Помічник начальника слідчої частини капітан держбезпеки Борис Веніамінович Родос (1905–1956), який, до речі, служив під керівництвом Гришина в Одесі, погодився з таким формулюванням, а заступник начальника слідчої частини старший майор державної безпеки Соломон Рафаїлович Мільштейн (1899–1955) затвердив¹³¹.

Спочатку слідчі намагалися «розширити» коло доказів і допитали про Гришина заарештованих чекістів УРСР. На допиті 31 березня 1939 р. начальник відділу оборонної промисловості Головного економічного управління НКВС СРСР майор державної безпеки Лев Йосифович Рейхман (1901–1940) розповів про дружбу Григорія Аркадійовича з Ісаєм Яковичем Бабичем (1902–1946), Марком Борисовичем Корневим (1900–1939), Давидом Мойсейовичем Соколинським (1902–1940) та Григорієм Йосиповичем Гришиним; про його вихваляння Александровського. Однак наприкінці заявив:

«Про ворожу діяльність Гришина мені нічого не відомо»¹³².

¹³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 110.

¹³¹ Там само, арк. 125.

¹³² Там само, арк. 193.

Допитаний того ж дня начальник особливого відділу ГУДБ НКВС Далекосхідної Червонопрапорної армії майор державної безпеки Григорій Маркович Осинін (1899–1940) також не розповів про «контрреволюційну діяльність» Гришина, але дав йому нищівну особисту характеристику:

«Балицький та Александровський усіляко заохочували Гришина, вихваляли його та просували його по роботі, а насправді він був звичайним працівником і нічого видатного в ньому не було. Гришин – кар'єрист, схильний до авантур. Він був великим підлабузником перед керівництвом. Для досягнення своєї мети підсиджував людей (кого саме, не пам'ятаю). Вживав їх з Александровським, займався розпустою»¹³³.

І лише помічник начальника 2-го управління (особливих відділів) НКВС СРСР майор державної безпеки Зиновій Маркович Ушаков (1895–1940) «чув» від М. К. Александровського про участь Г. А. Гришина в «контрреволюційній змовницькій організації»¹³⁴. Також Ушаков повідомив, що свого часу Гришин похвалявся фотографією, на якій він був зображений поряд із Троцьким та Александровським, а в 1937 р. Григорій Аркадійович приїздив до Москви для переговорів з Єжовим із приводу його можливого призначення на посаду заступника начальника секретно-політичного відділу НКВС СРСР¹³⁵.

«Дотискати» Гришина слідчі вирішили за допомогою свідчень, отриманих із НКВС УРСР. Причому, спростувати їх було неможливо, оскільки їхніх авторів уже розстріляли. Так, на допиті 14 липня 1938 р. колишній начальник Новоград-Волинського окружного відділу НКВС старший лейтенант державної безпеки Олександр Львович Александров (1895–1938) засвідчив, що в березні 1936 р. Гришин повідомив йому про існування у НКВС УРСР «правотроцькістської організації» та «запропонував узяти в ній участь»¹³⁶, а згодом розповів про успішне вербування начальника секретно-політичного відділу Новоград-Волинсь-

¹³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 188–189 зв.

¹³⁴ Там само, арк. 190.

¹³⁵ Там само, арк. 192.

¹³⁶ Там само, арк. 166–167.

кого окружного відділу НКВС молодшого лейтенанта держбезпеки Олександра Ілліча Розенмана (1899 р. н.)¹³⁷. Самого його з цього приводу не допитували, і долю цієї людини поки що з'ясувати не вдалося. Відомо, що 13 квітня 1937 р. він був виключений із кандидатів у члени партії за розтління неповнолітньої доньки О. Л. Александрова, статевий зв'язок із секретарками окрвдділу НКВС та постійні приставання до дружин новоград-волинських чекістів. Розенман написав апеляцію та домогся свого відновлення в партії, отримавши «лише» сувору догану за «статеву розбещеність»¹³⁸. Відзначимо, що через чотири дні після «партійної реабілітації» він був звільнений із НКВС¹³⁹.

Колишній заступник начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області старший лейтенант державної безпеки Леонід Мойсейович Весеньєв-Шварцбург (1902–1938) на допиті 30 квітня 1938 р. заявив, що у серпні 1937 р. «Гришин запропонував мені у Вінниці продовжувати троцькістську роботу»¹⁴⁰, і що той завербував до «троцькістської змови» своїх заступників в особливому відділі Одеського облвідділу ДПУ – Рикова й Луньова¹⁴¹. Начальник штабу 20-го прикордонного загону НКВС батальйонний комісар Володимир Васильович Риков був страчений ще у вересні 1937 р., а колишнього начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області старшого лейтенанта державної безпеки Зиновія Григоровича Луньова (1900 р. н.) у грудні 1937 р. засудили до 5 років позбавлення волі й із цього приводу не допитували. З. Г. Луньов був одним з організаторів убивства 19 червня 1926 р. у с. Городок під Рівним відомого отамана часів Української революції Володимира Пантелеймоновича Оскілка (1892–1926), про що красномовно свідчить запис у його нагородному листі:

¹³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 168.

¹³⁸ Вітренко В.В. Великий терор 1937–1939 рр. на Звягельщині // Місто Новоград-Волинський і Звягельщина на зламі 1940-х років: Мат. регіон. наук.-краєзн. конф. від 15 січня 2015 р. – Житомир: Рута, 2015 – С. 11.

¹³⁹ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 38в від 26 червня.

¹⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 176.

¹⁴¹ Там само, арк. 182.

«Будучи вповноваженим контррозвідального відділу ДПУ УСРР, успішно провів ліквідацію значного петлюрівського отамана Оскілка»¹⁴².

Колишній начальник 5-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області старший лейтенант державної безпеки Борис Самійлович Глузберг (1897–1938) на допиті 13 липня 1938 р. свідчив, що Леплевський зберіг від арешту

«велику групу троцькістів та інших контрреволюційних елементів»¹⁴³ і «розставив на основних ділянках роботи у центральному апараті в Києві та периферії вірних йому учасників контрреволюційної троцькістської організації»¹⁴⁴.

В обох списках було прізвище Г. А. Гришина.

Колишній помічник начальника 6-го відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки Еміль Мойсейович Правдін (1899–1938) на допиті 21 березня 1938 р. дав свідчення про зв'язок Гришина з московським «троцькістом» Зайдером¹⁴⁵.

Зібравши «нові козири», І. Л. Пінзур разом із лейтенантом державної безпеки Григорієм Федоровичем Васнім 5 квітня 1939 р. провели ще один допит. Але Гришин знову заявив, що не належав до жодної «троцькістської організації», а свій арешт пояснив обмовою з боку Александровського. Стосунки з О. Л. Александровим були суто робочими, діяльність Новоград-Волинського окружного відділу НКВС керівництво не задовольняла, а «ворогів» в окрузі головним чином «викривали» відряджені співробітники київського обласного УНКВС. Тому у вересні 1936 р. він, Гришин, порушував питання перед Шаровим про заміну Александрова як такого, що не справляється з роботою. Факт вербовки Розенмана до «змовницької організації» заперечував¹⁴⁶; чому Правдін і Весеньєв дали свідчення про його участь у «правотроцькістській організації» – «не знає»¹⁴⁷.

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 2280, арк. 28.

¹⁴³ Там само, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 178.

¹⁴⁴ Там само, арк. 180.

¹⁴⁵ Там само, арк. 175.

¹⁴⁶ Там само, арк. 129–134.

¹⁴⁷ Там само, арк. 138.

Наступний допит Гришина 9 квітня 1939 р., проведений Пінзуром, було присвячено в основному з'ясуванню стосунків обвинуваченого з Леплевським. Григорій Аркадійович визнав, що Ізраїль Мойсейович дійсно його «цінував, хвалив як гарного працівника, тепло приймав», а їхні зустрічі мали «діловий, оперативний характер»¹⁴⁸. Свідчення Ушакова заперечував, заявивши, що в них були «неприятні особисті відносини»¹⁴⁹.

Протокол допиту від 13 квітня 1939 р. розпочинається словами слідчого Васіна:

«На допиті від 11 квітня Ви заявили про те, що маєте намір давати відверті свідчення про свою ворожу роботу».

Але самого цього «щиросердного» протоколу у справі немає. Тому цілком доречно хтось із керівництва обвів у протоколі червоним олівцем дату «11 квітня», а чорним поставив знак запитання і написав: «Де?». Гришин нарешті «зизнався», що наприкінці 1927 р. був «утягнутий до троцькістського угруповання», нібито очолюваного Александровським:

«Ми збиралися в нього в кабінеті, читали антирадянську троцькістську літературу [...], розповідали троцькістські анекдоти [...]. У квітні 1937 р. Александровський утаємничив мене в підготовку контрреволюційного перевороту у країні»¹⁵⁰.

На наступному допиті 14 квітня 1939 р. Гришин докладно розповів Васіну про свої «антирадянські розмови» з Александровським, але заявив, що «ворожою роботою не займався»¹⁵¹.

Інших протоколів допиту Гришина в його кримінальній справі немає, але 25 квітня 1939 р. в'язень підписав складений Васіним протокол про завершення слідства:

«Свої свідчення про належність до правотроцькістської організації підтверджую, до свідчень, які дав раніше, додати нічого не можу»¹⁵².

¹⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 140–141.

¹⁴⁹ Там само, арк. 145.

¹⁵⁰ Там само, арк. 146–147.

¹⁵¹ Там само, арк. 154.

¹⁵² Там само, арк. 196.

Того ж дня начальник слідчої частини НКВС СРСР комісар державної безпеки 3-го рангу Богдан Захарович Кобулов (1904–1953) затвердив складений Васіним та узгоджений із Пінзуром обвинувальний висновок у справі «члена антирадянської терористичної змовницької організації в НКВС» Гришина. Останньому інкримінувалося те, що 1927 р. він увійшов до «троцькістського угруповання» та «поширював антирадянську літературу»; був «учасником антирадянської правотроцькістської терористичної змовницької організації»; проводив «підривну роботу в органах НКВС»¹⁵³.

Судив Г. А. Гришина 2 червня 1939 р. військовий трибунал військ НКВС Московського військового округу у складі бригад-військюриста Сергія Никаноровича Ждана (1892–1946 рр.; голова), військюриста 1-рангу Борзова та батальйонного комісара Маслова. Секретарем був Суслов. У судовому засіданні Григорій Аркадійович відмовився від «своїх щиросердних зізнань» та винним себе не визнав, заявивши, що розуміє серйозність даних ним свідчень, але попросив

«ураховати ті умови, в яких я перебував упродовж 20 місяців. Я хотів скорішого закінчення слідства та на суді розказати всю правду»¹⁵⁴.

Утім «усієї правди» Гришин на суді так і не розповів, даючи на деякі питання, м'яко кажучи, не зовсім точні відповіді. Наприклад, заявив, що Балицького бачив лише один раз у житті¹⁵⁵. Парадоксально, але Григорія Аркадійовича обвинувачували у критиці «ворога народу» В. А. Балицького, наводячи згадані вище слова С. Б. Немировського про те, що колишній нарком створив у керівництві НКВС УРСР «атмосферу жорстокої замкненості, відсутності та ігнорування партійності». Сказав він, зокрема, і таке:

«Я пробув у партії 17 років. У 15 років 11 місяців пішов добровільно у РСЧА, брав участь у боях, маю поранення правої руки. З 17-ти з половиною років працюю в органах НК–ДПУ–НКВС.

¹⁵³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 198.

¹⁵⁴ Там само, арк. 210.

¹⁵⁵ Там само, арк. 209.

Розпочав свою службу червоноармійцем і дійшов до начальника УНКВС. Я прошу у суду правильно та всебічно дослідити матеріали моєї справи. Усі свідчення ґрунтовані на обмові та самообмові. Я ніколи не був ворогом, не зраджував Батьківщини та не бажав реставрації капіталістів. Я знав плоди капіталізму та все своє свідоме життя боровся за радянську владу. Я прошу суд правильно зважити мою провину та перевірити всі матеріали справи».

Військовий трибунал перевіряти справу не збирався й за ст.ст. 58-1 «а», 58-8, 58-11 КК РРФСР засудив Г. А. Ключовганта-Гришина до вищої міри покарання. 2 вересня 1939 р. його було страчено в Москві. Визначенням Верховного Суду СРСР від 8 лютого 1958 р. вирок у справі скасовано, а саму її припинено «за відсутністю складу злочину». Такою була доля одного з «борців за світле комуністичне майбутнє»...

Золотарёв В. Жертва «бериевской оттепели»: страницы биографии капитана государственной безопасности Григория Аркадьевича Ключовганта-Гришина

Воспроизводятся основные этапы жизни Г. А. Ключовганта-Гришина, его деятельность на ответственных должностях в Государственном политическом управлении и Наркомате внутренних дел УССР в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: Ключовгант-Гришин, ГПУ, НКВД.

Zolotaryov V. The victim of the «Beria thaw»: the Episodes of the Captain of the State Security Gregory Abramovich Klyuvhant-Grishin Biography

The key stages of Gregory Klyuvhant-Grishin life and his activity on the responsible appointments (positions) in State Political Administration and People's Committee of Internal Affairs in UkrSSR during 1920–1930s has been reconstructed.

Key words: Klyuvhant-Grishin, GPU, NKVD.

УДК 323.264(477)«1960/1970»(092)

Олег БАЖАН*

Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр.

На основі вивчення архівних матеріалів, щоденникових записів, резолюцій на документах проаналізовано ставлення першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста до опозиційного руху.

Ключові слова: Шелест, дисидентство, КДБ при РМ УРСР.

У більшості наукових праць та в публіцистиці діапазон суджень про першого секретаря ЦК Компартії України (1963–1972 рр.) Петра Шелеста – вельми широкий. У вітчизняній і зарубіжній історіографії знаходимо висловлювання про нього як «партійного націоналіста», «прихильника контролюваного українського автономізму», «націонал-комуніста», «продукатора комуністичної системи» тощо. П. Андрусечко характеризував П. Шелеста, з одного боку, як завзятого будівника комунізму, з іншого – захисника незалежності радянської України, української мови та культури¹. У розумінні Ю. Шаповала,

«Шелестова політична лінія базувалася на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським»².

Заслуговує на увагу трактування постаті П. Шелеста літератором і дисидентом І. Дзюбою:

«[...] становище Шелеста було складне, йому доводилося лавірувати і, намагаючись хоч трохи розширити економічні або, може, й культурні права України, він, натомість, мусив за давньою українською традицією компенсувати це маленьке україно-

* Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Андрусечко П. Петро Шелест – комуніст, який любив Україну // Український журнал. – 2008. – № 5. – С. 26.

² Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 138.

фільство політичною запопадливістю. Це виявилось, зокрема, в його позиції під час чехословацької кризи 1968 р., коли П. Шелест був одним з найагресивніших опонентів керівництва КПЧ, що спричинило велике розчарування в ньому серед тих в Україні, хто з надією дивився на празькі реформи. [...] Минає час, і з його відстані бачимо, що Петро Юхимович був неординарною людиною і, певно, хотів залишити добрий слід на українській землі. Але не все від нього залежало»³.

Більш категоричні судження письменника В. Скуратівського, який наприкінці травня 2002 р. в інтерв'ю радіо «Свобода» з нагоди 30-річчя усунення П. Шелеста з посади керівника республіканської партійної організації зазначив:

«Особа Шелеста подвоєна. З одного боку, він начебто був небайдужим до українізації, а з іншого – цілковито підтримував кремлівських посіпак»⁴.

Примітно, що й організатори XVII Всеукраїнського турніру юних істориків під егідою Міністерства освіти та науки України у квітні 2015 р. на фінальному етапі змагань у руслі сучасної наукової полеміки запропонували учасникам подискутувати на тему: «Петро Шелест: між комунізмом та сепаратизмом».

Вимальовуючи деталі історичного портрету такої неоднозначної постаті, як П. Шелест, необхідно не тільки закарбувати притаманні йому «елементи місництва і прояви націоналізму», відобразити типові риси його епохи, а й достовірно виписати індивідуальне, властиве тільки портретованому ставлення до протестного руху в радянській Україні 1960 – початку 1970-х рр. крізь призму власних щоденникових записів та резолюцій першого секретаря ЦК КПУ на документах із грифом «Цілком таємно».

Обрання 2 липня 1963 р. П. Шелеста на посаду першого секретаря ЦК КПУ відбулося на тлі відчутного загострення соціальної напруги в республіці, викликаного зменшенням та погір-

³ Див.: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / Упор В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – С. 765–767.

⁴ 30 років тому Петра Шелеста усунули від влади: Інтерв'ю з письменником, народознавцем Василем Скуратівським [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/890228.html>

шенням продовольчого забезпечення населення, відсутністю споживчих товарів, непопулярними діями влади з реформування системи оплати праці, переглядом норм та розцінок на виробничі операції.

Тема народних протестів у 1963 р. превалювала на сторінках щоденника П. Шелеста. Описуючи складну ситуацію в УРСР, він фіксував свої враження, емоції й учинки, пов'язані з радикалізацією громадської думки:

«30 серпня відбулася зустріч і розмова з начальниками обласних управлінь КДБ і членами колегії ГК (так у документі. – О. Б.) КДБ України. Я розповів про становище в країні і республіці з хлібом, цукром, картоплею, овочами і продуктами тваринництва, про великі труднощі, що насуваються... Я говорив про активізацію роботи органів КДБ, про те, що в республіці, і не тільки в нашій республіці, відбувається деяке пожвавлення націоналістичних елементів. Є прояви антирадянщини, відкриті антисупільні прояви, розповсюдження листівок. [...]

11–21 вересня 1963 року. Провів нараду з відповідальними працівниками КДБ, МВД, суду, прокуратури та іншими адміністративними органами республіки. Обговорювались питання: про роботу з громадськістю і про пожвавлення діяльності добровільних дружин, про порядок і дисципліну в містах і робітничих селищах [...]. Потрібно вести найрішучішу боротьбу з хуліганством, дебоширством, небезпечними злочинами спекулятивним елементом. [...] Закликати до порядку розповсюджувачів чуток і провокаторів, злісні елементи. За останні місяці на 10% збільшилося розповсюдження листівок різного роду, і, в першу чергу, політичного характеру. Почастішали погрози фізичної розправи на адресу партійного і радянського активу, піднімають голову ідеологічно ворожі елементи. Дав вказівки “підкрутити гайки”, і всім адміністративним органам працювати дружно, спільно і оперативно вирішувати всі питання, що виникають»⁵.

Тональність висловлювань, яку закарбував щоденник, виразно передає істинне ставлення П. Шелеста до різноманітних форм громадського спротиву. Заклики партійного керівництва до органів держбезпеки «вжити суворих заходів», подолати «нездорові прояви» серед населення УРСР викликали відповідні

⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С. 151, 159–160.

дії. Упродовж 1963 р. співробітники Комітету держбезпеки при РМ УРСР викрили 79 «нелегальних організацій та груп», до складу яких входило 465 осіб. Наступного року було ідентифіковано 145 авторів і розповсюджувачів листівок, де висловлювалося невдоволення діяльністю радянського уряду, лунали заклики до боротьби проти режиму М. Хрущова⁶.

Інструкції на випадок масових безладів, розроблені силовими відомствами, дозволили політбюро ЦК КПУ заблокувати вільну політичну діяльність громадян, пригасити страйковий рух у республіці. Якщо кількість відмов від роботи з причин, пов'язаних із підвищенням норм виробітку, неправильним та несвоечасним нарахуванням зарплати, незадовільною організацією праці на підприємствах, дефіцитом у магазинах продуктів першої необхідності впродовж 1963 р. зафіксовано 54 випадки, то в 1964 р. лише – 17⁷.

Активізація національно-культурного життя в УРСР, зародження політичної течії у середовищі шістдесятників, представники якої головну увагу акцентували на вирішенні громадсько-політичних проблем, також викликало невдоволення компартійних керівників – як у Москві, так і в Києві. Переслідування опозиції на тлі боротьби з «пережитками українського націоналізму» розглядалося вищим політичним керівництвом республіки та Комітетом держбезпеки при РМ УРСР не тільки як покарання інакодумців, але і як ефективний спосіб впливу на громадську думку. У серпні–вересні 1965 р. Києвом, Львовом, Одесою, Івано-Франківськом, Тернополем, Луцьком, Феодосією прокотилася хвиля арештів. У слідчих ізоляторах КДБ опинилося 24 найактивніших учасники українського національного руху (18 з яких згодом було засуджено до різних термінів ув'язнення)⁸. Це стало превентивною атакою режиму проти інакодумців⁹.

⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), спр. 10, арк. 153–154.

⁷ Там само, арк. 161.

⁸ Там само, оп. 1 (1972), спр. 9, арк. 254.

⁹ Статистика арештів «антирадянського елементу» в наступні роки перебування П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ виглядала

У щоденниковому записі П. Шелеста від 3 січня 1966 р. читаємо:

«Переглядав пошту. Окремо доповіли про “Лист 77”¹⁰ і про лист І. Дзюби на 214 сторінках¹¹. Потрібно було вживати термінових і рішучих заходів. Було доручено Скабі¹² й Кондуфору¹³ підготувати пропозиції, щоб їх розглянути на секретаріаті ЦК й ужити заходів. Про наші заходи з цих питань було повідомлено в ЦК КПРС Суслову¹⁴, Капітонову¹⁵, Пігальову¹⁶. Явно було видно, що подекуди піднімають голову націоналістичні елементи»¹⁷.

Короткі записи, помітки для пам'яті у щоденнику засвідчують, що П. Шелест був добре поінформованим про «наступ» опозиційних сил у республіці та вживав конкретних заходів

наступним чином: 1966 р. – 4 особи; 1967 – 21 особа; 1968 – 10 осіб. За «антирадянську діяльність» до кримінальної відповідальності в 1969 р. було притягнуто 55 осіб (усього упродовж 1965–1969 рр. за «проведення антирадянської агітації та пропаганди» на території УРСР органами держбезпеки притягнуто до кримінальної відповідальності 77 осіб).

¹⁰ В. Чорновіл, автор колективного звернення до прокурора УРСР Ф. Глуха та голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка, стверджував, що петицію підписали 78 осіб. Лист на захист політв'язнів владним структурам надіслано не у січні, а в лютому 1966 р. (див.: *Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ. – 1990. – № 7. – С. 219*).

¹¹ Наприкінці 1965 р. літературознавець і критик І. Дзюба надіслав до ЦК КПУ листа з протестом проти політичних арештів в УРСР. До нього було додано рукопис, який став пізніше відомим під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

¹² Скаба Андрій Данилович – український радянський партійний і державний діяч. Із жовтня 1959 по березень 1968 рр. обіймав посаду секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань.

¹³ Кондуфор Юрій Юрійович упродовж 1958–1968 рр. працював завідувачем відділу науки та культури ЦК КПУ.

¹⁴ Сулов Михайло Андрійович – член президії ЦК КПРС, курирував питання ідеології, культури, цензури та освіти.

¹⁵ Капітонов Іван Васильович – секретар ЦК КПРС. Упродовж 1965–1983 рр. завідувач відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПРС.

¹⁶ Пігальов Петро Пилипович на січень 1966 р. обіймав посаду першого заступника завідувача відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПРС.

¹⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С. 222.

щодо нейтралізації проявів «українського буржуазного націоналізму». Звернімося до його нотаток від 25 квітня 1966 р.:

«Відкрився ХХ з'їзд комсомолу України – це велика політична подія. Підготувався до виступу на з'їзді на 30–35 хвилин, узяв для виступу найбільш злободенне коло питань: ідейне і класове загартування молоді, боротьба з проявами буржуазного націоналізму, боротьба проти розтлінної буржуазної ідеології та моралі, підвищення політичної пильності. [...] Було дано завдання Нікітченкові, Шульженкові (КДБ), Скабі, Шевелю, Кондуфору (ЦК КПУ), Глуху (прокуратура) підготувати матеріали про недостойну поведінку Костенко, Драча, Сверстюка, Дзюби¹⁸, щоб показати їх негативну і шкідливу роль та застерегти від можливих наслідків. Усі ці питання були викладені на з'їзді комсомолу і на з'їзді письменників України, і це подіяло: дехто з молоді рішуче відійшов від неправильних і шкідливих дій».

У записках, датованих другою декадою квітня 1968 р., П. Шелест висловлював стурбованість щодо перетворення Київського університету ім. Т. Шевченка на майданчик поширення «антирадянських думок»:

«Для розмови запросив до себе секретаря ЦК КПУ Овчаренка, який відає ідеологічними питаннями, і завідуючого відділом науки і вищих навчальних закладів ЦК КПУ Цветкова. Розглядали питання, пов'язані з роботою наукових установ, вищих навчальних закладів республіки. Особливу увагу треба звернути на стан справ у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. Тут, як і раніше, немало непорозумінь, політичних ухилів, поширення різного роду листівок і прокламацій. І все це робиться не з боку студентів чи викладачів, а з боку сторонніх відвідувачів, оскільки в університет є вільний доступ. Прийнято було рішення обмежити вільне відвідування приміщення університету»¹⁹.

За інформаційними повідомленнями КДБ при РМ УРСР, що надходили до ЦК КПУ, та резолюціями на них першого секретаря партії переконаємося в тому, що П. Шелест регулярно отримувал відомості про діяльність спецслужб у стінах столичного

¹⁸ І. Драч, Л. Костенко, І. Дзюба та інші виступили на підтримку підсудних братів Горинів, М. Зваричевської, М. Осадчого.

¹⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С. 255.

університету. Цілком схвально (на листі КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ від 11 березня 1966 р. помітка «Згоден») сприйняв він ініціативу голови республіканського Комітету держбезпеки В. Нікітченка стосовно Миколи Костянтинівича Холодного (студента, якого у грудні 1965 р. позбавили права далі навчатися на 5-му курсі філологічного факультету КДУ за участь у дискусії про роман А. Іщука «Вербівчани», розповсюдження серед оточуючих віршів «Вимирають поети», «Коні у церкві», «За віком вік»):

«[...] з метою нейтралізації негативного впливу на студентів та творчу молодь і забезпечення позитивного впливу на Холодного, уважав би необхідним доручити першому секретареві ЦК ЛКСМУ тов. Єльченкові Ю.Н. провести з Холодним бесіду профілактичного характеру та вирішити питання про його працевлаштування в одному з промислових районів республіки»²⁰.

Отримавши дозвіл вищого політичного керівництва УРСР, органи КДБ на початку літа 1966 р. домоглися скасування прописки та виселення М. Холодного зі столиці республіки. Певний час молодому поетові довелося працювати сторожем і свинарем на Кіровоградщині. У липні 1968 р. П. Шелест у формі письмової вказівки доручив другому секретареві ЦК КПУ О. Ляшкові взяти під особистий контроль спільні адміністративні заходи КДБ при РМ УРСР та Міністерства охорони громадського порядку УРСР щодо «очистки» столиці України від

«націоналістично налаштованих осіб з числа молоді, які не мають відповідної прописки, удаються до всіляких хитрощів, щоб узаконити своє проживання в місті Києві».

До числа «небажаних» потрапили студенти-заочники КДУ Михайло Григор'єв, Надія Кир'ян, а також виключені з університету за «націоналістичну діяльність» Михайло Скорик, Василь Онищенко, Григорій Криворучко, Віктор Кордун, Петро Герус, Станіслав Славинський²¹.

У квітні 1972 р. спільними зусиллями КДБ при РМ УРСР та СТБ (орган держбезпеки комуністичної Чехословаччини) було

²⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 10, арк. 132.

²¹ Там само, оп. 1 (1972), спр. 7, арк. 134–140.

ліквідовано таємний канал переправляння на Захід українськими дисидентами матеріалів самвидаву. На території Словаччини за ґратами опинилися Ганна Коцур, Павло Мурашко та Петро Гроцький, яким інкримінувалося вивезення з України окремих чисел опозиційного часопису «Український вісник», творів Євгена Сверстюка, Ірини Калинець, Михайла Осадчого, Василя Стуса²². Дізнавшись про учасників «нелегального трафіку» між Києвом та Пряшевом П. Шелест, не вагаючись, задовольнив «прохання» чехословацьких спецслужб про виключення громадянки ЧССР Ганни Коцур із Київського університету та видворення її з СРСР за перевезення на Захід матеріалів самвидаву²³.

Опрацьовуючи документи радянських органів держбезпеки, в яких описувалися прояви інакодумства або наводилися факти протистояння окремих громадян командно-адміністративній системі, П. Шелест інколи піддавався негативним емоціям, виплескуючи їх у вигляді «жорстких резюме». Так, знайомлячись наприкінці грудня 1971 р. з інформацією голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука про намагання випускників 27-ї спеціалізованої фізико-математичної середньої школи міста Харкова організувати «дискусійний клуб», П. Шелест залишив на документі резолюцію:

«т. Овчаренко Ф.Д. Доручить “ретельно розібратися”. Дати позицію. Треба “це кубло” – розігнати. Доповісте. Шелест. 25.XII.71 г.»²⁴.

Аналізуючи резолюції першого секретаря ЦК КПУ на повідомленнях республіканського Комітету держбезпеки, доходимо висновку, що найбільше роздратування в нього викликала інформація про розповсюдження в УРСР листівок, анонімних листів «антирадянського характеру». Поряд із короткими розпорядженнями на документах («Треба знайти», «Доповісти» та ін.) П. Шелест дозволяв собі брутальні висловлювання. Так, на повідомленні про виявлення на одному із заводів у жовтні

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 4, арк. 143–144.

²³ Там само, спр. 12, арк. 5–6.

²⁴ Там само, оп. 3 (1975), спр. 12, арк. 9.

1970 р. анонімного листа від імені «Комітету захисту трудящих» синім олівцем написано:

«С[ерафим] І[ванович]²⁵. Доповісте. Треба цього падлюку знайти»²⁶.

Незважаючи на протидію владних структур різноманітним формам інтелектуального опору, розповсюдження в республіці та поза її межами самвидавних непідцензурних творів залишалося непідконтрольною ділянкою «фронту». Починаючи з середини червня 1970 р. КДБ при РМ УРСР регулярно інформував П. Шелеста щодо поширення періодичного нелегального часопису «Український вісник» та розшук його видавців²⁷. На початку травня 1971 р. органи держбезпеки володіли інформацією щодо намірів активних представників українського демократичного руху випускати додатково підпільний літературно-художній альманах²⁸.

Масштаби виготовлення та розповсюдження самвидаву в республіці, налагодження українськими дисидентами відповідних каналів для таємного переправлення непідцензурних праць за кордон, а також встановлення ними регулярних зв'язків для отримання необхідної «антирадянської літератури» із зарубіжних країн зумовили появу розлогої (на 12 сторінках) доповідної записки 5-го управління КДБ при РМ УРСР від 25 травня 1971 р. (розглянута на засіданнях колегії республіканського Комітету держбезпеки 16 червня 1971 р.²⁹) «Про особливості націоналістичних та ідейно ворожих процесів у середовищі деякої частини інтелігенції й молоді республіки та про наміри з активізації контррозвідувальних заходів із метою припинення ворожої діяльності інспіраторів і натхненників цих процесів»³⁰. Само-

²⁵ Ідеться про першого заступника голови КДБ при РМ УРСР генерал-майора С. І. Крикуна.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 12, арк. 32.

²⁷ Там само, спр. 7, арк. 2–5; спр. 5, арк. 138–140; оп. 5 (1974), спр. 2, арк. 2–4.

²⁸ Там само, оп. 5 (1974), спр. 5, арк. 328–329.

²⁹ Там само, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 8 (1975), арк. 90.

³⁰ Там само, ф. 9, спр. 336, арк. 128–139.

критику колегії КДБ при РМ УРСР «по лінії боротьби з проявами націоналістичних елементів у республіці», висловлену в листі до ЦК КПУ від 16 липня 1971 р., П. Шелест сприйняв доволі стримано, залишивши на документі спонукальну резолюцію:

«В.В.³¹ Треба працювати більш активно [...] виявити “У.В.”³² та його авторів і “видавців”. Прошу вжити заходів. Інформувати. 19.07.1971 р.»³³.

Занепокоєння компартійної верхівки сплеском суспільного інтересу до самвидаву знайшло відображення у постанові ЦК КПУ від 27 липня 1971 р. «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»³⁴. На виконання вказівок партійного апарату КДБ при РМ УРСР улітку 1971 р. розпочав розробку спецоперації під кодовою назвою «Блок», що передбачала заходи з нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в Українській РСР, причетних до нелегального розповсюдження «антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів (так званий самвидав)»³⁵. Характерно, що вже 9 серпня органи держбезпеки УРСР за фактом виготовлення та поширення «Українського вісника» порушили кримінальну справу № 42. У результаті комплексу оперативно-розшукових заходів до поля зору КДБ потрапили мешканці Києва, Львова, Одеси, інших населених пунктів республіки³⁶. Серед них були Іван Світличний, Іван Дзюба, Олесь Сергієнко, Іван Русин, В'ячеслав Чорновіл, Ніна Строкатова, Віктор Некрасов, Василь Романюк, Сергій Параджанов, Василь Стус, Леонід Селезненко, брати Горині, Стефанія Шабатура, Іван Гель, Зіновія Франко, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Ірина Калинець, Леонід Плющ, Борис Антоненко-Давидович та ін.

³¹ Ідеться про В. В. Федорчука – з 16 липня 1970 р. голову КДБ при РМ УРСР.

³² «Український вісник».

³³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 8, арк. 80.

³⁴ Там само, оп. 7 (1985), спр. 5, арк. 68–73.

³⁵ Там само, арк. 68.

³⁶ Там само, спр. 67826-ФП, т. 3, арк. 53.

В останній декаді грудня 1971 р. очільник республіканського КДБ В. Федорчук доповідав першому секретареві ЦК КПУ П. Шелестові про

«вжиті необхідні заходи з викриття та припинення ворожої діяльності так званих “демократів”. Виявлені в Україні їх односторонні взяті в перевірку, яка ведеться у плані глибокого оперативного проникнення у це середовище, своєчасного виявлення та недопущення їх контактів і спільних організованих дій з іншими антирадянськими та антигромадськими елементами»³⁷.

Арешт на початку січня 1972 р. бельгійського студента Я. Добоша, який за дорученням ЗЧ ОУН у Бельгії, Українського допомогового комітету, Спілки української молоді та редакції журналу «Авангард» намагався зібрати й вивезти з СРСР окремі твори українського самвидаву, у тому числі фотокопії примірників «Українського вісника», послужив відправною точкою у проведенні масштабної операції, спрямованої проти національного руху. Упродовж першого місяця 1972 р. за ґратами опинилися Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Василь Стус, Іван Гель, Ірина Калинець, Стефанія Шабатура, Василь Романюк, Данило Шумук, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Леонід Селезненко, Володимир Рокецький, Михайло Осадчий та ін. На початку лютого КДБ при РМ УРСР розпочав роботу з виявлення свідків для майбутніх судових процесів у справі «Блок»³⁸ та «проробку зв'язків» заарештованих дисидентів.

Про хід реалізації справи «Блок», як свідчать архівні документи, республіканський КДБ регулярно інформував П. Шелеста. У лютому 1972 р. було підготовлено понад 30 спецповідомлень на адресу ЦК КПУ з інформацією про поведінку заарештованого В.Стуса, чергові арешти (М. Холодного, Ю. Шухевича-Березинського), реагування закордонних українських громадських організацій на ці дії, оперативні заходи з «розробки» дисидентів, які перебували на волі (Є. Пронюк, Б. Ковгар, В. Некрасов, Р. Довгань) тощо. Водночас проводилися «профілактичні заходи анти-

³⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 1, арк. 69–76.

³⁸ Там само, спр. 2, арк. 160–165.

радянських проявів» серед студентів Київського політехнічного інституту, співробітників Інституту археології АН УРСР, Все-союзного науково-дослідного та проектно-конструкторського інституту нафтохімічної й нафтопереробної промисловості, які підтримували стосунки з фігурантами справи «Блок»³⁹.

Зі змісту деяких резолюцій на документах, підготовлених КДБ при РМ УРСР, випливає, що П. Шелест вимагав якнайшвидше доводити порушені проти дисидентів кримінальні справи до суду. Так, на доповідну записку голови республіканського Комітету держбезпеки В. Федорчука від 10 березня 1972 р., де повідомлялося про заходи щодо документування «провокаційних дій Барбоя В.М. і Радомишльського М.С.», фактів передачі ними «наклепницької інформації за кордон» П. Шелест відреагував наступним чином:

«Чим скоріше (вдасться притягнути до кримінальної відповідальності. – О. Б.) – тим краще»⁴⁰.

Таким чином, у часи свого керівництва Компартією України П. Шелест був причетним до масованого погрому опозиційного руху в УРСР. За іронією долі, розгорнута вищим партійним керівництвом республіки у середині 1960 – на початку 1970-х рр. ідеологічна кампанія зі знищення проявів інакодумства зачепила також і самого П. Шелеста, адже в розпал боротьби з протестним рухом, у травні 1972 р., його раптово позбавили посади першого секретаря ЦК КПУ. І лише у квітні наступного року на шпальтах журналу «Комуніст України» вийшла редакційна стаття з нищівною критикою на Шелестову книгу «Україна наша радянська». У такий спосіб Кремль прагнув довести, що усунення П. Шелеста – це не просто кадрова перестановка на догоду очолюваному Л. Брежнєвим дніпропетровському «клану», а жорстка реакція на прояви «місництва та націоналізму» з боку колишнього керівника республіканської партійної організації. Однак намагання нового політичного керівництва УРСР виставити П. Шелеста у вкрай неприглядному світлі не

³⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 6, арк. 166–169, 188–192; спр. 8, арк. 136–143.

⁴⁰ Там само, спр. 9, арк. 28.

досягли бажаного результату. Саме тоді в опозиційних колах республіки та особливо в діаспорі почав формуватися образ Петра Шелеста як такого собі «партійного націоналіста».

Здійснюючи моніторинг громадських настроїв у квітні 1973 р., тобто вже після виведення П. Шелеста («за станом здоров'я») зі складу політбюро ЦК КПРС, КДБ при РМ УРСР звертав увагу ЦК КПУ на ряд висловлювань, зафіксованих у середовищі представників розумової праці:

«Старший інженер Київського інституту автоматики, націоналістично налаштований Кохан В.І., сказав, що ухід на пенсію П. Й. Шелеста – заздалегідь підготовлена акція, спрямована на розгром “національного руху” на Україні, котрий за останні роки почав представляти серйозну політичну опозицію, а Шелест створив цій опозиції сприятливі умови, за що й поплатився. Кохан підкреслив, що “стаття про книгу “Україна наша радянська” стала бібліографічною рідкістю та створила навколо Шелеста в очах націоналістично налаштованих осіб ореол одностудця”; економіст контори транспортно-експлуатаційних операцій з обслуговування населення Мельничук Є.А., українка: “Шелеста зняли за те, що він виступав за свою націю. Написав книгу про Україну, яка комусь не сподобалася”; професор Львівського державного університету Петров В.Ф. висловив думку, що Шелест припустився в республіці ряду помилок, особливо ідеологічного порядку. Із ним учинили вельми гуманно, адже відродження націоналізму на Україні збігається з його діяльністю як секретаря ЦК КПУ»⁴¹.

Заради об'єктивності слід зауважити, що Петро Шелест, перебуваючи при владі, прихильно ставився до пам'яткоохоронної справи в республіці, культурницьких ініціатив української інтелігенції, обстоював економічні інтереси УРСР. Однак як типовий представник радянської командно-адміністративної системи не терпів будь-яких проявів інакодумства.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1976), спр. 1, арк. 139, 148.

Бажан О. Пётр Шелест и протестное движение в УССР в 1960–1970-х гг.

На основе изучения архивных материалов, дневниковых записей, резолюций на документах проанализировано отношение первого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста к оппозиции.

Ключевые слова: Шелест, диссидентское движение, КГБ при СМ УССР.

Bazhan O. Petro Shelest and Protest Movement in UkrSSR during 1960–1970s

Basing on the archival sources, notes in the diaries and official resolutions the attitude of the first secretary of Central Committee of Communist Party of Ukraine Petro Shelest to the protest movement has been analyzed.

Key words: Petro Shelest, dissidence, Committee of State Security attached to Council of Ministers UkrSSR.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

УДК 323.28:277.4](477)«195/199»(09)

*Оксана ВИСОВЕНЬ**

Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина ХХ ст.)

У статті проаналізовано листи-клопотання керівників Ініціативної групи та Ради родичів в'язнів євангельських християн-баптистів до уряду СРСР, адміністративних і правоохоронних органів, міжнародних організацій щодо переслідування віруючих за релігійні переконання. Доведено, що радянська влада використовувала насильницькі методи боротьби з християнами незареєстрованих громад УРСР, оскільки вважала їх злісними релігійними дисидентами.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, Ініціативна група та Рада родичів в'язнів ЄХБ, тоталітарний режим, репресивно-каральні заходи, методи боротьби, свобода совісті й віросповідання.

* *Висовень Оксана Іванівна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Вивчення проблеми боротьби радянської тоталітарної системи з однією із найпотужніших конфесій в УРСР – євангельськими християнами-баптистами – малодосліджена, і тому актуальна проблема української модерної історіографії. Адже її вивчення не тільки дасть змогу показати людиноненависницьку та віронетерпиму сутність тоталітарного режиму, несприйняття ним, крім комуно-більшовицьких, будь-яких інших загальнолюдських цінностей, але й довести, що незважаючи на карально-репресивні заходи цієї системи, які відбулися у другій половині ХХ ст. з метою підкорення та знищення цієї конфесії, десятки тисяч послідовників ЄХБ завдяки вірі змогли протистояти їм, сміливо відстоюючи своє конституційне право на свободу совісті та віросповідання.

Слід зазначити, що євангельські християни-баптисти – одна з протестантських конфесій, що відокремилися від католицизму ще у XVI ст. Засновники євангелістсько-баптистського руху першими з християн-протестантів сформулювали принципи відділення церкви від держави. Так, Дж. Сміт визначив кредо (визнання) віри, у параграфі 84 якого, зокрема, ішлося:

«[Ми послідовно віруємо,] що представники влади не повинні використовувати своє службове становище і втручатися в релігію чи справи совісті, приневолюючи й силуючи людей до тієї чи іншої форми релігії або доктрини; а надати християнській релігії право опікуватися громадянськими правопорушеннями, неадекватними діями людей супроти людей в убивствах, перелюбах, крадіжках і т. д., тому, що тільки Христос є володарем і законодавцем церкви й совісті»¹.

Інший родоначальник раннього баптистського руху, Т. Гелвіс, у праці «Коротка декларація про таємницю беззаконня» вперше в модерній історії висунув вимоги щодо свободи совісті для всіх людей:

«Наш пан король є лише земним королем, і він має королівську владу лише у земних справах, і якщо люди короля є покірними й вірними підлеглими, які виконують всі закони, видані королем стосовно своїх підданих, то наш пан і король не може вже вимагати більшого, тому що релігія людей є справа лише між Богом

¹ Underwood A.C. A History to English Baptists. – London, 1961. – P. 42.

та ними самими, і король не повинен за це відповідати; король також не може бути суддею поміж Богом та людиною. Нехай вони будуть еретиками-турками, євреями чи будь-ким ще, право карати їх земній владі належить у найменшому ступені»².

Отже? євангельські християни-баптисти впродовж своєї 400-літньої історії безкорисливо й жертовно пропагували слово Боже та несли його до тих, хто чекав на нього, при цьому відстоювали право на свободу совісті й принципово домагалися невтручання держави в конфесійні справи. Проте на шляху вірного служіння Богові вагомою перепорою стала деструктивна позиція комуністичної влади, яка в 1960–1970-х рр. у СРСР (у тому числі й в радянській Україні) особливо активно протидіяла християнській діяльності. Із метою детального висвітлення тоталітарної сутності режиму, який послідовно боровся з євангельськими християнами-баптистами, до нашого дослідження залучено, окрім спеціальної літератури з історії конфесії³, джерела самвидаву⁴, де публікувалися листи-клопотання членів Ініціативної групи євангельських християн-баптистів до уряду СРСР, адміністративних та правоохоронних органів, міжнародних організацій щодо їх переслідувань за відстоювання принципів свободи совісті.

За даними Ю. Решетникова й С. Санникова, Ініціативна група складалася з членів помісних церков ЄХБ, котрі в 1960–1961 рр. від'їжджали від контрольованої органами влади Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). «Ініціативники» не мали реєстрації, тож саме їх існування та богослужіння вважались незаконними. Це призводило до закриття або руйну-

² Underwood A.C. A History to English Baptists. – P. 42.

³ Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 348 с.; Underwood A.C. A History to English Baptists. – London, 1961. – 157 p.

⁴ Братский листок. – 1973. – № 5. – 2 с.; Бюллетень № 1 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1971. – 8 с.; Бюллетень № 2 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1972. – 8 с.; Бюллетень № 9 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1972. – 21 с.; Бюллетень № 10 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1972. – 9 с.; Бюллетень № 39 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1977. – 8 с.

вання молитовних будинків, арештів керівників, активних членів. Ядро цієї групи було обране на членському зібранні незареєстрованої громади в м. Узлова (Тульська обл.). Тут пресвітерське богослужіння проводив Геннадій Костянтинівич Крючков, який очолив Ініціативну групу. До її складу ввійшли і представники України: спочатку А. Ф. Прокоф'єв, пізніше – І. Я. Антонов (Кіровоград), М. Т. Шаптала (Ханженково Сталінської (Донецької) обл.), Г. П. Вінс (Київ) та ін.⁵ Перше зібрання Ініціативної групи відбулося нелегально у Харкові. Одним із напрямів її роботи стало написання листів до державних органів із вимогою визнання ЄХБ згідно з конституційним правом на свободу совісті. Спочатку листи-клопотання членів оргкомітету групи публікувалися у журналах «Вісник спасіння», який видавався з 1963 р. (пізніше названий «Вісник істини»).

У 1964 р. було створено Раду родичів в'язнів. Вона ініціювала клопотання перед державними органами стосовно ув'язнених віруючих, оскільки їхні родичі, згідно з чинним законодавством, мали на це право. Очолила організацію Лідія Михайлівна Вінс. Рада також видавала свій журнал. Із 1971 р. друком «Бюлетеня Ради родичів в'язнів» займалося нелегальне видавництво Ради церков «Християнин», що мало у своєму розпорядженні декілька законспірованих типографій. Органи влади повсякчас намагалися припинити цю діяльність, проте не було жодного випадку, щоб їм удавалося ліквідувати усі друкарні⁶.

Офіційно оргкомітет, а потім Рада церков заявляли про Раду родичів в'язнів як незалежну громадську організацію. Лише 1969 р. її почали розглядати як складову Ради церков. Хоча практично Рада родичів в'язнів була нерозривно пов'язана з оргкомітетом від початку свого існування. Крім клопотань про звільнення заарештованих, вона надавала допомогу їхнім сім'ям, навіть організувала нелегальні дитячі табори для дітей, що залишилися без батьківської опіки⁷.

⁵ Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – С. 146.

⁶ Там же. – С. 148.

⁷ Там же. – С. 150.

Згадані організації координували зусилля в написанні листів-клопотань. Позбавлені права на радикальний протест, віруючі ЄХБ намагалися, використовуючи чинну радянську нормативно-правову базу, захищати «право на віру». У листах описано характерні методи боротьби режиму з християнами незареєстрованих громад УРСР. Аналіз широкого масиву цих джерел виявив, що найпоширенішими були розгін молитовних зібрань, незаконні обшуки помешкань задля вилучення релігійної літератури, різноманітні штрафи, арешти, ув'язнення та примусове психіатричне лікування. Подібні методи використовувалися по всій території СРСР.

Типовими в 1970-х рр. стали несанкціоновані обшуки помешкань віруючих. Один із них описано так:

«22 березня 1971 р. в м. Шостка Сумської області УРСР по вул. Молодіжній № 14 було здійснено наліт озброєних осіб на сім'ю віруючої ЄХБ Петренко Діни Григорівни. У дворі Петренко перебував у цей час віруючий ЄХБ Горелов М.М. Наводимо витяг з листа постраждалої, спрямованого до Ради родичів в'язнів: “Коли Горелов М. був у дворі з моїм сином, раптом через паркан з усіх боків перестрибнули люди з пістолетами й кинулися – хто на горище, хто у сарай. Син, злякавшись, метнувся в будинок, зачинивши двері. За ним погналася людина з пістолетом і ударом ноги відчинила двері. Перелякані діти, яких у мене 7, забилися від переляку по кутах. Будинок обшукали, не пред'явивши санкції на обшук”»⁸.

Такі заходи з конфіскацією релігійної літератури та особистих речей проводилися в багатьох містах республіки. Лише в Києві 8 липня 1971 р. під час масових обшуків на квартирах віруючих було вилучено:

«[...] а) 560 духовних нотних збірок “Пісні християн” (у кожній по 710 гімнів) російського видавництва “Християнин”. б) 128 книг, брошур, Біблій, Євангелій особистого користування. 2. У м. Харкові 8 липня 1971 вилучено у віруючих 304 духовних збірки “Пісні християн” із нотами. 3. У м. Калінінграді у віруючих: Геліса В.А., Гордієвич С.В., Хмелева А., Бердник А.Ю. та інших вилучено: 9 Біблій та Євангелій, 8 духовних збірок, 9 магнітофонних

⁸ Бюлетень № 1 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 10.

стрічок. Так, за 16 днів з 14 червня по 1 липня 1971 р. віруючих помісної церкви ЄХБ м. Ківерці Волинської області УРСР оштрафовано на 440 руб. за присутність на молитовних богослужіннях. Церква євангельських християн-баптистів м. Благовещеньська оштрафована за останній час на 550 руб.»⁹.

Регулярними у цей період стали такі протизаконні дії міліції, КДБ, прокуратури, суду: залякування віруючих, застосування фізичної сили, арешт, ув'язнення. За віру в Бога засудили 18-річного харків'янина Володимира Петровича Зінченка, який хворів на ревматизм. У таборі РЧ-328/67-А (с. Сокиряни Чернівецької обл.) він працював на важких роботах у кар'єрі. Рада родичів в'язнів неодноразово зверталася до керівників держави щодо помилування В.П. Зінченка. Зокрема, в одному з листів за 1972 р. вказувалося:

«Вам направлено декілька термінових повідомлень від батьків про важкий стан його здоров'я. Із його листа випливає: "Фізично мені дуже важко, ще гірше, ніж у перші дні. Сьогодні (у день Трійці) у мене немає сил навіть для того, щоб пройтися по зоні: тільки встаю – починає боліти голова, у всьому тілі відчувається крайнє виснаження і я можу тільки лежати. Лежачи, пишу цей лист, [...] нікому не бажав би ось так лежати, як я зараз. Прошу, щоб молилися про моє здоров'я"»¹⁰.

Загалом з 11 квітня по 15 липня 1971 р. було заарештовано й засуджено 17 євангельських християн-баптистів. «Бюлетень» так відгукувався про ці події:

«В основу всіх стандартних, як близнюки схожих один на одного, вироків [...] у першу чергу лягають релігійні переконання наших братів і сестер. Багато проходять по справах як свідки, розповідають, що сидять на лаві підсудних за те, що читали Біблію, співали пісень, розповідали вірші релігійного змісту. Але щоб створити видимість загрози й показати підсудних наших братів і сестер страшними злочинцями, додають, що нібито підсудні брати й інші проповідують, закликаючи віруючих боротися з ворогами, які їх гноблять»¹¹.

⁹ Бюлетень № 2 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 3.

¹⁰ Там же. – С. 2.

¹¹ Там же. – С. 2–8.

За подібними мотивами було засуджено Броніслава Петровича Горобця (м. Броди Львівської обл.), Арона Ароновича Вібе (м. Павлодар), Володимира Степановича Ястребова (м. Харків) та ін. Зокрема першого заарештували просто біля віконця оштрафованого. Він змушений був передати гроші маленькій доньці, яку тримав за руку, і вирушив до в'язниці. Заплакана дівчинка побігла додому й повідомила матері про арешт батька¹².

У 1972 р. репресивні заходи проти віруючих посилювалися. Згідно з даними Ради родичів в'язнів, за останні шість місяців року було заарештовано й засуджено віруючих ЄХБ:

- «1. Голуб Василь Андрійович, 1930 р. н., м. Ворошиловград;
2. Балацький Анатолій Микитович, 1939 р. н., м. Ворошиловград;
3. Морозов Мирон Петрович, 1891 р. н., м. Кривий Ріг;
4. Бібленко Іван Васильович, 1928 р. н., м. Кривий Ріг;
5. Козаченко Віктор Григорович, 1919 р. н., м. Кривий Ріг;
6. Камільчу Авраам Михайлович, 1928 р. н., м. Кривий Ріг;
7. Потоцький Микола Прокопович, 1937 р. н., м. Кривий Ріг;
8. Артюх Володимир Андрійович, 1927 р. н., м. Рівне;
9. Олейников Тимофій Іванович, м. Рівне;
10. Капеті Василь Вікторович, 1934 р. н., м. Пирятин;
11. Темчук Григорій Андрійович, 1910 р. н., м. Хотин;
12. Беяшов Михайло Опанасович, 1930 р. н., м. Чернігів;
13. Маховик Степан Мефодійович, 1931 р. н., м. Чернігів;
14. Батурич Микола Георгійович, м. Шахти»¹³.

Загалом з 1961 р. понад 650 віруючих ЄХБ було засуджено до позбавлення волі на термін від 1 до 10 років таборів; сотні отримали адміністративне покарання на 15 діб; штрафи за присутність на богослужіннях склали понад 200 тис. руб.; міліція, працівники КДБ і дружинники із застосуванням фізичної сили розганяли молитовні зібрання. У рахунок штрафів місцеві органи влади вилучали через суд майно віруючих: меблі, худобу, одяг, будматеріали, радіоприймачі, швейні, пральні машини та

¹² Бюлетень № 2 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 2–8.

¹³ Бюлетень № 10 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 1–9.

ін. При масових обшуках у будинках віруючих конфісковували священні книги, значну частину їх за ухвалою суду знищили¹⁴.

Водночас тоталітарна система боролася не тільки проти членів релігійної громади, але і їхніх неповнолітніх дітей, котрих постійно допитували, залякували, зневажали, принижували. Адже їхній світогляд суперечив радянській системі шкільного атеїстичного виховання, оскільки діти віруючих-християн відмовлялися брати участь у різноманітних агітаційних заходах, зокрема атеїстичної спрямованості.

Важливим методом впливу на дитячий світогляд було обов'язкове членство в дитячих та юнацьких організаціях – піонерія, ВЛКСМ. Одне з головних завдань, яке ставили органи освіти перед «юними ленінцями» – безкомпромісна боротьба з «інакомислячими», у тому числі й дітьми віруючих-християн. У школах проводилося активне переслідування дітей через належність до родин віруючих, небажання бути піонерами й комсомольцями. Також, згідно з ухвалою суду, чимало батьків позбавлялися батьківських прав саме з огляду на релігійне виховання дітей. Останніх направляли до дитячих інтернатів. Так, у м. Саки засуджених Романович і Здоров позбавили батьківських прав. Антигуманне відбирання батьківських прав через виховання власних дітей у релігійному дусі не тільки суперечило елементарним нормам загальнолюдської моралі, але було й порушенням 9-го пункту декрету про відокремлення церкви від держави¹⁵.

Типовими стали допити неповнолітніх слідчими прокуратури, міліції про богослужіння й церковних діячів. У звіті Комісії матерів-християнок, які досліджували порушення прав дітей, при Раді родичів в'язнів указувалося:

«1. м. Ворошиловград, 8 липня 1972 р. в будинку Андрющенко по вулиці Урицького, 114-б, зібралися діти з трьох сусідніх сімей для проведення християнського вечора, після чого всі разом вечеряли. У цей момент до помешкання ввірвалася міліція. Усіх

сусідських дітей відвезли в міліцію, де перед ними ляялися нецензурними словами, котрих, як кажуть діти, “у житті не чули”. 2. Андрющенко Валерій Павлович улітку 1972 потрапив в аварію з мотоциклом. Органи міліції, маючи постійну ненависть до сім'ї Андрющенко, свідомо чи помилково написали документ на місце його роботи: “Був у нетверезому стані, порушував правила вуличного руху”»¹⁶.

У дитячих шкільних характеристиках свідомо вказувалося належність дитини до віросповідання її батьків, їх місцезнаходження, відвідування церкви, віра в Бога. Такий документ фактично позбавляв можливості вступу до вищих навчальних закладів¹⁷.

У другій половині 1970-х рр. розгін молитовних зібрань по всій території УРСР набув масового характеру. У «Бюлетені» Ради ЄХБ описано чимало випадків організованих дій міліції проти молитовних зібрань віруючих. Зокрема, один із них зафіксовано в 1976 р.:

«Наші друзі Дергачівської, Комарівської та інших церков ЄХБ відвідали нашого єдиновірця в м. Белгороді по вул. Корочанська, б. 361 у недільний день 24.10.1976 р. У ньому ми молилися, читали Біблію, здійснювали мирне богослужіння, суто релігійного характеру. Раптом вривається міліція, дві людини, головний із них капітан міліції Белкін. Почали кричати й погрожувати, вимагаючи припинити зібрання, а потім почали переписувати прізвища. За Конституцією, ми маємо право на проведення богослужінь, тому що в нашій країні свобода совісті. Віруючі вимагали припинити ці безчинства й усі питання з'ясувати після проведення богослужіння, але міліція не послухала голос громадян і викликала ще кілька співробітників, котрі ввірвалися до кімнати, вимагаючи припинити служіння Богу, погрожуючи всіх заарештувати. Потім заходилися виривати літературу з рук віруючих, супроводжуючи свої дії різними погрозами. Далі почали хапати та викручувати руки одновірцям, тягти їх у машину під назвою “Міліція”. Діти, які були з батьками, перелякалися, кричали, а т. Белкін і його помічники дітей кидали в машину.

¹⁴ Бюлетень № 10 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 2.

¹⁵ Братский листок. – 1973. – № 5. – С. 2.

¹⁶ Бюлетень № 2 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 1–2.

¹⁷ Бюлетень № 10 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 9.

Зірвали настінний текст, забрали літературу, Біблію, магнітофонні стрічки, розбили гітару, забрали кларнет, фотоекспонетр, портфель. А коли деякі брати хотіли сфотографувати цей беззаконний напад, кілька людей із міліції кинулися забирати фотоапарат. Схопили нашого брата Ковпака Петра за руки, повалили його в бруд і сніг, шукаючи фотоапарат, якого в нього не виявилось, а потім брудного кинули в машину. Сержант схопив юнака Феденка Сергія та вдарив головою об стіну. В інших забирали особисті речі, не тільки в дорослих, але й у дітей. Набили повну машину абсолютно невинних, мирних віруючих громадян. І не тільки перешкодили провести богослужіння, але розігнали й заподіяли фізичні насильства, не маючи на це жодного права. Усіма цими беззаконними обурливими діями керував капітан міліції Белкін. Не так давно було підписано нашим урядом акт, де йдеться про свободу проведення богослужіння та сповідання віри в Бога. Але белгородські представники влади грубо знехтували всіма гуманними законами нашої держави. У міліції, за присутності заст. начальника міліції м. Белгорода тов. Стеценка Н.Д., заст. голови міськвиконкому Світлани Олександрівни і трьох представників міськвиконкому, усіх допитали й обшукали, як злочинців, на що не мали санкції прокурора, відібрали всю духовну літературу, а потім із погрозами звільнили, а сімох людей залишили, посадили в камеру і тримали добу голодними, не дозволяючи робити передачі. Коли наш одновірець Кучеренко Г.В. пішов до міліції дізнатися про друзів, то його також схопили, як злочинця, обшукали, відібрали особисті речі, посадили в камеру й судили. Затримавши наших друзів, справили незаконний суд без присутності свідків та обвинувачів під головуванням судді. При тому, що троє з них були малолітніми. Суддя за присутність на богослужінні виніс вирок наступним братам: 1. Ковпак Петро Якович – на 1 місяць примусових робіт з відрахуванням 20% заробітної платні. 2. Клименко Віктор Іванович - на 1 місяць примусових робіт із відрахуванням 20% заробітної платні. 3. Феденко Сергій Тимофійович – на 1 місяць примусових робіт із відрахуванням 20% з заробітної платні. 4. Кучеренко Григорій Васильович – на 1 місяць примусових робіт із відрахуванням 20% заробітної платні. Залучили та тримали добу неповнолітніх дітей Гонтара Якова Яковича і Гонтар Надію Яківну. Ми, віруючі громадяни, просимо Вас дати вказівку місцевим органам влади: 1. Скасувати вирок усім зазначеним. 2. Повернути незаконно відібрану духовну літерату-

ру. 3. Дати вказівку місцевим органам не репресувати віруючих, не застосовувати фізичного насильства над віруючими ЄХБ, дати можливість безперешкодно проводити служіння Богу, відповідно до закону про свободу совісті. м. Харків, 14 листопада 1976 р. Підписали: 264 особи»¹⁸.

Комуністичний режим не тільки закривав незареєстровані громади, забороняв молитовні зібрання, кидав за ґрати, а й фізично знищував євангельських християн-баптистів. 16 липня 1972 р. прийняв мученицьку смерть солдат радянської армії двадцятирічний Іван Моссеєв, який проходив службу в м. Керч. За те, що він проповідував слово Боже, його переслідували, морили голодом, тримали на морозі в літній формі, саджали у в'язницю й катували. Побитого, пораненого, обпеченого розжареним залізом, ще живого – утопили у Чорному морі на глибині 156 см, при його зрості 185 см¹⁹.

У 1970-х рр. випадки вбивств віруючих-християн почастишали й у цивільному житті. Один із них стався в м. Кривий Ріг 13 вересня 1975 р. Після звільнення з в'язниці міліція вбила в'язня совісті І. В. Бібленка. У 1976 р. також у міліції забито до смерті віруючого з с. Іванівці Чернігівської обл. Н. Я. Дейнега. Лише на запит його дружини – Євдокії Степанівни та членів церкви до прокуратури СРСР щодо розслідування цього злочину, прокуратура Чернігова дала відповідь:

«За фактом спричинення Вашому чоловікові тілесних ушкоджень, що викликали його смерть, порушено кримінальну справу, проводиться розслідування. Судово-медичним експертом, що робив розтин тіла Вашого чоловіка, в акті судово-медичної експертизи зафіксовано всі тілесні ушкодження, які були на померлому. З інших питань, що викладено у заяві, Вам і Вашому чоловікові неодноразово давалися відповіді. Прокурор Чернігівського району молодший радник юстиції [підпис] Б. М. Скрипка»²⁰.

¹⁸ Бюллетень № 39 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 7–8.

¹⁹ Бюллетень № 9 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 1–21.

²⁰ Бюллетень № 39 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – С. 15–16.

Таким чином, характеризуючи методи боротьби радянської влади з релігійними громадами євангельських християн-баптистів у другій половині ХХ ст., можна зробити наступні висновки. На початку 1960-х рр. розпочався активний наступ на об'єднання ЄХБ із метою або ліквідувати, або повністю їх контролювати. Незважаючи на жорсткі методи боротьби тоталітарної системи з віруючими, найстійкіші та найпослідовніші члени конфесії, так звані «ініціативники», не скорилися й організували спротив владі, оприлюднюючи інформацію про репресії проти віруючих у самвидаві. Хоча це протистояння коштувало їм сил, здоров'я, а деяким навіть і життя, але своєю боротьбою вони відстояли право на свободу совісті та віросповідання.

Высовень О. Карательные меры советского тоталитарного режима против евангельских христиан-баптистов УССР (вторая половина ХХ в.)

В статье проанализированы письма-ходатайства руководителей Инициативной группы и Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов к правительству СССР, административным и правоохранительным органам, международным организациям относительно преследования их за религиозные убеждения. Доказано, что советская власть использовала насильственные методы борьбы против христиан незарегистрированных общин УССР, поскольку считала их злостными религиозными диссидентами.

Ключевые слова: евангельские христиане-баптисты, Инициативная группа и Совет родственников узников ЕХБ, тоталитарный режим, репрессивно-карательные меры, методы борьбы, свобода совести и вероисповедания.

Vysoven' O. Soviet Totalitarian Regime in Struggle against the Faithful Gospel Christian-Baptist UkSSR (Second Half of the Twentieth Century)

The article deals with the analysis of solicitation letters written by the Initiatory group and the Relatives' Council of Gospel Christian-Baptists prisoners – these letters were addressed to the government of USSR, administrative and law enforcing authorities and to the international organization as regards of pursuing by their religious beliefs. The article shows that Soviet Power used violent methods of struggle against the faithful Christians of unregistered communities of Ukraine so far as Soviet Power considered them malicious religious nonconformists.

Key words: Gospel Christians-Baptists, Initiatory group and Relatives' Council of Gospel Christian-Baptists prisoners, totalitarian regime, repressions, methods of struggle, freedom of conscience and religion.

УДК 323.282:271.4](477.87)«1945/1949»(09)

Олександр ПАГІРЯ*

Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.)

На основі розсекречених документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України аналізуються основні етапи реалізації плану радянських каральних органів із ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті, проведення репресій проти її духівництва та «возз'єднання» з Російською православною церквою.

Ключові слова: Закарпаття, греко-католицька церква, Мукачівська єпархія, МДБ, РПЦ.

Проблема насильницької ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті стає дедалі більш актуальною у вітчизняній та зарубіжній історіографії, однак досі не може похвалитися такими ж глибокими науковими розробками, як зі знищення радянською владою УГКЦ у Галичині в 1939–1946 рр. Багато що залишається недослідженим, у першу чергу, через неповну джерельну базу. У науковий обіг сьогодні, здебільшого, уведено партійні та урядові документи, а також свідчення, спогади греко-католицького духівництва; тільки розпочалося опрацювання архівних кримінальних справ на репресованих у радянський період закарпатських священиків. Водночас поза межами наукового дискурсу залишаються внутрішні документи радянських органів державної безпеки, до компетенції яких безпосередньо відносилось проведення репресивних заходів проти греко-католицької Мукачівської єпархії в 1945–1949 рр. Насамперед, такий стан зумовлено закритістю впродовж тривалого часу та недоступністю для фахівців і широкого загалу документів з архівів колишнього КДБ. Їх опрацювання розпочалося тільки в роки незалежності України. Однак якщо сьогодні причини, перебіг, масштаби та наслідки репресивних заходів кому-

* Пагіря Олександр Михайлович – історик, кандидат історичних наук.

ністичних каральних органів щодо УГКЦ в Галичині ґрунтовно висвітлено завдяки солідній документальній публікації на цю тему¹, то особливості проведення аналогічної операції у Закарпатті поки що залишаються білою плямою.

У цій статті автор спробував розкрити роль радянських органів держбезпеки у проведенні заходів щодо ліквідації унії у Закарпатті в 1945–1949 рр., базуючись на невідомих раніше документах зі справи «Рифи» (групової оперативної розробки греко-католицької церкви у Західній Україні), котра зберігається в ГДА СБУ та пройшла офіційну процедуру розсекречення в 2010 р. Відразу ж зазначимо, що з огляду на тривалу закритість для широкого загалу й, водночас, надзвичайну актуальність, ці документи потребують фахового археографічного видання за зразком того, як це було зроблено з іншими томами цієї справи, котрі стосуються ліквідації УГКЦ у Галичині, і які опубліковані у спеціальному збірнику².

Насильницьке «возз'єднання» Мукачівської греко-католицької єпархії з РПЦ у повоєнний період стало проявом державного еклезіоциду сталінського тоталітарного режиму проти самостійної конфесійної інституції, котра мала власні історичні корені й традиції. Поштовхом до розгортання репресій проти церкви стало звернення до Й. Сталіна, підготовлене в Мукачевому 18 листопада 1944 р. православними ієрархами Мукачівсько-Пряшівської єпархії на чолі з заступником єпископа Володимира (Раїча) й адміністратором єпархії ігуменом Феофаном (Сабовим), в якому група русофільських священників від імені «російського православного народу» просила радянського вождя включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі «Карпаторосійської радянської республіки»³. Лист був відповіддю на спростування главою Мукачівської греко-

католицької єпархії єпископом Теодором (Ромжею) сфальсифікованої радянською владою та приписаної йому статті-виступу 7 листопада 1944 р. в Ужгороді. Він, начебто, просив Й. Сталіна приєднати Закарпаття до УРСР⁴. Поширення фальшивої заяви у пресі мало на меті після вступу Червоної армії відразу виявити ставлення греко-католицького владики до сталінського режиму, а відтак її спростування стало одним із приводів до початку переслідування церкви.

Уже 7 грудня 1944 р. до Москви відбула делегація православного духовництва Закарпатської України, яка передала згаданий сервільний лист особисто «вождеві всіх народів» і просила вивести православну Мукачівсько-Пряшівську єпархію з підпорядкування Сербській православної церкві та включити її до складу РПЦ. Водночас було висловлено прохання надати допомогу щодо «вилучення церков, церковних будинків і земельних ділянок від греко-католицької (уніатської) церкви Закарпатської України». Звернення та московський вояж православних священників, на думку В. Фенича, стали поворотними в долі греко-католицької Мукачівської єпархії в повоєнний час. Після повернення делегації додому розпочався цілеспрямований наступ сталінського режиму на греко-католицьку церкву у Закарпатті, що здійснювався за допомогою вповноваженого у справах культів при Народній раді Закарпатської України Петра Лінтура та військрази 4-го Українського фронту – через генерала Л. Мехліса та полковника Г. Тюльпанова⁵.

Уже наприкінці 1944 р. розпочалося адміністративне переслідування греко-католицької церкви та її священнослужителів за відмову єпископа Ромжи, членів капітули та окремих душпастирів підписати «маніфест про возз'єднання» Закарпаття з радянською Україною, що, зокрема, виявилось в насильницькому захопленні православними за підтримки червоноармійців

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1–2 / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. – К., 2006.

² Там само.

³ Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів: Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр. / Упоряд. О. Довганича, О. Корсуна. – Ужгород, 2007. – С. 438–440.

⁴ Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих: Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття із радянською Україною. – Ужгород: Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007. – С. 9.

⁵ Там само. – С. 12.

греко-католицьких парафій на Мараморошині та стихійному поглинанні храмів по інших округах Закарпатської України⁶.

Під час візиту єпископа Теодора (Ромжи) у супроводі каноніка О. Хіри та секретаря о. Пунька до штабу 4-го Українського фронту в Михайловцях 18–20 січня 1945 р. командувач фронту генерал армії І. Петров дав запевнення в підтримці церкви, натомість член військової ради генерал-полковник Л. Мехліс акцентував увагу на тому, що у СРСР не може існувати церква, найвище керівництво котрої перебуває поза межами країни, а тому греко-католики повинні прийняти юрисдикцію Московського патріархату⁷. У повідомленні начальника політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М. Проніна на адресу начальника Головного політуправління Червоної армії від 10 липня 1945 р. зазначалося, що

«“аполітичність” греко-католицької церкви є тільки ширмою активного спротиву народному руху за возз’єднання Закарпатської України з радянською Україною»,

а, отже, в діях її священників убачався «саботаж» роботи нових органів влади. Тому

«максимальне послаблення впливу греко-католицької церкви та масовий перехід у православ’я є цілковито досяжним завданням, що значно зміцнило б Народну раду, а в результаті – і радянську владу на Закарпатській Україні»⁸.

Перший робочий план керівництва органів держбезпеки УРСР із ліквідації греко-католицької церкви на території Закарпатської України, як частина загального плану агентурно-оперативних заходів НКВС–НКДБ республіки, було складено ще на початку 1945 р. і затверджено наркомом держбезпеки УРСР С. Савченком 8 лютого 1945 р.⁹ Згідно з ним, спочатку планова-

⁶ *Пушкаш Л.* Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. – Львів, 2001. – С. 86–87.

⁷ Там само. – С. 93–94.

⁸ Тернистий шлях до України... – С. 646–648.

⁹ Цей план з’явився задовго до появи перших документів «по лінії» урядових і партійних органів стосовно ліквідації греко-католицької церкви. Дослідники вважають такими «Пропозиції голови Ради у справах РПЦ

лося підпорядкувати місцевих греко-католиків митрополичій кафедрі у Львові, так як від моменту свого заснування на Ужгородській унії 1646 р. церква у Закарпатті мала окрему юрисдикцію Ватикану. Із цією метою під пильною опікою органів держбезпеки планувалося організувати поїздку делегації Мукачівської єпархії на чолі з єпископом Теодором (Ромжею) до Львова. Важливим завданням на початковій стадії вбачалося «очищення» церкви від проугорських і прочеських впливів та «елементів», а також формування своїх агентів впливу у середовищі вищого духовництва¹⁰.

Згідно з первісними задумами, передбачалося проводити «возз’єднання» греко-католицької церкви з православною у Закарпатті паралельно та синхронно з відповідними заходами в Галичині. Однак, зважаючи на пізніше приєднання краю до СРСР (внаслідок підписання 29 червня 1945 р. в Москві радянсько-чехословацького договору), специфіку місцевої етноконфесійної ситуації, відсутність потужного націоналістичного підпілля, сильні позиції єпископа Ромжи, а також концентрацію уваги сталінського режиму на головній мішені своєї репресивної релігійної політики у Західній Україні – УГКЦ, цей процес був уповільнений і розтягнувся на декілька років, до 1949 р., набувши, за висловом В. Фенича, форми «повзучої ліквідації»¹¹. Хоча, як вважає Ю. Волошин, зробити це у Закарпатті для радянської влади було значно простіше, ніж у Галичині, зважаючи

при РНК СРСР Г. Карпова щодо боротьби з католицизмом та ліквідації греко-католицької церкви (відповідно до вказівки Й. Сталіна і В. Молотова) від 14 березня 1945 р. та лист Г. Карпова на адресу секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова з викладенням плану ліквідації греко-католицької церкви в УРСР та протидії впливу Ватикану від 20 квітня 1945 р. (див.: Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу / Упор. В. Сергійчук. – К., 2001. – С. 42–45). Це свідчить, що радянські органи держбезпеки «гнали першу скрипку» в розробці та імплементації конкретних репресивних заходів проти греко-католицької церкви.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 65, спр. С-9113, т. 20, арк. 5–6.

¹¹ *Фенич В.* «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих... – С. 89.

на наявність тут православної єпархії зі своїми структурами, котра у жовтні 1945 р. перейшла в канонічну залежність до Московського патріархату, а вистояти, навіть організаційно міцніший, греко-католицькій Мукачівській єпархії перед наступом державно-церковного альянсу було неможливо¹².

Греко-католицька церква у Закарпатті, на відміну від Галичини, не була опорою націоналістичного підпілля, тож її не можна було звинуватити в підтримці «буржуазного націоналізму». Утім, вона виступала чи не найбільшою перешкодою на шляху радянзації новоприєднаного краю, залишаючись оплотом традиційної культури його багатоетнічної спільноти. Тож, за сталінською логікою, її потрібно було знищити.

Наступний програмний документ, що стосувався ліквідації унії, було складено за декілька місяців після проведення 6–8 березня 1946 р. церковного псевдособору у Львові, який проголосив розрив із Ватиканом і «возз'єднання» УГКЦ із РПЦ. Уже 23 червня відповідний план на затвердження керівництва республіканського МДБ подав головний фахівець із релігійних питань, заступник начальника 2-го управління МДБ УРСР полковник С. Карін-Даниленко¹³. У преамбулі зазначалося:

¹² Волошин Ю. «Повернення до православ'я» на Закарпатті в 1946–1949 рр. // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 77–78.

¹³ Перший конкретний план заходів щодо ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті подав у своїй доповідній записці заступник уповноваженого у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР Г. Катунін 5 червня 1945 р. (підготовлений за результатами травневої поїздки до краю). Автор документа привертав увагу голови республіканської Ради П. Ходченка до того, наскільки відмінна, порівняно з Галичиною, місцева ситуація (еклезіальні та етнічні особливості). Після невдалих спроб залякати єпископа Теодора (Ромжу) звинуваченням у «співпраці» греко-католицької церкви з угорськими «фашистами» та «антирадянській діяльності», а також вимог припинити «пропаганду» греко-католицьких священників проти православ'я, Г. Катунін дав владі чітко зрозуміти, що після рішення Львівського «собору» про ліквідацію унії з Римом греко-католицька церква надалі не може легально існувати у СРСР (див.: Волошин Ю. «Повернення до православ'я» на Закарпатті в 1946–1949 рр. – С. 78; Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950) / Пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. – Львів: Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2005. – С. 191–192). Однак, якщо по-

«Виходячи з того, що греко-католицька уніатська церква у Закарпатській області є іноземною масовою резидентурою на нашій території, а також ураховуючи той шкідливий вплив, який справляє на населення Ватикан через греко-католицьке духівництво, на основі досвіду ліквідації греко-католицької церкви у західних областях України, уважати необхідним ліквідувати греко-католицьку церкву у Закарпатській області УРСР шляхом возз'єднання її з Російською православною церквою»¹⁴.

Було накреслено декілька поетапних кроків у цьому напрямі: арешт єпископа Ромжи та вищих ієрархів єпархії (членів капітули, архідияконів), закриття духовних семінарій і більшості монастирів, обмеження кількості останніх до двох (по одному чоловічому й жіночому), позбавлення церкви її економічної бази шляхом проведення націоналізації та перерозподілу церковно-монастирських земель на користь малоземельних і безземельних селян, створення «агентурних передумов» для підготовки ліквідації греко-католицької церкви через вербування авторитетних уніатських священників і мирян, проведення репресій у середовищі найбільш стійкого парафіяльного духівництва та схиляння священників до переходу разом із вірними на православ'я, популяризація рішень Львівського «собору» з показом фільмів про «возз'єднання» тощо.

Після проведення успішної «возз'єднаної» кампанії в Галичині, органи державної безпеки намагалися перенести «передовий» досвід у ліквідації греко-католицької церкви й у Закарпаття. Головного героя «возз'єднання» – протопресвітера Г. Костельника – планувалося відкомандирувати у край задля піднесення престижу й авторитету місцевої православної церкви. Після організації конвертації більшості греко-католицького духівництва за львівським зразком передбачалося скликати єпархіальний собор за участю колишніх греко-католицьких священників і діючих православних, проголосивши на ньому

рівняти план Г. Катуніна з наведеним тут документом, підготовленим полковником С. Карінін-Даниленком, що з'явився на декілька тижнів пізніше, то можна побачити, що останній був більш конкретизованим і системним.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 302.

скасування Ужгородської унії 1646 р. та «возз'єднання» з РПЦ. Особливо цікава наступна постановка проблеми у плані, що свідчила про реальний статус православної церкви у сталінському СРСР:

«Перед скликання єпархіального собору поставити питання перед МДБ СРСР про необхідність спеціального звернення патріарха Московського і всея Русі Алексія до закарпатських уніатів із закликом про повернення “у лоно матері – православної церкви”».

Після цього собор повинен був обрати православного єпископа «з числа перевірених агентів», якого відразу ж затвердить московський патріарх. Наприкінці документа зазначалося:

«Усі заходи щодо ліквідації греко-католицької уніатської церкви у Закарпатській області, ураховуючи досвід роботи у західних областях України, проводити поступово, із тим, щоб не викликати різкої реакції з боку віруючих уніатських приходів, а також суто конспіративно, виключаючи будь-які дії, що можуть розшифрувати участь у цій справі органів МДБ»¹⁵.

Доля цього варіанту плану невідома. У справі «Рифи» збереглася тільки його копія. Не знаємо навіть, чи затвердив його міністр С. Савченко. І, що найголовніше, не виявлено звітних матеріалів про його виконання. Очевидно, зважаючи на відмінні від Галичини місцеві етноконфесійні реалії, органи держбезпеки після консультацій із Радою у справах РПЦ при Раді Міністрів вирішили не форсувати проведення «возз'єднавчої» кампанії у Закарпатті, остерігаючись негативної реакції місцевого населення, що могло різко послабити соціальну базу радянської влади у краї, де вона тільки закріплювалася.

Тим часом, починаючи ще з 1945 р., безперервно велася пропагандистська кампанія з використанням підконтрольної сталінському режиму преси, спрямована на компрометацію греко-католицької церкви у Закарпатті та підготовку ґрунту для її подальшого злиття з РПЦ¹⁶. Паралельно, за рішенням союзних,

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 300–305.

¹⁶ *Капітан Л.* Ліквідація греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945–1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 71–83.

республіканських, обласних органів влади, відбувалася націоналізація власності греко-католицьких парафій та передача її православної церкві. Зокрема, якщо у жовтні 1944 р. у краї налічувалося 88 православних і 463 греко-католицьких громад, то у другій половині 1946 р. – 152 і 399¹⁷. Підтримка православних була одним з обов'язків місцевих партійних і радянських органів, чим часто зловживав призначений у жовтні 1945 р. новий адміністратор православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії єпископ уманський Нестор (Сидорук), підбурюючи своїх священників захоплювати греко-католицькі парафії разом з усім майном і створювати православні громади там, де їх раніше не було. У ході локальної «возз'єднавчої» кампанії 1945–1947 рр. було відібрано 73 греко-католицьких храмів¹⁸. Однак, як зазначалося з цього приводу в одному з документів органів держбезпеки,

«цей рух не знайшов відповідної підтримки з боку місцевих органів самоуправління й поступово занепадав»¹⁹.

У 1947 р. розпочався новий етап наступу органів влади на греко-католицьку церкву у Закарпатті, що було, зокрема, пов'язано з початком реєстрації релігійних громад. Обласна влада ігнорувала заяви церковних комітетів, що фактично поставило конфесію поза радянським законом. Першим із новими реаліями зіштовхнувся василіанський Свято-Миколаївський монастир на Чернечій горі біля Мукачєвого, котрий у березні 1947 р. передали православної єпархії, а понад 30 ченців, які відмовилися підписати заяву про перехід у православ'я, силами МДБ примусово перевезли в Імстичівський монастир на Іршавщині²⁰.

Процес націоналізації церковного майна та поглинання греко-католицьких парафій із боку РПЦ породив чимало конфліктів і нерідко супроводжувався опором душпастирів і вірних.

¹⁷ *Дмитрук В.* Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 285.

¹⁸ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – С. 191.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 289.

²⁰ *Фенич В.* «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих... – С. 43.

Зокрема, 14 квітня 1947 р. відбувся мітинг селян у с. Загаття на Іршавщині, які зібрали підписи під актом про відмову від отримання землі, націоналізованої в місцевого греко-католицького священика Марковича та переданої селянам, і повернення її останньому²¹. У с. Сокирниця на Хустщині 7–12 квітня 1947 р. було проведено збір підписів селян за повернення приміщення церкви, переданої 1946 р. за рішенням Закарпатського облвиконкому на користь РПЦ. Хоча окружний виконком дозволив греко-католицькому приходові провести богослужіння в колишньому храмі на Великдень, однак місцевий голова заборонив робити це, що викликало обурення селян²².

Подекуди доходило навіть до кровопролиття. 4 серпня 1947 р. у с. Верхня Апша на Тячівщині було вбито голову сільської ради, у минулому православного священика І. Черничка. У гірських місцевостях Закарпаття деякі греко-католицькі ієреї намагалися заручитися підтримкою націоналістичного підпілля, представники якого проникали сюди з іншого боку Карпат. У липні 1947 р. учасники боївки ОУН на чолі з окружним провідником «Богданом» за сприяння священика греко-католицької церкви у с. Колочава-Лази М. Бобика здійснили замах на голову тамтешньої сільської ради. Восени того ж року греко-католицький священик С. Вербещук із с. Малий Раковець, що на Іршавщині, налагодив контакт із місцевою боївкою ОУН та надав її членам тимчасовий притулок у своєму помешканні. 24 листопада 1947 р. оунівці вбили голову Іршавського окружвиконкому, із вини якого за ґрати потрапив священик²³.

Поряд із цим проводилася активна боротьба за збереження церковного майна. У січні 1947 р. капітула Мукачівської єпархії категорично відмовилася здати в «Облліт» книжки, що зберігалися в бібліотеці та духовній семінарії. Наступного місяця греко-католицьке духовництво на чолі з єпископом Ромжею проігнорувало постанову місцевих органів влади про передачу метричних книг у відання загсу. У відповідь на постанову

²¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 2 (1955 р.), спр. 27, арк. 135–136.

²² Там само, арк. 137–139.

²³ Там само, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 78–80.

Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР про взяття на облік церковного майна, у червні 1947 р. капітула дала вказівку душпастирям заховати церковні цінності та не вносити їх у державні реєстри²⁴.

Співробітники органів держбезпеки проводили точкові арешти у середовищі греко-католицьких священнослужителів за звинуваченнями у співпраці з угорськими окупантами. Ще 1945 р. за ґратами опинилися прелат-протоієрей Мукачівської єпархії Олександр Ільницький, о. Стефан Фенцик, ієромонах Теофан (Іван) Скіба, парохі о. Євген Ортутай, Міклош Монді, о. Рудольф Кабацій. У другій половині 1946 р. за сфальсифікованими обвинуваченнями було заарештовано та засуджено до різних термінів ув'язнення вісім греко-католицьких священиків (оо. А. Азарій, Т. Дурневич, М. Микула, І. Міня, І. Рабар, І. Попович, С. Уйгелі, К. Феделеш). У 1947 р. цей список поповнило ще вісім служителів культу (оо. М. Бобик, Ю. Гаджега, В. Іванчо, Ю. Іванчо, І. Кешеля, І. Лелекач, І. Міна, С. Попп)²⁵. Частина священиків, рятуючись від небезпеки, залишили свої парафії та емігрували. Однак загалом у внутрішніх документах вище партійно-радянське керівництво республіки, апарати вповноважених рад у справах релігійних культів і РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР не могли не визнати, що «у Закарпатській області рух до переходу в православ'я призупинено»²⁶.

Попри спроби місцевого партійно-радянського апарату ізолювати й залякати єпископа Теодора (Ромжу), останній постійно візитував парафії, закликаючи людей у проповідях непорушно зберігати вірність своїй церкві. До осені 1947 р. владика побував майже в усіх громадах краю, водночас віруючі відповідали масовим паломництвом до святих місць. Єпископ не звертав уваги на погрози влади та намагався обороняти церкву від

²⁴ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 78.

²⁵ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 рр. // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 290–299.

²⁶ Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). – С. 285–286.

нових економічних, адміністративних санкцій, покликаючись на конституційні гарантії свободи совісті у СРСР. Завдяки вагомому авторитету ієрарха, який зберігав єдність церкви, і незважаючи на прямі погрози духовництву з боку репресивних органів, до 1947 р. жоден із греко-католицьких священників на Закарпатті не перейшов у православ'я²⁷.

У липні–серпні 1947 р. республіканський уповноважений Ради у справах релігійних культур П. Вільховий підготував «План заходів по возз'єднанню греко-католицької (уніатської) церкви Закарпатської області УРСР із Російською православною церквою», який підписали союзні голови рад у справах РПЦ – Г. Карпов та релігійних культур – І. Полянський. Документ накреслював заходи «по лінії» церкви й держaparату та був погоджений керівниками закарпатських органів влади та державної безпеки. У ньому основний акцент робився на місіонерській діяльності православного духовництва у краї за допомогою Закарпатського братства з повернення греко-католиків у лоно РПЦ, що мало утворитися при православній Мукачівській єпархії, а також наголошувалося на друкованій та візуальній пропаганді, податковому тиску, проведенні подальшої конфіскації церковного майна (у першу чергу Ужгородського кафедрального собору з приміщенням резиденції греко-католицького єпископа) та передачі їх РПЦ, створенні окремих ініціативних груп уніатських священників щодо переходу на православ'я тощо²⁸. Однак не було визначено роль каральних органів, а саме від їх активізації залежав перехід до вирішального етапу ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті.

Вихід органів держбезпеки на арену боротьби з церквою ознаменувався вбивством єпископа Теодора. Більшість уповноважених за проведення «возз'єднавчої кампанії» на Закарпатті відзначали в доповідних записках, що владика залишається

²⁷ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – С. 191–192.

²⁸ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 2. – С. 673–677.

головним гальмом у проведенні у життя всіх накреслених заходів щодо ліквідації греко-католицької церкви. Так, обласний уповноважений у справах РПЦ І. Ромер прямо вказував, що єпископ Ромжа та його заступник о. Олександр Хіра виховують греко-католицьке духовництво й віруючих у «ворожому» радянській владі дусі, дозволяють собі провокаційні натяки, прямі «наклепи» на неї. Робився висновок:

«Єп. Ромжа і його заступник Хіра повинні бути негайно в тій чи іншій, найбільш зручній, формі позбавлені можливості продовжувати тягнути майже півмільйона радянських людей Закарпатської області до Риму. Їх необхідно позбавити можливості продовжувати чинити антирадянську, антипатріотичну справу»²⁹.

У написаному у січні 1947 р. звіті вповноваженого Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового передбачалося провести ряд організаційних, ідеологічних і репресивних заходів, зокрема стосовно єпископа Ромжи та його оточення³⁰. Звичайно, тут прямо не йшлося про фізичну ліквідацію владики. При цьому, що вказівка стосовно вбивства мукачівського єпископа, за спогадами керівника спецпідрозділу МДБ СРСР «Ф» (диверсія і терор) П. Судоплатова, походила від першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, який після отримання відповідної санкції Й. Сталіна доручив міністрові державної безпеки УРСР С. Савченкові розробити спеціальний план³¹.

В архіві СБУ не вдалося виявити жодного документа про причетність радянських каральних органів до ліквідації ієрарха, що доволі типово (адже досі не знайдено, наприклад, аналогічного підтвердження стосовно інших резонансних справ, зокрема вбивств Г. Костельника³² та Я. Галана). Тому дослідни-

²⁹ *Фенич В.* «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих... – С. 52–53.

³⁰ *Дмитрук В.* Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). – С. 286.

³¹ *Судоплатов П.* Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. – М.: Гея, 1997. – С. 299–301.

³² Див. докл.: *Пагіря О.* Гавриїл Костельник та ОУН: проблема стосунків (1941–1948) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 387–416.

ки досі змушені відтворювати хід подій за спогадами опального ветерана держбезпеки П. Судоплатова та іншими дотичними свідченнями. Отже, 27 жовтня 1947 р. за 10 км від Мукачєвого на бричку з єпископом, котрий їхав після висвячення церкви у с. Лавки, налетів автомобіль марки «Студебекер». Владика зазнав важких поранень і був відвезений поштовою машиною до Мукачівської міської лікарні, де йому відразу зробили успішну операцію. Як писав у спогадах П. Судоплатов,

«напад на Рожму було підготовлено погано: у результаті автомобільної аварії, організованої Савченком і його людьми, Ромжа був тільки поранений»³³.

Виправити помилку доручили П. Судоплатову, який відразу прилетів до Ужгорода. На допомогу йому згодом прибули міністр державної безпеки УРСР С. Савченко та начальник токсикологічної лабораторії МДБ СРСР Г. Майрановський. Місцевий агент держбезпеки медсестра Одарка, нещодавно прийнята на роботу в лікарню, зробила прооперованому Ромжі смертельну ін'єкцію кураре, унаслідок чого 1 листопада 1947 р. за чверть до 1-ї год. владика помер³⁴. Експертиза констатувала офіційну версію смерті єпископа: вона настала від набряку мозку, спричиненого ушкодженнями, що їх потерпілий зазнав під час аварії. Ієрарха поховали 4 листопада у крипті Ужгородського кафедрального собору³⁵.

Характерно, що вже тоді не викликало сумніву причетність до смерті єпископа органів держбезпеки, породивши обурення навіть серед тих священнослужителів і віруючих, хто перейшов на православ'я. Показовим у цьому плані став лист православних єпископів Західної України до першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, датований січнем 1948 р., в якому висловлювалося занепокоєння та обурення

«всім уже відомим упланованим органами МДБ Закарпатської області нападом на тамтешнього єпископа католицької церкви Теодора Ромжу»

³³ Судоплатов П. Разведка и Кремль... – С. 300.

³⁴ Там же. – С. 301.

³⁵ Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. – С. 172.

та подавалася змальована пізніше у спогадах П. Судоплатова версія подій³⁶.

Після ліквідації авторитетного священнослужителя шлях до швидкого поглинання греко-католицької церкви було відкрито. Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Ходченко не приховував свого задоволення з цього приводу, заявляючи, що

«до цього часу головним гальмом в успішному проведенні місіонерської роботи православної церкви серед віруючих був глава цієї церкви – єпископ Ромжа, значить, із його смертю – це гальмо фактично усунуто»³⁷.

Однак влада чомусь не поспішала, й до планомірних репресивних заходів органи державної безпеки повернулися лише на початку 1948 р. Під час наради в Києві під керівництвом міністра держбезпеки УРСР С. Савченка та за участю голови Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. Полянського, уповноважених Ради у справах РПЦ та релігійних культів при РНК СРСР по УРСР П. Ходченка й П. Вільхового 25 березня 1948 р. було погоджено новий, більш конкретизований варіант плану заходів з ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті. Як видно з порядку його розробки та затвердження, головним режисером і виконавцем операції виступали органи МДБ, а радянські та партійні структури забезпечували легальне прикриття й загальне керівництво. 31 березня схвалений першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим план було направлено на затвердження міністрові держбезпеки СРСР генерал-полковникові В. Абакумову³⁸.

У преамбулі документа греко-католицька церква у Закарпатті та її духівництво обвинувачувалися в «підтримці» угорської окупаційної влади, «підривній антирадянській» діяльності «на користь іноземних розвідок», протидії «возз'єднанню» Закарпаття з УРСР, у боротьбі за включення краю до складу Угор-

³⁶ Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). – С. 286–287.

³⁷ Там само. – С. 287.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 1–6.

щини або Чехословаччини та інших «тяжких злочинах». Зокрема у плані, підписаному міністром держбезпеки УРСР С. Савченком, із цього приводу зазначалося:

«З огляду на те, що греко-католицька уніатська церква у Закарпатській області УРСР проводить відкрито активну антирадянську роботу проти всіх заходів партії та радянського уряду, є, по суті, масовою іноземною резидентурою на нашій території, каналом антирадянського впливу Ватикану на віруюче населення й базою для іноземних розвідок, яким служить Ватикан, – з метою протидії її ворожій діяльності греко-католицька уніатська церква повинна бути ліквідована»³⁹.

У супровідній до плану доповідній записці на ім'я В. Абакумова очільник МДБ УРСР також був красномовним:

«Уніатське духовництво та його капітула, виконуючи антирадянські установки Ватикану, проводять активну антирадянську діяльність, використовуючи церковний амвон для відкритого поширення провокаційних і наклепницьких домислів про неминучість війни Англії та Америки проти СРСР, у результаті якої Закарпатська Україна, нібито, буде відокремлена від Радянського Союзу і включена до складу Угорщини або Чехословаччини. Поряд із цим підбурюють і провокують віруючих уніатів на організовані антирадянські виступи проти державних заходів, які проводяться у Закарпатській області, підтримують нелегальні зв'язки із закордонними антирадянськими організаціями»⁴⁰.

Засобами для ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті визначалися, у першу чергу, репресії проти її керівництва та парафіяльного духовництва, адміністративне вилучення церковного майна й передача його РПЦ, проведення «виховної» роботи з греко-католицькими священиками щодо переходу добровільно/примусово в лоно російського православ'я. Саме від швидкості й сили «оперативного удару» органів МДБ по духовництву УГКЦ із метою поширення серед нього розколу, внесення дезорганізації, на думку співробітників держбезпеки, і залежав значною мірою подальший успіх усієї операції.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 8.

⁴⁰ Там само, т. 30, арк. 18.

Помітне місце у плані ліквідації церкви відводилося організації «викривальної кампанії» у пресі, спрямованої на компрометацію духовництва («зв'язки з окупантами») та пропагування ідеї

«більш тісного єднання закарпатського народу з його братнім російським та українським народами, шляхом возз'єднання греко-католицької церкви у Закарпатті з російською православною церквою».

До цього планувалося залучити як уже використаних у Галичині діячів – радянського письменника Я. Галана та «головного возз'єднувача» УГКЦ із РПЦ протопресвітера Г. Костельника, так і місцевих представників «із числа прогресивно налаштованої авторитетної уніатської інтелігенції». У затвердженому плані вже містився перелік членів капітули Мукачівської єпархії, архідияконів і деканів, приходських священиків по округах Закарпаття, яких планувалося заарештувати та притягти до кримінальної відповідальності за

«шпигунську, зрадницьку й пособницьку діяльність на користь окупантів»⁴¹.

Цікаво, що за розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 21 грудня 1947 р., яким було схвалено «Календарний план проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатській області УРСР» на 1948 р., механізмом для утвердження православ'я у краї мали стати організовані за галицьким зразком «ініціативні групи» греко-католицького духовництва та віруючих, які виявили б «бажання» «возз'єднатися» з РПЦ. Однак у плані, складеному МДБ УРСР, ураховуючи, очевидно, факт відсутності у середовищі закарпатського греко-католицького духовництва рівносильної Г. Костельникові постаті⁴² (його рясу

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 6–20.

⁴² У документі МДБ УРСР від 28 серпня 1947 р. з цього приводу зазначалося: «Серед членів капітули спостерігається повна єдність з єпископом Ромжею у здійсненні заходів, спрямованих на зміцнення католицизму. Даними про те, хто із членів капітули або уніатських священиків проявляє тенденції або симпатії до православ'я, МДБ УРСР не володіє. Агентури з числа членів капітули або греко-католицького духовництва, здатної очолити рух за возз'єднання греко-католицької церкви з православною церквою, в УМДБ (Закарпатської обл. – О. П.) поки що

«приміряли» о. Іренєєві Кондратовичу), від галицького сценарію відмовилися. Голова Ради у справах РПЦ при РМ СРСР Г. Карпов загалом погодився на запропонований чекістами план, унісши незначні корективи у його виконання (так, він наполегливо не рекомендував використовувати у Закарпатті для реалізації «возз'єднанчих» намірів протопресвітера Г. Костельника, скомпрометованого в Галичині), однак зазначив, що всі заплановані заходи повинні проводитися вкрай обережно⁴³. На момент початку операції у краї налічувалося 372 греко-католицьких парафії (338 церков і 34 каплиць), 285 священників, 7 монастирів і 82 монахів і монашок, об'єднаних у 31 деканат та 4 архидеканати⁴⁴.

Для проведення підготовчої роботи з 6 по 26 квітня 1948 р. у Закарпаття відрядили групу оперативних співробітників МДБ УРСР на чолі з начальником відділу «О» підполковником Л. Готовцевим, його заступником капітаном І. Богдановим та начальником відділення відділу «О» капітаном К. Бріккером. Із 1 червня по 15 серпня 1948 р. у Закарпатті працювала інша група «фахівців» із церковних питань від МДБ УРСР у складі 12 осіб на чолі з тим самим І. Богдановим, до якої ввійшли найкращі оперативні працівники та керівний склад відділів «О» управлінь МДБ із різних областей УРСР⁴⁵. За результатами їхньої роботи

немає. Для розробки ворожого елемента з числа греко-католицького духовництва УМДБ завербовано 32 агента та 29 інформаторів. Із цього числа розшифрувалося перед єпископом Ромжею не менш як 20 чоловік» (див.: ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 297–298). Цікаво, що серед греко-католицького духовництва вже під час проведення відпусту на свято Успіння в Мукачевому 28 серпня 1947 р. очевидці зауважили відступницьку поведінку оо. Іренєя Кондратовича, Стефана Данієловича та Юлія Коссея (див.: *Пушкаш Л.* Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. – С. 127–130). Відомо також, що в березні 1947 р. без особливого успіху «ініціативну групу» щодо «возз'єднання» греко-католицької церкви з православною у Закарпатті намагався організувати перший заступник голови Народної Ради Закарпатської України Петро Сова (див.: *Бендас Д.* Репресії радянської влади проти греко-католицького духовництва на Закарпатті в 1944–1949 рр. – С. 294).

⁴³ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 201–202.

⁴⁴ Там само, арк. 6.

⁴⁵ Там само, арк. 38–39.

на місцях було складено карту греко-католицьких та православних церков у краї, а також списки уніатських священнослужителів, визначено для арешту 24 з них (згодом ця цифра зросла до 40), заплановано заходи з компрометації капітули Мукачівської єпархії з використанням факту самогубства 31 березня 1948 р. члена капітули Г. Когута⁴⁶. Для реалізації останнього задуму підготували спеціальний план, схвалений начальником 2-го Головного управління МДБ СРСР генерал-майором Є. Пітоврановим під час його перебування в Ужгороді у травні 1948 р., що передбачав створення версії, нібито Г. Когут не покінчив життя самогубством, а був убитий членами капітули у зв'язку з тим, що він багато знав про кримінальні й політичні злочини ієрархів греко-католицької церкви у Закарпатті⁴⁷. Можливості для проведення такого роду фальсифікацій та маніпуляцій МДБ мало необмежені, тож зробити це було нескладно.

Водночас було суттєво посилено агентурно-оперативну роботу серед греко-католицького духовництва. Якщо станом на 20 квітня 1948 р. на оперативному обліку УМДБ по Закарпатській області перебувало 110 священників, 18 уважалися агентами та 14 інформаторами, то наприкінці липня агентурно-інформативний апарат по уніатській церкві становив 212 осіб, у тому числі 62 священника, а на оперативному обліку вже стояв 151 служитель культу (на решту 130 було відкрито спостережні справи)⁴⁸. Чим далі просувалася операція з ліквідації церкви, тим швидше зростали відповідні цифри. Органам МДБ за короткий період удалося насадити свою агентуру та інформаторів як серед духовництва, так і серед вірних греко-католицької церкви по всіх округах Закарпаття. Загалом у 1948–1949 рр. до операції зі знищення церкви органи МДБ залучили 575 осіб агентурно-інформативного апарату, з яких 79 – із духовництва та 496 – з активу парафій⁴⁹.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 32–58.

⁴⁷ Там само, арк. 126–128.

⁴⁸ Там само, арк. 70–74, 101.

⁴⁹ Там само, т. 31, арк. 276.

За підсумками поїздки у Закарпаття у квітні 1948 р. заступник начальника відділу «О» капітан І. Богданов склав доповідну записку на ім'я міністра державної безпеки УРСР С. Савченка, в якій критично оцінив реалістичність виконання деяких заходів, передбачених березневим планом із ліквідації греко-католицької церкви. На його думку, існували принаймні три моменти, реалізація яких могла викликати, з однієї сторони, край негативну реакцію з боку населення й бути використаною Ватиканом для посилення «антирадянської пропаганди», а з іншої – визначити весь хід кампанії з ліквідації греко-католицької церкви та поставити під сумнів перспективи її «возз'єднання» з православ'ям. Серед цих проблемних питань називалися передчасний арешт членів капітули Мукачівської єпархії, передача приміщень капітули та кафедрального собору в Ужгороді на користь православного єпископа, а також відсутність надійної кандидатури серед греко-католицького священства на посаду голови руху за «возз'єднання» з РПЦ. Зокрема, виселення членів капітули та передача приміщень кафедрального собору православному єпископові могло бути розцінене вірними як гоніння радянської влади на греко-католицьку церкву та викликати серію виступів і бойкотів у парафіях, що ще більше підняло б авторитет духовництва в очах пастви та створило б ореол мучеників⁵⁰. Зважаючи на викладені перестороги й відсутність на той час значної «агентурної передумови» у середовищі греко-католицьких священників, радянським органам довелося дещо призупинити процес нищення УГКЦ у Закарпатті.

Незважаючи ні на що, посилювався адміністративний тиск на церкву. У квітні 1948 р. було закрито 2 чоловічих монастирі ордену Св. Василя Великого у с. Малий Березний на Великоберезнянщині та у с. Бороняво на Хустщині (ченців переселили в Імстичівський монастир на Іршавщині). У квітні було здійснено передачу 4 парафій православної церкви, у серпні оформили передачу ще 14, а до 1 січня 1949 р. кількість храмів, які від греко-католиків перейшли у власність РПЦ, становила 31. В окремих місцевостях (села Дубове та Ганичі на Тячівщині, Шелестово

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 306–311.

на Мукачівщині) було зафіксовано виступи духовництва та віруючих проти конфіскацій⁵¹. У червні 1948 р. остаточно призупинили функціонування греко-католицької духовної семінарії, офіційно закритої ще 26 листопада 1946 р. за рішенням Закарпатського облвиконкому⁵², однак вона продовжувала діяти в підпіллі під виглядом курсів церковного хору.

У червні 1948 р. через Раду у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР та Московський патріархат була проведена «операція заміщення» – на голову православної Мукачівсько-Ужгородської єпархії замість пасивного єпископа Нестора, який не продемонстрував особливих успіхів на «місіонерській ниві» серед греко-католицького духовництва, було призначено архієпископа львівського й тернопільського Макарія, на допомогу котрому мали прибути 50 православних священників зі східних областей УРСР (усі перебували «у зв'язку» з МДБ). Під час вступу в єпархію архієпископ звернувся до духовництва та віруючих обох конфесій, закликавши їх до

«духовного об'єднання в єдиній православній церкві шляхом возз'єднання греко-католиків із православ'ям».

Окрім цього, органи держбезпеки визначили кандидатури 15 греко-католицьких священників, «прогресивно налаштованих» щодо РПЦ і готових перейти на православ'я⁵³. Число останніх під впливом широкого арсеналу «засобів переконань» органів МДБ стрімко зростало. Зокрема, у серпні 1948 р. готових до конвертації було вже 37. Усе це відбувалося під акомпанемент державної пропаганди, яка невпинно «викривала» «реакційну роль уніатської церкви», «антинародну діяльність», «запроданство» і «зрадництво» її духовництва, виступала за «повернення» греко-католиків «у лоно матері – Російської православної церкви»⁵⁴.

У цей же час здійснювалися підготовчі заходи для обезголовлення греко-католицької церкви у Закарпатті через арешт

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 269–270.

⁵² Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих... – С. 38.

⁵³ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 83–87.

⁵⁴ Див. докл.: *Капітан Л.* Ліквідація греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945–1949 рр. ... – С. 71–83.

членів капітули М. Мурані, О. Хіри, Т. Когутича, В. Хоми, Ф. Мішкотьці, В. Пушкаша, секретаря капітули Березная та священника кафедрального собору в Ужгороді В. Желтвая. Органам МДБ на основі донесень агентури було відомо, що єпископ Теодор (Ромжа), готуючись до радянських репресій проти церкви, ще у грудні 1945 р. таємно висвятив прелата-каноніка Олександра Хіру на свого наступника. У разі арешту останнього капітулу Мукачівської єпархії мав очолити канонік Т. Когутич, якого, своєю чергою, мав замінити В. Хома. Зважаючи на це, після проведення арештів членів капітули планувалося призначити на посаду легального адміністратора греко-католицької церкви агента МДБ із числа авторитетних уніатських священників. Цим кроком передбачалося паралізувати діяльність альтернативних нелегальних церковних центрів, ослабити реакцію на репресії проти вищого духовництва як серед віруючих у Закарпатті, так і за кордоном, домогтися призначення на посади архidiaконів і деканів, із погляду МДБ, «прогресивно налаштованих» священників, які виявили себе прихильниками «возз'єднання» з РПЦ, і, таким чином, їхніми ж руками провести ліквідацію греко-католицької церкви та її «возз'єднання» з православною⁵⁵.

Однак успіхи органів держбезпеки у вербуванні священників та схиланні їх до співпраці з владою у ліквідації УГКЦ на той час не були надто переконливими, щоб провести таку складну багатоходову операцію. У спецдонесенні від 31 липня 1948 р. начальника управління МДБ по Закарпатській області полковника Б. Чернецького та начальника відділу «О» МДБ УРСР капітана І. Богданова повідомлялося про

«значну активізацію антирадянської діяльності з боку членів капітули та інших авторитетів греко-католицької церкви, спрямовану на зміцнення позицій католицизму та виявлення спротиву у проведенні оперативних заходів радянських органів».

Тут наводилася інформація про те, що капітулярний вікарій о. М. Мураній видав письмову вказівку духовництву чинити спротив заходам радянської влади проти націоналізації церковного майна та передачі греко-католицьких парафій на користь

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 29, арк. 129–132, 309–311.

православної єпархії, протестуючи з приводу таких фактів перед вищими органами влади УРСР та СРСР. Також ішлося про те, що капітула встановила жорсткий контроль за власним кліром, інструктуючи священнослужителів перед кожним викликом до органів влади та держбезпеки й вимагаючи звітності за кожним таким фактом. У результаті високої внутрішньої дисциплінованості та згуртованості Мукачівської єпархії зривалися спроби органів МДБ завербувати окремих душпастирів, які відразу ж повідомляли про це вищих за саном священнослужителів⁵⁶.

Зважаючи на викладене, автори документа пропонували здійснити оперативні заходи з компрометації О. Хіри та М. Муранія шляхом виклику їх на нетривалі допити й наступного арешту священнослужителів, проти яких у МДБ були докази «антирадянської діяльності», – радника капітули Л. Пушкаша, мукачівського архidiaкона Є. Дулишковича та декана І. Кампова. Також передбачалося поширити фальшиву версію, що останні опинилися за ґратами внаслідок «здачі» їх на допитах О. Хіри й М. Муранія⁵⁷.

Поряд із виявом відчайдушною стійкістю та опору заходам радянської влади керівництво єпархії чітко усвідомлювало свої невисокі шанси на успіх у протистоянні зі сталінським режимом. Агентура, зокрема, фіксувала розпачливі настрої каноніка-прелата О. Хіри:

«Я невільно доводжу до переконання, що незабаром всім нам вдарять по голові. Історія показує, що всередині СРСР ніякої значної позитивної діяльності вести неможливо. Тому я вважаю повністю актуальним серйозно зайнятися відправкою людей за кордон»⁵⁸.

Водночас більшість греко-католицьких священнослужителів були готовими до кінця відстоювати свою віру, про що також свідчать документи органів МДБ. Так, священник із с. Голубинне на Свалявщині о. Грабар, виступаючи з проповіддю перед вірними, закликав їх:

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 128–131.

⁵⁷ Там само, арк. 131–132.

⁵⁸ Там само, арк. 131.

«Тримайтеся за свою католицьку віру, не переходьте у православ'я. Будуть мучити вас, говоріть, що ви віруючі, але у православну церкву не переходьте!».

Архидиякон Мукачівського округу о. Є. Дулишкович заявляв:

«Ми до останнього священика будемо відстоювати свою віру, і прийде час, коли всі ми, діти Господа, будемо жити єдиною сім'єю Христовою».

«Духовенство віддає собі звіт у тому, що греко-католицька церква в умовах радянської влади не може довго проіснувати, наступив її кінець, але більшість священиків при будь-яких обставинах у православ'я не перейдуть, так як сподіваються на майбутню війну і перемогу англо-американського блоку над СРСР, що буде означати перемогу католицизму на православним Сходом. Щоби не наражати себе на небезпеку, більшість священиків у випадку подальшого натиску на греко-католицьку церкву залишить службу в церкві і перейде на громадянську роботу», –

зазначалося в оперативному звіті МДБ за 9 листопада 1948 р.⁵⁹ У другій половині 1948 р. темпи проведення заходів щодо ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті дещо вповільнилися, утім вони різко активізувалися на початку наступного року. У 1948 р. було заарештовано 12 греко-католицьких священиків, а з початку реалізації операції – усього 8, хоча планувалося 40.

Із 1 по 15 жовтня 1948 р. у Закарпатті перебував уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий, який у доповідній записці на адресу вищих державних та партійних органів ратував за прискорення кампанії з ліквідації греко-католицької церкви у краї.

«Якщо у 1946–1947 рр. цей захід уважався передчасним, то зараз це питання настільки визріло, що необхідно його вирішити в найближчі один–два роки», –

писав він. Автор звертав увагу на нерішучість і зволікання православного екзархату УРСР і священиків, направлених для проведення «місіонерської роботи» у Закарпаття з інших областей республіки (всього у жовтні 1948 р. прибуло лише 5 із 50 запланованих), звинувачував місцеву владу та засоби інформації в байдужості до справи «возз'єднання». Київський уповноваже-

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 184–186.

ний згадував, принаймні, про один успіх: потенційне навернення на православ'я греко-католицького священика з с. Сторожниця на Ужгородщині Іреней Кондратовича, якого пропонував активно використати в інтересах реалізації планів з ліквідації церкви⁶⁰.

6 жовтня 1948 р. до П. Вільхового звернулися члени капітули греко-католицької Мукачівської єпархії М. Мурані та О. Хіра з приводу незаконного виселення каноніків із міських приміщень, передачі храмів і церковного майна на користь православної церкви, перспектив реєстрації греко-католицької конфесії у СРСР, прав душпастирів відправляти служби у сусідніх приходах, а також обіймати державні посади. У відповідь уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР заявив, що

«греко-католицька церква вороже ставиться до радянської влади, народ вимагає повернення до “старої релігії”, а тому уніатську церкву не будуть реєструвати».

Стосовно передачі на користь РПЦ парафій Мукачівської єпархії, націоналізації її майна, то, за словами П. Вільхового, це було цілком законним кроком, що мав на меті «відновлення історичної справедливості» – повернення власності, нібито колись відібраної уніатами у православних⁶¹.

У зв'язку з викладеним пропонувалося скликати в Москві об'єднану нараду працівників Рад у справах релігійних культів та у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР за участю вповноважених ради в УРСР П. Вільхового й П. Ходченка та обласних уповноважених Распутька, Шерстюка для обговорення й координації заходів із ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті. По лінії РПЦ із цієї метою передбачалося посилити «місіонерську роботу» серед закарпатських греко-католиків, а по лінії сектору преси ЦК КП(б)У – пропагандистську активність задля відповідної підготовки місцевої громадської думки. Окрім цього, автор просив добитися негайного виконання рішення про передачу резиденції капітули греко-католицької Мукачівської єпархії та кафедрального собору в Ужгороді на користь право-

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 31, арк. 113–122.

⁶¹ Там само, арк. 123–124.

славної єпархії й дозволити вповноваженому Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР самостійно ухвалювати рішення щодо передачі дочірніх греко-католицьких церков православним без відповідної санкції з боку ради⁶².

Після ознайомлення з доповідною запискою свого колеги республіканський уповноважений РСРПЦ П. Ходченко повідомив про недоцільність подальшого обговорення планів щодо Закарпаття, оскільки на 10 грудня 1948 р. передбачався приїзд до Києва голови цієї ради – Г. Карпова. Той збирався особисто ознайомити обласних уповноважених «із новими настановами щодо питання православної церкви й культів», і тоді ж збиралися виробити пропозиції стосовно прискорення ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті⁶³.

На початку 1949 р. сталінський режим перейшов у генеральний наступ. Конфіскацію останніх церковних твердинь поєднали з жорстким тиском на духовництво стосовно переходу у православ'я, репресіями та арештами священнослужителів, провокаціями. Для допомоги у проведенні заходів до краю відкомандировували групу оперативного складу відділу «О» республіканського та обласних управлінь МДБ УРСР у складі підполковника В. Савочкина, лейтенанта В. Калашникова, старшого лейтенанта Кушнарєнка, лейтенанта М. Хорькова та старшого лейтенанта Білаша⁶⁴. Окрім цього, тут із минулого року проводив свою роботу заступник начальника відділу «О» МДБ СРСР І. Богданов.

25 січня 1949 р., відповідно до постанови Закарпатського облвиконкому та за підтримки органів МДБ і МВС, було проведено передачу мукачівського Успенського собору у відання православного єпископа. У ніч на 26 січня чекісти здійснили арешт настоятеля храму – мукачівського архідиякона о. Євменія Дулішковича, який опирався передачі та категорично відмовлявся перейти у православ'я. Новий господар – архієпископ Макарій відразу підніс у сан протоієрея собору першого кон-

⁶² ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 31, арк. 124–125.

⁶³ Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу. – С. 160.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 206.

вертита о. Стефана Данієловича. За ним пішов о. Іван Сливка разом зі своїми парафіями у селах Нижня й Верхня Визниця, Нижній Клиновець Мукачівського округу. Цього ж дня православна єпархія поглинула церкву у с. Росвигово (тепер частина Мукачєвого), священники якої оо. Дудинський і Штець не захотіли перейти у православну віру⁶⁵.

Оцінюючи наслідки першого потужного «оперативного удару» по УГКЦ у Закарпатті, органи МДБ не без перебільшення відзначали зрушення ситуації з мертвої точки:

«Уніатське духовництво, уважаючи до цього становище греко-католицької церкви на Закарпатті “непорušним”, починає втрачати попередню упевненість у силі впливу католицизму на віруючих і шукає вихід із наявного становища. Більшість зі священників, у тому числі й члени капітули, заявляють, що настав час ліквідації унії, та у зв'язку з переходом у православ'я Данієловича і Сливки священники висловлюють наміри про возз'єднання з православною церквою»⁶⁶.

Далі наводилися відібрані чекістами приклади висловлювань віруючих та ієреїв, які свідчили про їх схилення в бік православ'я. Утім, водночас цитувалися й висловлювання священників, котрі заявляли про свою готовність іти до кінця за власну віру. Так, душпастир о. Степан Тиводар, який служив в Успенському соборі Мукачєвого, у розмові заявив, що «краще загине, аніж перейде у православ'я». Найбільш цікава у цьому контексті зафіксована радянською агентурою реакція капітулярного вікарія о. М. Мурані на конфіскацію мукачівського храму:

«Ліквідація унії на Закарпатті буде проведена порівняно легко з огляду на невелику чисельність духовництва, із яких 80 чоловік уже не працюють, 50–60 чоловік арештують і засудять за їхню політичну неблагонадійність, 50–60 чоловік шляхом терору влади змістять із посад, а решту на протязі короткого часу викличуть і запропонують прийняти православ'я... Я чув, що прийшов наказ ліквідувати греко-католицьку єпархію, і державна влада швидко ліквідує її. Ми зараз перебуваємо на кінці своєї діяльності».

Поряд із цим о. Мурані рекомендував духовництву не занепа-

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 207–209.

⁶⁶ Там само, арк. 209.

дати духом, не покидати греко-католицьку віру, а у крайньому випадку залишити церкву та перейти на «громадянську роботу». Водночас канонік о. Т. Когутич заявляв:

«Так, сумна наша доля: ліквідація на носі. Дивно, як могла нас терпіти радянська влада чотири з половиною роки, тоді як вона могла нас ліквідувати разом з Львівською митрополією»⁶⁷.

Станом на 9 лютого 1949 р. у Закарпатті від греко-католиків до православних перейшло 44 церкви, було закрито 13 каплиць, на православ'я конвертувалися 9 священників (із 37, намічених органами МДБ), натомість 11 залишили церковне служіння, перейшовши на мирську роботу. Серед 275 священнослужителів «в агентурну розробку як антирадянський елемент» було взято 188 осіб, заарештовано 13, готувалися арешти ще 25⁶⁸.

10 лютого 1949 р. із санкції міністра державної безпеки УРСР С. Савченка за ґратами опинився канонік-прелат О. Хіра, у приміщенні якого було знайдено два документи від 30 травня 1947 р. з підписом і печаткою покійного єпископа Теодора (Ромжи), якими підтверджувалося, що у випадку його відсутності канонік призначався генеральним вікарієм і наступником⁶⁹.

16 лютого 1949 р. представники міської влади у супроводі співробітників МДБ узяли під контроль Ужгородський кафедральний собор та резиденцію греко-католицької єпархії, передавши їх на основі рішення Закарпатського облвиконкому від 25 липня 1947 р. у відання РПЦ. Новим настоятелем було призначено конвертита о. Іренія Кондратовича, який ще 9 лютого 1949 р. написав заяву про перехід у православ'я. Наступного дня православна громада Ужгорода заволоділа й греко-католицькою церквою на Цегольні. Щоб паралізувати реакцію духовництва та віруючих, органи держбезпеки задіяли весь наявний в обласному центрі агентурний апарат по уніатській церкві. Ще за два тижні до захоплення єпископської резиденції капітулярний вікарій о. М. Мураній начебто погодився на співпрацю з МДБ (хоча при цьому відмовився перейти у православ'я) і на

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 209–215.

⁶⁸ Там само, арк. 217.

⁶⁹ Там само, арк. 261.

прохання чекістів 16 лютого 1949 р. підписав звернення до греко-католицького духовництва Закарпаття (розіслане 18 лютого), в якому оголосив про ліквідацію єпархіального управління та розпуск капітули⁷⁰. На думку о. Д. Бендаса, о. Мурані не писав згаданого листа, оскільки його

«стиль не відповідав рівню людини з вищою духовною освітою, що звикла готувати ділові документи»⁷¹.

Те, що залучення М. Мурані до співпраці з органами МДБ було радше формальним, аніж реальним, підтверджується його подальшими стосунками з радянською владою. Після категоричної відмови перейти у православ'я й «зайняття» ним, як відзначалося в документах МДБ,

«явно ворожої щодо православної церкви лінії, чим негативно впливав на хід возз'єднання з православ'ям уніатського духовництва»⁷²,

24 червня 1949 р. його заарештували та відправили в Київ, де 1951 р. він був засуджений до 10 років таборів⁷³.

Таким чином, органам МДБ за допомогою агентурно-оперативних заходів удалося фактично припинити існування греко-католицької Мукачівської єпархії й тепер залишалось тільки зафіксувати ліквідацію УГКЦ формально – як вияв «волі духовництва та народу».

Начальник Управління МДБ по Закарпатській області полковник Б. Чернецький разом із заступником начальника відділу «О» МДБ УРСР майором І. Богдановим із задоволенням повідомляли своєму керівникові генерал-лейтенантові С. Савченку:

«Проведенням цих основних заходів у загальному процесі ліквідації уніатської греко-католицької церкви було паралізовано діяльність керівного складу греко-католицької церкви, внесено дезорганізацію в ряди духовництва і створено передумови

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 250.

⁷¹ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – С. 303–304.

⁷² ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 318.

⁷³ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. – С. 359–360.

для возз'єднання уніатських священників із російською православною церквою»⁷⁴.

Менш ніж за два місяці після «саморозпуску» капітули різко зросла кількість конвертованих священників (з 9 до 27) і конфіскованих греко-католицьких храмів (з 44 до 64). Що цікаво: першими навернулися уніатські священники, які перед тим дали згоду на співпрацю з органами МДБ й були використані для проведення ліквідаційних заходів щодо Мукачівської єпархії. У лютому заарештували 7 священнослужителів, у тому числі титулярного каноніка, декана греко-католицької церкви у Хустському окрузі о. М. Русинка, доктора канонічного права о. Д. Поповича, о. Й. Кампова (м. Берегове), о. П. Лозана (с. Дідово на Берегівщині), о. М. Тербака (с. Імстичово на Іршавщині), о. Івана Карпинця (с. Фанчиково) та ін.⁷⁵

Документи МДБ свідчать, що переведення греко-католицьких парафій у православ'я відбувалося також за допомогою агентурних та інформаційних «джерел» чекістів у середовищі як духовництва, так і віруючих. Зокрема, в одній із парафій після арешту греко-католицького душпастиря за допомогою завербованих священників серед пастви було проведено «роз'яснювальну роботу» щодо необхідності переходу у православ'я, після чого до архієпископа Макарія вирушила делегація на чолі з одним із них, прохаючи прийняти приход до складу РПЦ і призначити його настоятелем місцевої громади⁷⁶. За подібною схемою відбувалося «возз'єднання» в більшості округів Закарпаття.

До цього додавався шалений адміністративний тиск. У березні всім священникам, що залишилися на волі й не «возз'єдналися» з РПЦ, було заборонено відправляти служби, а всі греко-католицькі церкви в адміністративному порядку закрито⁷⁷. Станом на 20 березня 1949 р. ліквідовано 148 уніатських приходів, з яких у відання православної церкви перейшло 135

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 252.

⁷⁵ Там само, арк. 240, 253–259.

⁷⁶ Там само, арк. 259.

⁷⁷ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. – С. 304–305.

храмів, 13 каплиць було закрито, а також оформлено перехід 60 священників у православ'я⁷⁸.

5 квітня 1949 р. під пильною опікою МДБ більшість деканів благочинних округів підготували й ухвалили «Звернення до всечеснішого духовенства і всіх набожних вірних греко-католицької церкви на Закарпатті»⁷⁹, в якому зазначалося:

«Керівництво греко-католицької церкви на Закарпатті не змогло оцінити всю важливість цього історичного моменту [...] і намагалось зберегти в нашому народі унію, це насіння незгоди й роздору, спадщину часів нашої неслави і неволи».

8 квітня документ затвердили на нараді священників-активістів, що складалася з колишніх греко-католицьких архідияконів, деканів, настоятелів головних парафій і соборів єпархії – своєрідна закарпатська «ініціативна група з возз'єднання з православною церквою» (всього 14 підписів)⁸⁰. Оприлюднення цього звернення стало, на думку В. Фенича, вирішальним у подальшій долі греко-католицької церкви у Закарпатті, суттєво прискоривши «возз'єднаничу кампанію», його можна розцінювати як інституційний захід, подібний до тих, що відбулися у Львові (1946 р.), Блажі (1948 р.) чи Пряшеві (1950 р.)⁸¹.

Від початку 1949 р. й до травня кількість ліквідованих парафій, за оцінками МДБ УРСР, становила 259 (із них 242 передано на користь РПЦ, 17 закритих каплиць), священників, що перейшли у православ'я, було вже 100 осіб, 10 відмовилися від духовного сану, 24 заарештовано, 8 померло. У цей час у Закарпатті залишалось 113 уніатських церков (із 372) та 128 священнослужителів (із 275), котрі не «возз'єдналися»⁸². В одному з документів органів держбезпеки йшлося:

«[...] найбільш реакційна частина уніатського духовництва, усупереч бажанню віруючих уніатів, протидіє переходу у право-

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 287.

⁷⁹ Там само, арк. 282–283.

⁸⁰ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. – С. 305–306.

⁸¹ Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих... – С. 78–79.

⁸² ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 301.

слав'я. Багато з цих уніатських священників, не бажаючи переходити у православ'я, залишають свої приходи і виїжджають в інші округи Закарпаття, де намагаються тимчасово влаштуватися на різного роду роботи (рахівниками, бухгалтерами різних артілей і підприємств, обліковцями на лісозаготівлях). Інша частина цієї категорії уніатських священників, залишаючись на місцях, намагається будь-якими засобами перешкоджати духовництву та віруючим уніатам до переходу у православ'я»⁸³.

З серпня 1949 р. міністр державної безпеки УРСР С. Савченко відрепортував московському керівництву про завершення операції з остаточної ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті «по лінії» органів МДБ. За його даними, унаслідок проведених агентурно-оперативних заходів із 372 уніатських церков у руках РПЦ опинилися 355, було закрито 17, кількість священників, які конвертувалися на православ'я, становила 116 із 275, 10 відмовилися від духовного сану, 45 було заарештовано, 8 померло. Водночас у ході проведення репресивних акцій ліквідовано 3 «антирадянських групи» з числа уніатського духовництва в Мукачівському (оо. Є. Дулишкович, С. Тиводар, А. Бицков), Свалявському (оо. А. Грабар, Д. Дребітько, А. Станканинець) та Берегівському (оо. І. Кампов, Н. Голожняй та ін.) округах, заарештовано 11 осіб. Таким чином, не «возз'єднаними» з православною церквою залишилося 96 священнослужителів, які опинилися без парафій. 13 із них були особами похилого віку, 11 ще до проведення «возз'єднання» залишили свої парафії та влаштувалися на світську роботу, 7 проживали в Імстичівському монастирі, а 65 священників ніде не працювали⁸⁴. У 1950 р. було закрито останній у краї греко-католицький Імстичівський монастир⁸⁵.

За даними о. Д. Бендаса, у липні 1949 р. дали свою згоду на віровідступництво всього 4 греко-католицьких священника, у серпні – стільки ж, у вересні та у грудні – по 1. У 1950 р. цим шляхом пішло ще 8, а 27 червня 1950 р., коли змусили підписа-

⁸³ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 30, арк. 301..

⁸⁴ Там само, арк. 310–315.

⁸⁵ Там само, т. 31, арк. 244, 251.

ти відозву про перехід у православ'я 85-річного о. Володимира Стріпського, перехід греко-католицького духовництва на православ'я повністю припинився, хоча арешти тривали до 1951 р. За весь радянський період у Закарпатті було заарештовано 124 греко-католицьких священнослужителя (40% від складу єпархіального духовництва), із них 28 померли в тюрмах і таборах⁸⁶.

На відміну від Галичини, у Закарпатті радянська влада обійшлася навіть без інсценізації «собору», що було пов'язано з потужним опором «возз'єднанню» місцевого греко-католицького духовництва⁸⁷. Тому обмежилися оголошенням про ліквідацію унії у краї (за словами православного архієпископа Макарія, це стало «торжеством православ'я») під час відзначення свята Успіння Пресвятої Богородиці 28 серпня 1949 р. на Чернечій горі біля Мукачєвого. На літургії за присутності представників РПЦ зі Львова та Києва, конвертованих закарпатських священників о. Іреней Кондратович відзначив, що

«з дня 28 серпня 1949 року на Закарпатській Україні перестала існувати церковна унія закарпатського духовенства з Римом, бо вона була протинародним історичним актом»,

а архієпископ Макарій підбив підсумки «возз'єднання» греко-католицької Мукачівської єпархії з РПЦ і наголосив на «історичному значенні» ліквідації унії. На підставі цих виступів влада офіційно стверджувала, що Ужгородську унію 1646 р. скасовано й усе Закарпаття перейшло на православ'я під опіку Московського патріархату⁸⁸.

Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов уже 24 вересня 1949 р. в таємному листі на адресу Й. Сталіна, В. Молотова, Г. Малєнкова, К. Ворошилова та М. Сулова тріумфально повідомляв, що «вказівки уряду стосовно ліквідації церковної унії, тобто греко-католицької церкви, виконано. Уніатську церкву, котра існувала

⁸⁶ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. – С. 6, 305, 398.

⁸⁷ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – С. 199.

⁸⁸ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. – С. 306–307.

в п'яти областях УРСР (Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській і Закарпатській) та перебувала в підпорядкуванні папи римського, до серпня місяця цього року ліквідовано шляхом її возз'єднання з російською православною церквою. Ліквідації унії приділяли велику увагу Рада Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У, особисто товариш М. С. Хрущов. Значні та суттєві заходи здійснили органи МДБ СРСР»⁸⁹.

Утім, ще 1950 р., попри офіційну ліквідацію, греко-католицька Мукачівська єпархія продовжувала діяти «в катакомбах». Вона налічувала 95 священиків, які до 1953 р. найбільшу активність проявляли на Іршавщині та Виноградівщині⁹⁰.

Таким чином, від стихійного початку «возз'єднаної кампанії» (1945 р.) й до «торжества православ'я» у Закарпатті (серпень 1949 р.) органи держбезпеки відігравали вирішальну роль у системі заходів щодо ліквідації у краї греко-католицької церкви. Без цього радянські органи влади (ради у справах РПЦ та у справах релігійних культів), тим більше РПЦ, не могли б реалізувати накресленого Й. Сталіним сценарію з припинення діяльності греко-католицької церкви у Закарпатті. Як показав досвід нищення унії, за умови внутрішньої дисциплінованості та організаційної міцності греко-католицької Мукачівської єпархії, згуртування духівництва навколо впливової й авторитетної постаті єпископа Теодора (Ромжи) добитися переходу уніатських священиків на православ'я без участі МДБ було практично неможливо. Задіяний цим відомством традиційний арсенал засобів – насильство, терор, шантаж – прискорив ліквідацію унії у Закарпатті та «возз'єднання» місцевих греко-католиків із Російською православною церквою.

Пагіря А. Ликвидация советскими органами государственной безопасности греко-католической церкви в Закарпатье (1945–1949 гг.)

На основе рассекреченных документов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины анализируются основные

⁸⁹ Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу. – С. 226–228.

⁹⁰ Бендас С., Бендас Д. Священики-мученики, сповідники вірності. – С. 307.

этапы реализации плана советских карательных органов по уничтожению греко-католической церкви в Закарпатье, проведение репрессий против её духовенства и «воссоединение» с Русской православной церковью.

Ключевые слова: Закарпатье, греко-католическая церковь, Мукачевская епархия, МГБ, РПЦ.

Pahiria O. Annihilation by the Soviet State Security Agencies of the Greek-Catholic Church in Transcarpathia Region in 1945–1949

In the article based on unclassified documents of the State Wise-Branch Archive of the Security Service of Ukraine the main stages in realization of Soviet retributive agencies' plan on annihilation of the Greek-Catholic Church in Transcarpathia region, persecution of its clergy and «unification» with the Russian Orthodox Church are analyzed.

Key words: Transcarpathia, Greek-Catholic Church, Mukacheve episcopate, Ministry of State Security, Russian Orthodox Church.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 351.746.1:930.25](477.43/.44+477.72/.74)«1928/1938»

*Сергій ГУЛА**

Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.)

У статті розкрито окремі аспекти історичних досліджень діяльності радянських органів державної безпеки на території Поділля в 1928–1938 рр.

Ключові слова: історіографія, Поділля, органи державної безпеки, державний терор, політичні репресії.

Історія становлення, розвитку та діяльності ВНК–ДПУ–НКВС–КДБ завжди викликала неабиякий інтерес громадськості та дослідників. Така увага обумовлена тим, що органи державної безпеки від початку існування були таємною політичною

поліцією комуністичного режиму й реалізовували функції державного терору та проведення масових політичних репресій. Результатом їх дій були мільйони знищених людей та десятки мільйонів скалічених доль.

Упродовж останніх десятиліть історики провели ґрунтовні дослідження щодо створення, принципів функціонування органів держбезпеки, взаємовідносин їхніх очільників та партійно-радянського керівництва. Окремі фахівці аналізували репресивну діяльність цих органів не лише на рівні СРСР, але й радянської України та її регіонів. Тож метою цієї статті є спроба аналізу історіографічного доробку з проблем діяльності органів державної безпеки на Поділлі впродовж 1928–1938 рр. Цей період позначено сплеском державного терору, потужними хвилями політичних репресій, що здійснювалися за ініціативи партійних вождів. Зрозуміло, що за часів СРСР вивчати таку діяльність було неможливо. Проблематика досліджувалася за кордоном та на українських землях, не підконтрольних більшовикам¹. Окремі аспекти радянського державного терору з'ясували українські та російські дослідники в еміграції, а також історики західних країн.

Однією з перших у цьому напрямі досліджень стала праця С. Мельгунова, в якій розкрито різні сторони «червоного терору», починаючи від офіційно задекларованої позиції більшовиків і закінчуючи описами катівень НК. Про діяльність чекістів на Поділлі автор, зокрема, зазначав:

«В Подільській губернії розкрито 5 контрреволюційних організацій, що охоплювали все Поділля»².

Щодо методів діяльності надзвичайних комісій дослідник писав:

«У місцевій НК (про Мінську НК. – С. Г.), як і в Подільській і Волинській, є спеціальна справа – “очищати” губернії від осіб, які

¹ Білокін С. І. Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокін, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К.; Житомир: Полісся, 2007. – С. 36–66.

² Мельгунов С. П. Красный террор в России 1917–1923 гг. – Берлин: Ватага, 1924. – С. 73.

* Гула Сергій Анатолійович – аспірант Інституту історії України НАН України.

проявляли прихильність до Польщі в період перебування у цих місцях польського війська: масові арешти, виселення у центральні губернії, розстріли – така форма цього очищення»³.

Праця С. Мельгунова впродовж багатьох років справляла серйозний вплив на розуміння громадськістю Заходу⁴ терористичної природи комуністичного режиму у СРСР. Не менш значущою для вивчення політичних репресій стала надрукована у Франції в 1973–1975 рр. книга О. Солженіцина⁵. Автор – колишній політв'язень – зібрав величезну колекцію свідчень повсякденності в радянських таборах, зокрема ув'язнених українців.

Серед закордонних українських видань, що присвячені проблемам репресій та діяльності каральних органів на Поділлі, слід відзначити книгу, в якій уміщено опис репресій, організованих радянськими органами держбезпеки на Вінниччині в 1921–1922, 1929–1931, 1937–1938 рр.⁶ Подано інформацію про голод 1932–1934 рр., дані про здійснену 1943 р. ексгумацію місць масових розстрілів вінничан у 1937–1938 рр. тощо. Інша праця з цієї ж тематики вирізняється зібраними документами і матеріалами про репресії 1937–1938 рр. на Поділлі (розкопки могил, ідентифікація тіл убитих, свідчення родичів репресованих)⁷.

Серед представників західної радянології відзначимо Дж. Госкінга та Н. Верта⁸. Хоча автори не акцентували особливу увагу на органах держбезпеки, проте в їхніх працях описано становлення тоталітарного механізму влади, що спрямовував цю специфічну діяльність. Так, Н. Верт осмислював проблему сталінського терору у широкому історичному контексті. На його думку, однією з причин відновлення системних репресій із 1928 р. стало

³ Мельгунов С. П. Красный террор в России 1917–1923 гг. – С. 73.

⁴ Тут цей термін означає території у світі, що знаходилися поза межами СРСР та «соціалістичного табору».

⁵ Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ: Опыт художественного исследования, 1918–1956: В 3 т. – Paris: YMCA-Press, 1973–1975.

⁶ Злочин Москви у Вінниці: історична література. – New York, 1951. – 55 с.

⁷ Драган А. Пам'ятаймо про Вінницю. – Джерсі-Сіті: Свобода, 1986. – 48 с.

⁸ Хоскінг Д. История Советского Союза 1917–1991. – М.: Вагриус, 1995. – 511 с.; Верт Н. История советской державы. – К., 1996. – 463 с.

те, що для Й. Сталіна Україна була політично вразливою та слабкою ланкою радянської системи. Вихід із цієї ситуації кремлівський вождь бачив у політиці державного терору⁹. Для цього він використав «каральний меч» революції – органи держбезпеки, що означало «оформлення та легалізацію системи терору як засобу вирішення конфліктів між державою та суспільством»¹⁰. Проблему конфлікту між радянською владою та суспільством досліджували Й. Баберовський та С. Куртуа¹¹. Фахівці подали критичний погляд на природу більшовизму, характер радянської влади, показали градацію репресивної системи, розкрили її суть і визначили причинно-наслідкові зв'язки каральних процесів, що відбувалися за більшовицького режиму.

У радянській Україні перші спроби об'єктивно висвітлити історію політичних репресій та діяльність каральних органів починаються з другої половини 1980-х рр. У ході «перебудови» та «гласності» відбувалися дискусії з приводу дослідження трагічних «білих плям» історії. Актуалізувалася проблема реабілітації жертв політичних експериментів «червоних вождів». Проте повноцінний науковий аналіз репресій і ролі в них органів держбезпеки був ще попереду. Це пояснювалося відсутністю нової методологічної бази, засекреченістю документів та перебуванням на ключових наукових посадах «ідеологів комунізму». Офіційна позиція тодішнього політичного керівництва СРСР зводила репресії та каральну діяльність органів держбезпеки до політики Й. Сталіна: на нього покладалася відповідальність за відхід від «ленінських методів» і застосування масового терору¹².

⁹ Верт Н. Террор и беспорядок: Сталинизм как система. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 106.

¹⁰ Верт Н., Куртуа С. Держава проти власного народу // Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін. Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії. – Львів: Афіша, 2008. – С. 124.

¹¹ Баберовскі Й. Червоний терор: Історія сталінізму / Пер. з нім. О. Маєвський. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.; Чорна книга комунізму: Злочини терор і репресії. – Львів: Афіша, 2008. – 712 с.

¹² Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик. – С. 10–11.

Переломом для історичної науки й досліджень став розпад СРСР. Проголошення незалежності України, демократичних свобод, політичного плюралізму дозволило скасувати політико-ідеологічний тиск на історичну науку. Розпочався повноцінний процес наукового вивчення раніше заборонених тем. Увагу фахівців привернуло дослідження Р. Конквеста, написане 1968 р.¹³ Ця праця справила чималий вплив на подальший аналіз політики комуністичних вождів та дискусію щодо історії СРСР. Інші студії автора також проливали світло на «темні сторінки» радянського минулого, зокрема на діяльність органів держбезпеки¹⁴.

Останніми роками відбулася низка регіональних, усеукраїнських та міжнародних конференцій, круглих столів з актуальних проблем дослідження державного терору й репресій. Історіографічний доробок вимірюється тисячами наукових статей, брошур, монографій. Основний масив із тематики репресій відображено у двох найвагоміших сучасних бібліографічних покажчиках¹⁵. У першому поряд із виданнями часів незалежної України до переліку включено також публікації радянського періоду, в яких ідеться про основні політичні процеси 1930-х рр., маловідомі постаті вітчизняних діячів політики та культури. Бібліографію структуровано в алфавітному порядку. У другому бібліографічному виданні, що нараховує понад 4 тис. позицій, праці згруповано тематично. Обидві книги надзвичайно цінні для дослідників, адже полегшують пошук потрібних праць та допомагають визначити проблеми подальшого наукового пошуку. Попри наявність таких видань, усе ж існує потреба наукового аналізу основних проблем і тенденцій вітчизняної історіографії у вивченні діяльності органів державної безпеки, внеску

¹³ Конквест Р. Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років. – Львів: Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. – 880 с.

¹⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Либідь, 2003. – 275 с.; Його ж. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – 371 с.

¹⁵ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик. – К.; Житомир, 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; наук. ред., авт. вступ. ст. С. І. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

дослідників, котрі визначали напрями розвитку професійної історичної думки.

Однією з перших праць, що присвячена створенню та діяльності ВУНК, була монографія Л. Маймескулова, А. Рогожина, В. Сташиса¹⁶. Автори, аналізуючи процес створення надзвичайних органів на території України, дійшли висновку, що ВУНК виникла за зразком ВНК, і наголошували на подібності та єдності цих двох структур. Хоча праця хронологічно завершується 1922 р., вона подає уявлення про формування основних засад діяльності органів державної безпеки.

Новий масштаб дослідження проблем терору та діяльності репресивних органів започаткував Ю. Шаповал, який особливу увагу приділив сталінізму¹⁷. Він одним із перших використав раніше засекречені та невідомі документи з відомчих архівів. У співпраці з В. Пристайком опублікував матеріали «справи Спілки визволення України», розкривши механізм її фальсифікації¹⁸. В. Золотарьов і Ю. Шаповал досліджували життя та діяльність очільників органів держбезпеки¹⁹. Фахівці використали антропологічний підхід, що, безумовно, важливо для розуміння особ-

¹⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харків: Основа, 1990. – 345 с.

¹⁷ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 142 с.; Його ж. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 350 с.; Його ж. Політичний терор в Україні 20–50-ті рр. XX ст.: Важкий тягар тоталітаризму – пошуки істини тривають // День – 2001. – 1 вересня.

¹⁸ Шаповал Ю., Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; Їх же. Фарс з трагічним фіналом // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 190–199.

¹⁹ Золотарьов В. Чекісти 20-х – 30-х: матеріали до біографічного словника // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168–177; 1995. – № 1. – С. 334–341; Його ж. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова // Там само. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 367–387; Його ж. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // Там само. – 2001. – № 2. – С. 326–342; Його ж. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // Там само. – 2009. – № 2. – С. 86–115; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 466 с.

ливостей функціонування всього репресивного апарату, адже коли в руках людини з'являлися його важелі – це завжди відбилося на формі та спрямованості каральних заходів.

Діяльність радянських органів державної безпеки досліджували І. Білас та С. Білокінь. Перший працював у двох дискурсах – суспільно-політичному та історико-правовому. Дослідник розкрив генезу відносин між більшовицькою Росією та Україною. Особливу увагу звернено на встановлення радянської влади та розгортання мережі державних репресивних структур. Автор проаналізував численні матеріали і зробив критичні висновки щодо діяльності органів ВУНК та її взаємовідносин із ВНК²⁰. Праця С. Білокіня насичена фактологічним матеріалом та містить перелік злочинів більшовицької системи²¹.

Серед дослідників викликають резонанс праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, котрі зробили чималий внесок у розвиток досліджень діяльності органів держбезпеки, вивчаючи політику сталінізму на території України²². Зазначимо, що вони використали значні масиви документів, які стосуються Вінниччини та Поділля загалом.

Так, праці С. Кульчицького характеризуються новим підходом у висвітленні проблеми взаємодії кремлівської верхівки та України. Дослідник сформував концепцію російсько-радянського субцентру влади в УСРР, що дає уявлення про механізми реалізації більшовицької політики, у тому числі й репресивної²³.

²⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

²¹ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917–1941): джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

²² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.

²³ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Його ж. Утворення СРСР: Нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 684–699.

Розглядаючи еволюцію системи державних каральних органів, С. Кульчицький, насамперед, розмежував терміни «радянські органи державної безпеки» та «спецслужби» як загальне й часткове, адже другі – це складова системи перших. За слушним зауваженням історика,

«система державної безпеки являла собою репресивну владну вертикаль, органічно поєднану з двома іншими вертикалями – диктаторсько-компартиною і управлінською радянською»²⁴.

Автор довів, що органи ВНК–ДПУ були своєрідною «державою в державі». Із початком «революції згори» Й. Сталін підпорядкував органи державної безпеки особисто собі, що надало йому необмежену владу та великий простір для політичних маневрів²⁵. Окремий масив склали напрацювання фахівця щодо проблеми Голодомору 1932–1933 рр.²⁶ Результати багатогранної діяльності історика синтезовані у фундаментальній праці «Червоний виклик»²⁷, де чимало уваги відведено сталінському «Великому перелому» та державному терору.

Принагідно зауважимо, що подією в українському історіографічному процесі стала поява ґрунтовної колективної монографії за загальною редакцією В. Смоля, в якій доробок С. Кульчицького надзвичайно вагомий²⁸. Зокрема, він проаналізував більшовицький терор проти селянства та дійшов аргументова-

²⁴ Кульчицький С. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917–1938 рр.) // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Мат. круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упор. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 17.

²⁵ Там само. – С. 34.

²⁶ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 430 с.; Його ж. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 366 с.; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

²⁷ Кульчицький С.В. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. – К.: Темпора, 2013.

²⁸ Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.

ного висновку про використання Й. Сталіним і його поплічниками терористичної політики розкуркулення для загнання українських селян у колгоспи. Аби змусити колгоспників працювати у громадському господарстві, держава вдалася до терору голодом²⁹. У контексті здійснення радянського терору достатньо уваги приділено й органам державної безпеки. Так, В. Ченцов та В. Архирейський визначили їх роль і місце у системі державного управління, проаналізували процес створення, організації та легалізації. Останнє відбувалося завдяки доволі широкому та не чітко окресленому правовому полю для діяльності ВНК-ДПУ, що забезпечило нібито «законність» державного терору. Автори резюмують, що

«будучи невід'ємною частиною державного апарату, органи державної безпеки виконували завдання, обумовлені курсом політичного керівництва»³⁰.

Розглядаючи Голодомори в Україні як наслідок діяльності каральних органів, необхідно відзначити таких дослідників у цій царині, як Ю. Шаповал, В. Марочко, О. Веселова, О. Мовчан, В. Нікольський³¹. Так, останній здійснив історико-статистичне дослідження репресивної діяльності органів держбезпеки³².

²⁹ Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – С. 397.

³⁰ Там само. – С. 241.

³¹ Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.; Марочко В. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 59–65; Його ж. Національний аспект Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. конф., Київ, 9–10 вересня 1993. – К., 1995. – С. 66–74; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: М.П. Коць, 2000. – 270 с.; Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 477–495.

³² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х рр. – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с.

Важливе місце в історіографічному доробку належить науково-документальному виданню, підготовленому на основі документів ДПУ-НКВС³³. С. Кокін розглянув діяльність органів держбезпеки у здійсненні насильницької хлібозаготівельної кампанії, колективізації та політики розкуркулення³⁴. Саме терористична діяльність вищеназваних структур дозволила радянській владі зламати село, зробивши з нього сировинний придаток для сталінської форсованої індустріалізації. У виданні вміщено цікаві документи. Так, у доповідній записці голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіорові про заходи із проведення операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів» від 22 листопада 1932 р. зазначено, що по Вінницькій області за лінією особливого відділу ДПУ до ліквідації подано 41 агентурну справу (315 осіб), а за лінією секретно-політичного відділу – 35 групових агентурних розробок (198 осіб).

Чимало наукових праць присвячено сфабрикованим органами НКВС справам проти окремих соціальних груп – інтелігенції, працівників промисловості, робітників³⁵, командирського складу Червоної армії³⁶. У дослідженнях доведено, що людей без-

³³ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

³⁴ Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 62–77.

³⁵ Гнітько С. «Кадри вирішують все...»: До 70-річчя судових процесів над технічною інтелігенцією // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 80–95; Його ж. «Український інженерний центр» – філіал «Промпартії» в Україні (1930–1931 рр.) // Там само. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 142–154; Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // Там само. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 96–105; Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х – початок 30-х рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 55–81.

³⁶ Кокін С.А., Пшенніков О.М. Без строку давності: До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «військово-фашистської змови в Червоній армії» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 135–168; 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 135–173; 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 169–207; 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 113–128.

підставно звинувачували у «шкідництві», «саботажі», «шовіністичному націоналізмі», «контрреволюційній діяльності», «шпигунстві» та об'єднували у «групи», «організації», «центри», «партії». Робилося це задля недопущення опору радянській владі та винищення мислячих представників соціуму. Інша мета полягала у знятті відповідальності з комуністичної верхівки за провали у плановій економічній політиці.

Для розуміння специфіки діяльності органів ВНК–ДПУ–НКВС важливі дослідження, присвячені «селянському питанню» – настроям та реакції цієї соціальної категорії на різні заходи радянської влади на селі. Зокрема, у праці В. Васильєва й Л. Віоли³⁷ продемонстровано закономірності та хвилі селянського опору насильницькій колективізації і розкуркуленню. Дослідники використовували матеріали фондів Державного архіву Вінницької області, що стосуються оперативної роботи органів держбезпеки – доповідні записки, інформаційні зведення, протоколи допитів заарештованих, які дають можливість простежити їх діяльність на території Поділля.

Увагу істориків привертають й інші праці В. Васильєва з цієї тематики³⁸, а окремі його студії присвячено дослідженню різних аспектів «Великого терору»³⁹. Проблеми взаємовідносин більшовицької влади та селянства присвятили свої розробки

³⁷ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.

³⁸ Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 140–150; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

³⁹ Васильєв В. 30-е годы на Украине // Коммунист. – 1990. – № 7. – С. 77–82; Васильєв В. Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому–листопаді 1938 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 135–158; Його ж. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2008. – Вип. 35. – С. 116–137; Його ж. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) // Там само. – Вип. 34. – С. 177–197.

чимало інших фахівців, які певною мірою розкрили зміст діяльності радянських каральних органів⁴⁰.

Окремим питанням у контексті державного терору стало здійснення органами держбезпеки репресій проти національних меншин. Із цієї проблеми існує чималий доробок завдяки дослідженням О. Рубльова, В. Репринцева, Ю. Луцького⁴¹. Репресії, спрямовані проти культури та церкви, досліджували Н. Рубльова, О. Бажан, О. Тригуб⁴². Спеціальні випуски науково-документального журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» повністю присвячено висвітленню становища Римо-католицької та Української автокефальної православної церков в умовах комуністичної системи⁴³. Тут розкрито використання владою органів державної безпеки як головного інструменту реалізації

⁴⁰ Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 87–127; Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод // Там само. – 2003. – № 1 (20). – С. 60–65; Його ж. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 21–33; Хонтяр Ю.А. Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. // Там само. – С. 151–160.

⁴¹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 116–157; Луцький Ю. «Чеські справи» (1930–1937 рр.) // Там само. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 156–168; Справа «Польської Організації Військової» в Україні: 1920–1938 рр. / Упор. С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Гол. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.

⁴² Рубльова Н. Антикостюльна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 388–406; Його ж. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 311–330; Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект // Там само. – 2007. – № 2 (29). – С. 7–17; Тригуб О. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941) // Там само. – С. 39–60.

⁴³ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – 507 с.; 2005. – № 1/2 (24/25). – 344 с.; 2006. – № 1/2 (26/27). – 336 с.; 2007. – № 1 (28). – С. 9–62.

репресивної політики проти церкви. Оприлюднені документи (переважно з Галузевого державного архіву Служби безпеки України) продемонстрували весь арсенал оперативної роботи спецвідділів ДПУ, які проводили у церковному середовищі України, та Поділля зокрема, діяльність, спрямовану на розкол і занепад.

Актуальні питання механізму реалізації «Великого терору» висвітлено у працях С. Кокіна та М. Юнге⁴⁴. Особливу цінність мають аспекти досліджень, що стосуються діяльності так званих «трійок» у Вінницькій області. Складаючись із місцевих партійних, прокурорських і «чекістських» начальників, саме вони засуджували до розстрілу або на довгі роки ув'язнення в концтаборах десятки тисяч вінничан.

Важливим компонентом історіографічної бази з даної проблеми стала колективна праця українських дослідників, присвячена Україні у час «Великого терору» 1936–1938 рр. Особливо, на наш погляд, цікавий аналіз внутрішнього стану органів НКВС цього періоду, зроблений С. Богуновим⁴⁵. Він дослідив чистки у чекістському середовищі і здійснив їх періодизацію. Для виконання цього завдання в республіці було створено спеціальний підрозділ – оперативно-слідчу групу УДБ НКВС УРСР. За С. Богуновим, «ежовська чистка» відбувалася у три етапи: кінець 1936 – перше півріччя 1937 рр., друга половина 1937 р., перша половина 1938 р. На думку фахівця, мета цих акцій полягала в тому, щоб домогтися від органів держбезпеки цілковитої покірності для забезпечення всеосяжного контролю над суспільством. І її вдалося досягти. Ю. Шаповал аргументовано довів, що репресії проти суспільства та у середовищі самої каральної машини – процес, чітко керований союзним центром. Наявність відповідних директив про вжиття надзвичайних заходів та іс-

⁴⁴ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упор.: С. Кокін, М. Юнге; ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер (та ін.). – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2010. – Ч. 1. – 614 с.

⁴⁵ Богунов С. Чистки чекістських кадрів в Україні в період «ежовщини» // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упор. Ю. Шаповал (та ін.). – К.: Либідь, 2009. – С. 38–59.

нування системи лімітів яскраво демонстрували обличчя «замовника» – вищого політичного керівництва СРСР⁴⁶. А страх виконавців перед начальством за провал плану призводив до особистих ініціатив співробітників у пошуку потрібних «ворогів», що робило систему замкненою та життєздатною для виконання будь-яких завдань «вождя світового пролетаріату».

Дослідженням терору 1937–1938 рр. також займалися О. Мироненко, О. Бенько, В. Нікольський⁴⁷. Проблема класифікації джерел з історії сталінського терору описав Г. Папакін⁴⁸. У працях Р. Подкура охоплюються різні аспекти даної проблематики: створення й діяльність органів держбезпеки у Росії та Україні, їхні взаємини, агентурна, аналітична робота, інформаційне забезпечення⁴⁹. Окреме місце відведено роботі щодо джерелознавчої критики документів радянських каральних структур. Зокрема це його праця у співавторстві з В. Ченцовим, в якій дослідники провели аналіз механізму збору інформації органами

⁴⁶ Шаповал Ю. «Великий терор» в Україні: етапи, особливості, наслідки // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 10–37.

⁴⁷ Мироненко А.Н., Бенько А.П. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине. – К.; Днепропетровск, 1994. – 18 с.; Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 103–112.

⁴⁸ Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упор.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 13–28.

⁴⁹ Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 342–356; Його ж. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) // Там само. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 90–109; Його ж. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938 – 1939) // Там само. – 2009. – № 1/2 (10/11). – С. 136–167; Його ж. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 90–102.

держбезпеки, а також здійснили класифікацію їх документації⁵⁰. Історики довели, що в оперативній роботі вони використовували як відкриті, так і таємні методи збору інформації, маючи розгалужену систему секретних співробітників та інформаторів, що давало змогу оперативно реагувати на ті чи інші події. Поряд із цим, система масового інформування давала можливість зосередити у ВУНК–ДПУ величезний корпус свідчень про різні сфери суспільного життя: економіку, політику, ідеологію, духовне, особисте життя людей⁵¹. В. Ченцов окремо займався вивченням політичних репресій та висвітлив різні аспекти діяльності органів НК–ДПУ⁵². Взаємовідносини органів радянської безпеки та партійної номенклатури досліджував М. Дорошко⁵³.

Увагу фахівців і громадськості привернули дослідження В. Окіпнюка, в яких з'ясовано правовий статус, функціональне призначення та компетенцію органів державної безпеки⁵⁴. Зокрема, аналізуючи реформування органів державної безпеки впродовж 1930–1934 рр., переконливо доведено, що такі заходи

⁵⁰ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

⁵¹ Там же. – С. 70.

⁵² Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–23; Його ж. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.; Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему кризь архівні джерела // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 16–54.

⁵³ Дорошко М. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (12). – С. 50–59.

⁵⁴ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К.: Вид-во Нац. акад. СБ України, 2002. – 290 с.; Його ж. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і радянської України у 1934–1941 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 292–310; Його ж. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.) // Там само. – 2007. – № 2 (29). – С. 120–134.

«відкривали шлях до владного свавілля, створювали “законні” механізми для масових репресій»⁵⁵.

За реформу

«відбулося злиття в межах єдиної організаційної структури органів охорони громадського порядку, органів виконання покарань, військових формувань спеціального призначення та органів державної безпеки»⁵⁶.

Усе це створювало можливість для реалізації цими органами сталінського масового терору. Історико-правові дослідження діяльності органів держбезпеки виокремилися в науковий напрямок⁵⁷.

Дослідження державної політики терору та її органів-виконавців у регіонах України проводили окремі історики. Так, М. Шитюк описав більшовицькі репресії на теренах Південної України⁵⁸, а у працях З. Лихолобової⁵⁹ та В. Нікольського⁶⁰ дана

⁵⁵ Окіпнюк В.Т. Реформа каральних органів УРСР (1930–1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991): історія, структура, функції: Мат. круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ. – С. 138.

⁵⁶ Там само. – С. 155.

⁵⁷ Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1995. – 74 с.; Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1994. – 228 с.; Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2000. – 19 с.; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / Ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.

⁵⁸ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті рр. ХХ ст. – К.; Миколаїв: Тетра, 2001. – 532 с.; Його ж. Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 рр.). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 512 с.

⁵⁹ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х рр. в Україні (переважно на матеріалах Донбасу). – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 143 с.; Її ж. Найбільша «чистка» в Донбасі // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 183–227.

⁶⁰ Нікольський В.М. «Велика чистка» 1937–1938 рр. в містах і селищах Донеччини та її відображення у матеріалах всесоюзних переписів 1937

проблема охоплена територіальними рамками переважно Донбасу. Вивченням терору на Одещині й Київщині займалися О. Бажан та О. Лошицький⁶¹. Репресивну політику 1920–1950-х рр. на Полтавщині висвітлено у працях Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка⁶² та вже згадуваного О. Лошицького⁶³, а Житомирщина у цьому контексті представлена в дослідженнях Є. Тіміряєва⁶⁴, В. Шмарчука⁶⁵, Т. Рафальської⁶⁶. Політичним репресіям на Кримському півострові присвячено спеціальну монографію⁶⁷. Поряд із цим, вагомий внесок у розвиток історичної регіоналістики з цієї проблеми зроблено завдяки науково-до-

та 1939 рр. // Вісник Донецького університету: Серія: Гуманітарні науки. – 2003. – № 1. – С. 169–173.

⁶¹ Бажан О., Лошицький О. Апогей «Великого терору» на Одещині (1937–1938 рр.) // Юго-Запад: историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2007. – Вып. 3. – С. 163–175; Бажан О. 1937 рік на Київщині у світлі нових архівних джерел // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 136–142; Його ж. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 156–234.

⁶² Ковтун Г., Войналович В., Данилюк Ю. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 29–44.

⁶³ Лошицький О. «Лабораторія»-2: Полтава: Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 129–179.

⁶⁴ Тіміряєв Є.Р. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937–1938 рр.) // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: Наук. зб. – Житомир, 2007. – Т. 1. – С. 83–90.

⁶⁵ Шмарчук В.А. Репресії та політичні акції в селах Житомирщини у 20–60 рр. ХХ ст. // Волинь-Житомирщина. – Житомир, 2000. – Вип. 4. – С. 81–90.

⁶⁶ Рафальська Т. Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 148–156; Її ж. Великий терор на Житомирщині // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 66–75.

⁶⁷ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940-е годы). – Симферополь, 2003. – 208 с.

кументальній серії книг «Реабілітовані історією». Застосування порівняльного аналізу щодо таких праць сприяє кращому розумінню специфіки діяльності органів держбезпеки на локальному рівні.

Історіографічний доробок, що висвітлює проблеми діяльності репресивних органів на території Поділля, чималий. Зазначимо, що в першій половині ХХ ст. керівництво СРСР і УРСР приділяло цьому краю значну увагу. Специфіка його полягала в тому, що, *по-перше*, в економічному плані аграрний сектор був одним із провідних в Україні, тому тут, порівняно з промисловими районами, більше відчувалися наслідки колективізації, розкуркулювання та голоду. *По-друге*, за «контрреволюційною засміченістю» Поділля займало одне з перших місць у республіці. Комуністичні керманічі та керівники органів ВУНК–ДПУ це пояснювали відсутністю «пролетарських осередків», а також сусідством із «капіталістичними» Польщею та Румунією, що «завжди мали експансіоністські настрої щодо України». *По-третє*, перебування свого часу у Вінниці та Кам'янці-Подільському уряду Української Народної Республіки ще довго живило державницькі ідеї серед різних верств місцевого населення⁶⁸. А той факт, що частина селян служила в арміях УНР і ЗУНР, впливав на радикальні форми протесту проти радянської влади – у період колективізації та розкуркулювання опір переріс у справжню селянську війну. *По-четверте*, на Поділлі існувала численна польська національна меншина, що, безумовно, брала до уваги комуністична влада. Така специфіка Поділля вплинула й на зміст діяльності органів держбезпеки. Об'єктів для політичних репресій було чимало – від «петлюрівських націоналістичних елементів» до польських «шпигунів-фашистів».

Деякі спроби узагальнення напрацювань дослідників щодо політичних репресій у регіоні вже зробили Т. Антонішина та

⁶⁸ Подкур Р. Настрої населення в інформаційно-аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.) // Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: Зб. док. та мат. / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упор.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 53.

П. Цимбалюк⁶⁹. Проте зазначимо, що перші наукові обговорення каральної практики та народного опору більшовицькій владі на Поділлі відбувалися в рамках історико-краєзнавчих конференцій. Досліджувалися колективізація й голод 1932–1933 рр.⁷⁰, селянські повстання⁷¹, політичні настрої різних категорій на-

⁶⁹ *Антонішина Т.А.* Політичні репресії на Поділлі в працях місцевих краєзнавців // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті: Мат. обл. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2006. – С. 14–19; *Цимбалюк П.І.* Політичні репресії на Вінниччині в друкованих джерелах, дослідженнях та спогадах очевидців // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: Мат. III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 10–12 жовтня 2012 р. – Вінниця, 2013. – С. 38–41.

⁷⁰ *Винокурова Ф.А., Ковальова Є.П.* Голод на Вінниччині в 1932–1933 рр. очима очевидців // Тези доп. IX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1990. – С. 84–85; *Вовколав В.П.* Голод 1932–1933 рр. у приказках селян села Крамального Жмеринського району // Тези доп. XI Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 66–68; *Кравченко П.* Подільське село в умовах голоду 1934–1935 рр. // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 18 лютого 1999 р. – Вінниця, 1999. – С. 52–53; *Васильєв В., Поджур Р.* Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Там само. – С. 53–54; *Петренко В.* Сільське господарство Вінниччини в 30-х роках ХХ ст. // Тези доп. XIV Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 5 вересня 1995 р. – Вінниця, 1995. – С. 74; *Його ж.* Документи Державного архіву Вінницької області про колективізацію та голод на Поділлі в 1928–1934 рр. // Там само. – С. 67–68; *Його ж.* Подільське село напередодні суцільної колективізації сільського господарства // Тези доп. XVIII Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 3 лютого 1998 р. – Вінниця, 1998. – С. 67–68; *Громова Л.* Продовольча криза на Поділлі в 1927–1928 рр. // Там само. – С. 69–70.

⁷¹ *Зінченко А.Л.* Визвольний рух на Поділлі у 20–30-ті роки ХХ ст. // Тези доп. XI Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 4–6; *Григорчук П.С.* Репресії проти селянства на Поділлі в 20–30-х рр. ХХ ст. // Там само. – С. 52–53; *Поджур Р.* Повстанський рух на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. (За матеріалами Подільської надзвичайної комісії) // Тези доп. XVI Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 11 лютого 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 58–59; *Огнев'юк С.* Заворуження селян у Немирівському районі в 1930 р. // Тези доп. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 18 вересня 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 59–60; *Гурницький З.* Виступ селян у Немирові в 1930 р. // Там само. – С. 62; *Масловський М.* До історії селянського руху на Вінниччині в 1932 р. // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 54–56.

селення⁷², репресії та масовий терор⁷³. Окремо розглядалися гоніння проти церкви та культури⁷⁴.

Актуальні проблеми дослідження діяльності органів держбезпеки під час Голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі висвітлено у працях С. Гальчака, С. Маркової⁷⁵. Джерелознавчий аналіз документів «чекістських органів» того часу зроблено Р. Поджуром та В. Петренком⁷⁶. Зокрема, перший чимало уваги приділив дослідженню безпосередньої оперативної роботи – порядку інформування агентів та збору інформації, а також реагуванню на неї, взаємодії з партійними структурами тощо. Історик

⁷² *Васильєв В.* Політичні настрої в Червоній армії на Вінниччині в 1932–1933 рр. // Тези доп. XIII Він. обл. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 6 вересня 1993 р. – Вінниця, 1993. – С. 76–75; *Петренко В.* Політичне становище в селах Тульчинської округи навесні 1930 р. // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 50–51.

⁷³ *Григорчук П.* Джерела до вивчення репресій 30-х рр. ХХ ст. на Вінниччині // Тези доп. XIV Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 78–79; *Мазило І., Калитко С.* Працівники цукрової промисловості Вінницької області – жертви тоталітарного режиму 30–40-х рр. // Там само. – С. 79–80; *Малигін А.* Єжовщина на Вінниччині // Там само. – С. 80–81; *Мазило І., Паламар І.* Репресії проти працівників цукрової промисловості Вінниччини в 1937–1938 рр. // Тези доп. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 67–68; *Кравець М.* Жертви більшовизму на Вінниччині // Тези доп. XIX Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 11–15; *Мазило І.* Дослідження про жертви тоталітарного режиму 30-х рр. на Вінниччині // Там само. – С. 49–50.

⁷⁴ *Нозицький П.* Переслідування Української автокефальної православної церкви на Вінниччині в 1934–1935 рр. // Тези доп. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф. – С. 62–63.

⁷⁵ *Гальчак С.* Передумови та причини голоду 1932–1933 рр. на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору: Мат. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 р.) / Редкол.: С. Д. Гальчак (гол.), М. Г. Баланюк, В. І. Лазаренко та ін. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – С. 15–22; *Маркова С.В.* Голодомор 1932–1933 років на Поділлі. – К.: МАУП, 2003. – 116 с.

⁷⁶ *Поджур Р.* Документи ДПУ як джерело вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору... – С. 107–113; *Петренко В.* Документи Державного архіву Вінницької області як джерело вивчення голодомору на Вінниччині // Там само. – С. 118–127.

дослідив регіональні особливості сталінського терору на території Поділля⁷⁷.

Аналіз політичних репресій періоду єжовщини на Вінниччині, використавши архівно-кримінальні справи реабілітованих, зробив А. Малигін⁷⁸. У працях А. Давидюка та І. Мазила визначено характерні особливості здійснення репресій щодо різних соціальних категорій населення Поділля⁷⁹.

Проблемою вивчення «Великого терору» на Поділлі займалися чимало істориків. Серед них – К. Завальнюк і Т. Стецюк, які дослідили передумови та зміст масових репресій, а також створили ряд біографічних нарисів визначних вінничан, що стали жертвами терору⁸⁰. Спогади репресованих подолян зібра-

⁷⁷ Подкур Р. Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки (На матеріалах Поділля) // Вінниччина: минуле і сьогодення: Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 254–263; Його ж. Органи державної безпеки у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. (на прикладі Подільського та Полтавського губвідділів ВЧК-ГПУ) // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті. – Вінниця, 2006. – С. 29–48; Його ж. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР-УРСР (На матеріалах Поділля) // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 75–84.

⁷⁸ Малигін А. Червона акула (Єжовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси. – Вінниця, 1995. – 96 с.

⁷⁹ Давидюк А.Т. Як одвітив брат за брата: Маловідомі сторінки з життя родини Коцюбинських у радянські часи // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 366–371; Його ж. «Репресований джаз» // Там само. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 302–316; Його ж. Застосування психологічного та фізичного методів впливу слідчими вінницької тюрми в період масових репресій (1937–1938 рр.) // Наукові записки Він. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 1: Серія: Історія. – Вінниця, 1999. – С. 101–106; Мазило І.В., Паламар І.Г. Репресії 30-х років на Вінниччині (На матеріалах цукрової промисловості краю) // Там само. – С. 107–109; Мазило І.В., Воловик В.П. Репресії 30-х років проти національних меншин в Україні // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир, 1999. – С. 379–382; Мазило І.В. Жертви репресій 30-х років на Вінниччині // Збірник наукових праць – Вип 1. – Ужгород, 1999. – С. 127–132.

⁸⁰ Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця: Держ. картогр. ф-ка, 2008. – 248 с.

но у книзі «Червоні жорна»⁸¹. Видання підготувала обласна редакційна колегія з підготовки тому «Вінницька область» із серії «Реабілітовані історією».

Матеріали «Вінницької трагедії» – масового вбивства громадян органами НКВС, що відбулося у Вінниці 1937–1938 рр. – опубліковано Є. Сверстюком⁸². Ці події також висвітлено в дослідженні О. Лошицького та М. Кравця⁸³. Доповнює тему масових репресій праця, в якій розміщено список жертв із «вінницьких могил»⁸⁴.

Загальну картину репресивної політики більшовиків на Поділлі подав В. Васильєв. При цьому дослідник зауважив:

«[...] здійснення політичного курсу керівництвом компартії завжди являло собою певну суміш, поєднання правових дій та державного терору»⁸⁵,

і це було необхідною умовою виживання комуністичного режиму. Серед причин масових політичних репресій в Україні та на Поділлі автор виокремив геополітичний фактор – територія-плацдарм для експорту «світової революції» і як форпост, що мав прийняти удар майбутньої війни. Другий аспект полягав у тому, що Поділля межувало з Польщею та Румунією, які для ра-

⁸¹ Червоні жорна: Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій: Випуск 2-й серії «З архівів ВЧК-ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ». – Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1993. – 80 с.

⁸² Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення: Матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр.) / Ред. і упор. Є. Сверстюк. – К.: Воскресіння, 1994. – 333 с.

⁸³ Лошицький О. «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 рр. на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1. – С. 138–226; Кравець М.М. Терор на Вінниччині в роки тоталітаризму // Вінниччина: минуле та сьогодення: Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 251–253.

⁸⁴ Народовбивство в Україні: офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці / Ред. О. Романів. – Л., 1995. – 263 с.

⁸⁵ Васильєв В. Репресивна політика керівництва СРСР на Поділлі: погляд з ХХІ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 23–24 листопада 2001 р. / Ред. А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 13.

дянської влади були країнами «ворожого капіталізму». Третьою причиною був потужний національно-визвольний рух і масовий, хоча й стихійний, селянський опір, що іноді набирив характеру справжньої селянської війни. Наявність на території Поділля національних меншин, зокрема польської, теж було враховано при плануванні репресій. Проте В. Васильєв зробив акцент на тому, що в основі етнічних чисток були політичні міркування, а не етнічний принцип⁸⁶. Характерні риси політичних репресій на Поділлі визначив також П. Кравченко, серед яких дослідник вирізняє їх антинаціоналістичну спрямованість – звинувачення репресованих у «націоналізмі», «українському шовінізмі», «націоналістичних ухилах»⁸⁷.

Чималий внесок у дослідження теми діяльності каральних органів на Поділлі та репресій загалом зробили викладачі Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серед них слід відзначити С. Калитку, П. Кравченка, І. Романюка, П. Григорчука, Ю. Зінька, С. Сергійчука, А. Лисого, праці з історії Поділля яких уміщено в університетському збірнику⁸⁸. Фахівці розглядали різноманітні проблеми взаємовідносин радянської влади та населення, висвітлювали питання колективізації, розкуркулювання, голоду та масових репресій.

Велику роль у вивченні проблеми діяльності органів держбезпеки на Поділлі відіграла науково-редакційна група з підготовки вінницьких томів серії книг «Реабілітовані історією». Області присвячено чотири книги, в яких уміщено статті фахівців з інтерпретації політичних репресій, а також повний перелік прізвищ репресованих подолян, архівні публікації, фотодокумен-

⁸⁶ Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур. – Вінниця: Логос, 1999. – С. 9–23.

⁸⁷ Кравченко П. М. Характер політичних репресій на Вінниччині в 20–30-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті. – С. 20–28.

⁸⁸ Див.: Наукові записки: Серія: Історія. – Вип. I–XVIII. – Вінниця, 1999–2014.

ти⁸⁹. Видання характеризується новітнім науково-методичним апаратом, що є запорукою актуальності його використання в майбутніх дослідженнях.

Важливою тенденцією світової історичної науки останніх років у вивченні проблем діяльності радянських органів державної безпеки стала підготовка та випуск збірників документів і науково-документальних видань. Сьогодні у вільному доступі знаходяться чимало цікавих книг такого роду. Видання з російської науково-документальної серії містить документи щодо оперативної роботи органів держбезпеки, а також накази та розпорядження партійних органів, котрі стосувалися їхньої діяльності⁹⁰.

Помітною подією стала публікація російськими дослідниками документів, де розкрито діяльність радянських органів державної безпеки на селі, перебіг політики колективізації та розкуркулення (у тому числі в Україні та на Поділлі)⁹¹. Не можна залишити поза увагою семитомне документальне видання з історії сталінського ГУЛАГу. Перший том містить документи органів держбезпеки, керівних партійно-державних структур про планування, проведення та результати основних репресивних акцій. Опубліковані матеріали показали динаміку сталінського терору та виявили основні механізми його реалізації⁹². У

⁸⁹ Реабілітовані історією: У 27 т.: Вінницька область. Кн. 1–4. – Вінниця, 2006–2012.

⁹⁰ Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960: Справочник / Сост., введ. и прим. А. И. Кокурина, Н. В. Петрова; науч. ред. Р. Г. Пихоя. – М.: МФД, 1997. – 352 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под. ред. акад. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

⁹¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. – М.: РОССПЭН, 2000–2005; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. – М.: РОССПЭН, 1999–2006.

⁹² История сталинского ГУЛАГа: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Соб. док. в 7 т. Т. 1: Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; отв. сост. И. А. Зюзина. – М.: РОССПЭН, 2004. – 728 с.

другому томі вміщено матеріали про формування структур радянських каральних органів та їх кадровий склад. Матеріали дозволяють простежити основні етапи реорганізації апарату ОДПУ–НКВС на всесоюзному рівні та характеризують кадрову політику таких органів⁹³.

Серед українських публікацій слід відзначити збірник, підготовлений Ю. Шаповалом, В. Пристайком, В. Золотарьовим⁹⁴. Тут уміщено раніше недоступні дослідникам матеріали, що розкривають невідомі сторони оперативної діяльності органів держбезпеки у 1920–1930-х рр. у Подільському регіоні. Перебіг політичних репресій у краї та роль органів державної безпеки в їх здійсненні відображено в документальних частинах уже згадуваних книг «Реабілітовані історією: Вінницька область».

Документи про репресії на території Поділля опубліковано у тематичних збірниках⁹⁵. Матеріали свідчать про масовий спротив населення сталінській політиці. Особливо загрозливими для більшовиків були антиколективізаційні виступи селян у 1930 р., коли радянську владу вдалося ліквідувати у 73 подільських селах. Саме органи держбезпеки займалися відновленням комуністичного порядку та «вичищенням класово-ворожих елементів» у прикордонних із Польщею та Румунією районах. Опубліковані документи дозволили простежити механізм депортацій населення, практикованих органами ДПУ. Продемонстровано окремі аспекти репресій як проти різних верств суспільства, так і щодо партійно-радянських структур. Також можемо зрозуміти, як в очах пересічних громадян виглядали працівники держбезпеки та представники державно-партійної

⁹³ История сталинского ГУЛАГа: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг. – Т. 2: Карательная система: структура и кадры / Отв. ред. и сост. Н. В. Петров; отв. сост. Н. И. Владимирцев. – М.: РОССПЭН, 2004. – 696 с.

⁹⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

⁹⁵ Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. ХХ ст.). – Вінниця: Логос, 1999. – 248 с.; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: Зб. док. та мат. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.

номенклатури. Матеріали демонструють динаміку реакції населення на різноманітні заходи радянської влади.

Об'єктом уваги дослідників стала мемуаристика колишніх співробітників «органів». Незважаючи на специфічність такого роду джерел, зокрема їх суб'єктивізм, у пригоді історикам стали спогади М. Шрейдера⁹⁶, П. Судоплатова⁹⁷, Г. Саннікова⁹⁸ та ін. У цих працях віддзеркалено ті процеси державного терору, в якому їх автори безпосередньо брали участь.

Таким чином, проаналізувавши основний історіографічний масив з проблематики діяльності радянських органів держбезпеки в Україні й на Поділлі, відзначимо, що даний напрям досліджень активно розвивається впродовж останніх років. На нашу думку, сучасний історіографічний процес має певні особливості. Першою характерною рисою стала тенденція посилення вивчення специфіки регіонів – поряд із фундаментальним студіюванням терору та репресій фахівці звертають погляд на регіональні аспекти проблеми. Друга особливість полягає у спрямованості досліджень на каральну практику проти окремих соціальних груп і категорій населення. Виокремлюється висвітлення заходів проти національних меншин, передовсім поляків, німців, румун, греків. Четверта ознака історіографічного дискурсу – дослідження способів державного терору, у тому числі політики голоду, арештів, депортацій, розстрілів. У цьому контексті найбільший масив становлять вивчення Голодомору 1932–1933 рр. та «Великого терору» 1937–1938 рр.

Однак наявна на сьогодні історіографія не охопила всього спектру проблем діяльності репресивних структур. Якщо функціонування органів ВНК–ДПУ–НКВС у республіканському масштабі досліджується доволі активно, то на регіональному рівні бачимо прогалини. Для прикладу, діяльність органів держбезпеки на території Поділля повністю не висвітлено, особливо

⁹⁶ Шрейдер М.П. НКВД изнутри: записки чекиста. – М.: Возвращение, 1995. – 255 с.

⁹⁷ Судоплатов П.А. Спецоперации: Лубянка и Кремль: 1930–1950 гг. – М.: ОЛМА-Пресс, 2005. – 687 с.

⁹⁸ Санников Г. Большая охота. – М.: ОЛМА-Пресс, 2002. – 510 с.

період 1928–1938 рр. Наявний історіографічний доробок з цього відрізка тематично різноманітний і розрізнений. Найбільше досліджень, як уже зазначалося, припадає на тему Голодомору та «Великого терору», при цьому інші періоди залишаються без достатньої уваги. Більше того, основні хронологічно-тематичні студії часто розглядали репресії вже як наслідок діяльності репресивних органів або реалізації наказів Кремля, упускаючи, таким чином, сам процес та механізм реалізації державного терору. Специфіку Поділля в реалізації органами держбезпеки сталінської політики повністю не висвітлено, досі не з'ясовано механізм взаємодії їх із партійними структурами, іншими радянськими органами. Такий стан речей ставить на порядок денний продовження активних пошуків у цьому напрямі.

Джерелознавчий аспект нашої проблеми вимагає залучення найновіших опублікованих матеріалів, а також досі неопрацьованих документів з архівних фондів. Актуальною залишається вимога кваліфікованого джерелознавчого підходу дослідника до роботи з матеріалами. Лише такий алгоритм забезпечить цінність майбутніх праць. Найбільш перспективним напрямом вважаємо подальше вивчення регіональних особливостей функціонування органів держбезпеки у вертикалі державного терору. Іншим серйозним та відкритим вектором майбутніх студій залишається написання синтетичної праці з проблем роботи органів держбезпеки, проте реалізація цієї наукової мети неможлива без певного етапу аналітико-синтетичного дослідження проблеми.

Гула С. Современные тенденции и проблемы историографии деятельности советских органов государственной безопасности на Подолье (1928–1938 гг.)

В статье раскрываются проблемные аспекты исторических исследований деятельности советских органов государственной безопасности на территории Подолья в 1928–1938 гг.

Ключевые слова: историография, Подолье, органы государственной безопасности, государственный террор, политические репрессии.

Hula S. Current Trends and Problems of Historiography Activities of Soviet State Security Organs on the Territory of Podillia Region (1928–1938)

The article deals with the problematic aspects of historical research activities of the Soviet state security organs on the territory of Podillia region in 1928–1938.

Key words: historiography, Podillia region, state security, state terror, political repression.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 323.28:342.731](47+57)

Олексій ГОНЧАРЕНКО*

Що відбувалося за лаштунками свободи совісті по-радянськи (або За лаштунками свободи совісті по-сталінськи)

(Рец. на кн.: Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні [1918 – середина 1950-х рр.] – Полтава: АСМІ, 2014. – 549 с.)

В останні десятиліття дослідники навряд чи можуть дорікнути науковій громадськості в недостатній увазі до проблеми державно-церковних відносин за радянської доби. Підтвердженням тому – численні монографії, публікації документів, захищені кандидатські й докторські дисертації. Щороку відбу-

ваються наукові конференції в різних містах України, зокрема традиційні у Львові, Чернігові, Полтаві, Івано-Франківську, Чернівцях, програми котрих рясніють цікавими темами доповідей і повідомлень про долю поліконфесійного середовища в умовах більшовицької влади. Їх результати знаходять відображення у збірниках матеріалів та переконливо засвідчують, що проблема державно-церковно-суспільних відносин стала самостійною міждисциплінарною галуззю досліджень.

Фундаментальні питання історії релігії на вітчизняному просторі та впливу релігійного чинника на суспільно-політичні процеси виступають об'єктом наукових досліджень академічних установ, зокрема Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України, сформувалися наукові школи за напрямками студій, зроблено істотний внесок у розвиток теорії державно-церковних відносин, зокрема наголошено на своєрідній унікальності радянської моделі цієї політики (В. А. Войналович, В. Є. Єленський та ін.).

Високий інтерес фахівців і плідні результати їхньої роботи – це відповідь на соціально-інтелектуальний запит суспільства в пізнанні причинно-наслідкових зв'язків богоборчої політики більшовиків і духовної кризи пострадянської доби. Разом із морально-психологічними деформаціями політика радянської держави зумовила виникнення фальсифікованого пласту історіографії, котра займалася пошуками псевдонаукової аргументації «закономірності відмирання релігійних вірувань при соціалізмі й комунізмі».

Зважаючи на зазначене вище, поява чергових праць у цій царині спонукає до певних очікувань: віднайдення нових проблем чи їх ракурсів, нових прочитань та інтерпретацій документів, аргументації узагальнень новими фактами тощо. Цим очікуванням, на наш погляд, уповні відповідає рецензована монографія полтавської дослідниці Людмили Бабенко. Авторка демонструє новий підхід до постановки проблеми, загострюючи увагу на механізмах антирелігійної політики держави, наріжним каменем яких були органи ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–

* Олексій Миколайович Гончаренко, доктор історичних наук, професор, декан природничо-технологічного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

МГБ. Актуальність зазначеної теми, попри напрацьовану історіографічну базу, умотивовується кількома чинниками: *по-перше*, ставиться безпосереднє завдання розкрити втаємничені від суспільства оперативні технології спецслужб, котрими послуговуються тоталітарні режими для маніпулювання суспільством і суб'єктами релігійних конфесій; *по-друге*, закономірно на іншому полюсі протистояння постає православна церква як найчисельніша та найвпливовіша на постімперських теренах сила, ідейно-ціннісна альтернатива більшовицької ідеології; *по-третє*, предмет дослідження неминує вимагає залучення нових масивів джерел, передусім матеріалів Галузевого державного архіву СБУ, що розширює перспективи досліджень і модернізує їх методологію. Дослідниця відійшла від традиційного зосередження уваги винятково на репресивному боці діяльності органів держбезпеки, який концентрувався у формулі «арешт – розстріл/ув'язнення». Домінантою праці став акцент на тісній взаємодії і спільних зусиллях партійно-радянських структур та апарату державної безпеки у виробленні й реалізації антирелігійної політики в радянській Україні, на комплексі спеціальних агентурно-оперативних методів, застосованих щодо православної церкви з метою послаблення впливу останньої, її дискредитації в умовах, коли спроба створення безрелігійного суспільства зазнала поразки. У зв'язку з цим, логіка постановки проблеми спонукала авторку й до вибору хронологічних рамок, у межах яких дослідження набуває завершеного вигляду. Утім, подеколи Л. Бабенко виходить за означені рамки (с. 330–333, 448–450), пролонгуючи події у часі та виокремлюючи форми реагування на них органів держбезпеки.

Рецензована монографія складається з чотирьох розділів. Л. Бабенко виважено підходить до компоновання головних складових теми дослідження, а також підводить читача до усвідомлення логіки інтегрування до більшовицької політичної системи апарату насилля з функціями таємної політичної поліції для подолання впливу релігії. У вступі авторка показує формування теоретичної бази творення безрелігійного суспільства у працях В. Ульянова (Леніна) та критику їх основних положень. Зокрема, М. Бердяєв пояснював природу ненависті комуністів

до релігії тоталітарним характером власне комуністичної ідеології, яка сама претендувала на роль релігії. У патріархальному суспільстві, як зазначає авторка монографії, для подолання суспільної амбівалентності більшовикам необхідно було застосувати насилля та визначити його виконавців. Отже, звідси випливає чітко сформульований предмет дослідження: діяльність органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин, спрямована на ослаблення й нейтралізацію найпотужнішої на постімперському просторі православної церкви, використання її авторитету та впливу на маси в інтересах більшовицької держави.

Л. Бабенко також обґрунтовує використання в тексті монографії аббревіатури органів державної безпеки радянської доби за прочитанням російською мовою, мотивуючи це як їх неукраїнським походженням, так і повною підпорядкованістю московському центру. Дозволимо собі зауважити, що ця теза має радше політичну мотивацію, аніж наукову. Адже якщо ми спробуємо подати повну назву, наприклад ВУЧК, то неминує назвемо її «надзвичайною комісією», а не «чрезвычайной». До того ж, аналізуючи окремі праці, що стосуються репресивної діяльності радянських органів держбезпеки¹ та державної політики щодо релігії й церкви², зустрічаємо використання усталеного варіанту перекладу українською мовою.

Л. Бабенко. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)

¹ Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000.

² Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005.

Згідно з вимогами до наукових монографій, перший розділ Л. Бабенко присвятила аналізу стану вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, її джерельній базі. Зазначимо, що як власне аналіз, так і систематизований список джерел та літератури засвідчують їх високу репрезентативність. Авторка належним чином оцінила внесок у розробку теми державно-церковних відносин провідних українських дослідників В. Войналовича, В. Єленського, О. Ігнатуші, А. Зінченка, А. Киридон, О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пащенко, Н. Стоколос, О. Тригуба та ін., а також російських істориків, котрі стали піонерами в окремих напрямках історико-релігієзнавчих студій. Ретельно розглянувши аспекти, котрі перебували у центрі уваги істориків 1990–2000-х рр., дослідниця доходить висновку, що «проблему участі органів державної безпеки в системі взаємовідносин держави й церкви досі розглядали лише фрагментарно. Спеціальних досліджень, присвячених обстеженню технологій діяльності спецслужб як зручного знаряддя політики вищого керівництва СРСР та радянської України упродовж 1918–1950-х рр. опубліковано не було, що спричинило дещо міфологізований, а іноді й абсолютизований підхід до оцінки ролі органів державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–МГБ–КГБ) у формуванні безрелігійного, а згодом після об'єктивно зумовлених корегувань – атеїстичного суспільства» (с. 52). Не зовсім логічним у контексті вмотивування географічних меж дослідження, в які Л. Бабенко не включає Крим, є розгляд, хоч і нечисленних, публікацій та дисертаційних досліджень, в яких вивчаються питання специфіки боротьби з православною церквою на півострові.

Привертає увагу репрезентативність джерельної бази рецензованої монографії. Передусім відзначимо наявність матеріалів із державних архівів Російської Федерації. Специфіку релігійно-церковної «лінії» органів держбезпеки дозволили простежити документи з фондів ЦК КПРС, Ф. Держжинського, Л. Кагановича, М. Єжова, О. Ярославського Російського державного архіву соціально-політичної історії, фонду вповноваженого у справах Російської православної церкви Державного архіву Російської Федерації. У надрах діловодства вищих партійно-

державних органів, функціонерів, котрі формували та артикулювали антирелігійну стратегію й тактику боротьби, виявлено великий фактологічний матеріал, оприлюднений на сторінках монографії.

Матеріали вітчизняних центральних та обласних архівів розкривають роль радянських чекістів у плануванні, проведенні конкретних оперативно-агентурних і репресивних заходів щодо духівництва й віруючих. Але, на нашу думку, найбільш глибокі узагальнення авторці вдалося зробити завдяки опрацюванню численних матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України в місті Києві та обласних управлінь СБУ. Причому Л. Бабенко не лише відступила від традиційного надмірного «експлуатування» архівно-кримінальних справ репресованих релігійно-церковних діячів, а й здійснила класифікацію та оцінку інформативно-наукового потенціалу використаних документів із різних фондів у рамках інструктивно-дозвільного регламенту роботи.

У праці чітко окреслено методологічні засади предмета наукового дослідження. Так, вважаємо важливим елементом праці – дослідження еволюції смислового наповнення таких науково-категоріальних складників, як «суспільна безпека», «державна безпека», «контрреволюційні елементи», «антирадянські елементи», «репресії», «політичні репресії» тощо. Проте у цьому ланцюжку не вистачає, із нашого погляду, такої категоріальної ланки, як «терор». Останній став невід'ємною складовою боротьби з православною церквою, у чому переконуємося, читаючи рецензовану монографію. Між тим, радянські енциклопедичні видання доволі недвозначно тлумачать цю дефініцію. Зокрема ще 1940 р. «Малая советская энциклопедия» писала: «Терор – це застосування насильства ажно фізичного винищення противника»³. Більшовики виправдовували це «вимушеністю» в умовах громадянської війни й «гостротою класового протистояння», однак і після цих подій не відмовилися від нього.

Другий розділ монографії – «Ідеологічні та організаційні засади діяльності органів державної безпеки щодо ліквідації

³ Малая советская энциклопедия. – М.: Политиздат, 1940. – Т. 10. – С. 707.

інституціональних основ православної церкви» – має виразний теоретико-дидактичний характер, оскільки ставить за мету ознайомити читача з процесом становлення ідеологічного підґрунтя боротьби з церквою. Л. Бабенко приділяє чимало уваги аналізу поглядів лідерів більшовицької партії, які базувалися на твердженні про «класову природу» релігії та необхідності «спиратися» на насилля як «інструмент влади» у боротьбі зі впливом православної церкви. У вибудованій більшовиками системі ідеологічних засад і цінностей не було місця релігійним віруванням і традиціям. Авторка простежує намагання подолати їх засобами антирелігійної пропаганди, котра не досягла мети й переконала більшовиків у «революційній доцільності» використання силових методів ліквідації релігійних осередків. Далі доведено дрейф більшовицької влади в бік репресивної політики щодо православної церкви. Нав'язування широкій громадськості думки про небезпеку «церковної контрреволюції» в Україні посилюється, як уважає Л. Бабенко, від моменту процесу «Спілки визволення України». Водночас, оперуючи підрахунками Н. Лебіної⁴, В. Жиромської та ін.⁵, авторка звернула увагу на доволі високі цифри громадян, котрі продовжували визнавати себе віруючими й наприкінці 1930-х рр. Отже, головну мету Й. Сталіна та його оточення – позбутися релігійного світогляду через державний терор – не було реалізовано, принаймні для більшості населення. У першому параграфі також знайшли відображення зовнішні трансформації у стосунках держави й церкви та способах використання органів державної безпеки воєнного, повоєнного періодів. Констатовано, що суто пропагандистські методи ведення антирелігійної боротьби не сприяли органічному сприйняттю населенням матеріалістичного світогляду, тож їх альтернативою залишалося насилля.

Другий параграф характеризує власне апарат насилля – органи держбезпеки в їх еволюції, розкриває особливості форму-

вання кадрового складу, внутрішньої організаційної структури, напрямів діяльності. Аргументовано виглядають міркування авторки щодо чинників, які впливали на утвердження атеїстичних переконань чекістів і поглядів на церкву як «осередок контрреволюції».

У третьому розділі – «Технології боротьби з Церквою: чекістський сегмент» – у центрі уваги дослідниці опинилися питання, в який спосіб центральний і місцеві апарати ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ усували з суспільного життя вплив православної церкви, її ієрархів, духівництво, активних вірян. У чотирьох параграфах розділу аналізуються оперативно-агентурні заходи, спрямовані на позбавлення церкви економічної бази, внутрішні розколи, ліквідацію УАПЦ, нагнітання репресій та антирелігійного психозу тощо. Окремі напрями роботи виникали ситуативно, як, наприклад, спалах так званих «релігійних чудес».

На початку 1920-х рр. найбільш резонансною кампанією стало вилучення церковних цінностей із храмів (за офіційною версією: для потреб голодуючих). Дослідниця, спираючись на документальні матеріали, доводить, що реквізиція церковного майна була не єдиною метою більшовиків. Важливіше було внести розкол у середовище духівництва щодо цього питання, «взявши під захист держави тих священиків, які відкрито виступлять на захист вилучення» (с. 182). Постає цілісна загальна картина першого масштабного наступу на православну церкву, яка вказує на суспільний резонанс справи патріарха Тихона, реакцію священства й вірян на примусове вилучення цінностей та ігнорування альтернативних пропозицій щодо врятування голодуючих. Авторка робить висновок, що органам держбезпеки відводилася провідна роль у дискредитації духівництва під час кампанії з вилучення церковних цінностей та в його розколі й ослабленні.

Розглядаючи реалізацію тактики розколів православної церкви впродовж 1920-х рр., маємо відзначити складність для аналізу самої проблеми. Більшовицький антицерковний наступ збігся з загостренням внутрішніх суперечностей в її середовищі, викликаних реформаційними тенденціями. Органи держбезпеки скористалися останніми для поглиблення розколу, прово-

⁴ *Лебина Н.Б.* Повседневная жизнь советского города: Норма и аномалии: 1920–1930 годы. – Санкт-Петербург: Нева; Летний сад, 1999.

⁵ *Жиромская В.Б., Киселёв И.Н., Поляков Ю.А.* Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 г. – М., 1996.

кації ворожнечі як між ієрархами, так і вірянами. Дослідниця доходить висновку, що їх співробітники передусім дбали про створення агентурної й освідомлювальної мереж, щоб «через вербування секретних співробітників (сексотів) з віруючого чи священника робили “слухняне знаряддя” для реалізації оперативної мети» (с. 209). Докладно йдеться також про технології впливу оперативників на виникнення течій «Жива церква», БОПУПАЦ, УСЕЦ та ін., фінансування розкольницької діяльності органами держбезпеки тощо.

Л. Бабенко виокремлює питання ліквідації УАПЦ. Вона наголошує на оцінці автокефалії ЦК КП(б)У, який констатував: «Політично автокефальна церква являє собою шовіністично-петлюрівську організацію в сенсі керівного складу духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки й проводить антирадянську роботу» (с. 239). Авторці вдалося створити яскраву картину поєднання легальних і прихованих від очей громадськості процесів, які мали дискредитувати УАПЦ, її очільників, використати церковні собори для утвердження розколу (створення Діяльно-Христової церкви), усунення від керівництва митрополита Василя (Липківського).

Завершується третій розділ аналізом комплексної взаємодії органів держбезпеки з партійними й виконавчими владними структурами у справі ліквідації православної церкви. Авторка справедливо наголошує, що без тісної координації між ними, визначення пріоритетних напрямів антирелігійної боротьби на різних етапах для кожної з партійно-державних складових більшовики не досягли б поставленої мети. Зазначено, що центр вироблення й оприлюднення рішень щодо православної церкви перебував у вищих партійних органах СРСР та УСРР–УРСР. Органи держбезпеки вирішували завдання спільно з ліквідаційним відділом у структурі наркомату юстиції та адміністративним відділом у складі наркомату внутрішніх справ, які були важливими сегментами в оперативних планах. Неодноразово вказується на входження очільників місцевих підрозділів ВУЧК до складу ревтрибуналів, пізніше – позасудових органів («трійок») спільно з прокурорами та партійними секретарями. Привертає увагу висвітлення авторкою спільної взаємо-

дії органів держбезпеки й партійно-державних структур у справі боротьби з «релігійними чудесами», закриття монастирів, кампанії схиляння священників до зречення церковного сану тощо. Погоджуємося з думкою Л. Бабенко про домінування партійно-чекістського тандему в боротьбі з православною церквою.

Неабиякий інтерес викликав четвертий розділ – «Взаємодія органів державної безпеки та Руської православної церкви в контексті зміни ставлення вищого партійно-державного керівництва до Української греко-католицької церкви». Дослідниця розкриває його у двох аспектах – через вивчення планів радянських спецслужб щодо ієрархів і духівництва УГКЦ напередодні Львівського церковного собору 1946 р. та агентурно-оперативних заходів у процесі його підготовки й контролю за поведінкою духівництва та вірян після проведення заходу. Роль православної церкви тут не мала самостійного характеру, а її ієрархи були лише фігурами у запланованій грі – такий висновок випливає з аналізу подій. Усе ж при ознайомленні з розділом не полишає враження дещо схематичної лінії висвітлення ролі православної церкви. Натомість завдяки використанню архівних справ оперативного обліку органів держбезпеки щодо УГКЦ Л. Бабенко вдалося детально простежити оперативні «ігри» співробітників центрального апарату та обласних управлінь НКГБ західноукраїнських областей. Головну суть і мету «об'єднавчого процесу» сформулював С. Карін-Даниленко, котрий координував підготовку Львівського собору: «Об'єднання цих церков можливе тільки як повернення уніатів у юрисдикцію православ'я, але не навпаки» (с. 368). А в оперативному плані заходів щодо УГКЦ від 8 лютого 1945 р. ця мета набула конкретних обрисів: «[...] взяти курс на повну ліквідацію уніатів на нашій території й на відрив греко-католицької церкви від Ватикану з наступним з'єднанням із православною церквою в СРСР» (с. 384). Розділ насичено цікавими фактами, які репрезентують специфіку релігійних процесів у західноукраїнських областях, сприйняття населенням православної конфесії як слухняної, упокореної «державної» церкви, особливості її утвердження в регіоні. Виходячи з інформаційно-аналітичних документів спецслужб, випливає висновок про те, що УГКЦ після

Львівського собору не припиняла боротьбу за своє відродження, а православна церква так і не стала потужним важелем радянської країни.

Завершуючи огляд монографії Л. Бабенко, відзначимо насичену персоналізацію історичних подій, що є важливою умовою уникнення схематизму історичного процесу. Переконалися у цьому дозволяє іменний покажчик, складений авторкою. Також важливу роль відіграє список умовних скорочень – з огляду на широке побутування таких у радянському діловодстві та назвах органів влади.

У монографії зроблено низку важливих наукових узагальнень, оцінок, висновків, уведено в обіг нові факти й документи. Опублікована праця, безумовно, стала помітним явищем у сучасній українській історіографії історії органів держбезпеки й державно-церковних відносин радянської доби.

До уваги авторів!

Вимоги щодо оформлення статей, поданих у редакцію журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ».

До друку приймаються матеріали, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 («Бюлетень ВАК України», 2003, № 1). Текстовий редактор Microsoft Word (версії від 97 і вище), формат doc або rtf. Основна гарнітура набору – Times New Roman. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посада, контактні телефони, адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються посторінково в порядку посилань із зазначенням видавництва. Посилання виконуються через меню «Вставка» в автоматичному режимі. До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздрукованими на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються й не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право на наукове й літературне редагування, а також скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Науковий і документальний журнал

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 2 (43)

Головний редактор: *О. Рубльов*

Відповідальний за випуск: *Р. Подкур*

Мовний редактор: *В. Григор'єв*

Технічний редактор: *І. Ставнюк*

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України: *Я. Зарецька*

Комп'ютерне макетування: *І. Ставнюк*

Підписано до друку 23.12.2014 р.
Формат 60x84^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Cambria
Умов. друк. арк. 31,62. Облік.-вид. арк. 32,25
Наклад 500 прим. Зам. № КС-07/16

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;
тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;
01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці
Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та
Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

ГО «ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА»
61002, Харків, а/с 10430
<http://khpg.org>
<http://library.khpg.org>

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ»
61002, Харків, вул. Дарвіна, 7, кв. 35.
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
серія ДК № 4783 від 23.10.2014 р.

